

પ્રતિમાશતક

પોડશક

સ્થાદ્રાદ કલ્પલતા

અધ્યાત્મમત પરીક્ષા

ઉપદેશરહસ્ય

બ્રીસ બ્રીસી

આગમગ્રંથ

યોગભારતી

દ્વાદશાર
બચચક

તત્ત્વચિંતામણી ગ્રંથ ઉપર
જગદીશ તર્કાલંકારની
ટીકાથી સુક્ત

ધર્મપરીક્ષા

ભાગ-૧

પં. ચન્દ્રશેખરવિજયજી

ગુજરાતી + સંસ્કૃત ચન્દ્રશેખરીયા ટીકા સહિત

આસન્નોપકારી, અશરણશરણ, પતિતપાવન,
દેવેન્દ્રવંદિત, સર્વજ્ઞભગવંત, શાસનપતિ, ચરમતીર્થકર
પરમકૃપાળુ પરમાત્મા
મહાવીરદેવના ચરણોમાં
અનંત અનંત અનંતશઃ વંદનાવલિ.

રઘુનાથ શિરોમણીકૃતદીધિતિ સમન્વિત,
જગદીશતર્કલિંગકારકૃત જગદીશીટીકાસમન્વિત

સિદ્ધાન્તલક્ષણ

ચન્દ્રશેખરીયા નામની સંસ્કૃત ટીકા અને ગુજરાતી વિવેચન સહિત

ભાગ-૧

: પ્રેરક :

પં. ચન્દ્રશેખરવિજયજી

કમલ પ્રકાશન ટ્રસ્ટ

પ્રકાશક :

કમલ પ્રકાશન ટ્રસ્ટ

જીવતલાલ પ્રતાપશી સંસ્કૃતિ ભવન

૨૭૭૭, નિશા પોળ, ઝવેરીવાડ,

રીલિફ રોડ, અમદાવાદ-૧

ફોન : ૨૫૩૫૫૮૨૩, ૨૫૩૫૬૦૩૩

પ્રેરક-પરિચય :

સિદ્ધાન્તમહોદધિ, સચ્ચારિત્રચૂડામણિ,

સ્વ. પૂજ્યપાદ આ. ભગવંત શ્રીમદ્વિજય

પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબનાં વિનેય

પૂ. પં. શ્રી ચન્દ્રશેખરવિજયજી

આવૃત્તિ :

પ્રથમ સંસ્કરણ નકલ : ૧૦૦૦

તા. ૬-૧૦-૨૦૦૪, વિ. સં. ૨૦૬૦

મૂલ્ય : રૂા. ૭૫-૦૦

ટાઈપસેટિંગ :

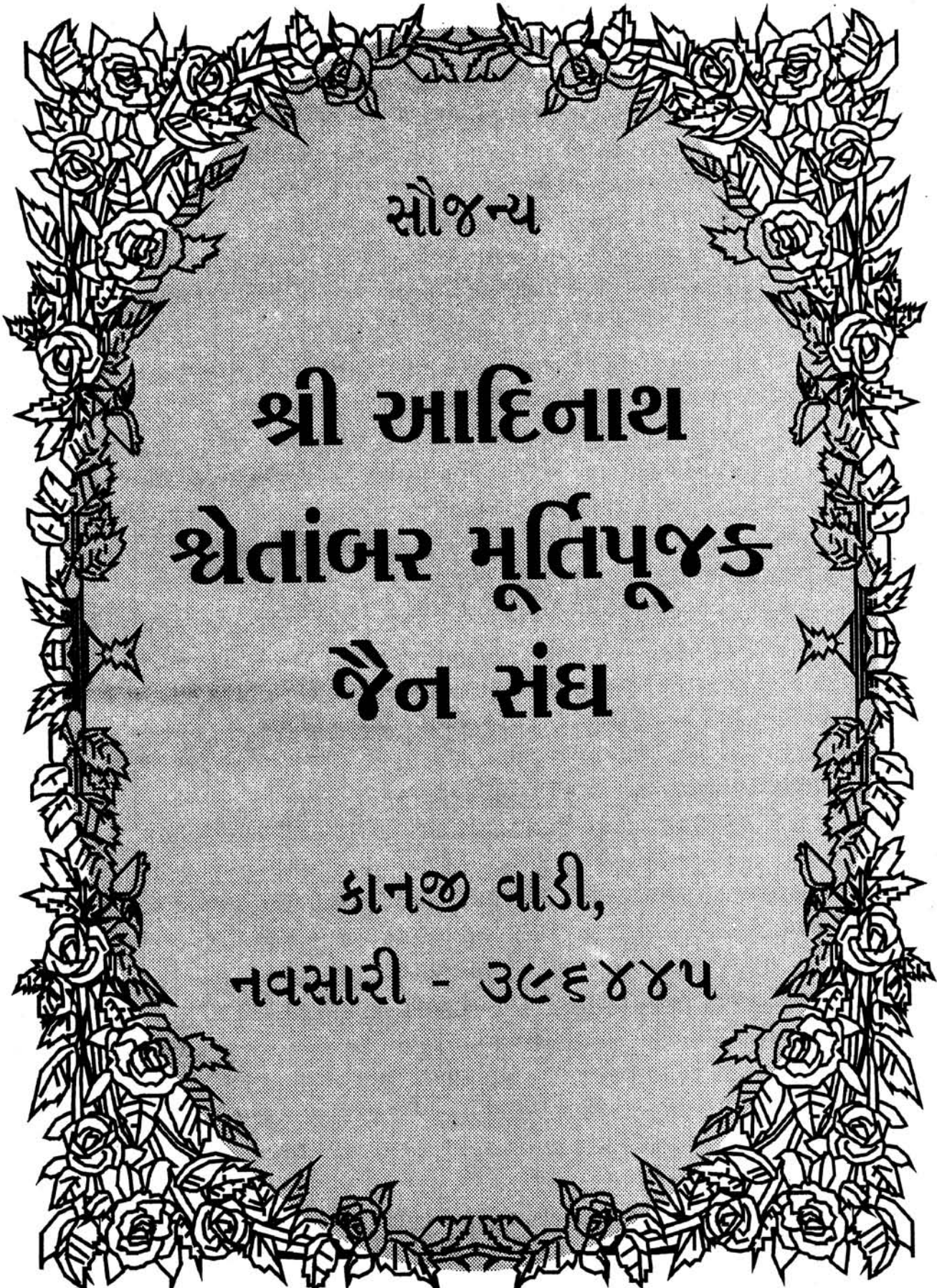
અરિહંત ગ્રાફિક્સ

ખાડિયા ચાર રસ્તા, અમદાવાદ.

મુદ્રક :

નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

ધીકાંટા, અમદાવાદ-૧.

સૌજન્ય

શ્રી આદિનાથ
શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક
જૈન સંઘ

કાનજી વાડી,
નવસારી - ૩૮૬૪૪૫

પ્રસ્તાવના

આકાશમાં ટમટમતા તારલાઓ, ચાંદ, ગ્રહો, નક્ષત્રો, સૂર્ય વિગેરેની અંદર નાની-મોટી અનેક બાબતો જાણવા જેવી પડેલી હોય છે. પણ દૂર બેઠેલા આપણને એ અતિ મહત્વની બાબતોનો બોધ શી રીતે થાય ? અહીં તો માત્ર એટલી જ ખબર પડે કે આ સૂર્ય છે... આ ચંદ્ર છે... આ સ્થૂલબોધનો વિશેષ ઉપયોગ નથી એ આપણે સૌ કોઈ જાણીએ છીએ.

માટે જ વૈજ્ઞાનિકો ટેલિસ્કોપ નામના યંત્રનો ઉપયોગ કરે છે. એના દ્વારા તેઓ એ પ્રત્યેક આકાશીય વસ્તુઓમાં રહેલી ઝીણી ઝીણી બાબતોને જાણી અવનવી શોધો કરે છે. વિશ્વને આશ્ચર્ય થાય એવી વસ્તુઓની રચના કરે છે.

જિનાગમો, નિર્યુક્તિઓ, ભાષ્યો, ચૂર્ણિઓ અને ટીકાઓ એ જિનશાસન રૂપી આકાશમાં ચમકતા તારલાઓ... સૂર્ય જેવા છે. જેમાંથી નીકળતો જ્ઞાન રૂપી પ્રકાશ આ વિશ્વને પ્રકાશિત કરે છે. વિશ્વનો કોઈપણ પદાર્થ આ જિનાગમાદિ દ્વારા સામાન્યથી જાણી શકાય.

સંસ્કૃત-પ્રાકૃતાદિ ભાષ્યા બાદ આ ગ્રન્થો વાંચી શકાય ખરા, પરંતુ એ તો આંખથી તારલાદિના દર્શન કરવા જેવું છે. એમાં સામાન્ય-સ્થૂલ બોધ થાય. એમાં સૂરિપુરંદર હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી અને મહામહોપાધ્યાય યશોવિજયજી મ.સાહેબના અતિગહન, અતિ અઘરા ગ્રન્થોના ઉંડા રહસ્યો તો મેળવી જ ન શકાય.

એ માટે જરૂર છે કોઈક ટેલીસ્કોપની !

એ ટેલીસ્કોપ એટલે ન્યાયગ્રન્થો ! મુક્તાવલિ, વ્યાપ્તિપંચક અને સિદ્ધાન્તલક્ષણ આ ત્રણ ન્યાયગ્રન્થોનો જો બરાબર અભ્યાસ કરવામાં આવે તો સંયમીની પ્રજ્ઞા અતિતીક્ષ્ણ બને. એક જ વાક્ય કે માત્ર એક જ શબ્દ ઉપર પણ ઉંડું ચિંતન કરી અવનવા રહસ્યોને એ પામી શકે. ઉપરછલ્લી દષ્ટિએ વાક્યો કે શબ્દોમાં જે અતિમહત્વના પદાર્થો પડેલા હોવા છતાં બિલકુલ ન દેખાય એ બધા જ પદાર્થો આ તીક્ષ્ણતમ પ્રજ્ઞા દ્વારા ખૂબ જ સહેલાઈથી દેખાઈ જાય.

આ ન્યાયગ્રન્થોમાં આપણા જૈનશાસ્ત્રો વાંચવા માટે ઉપયોગી એવા પાયાના પદાર્થો કે પારિભાષિક શબ્દોનું વર્ણન વિગેરે નથી. આમાં છે માત્ર બુદ્ધિનું ઘડતર ! ન્યાયગ્રન્થોમાં એક-એક શબ્દ ઉપર ખૂબ જ ઉંડાઈપૂર્વક ચર્ચાઓ હોય. પ્રશ્નો અને ઉત્તરોની વણઝાર ચાલતી હોય. આ બધું પેલો સંયમી ભણે એટલે આપોઆપ એની પ્રજ્ઞા પણ દરેક શબ્દોમાં પ્રશ્નો ઉભા કરતી થઈ જાય. અને પોતાની મેળે દરેક પ્રશ્નોમાં યોગ્ય સમાધાન શોધતી પણ થઈ જાય.

આમ સંયમીઓ વિશિષ્ટ પ્રજ્ઞાના સ્વામી બની, સૂક્ષ્મતમ અભ્યાસ કરી, જૈનશાસ્ત્રોના માખણને બહાર કાઢી સ્વ-પર ઉભયને હિત કરનારા બને એ માટે જ આ ન્યાયગ્રન્થોનો અભ્યાસ કરવાનો છે. હા ! ન્યાયગ્રન્થોના અભ્યાસ વિના આ માખણ ન જ મળે એવો એકાંત તો નથી જ. પણ વર્તમાનકાળ જોતા એમ લાગે છે કે જે નૈયાયિકો બન્યા છે તેઓએ આ અઘરા ગ્રન્થોનું વાંચન, અધ્યાપન, પ્રકાશનાદિ કરવામાં સારી સફળતા મેળવી છે.

ગચ્છાધિપતિ શ્રી જયઘોષસૂરીશ્વરજીના સમુદાયમાં આચાર્ય શ્રી જયસુંદર વિજયજી,

આ. શ્રી અભયશેખર વિ., પંન્યાસ અજીતશેખર વિ., પંન્યાસ રશ્મિરત્ન વિ., ગણિ મેઘદર્શન વિ., મુનિરાજ ઉદયવલ્લભ વિ., મુનિરાજ યશોવિજય, મુનિ રત્નવલ્લભ વિ. વિગેરે અનેક વિદ્વાન્ સંયમીઓએ ન્યાયાદિનો અભ્યાસ કર્યો અને કરાવ્યો. ઘણા કપરા ગ્રંથો વિવેચનાદિ સહિત પ્રકાશિત કરી શ્રમણસંઘ ઉપર પુષ્કળ ઉપકાર કર્યો. મારી જાણમાં ન હોય એવા બીજા પણ અનેક સંયમીઓએ આ ક્ષેત્રમાં સિંહફાળો નોંધાવ્યો જ હશે. એ સર્વેની ખૂબ ખૂબ અનુમોદના.

કેટલીક સૂચનાઓ :

(૧) સંયમીઓ ન્યાય ભણીને તીક્ષ્ણ બનેલી બુદ્ધિનો દુરુપયોગ ન કરે એ ખૂબ આવશ્યક છે. ગુરુજનો, વડીલો વિગેરે પ્રત્યેનો સમર્પણ ભાવ, વિદ્વાન્ બનનારા સંયમીઓમાં વધતો જ જવો જોઈએ. સહવર્તિઓ સાથેનું વાત્સલ્ય, ઉદારતા વધવી જ જોઈએ. પરદોષદર્શનને બદલે પરગુણ દર્શન વધવું જોઈએ. સહવર્તિઓના દોષો-ભુલોને માફી આપવાની, ભુલી જવાની વિશિષ્ટ શુદ્ધિ વધવી જોઈએ.

એટલે આ અજૈન ન્યાય ગ્રંથો ભણનાર સંયમીઓ આ વિષયમાં અત્યંત સજાગ રહે એવું ખાસ સૂચન છે.

(૨) ન્યાયગ્રંથો મુખ્ય નથી જ. મુખ્ય તો આપણા મહાપુરુષોએ રચેલા આત્મોત્થાન કરનારા શાસ્ત્રો છે. એનું પરિશીલન કરવા માટે જ આ ન્યાયગ્રંથો છે. એટલે નજર સામે જૈન શાસ્ત્રાભ્યાસને રાખીને એના સાધન તરીકે જ આ ન્યાયગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવો.

ન્યાયગ્રંથોનો ખૂબ જ ઉંડાણપૂર્વક અભ્યાસ થાય અને જૈનશાસ્ત્રોનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ ન થાય, તો એ ઉચિત લાગતું નથી. રસોઈ બનાવવાની છે ભોજન કરવા માટે. પરંતુ રસોઈ કરવાની સખત મહેનત કર્યા બાદ, રસોઈ બની ગયા બાદ ભોજન જ જો ન કરવામાં આવે તો એ રસોઈ કર્યાનો અર્થ શો ? એટલે જૈન શાસ્ત્રાભ્યાસનું લક્ષ્ય બરાબર બાંધીને જ આ ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવો.

(૩) આ કાળમાં એવું જોવા મળે છે કે ૮-૧૦ વર્ષે તો લગભગ ઘણા સંયમીઓ વ્યાખ્યાન વિગેરે પ્રવૃત્તિઓમાં જોડાઈ જાય છે. પછી શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવો લગભગ દુષ્કર બની જાય છે. બાહ્યપ્રવૃત્તિઓ સાથે સખત શાસ્ત્રાભ્યાસ ચાલુ રાખનારા સંયમીઓ ઘણા ઓછા દેખાય છે. એટલે મધ્યમ ક્ષયોપશમવાળા સંયમીઓ મુક્તાવલિ, વ્યાપ્તિપંચક અને સિદ્ધાન્તલક્ષણ... આ ત્રણ ન્યાયગ્રંથો ભણે તો ચાલે. તીવ્ર ક્ષયોપશમવાળાઓ વધારે ન્યાય પણ ભણે.

આ અંગે અનેક અભિપ્રાયો સંભવી શકે છે. દરેક સંયમીઓએ પોતાના ગુરુજનોની ઈચ્છાને અનુસરવું.

(૪) આ ગ્રંથમાં ક્ષતિ ન રહે એની ઘણી મહેનત કરી છે. છતાં છદ્મસ્થતાને કારણે કોઈક ભુલો રહી ગઈ હોય તો અંતઃકરણથી ક્ષમાયાચના કરીએ છીએ.

— પં. ચન્દ્રશેખરવિજય

ઉચ્ચ સંસ્કાર સાથે ઉચ્ચ શિક્ષણના
સોપાન સર કરવાના લક્ષ્યને વરેલા

તપોવનમાં ભણતા બાળકો

અતિથિઓને નમોનમઃ કરે છે.

...રોજ નવકારશી કરે છે.

...રોજ અષ્ટપ્રકારી જિનપૂજા કરે છે.

... રોજ રાત્રિભોજનનો ત્યાગ કરે છે.

...રોજ ગુરુવંદન કરે છે.

...રોજ નવી નવી વાર્તાઓ સાંભળે છે.

...રોજ કુમારપાળ રાજાની આરતિ ઉતારે છે.

...રોજ નવી નવી વંદનાઓ ગાય છે.

...રોજ નવા સ્તવનના રાગ શીખે છે.

...કોમ્પ્યુટર શીખે છે ...ક્રાટે શીખે છે...

...સ્કેટીંગ શીખે છે ...યોગાસન શીખે છે...

...સંગીતકળા શીખે છે... નૃત્યકળા શીખે છે...

...લલીતકળા શીખે છે ...ચિત્રકળા શીખે છે...

...વક્તૃત્વકળા શીખે છે ...અભિનયકળા શીખે છે...

...અંગ્રેજીમાં Speech આપતાં પણ શીખે છે...

માતાપિતાના સેવક બને છે.

પ્રભુના ભક્ત બને છે.

ગરીબોના બેલી બને છે.

પ્રાણીઓના મિત્ર બને છે.

શક્તિમાન બનવા સાથે ગુણવાન બને છે.

યોગી અને ભોગી સૌને ખૂબ ઉપયોગી
પૂ. પાદ પં. પ્રવરશ્રી ચન્દ્રશેખર વિજયજી

મ. સાહેબના પુસ્તકો
ઘરઘરમાં વસાવો શુભ પ્રસંગે ભેટ આપો

- આપશ્રી પ્રખર વક્તા બનવા માંગો છો ?
- આપશ્રી યશસ્વી વ્યાખ્યાનકાર બનવા માંગો છો ?
- આપશ્રી સફળ શિબિરકાર બનવા માંગો છો ?
- આપના ઘરમાં સાસુ-વહુના ઝઘડા ચાલે છે ?
- આપના દીકરા આપનું કહ્યું માને છે ખરા ?
- આપનાં ઘરમાં સ્વર્ગ ઉતારવું છે ખરું ?
- આપ તત્ત્વજ્ઞાનનાં રસિક છો ખરા ?
- આપશ્રી રાજકારણની આંટીઘુંટી જાણવા માંગો છો ખરા ?
- ભારતનું ભાવિ આપ જાણવા માંગો છો ?
- સંસારની અસારતા આપે જાણવી છે ?
- સંસાર છોડવાની આપને ઈચ્છા છે ?
- આપને સાચા સાધુ બનવું છે ?

તો, જરૂરથી આજે જ પૂજ્યશ્રીના પુસ્તકો આપનાં ઘરમાં વસાવી લો.

આજે જ જોડાઈ જાઓ... આજે જ બેકારીની ચિંતામાંથી મુક્ત થાઓ
લાખો ડિગ્રીધારી બેકારોની સામે જૈન યુવાનોને
૧૦૦% નોકરીની ગેરંટી આપતી

આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય પ્રેમસૂરીશ્વરજી સંસ્કૃત પાઠશાળા

પ્રેરણાદાતા-પૂ. પાદ પં. પ્રવર શ્રી ચન્દ્રશેખરવિજયજી મ.સા. તથા પૂ. મહાનંદાશ્રીજી મ.સા.

સૌજન્ય : સ્વ. સુભદ્રાબેન કાંતિલાલ પ્રતાપસી.

સંયોજક : મુનિશ્રી જિતરક્ષિતવિજયજી

સંસ્કૃત પાઠશાળા(સાબરમતી પાસે)ની આ છે કેટલીક વિશેષતાઓ

- હંમેશા વિદ્વાન ગુરુભગવંતોનો સત્સંગ
- વિદ્વાન પંડિતો અને સાધુભગવંતો દ્વારા પંચપ્રતિક્રમણ, નવસ્મરણ, પ્રકરણ, ભાષ્ય, કર્મગ્રંથ, સંસ્કૃત, પ્રાકૃતબુક, વ્યાકરણ, ન્યાયદર્શન વગેરેનો અભ્યાસ
- માસિક વિશિષ્ટ સ્પર્ધાઓ તથા અભ્યાસ ઉપર આકર્ષક પુરસ્કારો (સ્કોલરશીપ)
- કમ્પ્યુટર ક્લાસીસ ● અંગ્રેજી, નામું, વિવિધ સ્પર્ધાઓ, પૂજનો, સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો વગેરે શિખવાડાશે. ● ૭ ક્ષેત્રોની વ્યવસ્થા ● રહેવા-જમવાનું સંપૂર્ણ ફ્રી.
- પાઠશાળાનો શિક્ષક બધા ક્ષેત્રમાં હોશિયાર બનાવીને સંઘનો સારો કાર્યકર બનાશે.

ખૂબ જ મર્યાદિત સંખ્યામાં પ્રવેશ આપવાનો છે.

: ફોર્મ મેળવવાનું સ્થળ :

તપોવન સંસ્કારપીઠ

મુ. અમિયાપુર, પો. : સુઘડ,
તા.જિ. ગાંધીનગર - ૩૮૨ ૪૨૪.

અખિલ ભારતીય સંસ્કૃતિ રક્ષકદળ

૨૭૭૭, નિશા પોળ, રીલિફ રોડ, અમદાવાદ.
ફોન : ૫૩૫૬૦૩૩, ૫૩૫૫૮૨૩

: પાઠશાળાનું સ્થળ :

તપોવન સંસ્કારપીઠ

મુ. અમિયાપુર, પો. : સુઘડ, તા.જિ. ગાંધીનગર - ૩૮૨ ૪૨૪.
ફોન : (૦૭૯) ૩૨૭૬૨૭૩, ૩૨૭૬૩૪૧ મોબાઈલ : ૯૪૨૬૦૬૦૦૯૩

ચન્દ્રશેખરીયા: નમો દુર્વાર રાગાદિવૈરિવારનિવારિણે । અર્હતે યોગિનાથાય મહાવીરાય તાયિને । નવ્યન્યાયપ્રણેતારો ગંગેશોપાધ્યાયઃ તત્ત્વચિંતામણીગ્રન્થે પ્રત્યક્ષાદીનિ ચત્વારિ પ્રમાણાનિ નિરૂપિતવન્તાઃ, તેષુ યત્ અનુમાનપ્રમાણખંડં, તસ્મિન્ "વ્યાપ્તિલક્ષણં કિં" ઇતિ જિજ્ઞાસાયાં વિભિન્નાનિ પઞ્ચ લક્ષણાનિ તૈઃ નિરૂપિતાનિ, પૂર્વપક્ષસ્તુ પ્રમેયં વાચ્યત્વાત્, ઇત્યાદિ કેવલાન્વયિસાધ્યકે હેતૌ પઞ્ચાનામપિ લક્ષણાનાં અવ્યાપ્તિ સૂચિતવાન્, તથા ચ તાનિ પઞ્ચાપિ લક્ષણાનિ અયુક્તાનિ ઇતિ સ્થિતમ્ । એતત્સર્વં વ્યાપ્તિપઞ્ચકાભિધેયે ગ્રન્થે વિસ્તરતો નિરૂપિતમ્, દૃષ્ટં ચ અસ્માભિઃ ।

સામ્પ્રતં ગંગેશોપાધ્યાયઃ સિદ્ધાન્તલક્ષણાત્મકં ઉત્તરીભૂતં ગ્રન્થં પ્રારભતે અનુમાનખંડે ।

ચન્દ્રશેખરીયા: ગંગેશોપાધ્યાયજીએ તત્ત્વચિંતામણી ગ્રન્થમાં પ્રત્યક્ષાદિ ચાર પ્રમાણોનું નિરૂપણ કરેલ છે. એમાં, અનુમાન પ્રમાણ ખંડમાં વ્યાપ્તિનું લક્ષણ શું? એ અંગે પાંચ જુદા-જુદા વ્યાપ્તિ લક્ષણો બતાવેલા. પૂર્વપક્ષે કેવલાન્વયિસાધ્યક સ્થલે એ પાંચેય લક્ષણોની અવ્યાપ્તિ બતાવી, એ લક્ષણોને ખોટા સાબિત કર્યા. એ બધું વિસ્તારથી વ્યાપ્તિપંચક નામના ગ્રન્થમાં જોઈ ગયા. હવે, ગંગેશોપાધ્યાયજી ઉત્તર આપે છે એ ઉત્તર એટલે જ સિદ્ધાન્ત લક્ષણ.

ચિન્તામણિ

અત્રોચ્યતે-પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણયત્સમાનાધિકરણાત્યન્તાભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નં યત્ર ભવતિ તેન સમં તસ્ય સામાનાધિકરણ્યં વ્યાપ્તિઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: અત્ર પ્રાસંગિકમિદમવધેયમ્ યદુત અનુમાનખંડનિષ્ઠં ગંગેશોપાધ્યાયનિરૂપિતં સિદ્ધાન્તલક્ષણં સ્તોકપદનિરૂપિતમ્, દીધિત્યાં તસ્ય વિસ્તરઃ કૃતઃ, જાગદીશ્યાં તુ દીધિત્યુક્તપદાર્થાનાં સવિસ્તરં પ્રરૂપણં કૃતમ્, તથા ચાત્ર પ્રાધાન્યેન દીધિતિજાગદીશ્યોઃ પદાર્થાઃ વિસ્તરતો નિરૂપણીયાઃ અસ્માભિઃ ઇતિ ।

પ્રથમં તાવત્ અનુમાનખંડનિષ્ઠં સિદ્ધાન્તલક્ષણં પ્રદર્શયતે । પ્રતિયોગિવ્યધિકરણ - યદધિકરણવૃત્તિ-અભાવપ્રતિયોગિતા-વચ્છેદકા- વચ્છિન્નં યત્ ન ભવતિ, તેન સમં તસ્ય સામાનાધિકરણ્યં વ્યાપ્તિઃ ।

અસ્ય અર્થઃ→પ્રતિયોગિ-અધિકરણે અવૃત્તિઃ યઃ હેત્વધિકરણે વૃત્તિઃ અભાવઃ, તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકઃ યો ધર્મઃ, તદવચ્છિન્નં યત્, તસ્માત્ ભિન્નં યત્ સાધ્યમ્, તેન સાધ્યેન સમં સામાનાધિકરણ્યં = સાધ્યાધિકરણવૃત્તિત્વમ્ હેતુનિષ્ઠા વ્યાપ્તિઃ←ઇતિ ।

વહ્નિમાન ધૂમાત્ ઇતિ અત્ર વહ્નિ-અધિકરણે અવૃત્તિઃ હેત્વધિકરણે મહાનસાદૌ વૃત્તિઃ ચ વહ્નિ-અભાવો ન મીલતિ, મહાનસાદૌ વહ્નેઃ વૃત્તિત્વાત્, કિન્તુ ઘટાભાવાદિઃ એવ ગૃહ્યતે, તદભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં ઘટત્વં, તદવચ્છિન્નં ઘટઃ, તસ્માત્ ભિન્નઃ વહ્નિઃ, તેન વહ્નિના સમં સામાનાધિકરણ્યં ધૂમે અસ્તિ, અતઃ ધૂમે વ્યાપ્તિઃ સમન્વિતા, તથા ચ

નિર્દોષં એતત્ લક્ષણમ્ ।

પ્રમેયમ્ વાચ્યત્વાત્ એતિ કેવલાન્વયિસાધ્યકાનુમાનેઽપિ ભવતિ લક્ષણસમન્વયઃ, તથાહિ - વાચ્યત્વહેતોઃ અધિકરણં ઘટાદિઃ, તસ્મિન્ પટાભાવઃ અસ્તિ, પ્રમેયત્વાભાવો નાસ્તિ, સ પટાભાવઃ પ્રતિયોગિવ્યધિકરણોઽપિ અસ્તિ, તત્પટાભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં પટત્વં, તદવચ્છિન્નઃ પટઃ, તસ્માત્ ભિન્નં પ્રમેયત્વં, તેન પ્રમેયત્વેન સહ સામાનાધિકરણ્યં વાચ્યત્વે અસ્તિ એવ । એવં યત્ર પઞ્ચાપિ વ્યાપ્તિલક્ષણાનિ અવ્યાપ્તાનિ, તત્ર ઇદં સિદ્ધાન્તલક્ષણં સઙ્ગચ્છતે । અતઃ સર્વથા નિષ્કલંકમિદં લક્ષણમ્ ।

અત્ર ઇદમવધેયમ્ । "તાદૃશસાધ્યેન સમં સામાનાધિકરણ્યમ્" એતિ અસ્ય "તાદૃશસાધ્યાધિકરણે વૃત્તિત્વમ્" એતિ અર્થઃ । અત્ર ચ "તાદૃશસાધ્યાધિકરણે વૃત્તિત્વં હેતુનિષ્ઠા વ્યાપ્તિઃ" એત્યેવ ઉચ્યતે, ન તુ "તાદૃશસાધ્યાધિકરણે હેતોઃ વૃત્તિત્વમ્ હેતુનિષ્ઠા વ્યાપ્તિઃ" એતિ । નનુ કથમિદં ઉચ્યતે? એતિ ચેત્ અગ્રે એતત્ નિરૂપયિષ્યતે, ઇદાનીં કેવલં હૃદિ અવધાર્યમ્ । યેન અગ્રે એતસ્ય નિરૂપણે ન સાશંકો ભવિષ્યસિ । તથા ચ 'હેતુનિષ્ઠા વ્યાપ્તિઃ' એતિ લક્ષ્યમ્ । તાદૃશસાધ્યાધિકરણે વૃત્તિત્વમ્ ચ લક્ષણમ્ । ન તુ "તાદૃશસાધ્યાધિકરણે હેતોઃ વૃત્તિત્વમ્" એતિ લક્ષણમ્ ઇદાનીં અવધેયમ્ । એતત્સર્વં પશ્ચાત્ સ્ફુટીભવિષ્યતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ અહીં, એટલો ખ્યાલ રાખવો કે, અનુમાનખંડની ગંગેશોપાધ્યાયની પંક્તિ તો ખુબ ઓછી છે. એના ઉપર દીધિતિએ વિસ્તાર કર્યો છે. અને એ દીધિતિ ઉપર જાગદીશીએ પ્રકાશ પાડ્યો છે. એટલે, મુખ્યત્વે દીધિતિ અને જાગદીશી ઉપર જ અહીં વિવરણ કરવાનું રહેશે.

અનુમાનખંડમાં બતાવેલ લક્ષણ - પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ... વ્યાપ્તિઃ । પર્વતો વલ્લિમાન્ ધૂમાત્ સ્થલે ઘટાવી જોઈએ. ધૂમ=હેતુનું અધિકરણ મહાનસાદિ છે. તેમાં વલ્લિનો અભાવ મળતો નથી. પણ ઘટાભાવાદિ મળે છે અને તે અભાવ પ્રતિયોગિવ્યધિકરણ પણ છે. આ અભાવની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક ઘટત્વાદિ બને. પણ વલ્લિત્વ ન બને. અને તે ઘટત્વાદિથી અવચ્છિન્ન ઘટાદિ છે. પણ વલ્લિ નથી. અને તેથી તે વલ્લિની સાથે સામાનાધિકરણ્ય=એક અધિકરણમાં સાથે રહેવું એ ધૂમમાં રહેલી વ્યાપ્તિ છે.

લક્ષણનો સામાન્ય અર્થ આ પ્રમાણે છે. કે પ્રતિયોગિના અધિકરણમાં ન રહેલો એવો હેતુ-અધિકરણમાં રહેલો જે અભાવ હોય, તે અભાવની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક જે ધર્મ બને, તે ધર્મથી અવચ્છિન્ન જે બને, તેનાથી ભિન્ન જો સાધ્ય મળી જાય, તો એવા સાધ્યના અધિકરણમાં રહેવું એ જ હેતુમાં રહેલી વ્યાપ્તિ છે.

અહીં એ ખ્યાલ રાખવો કે, "તેવા સાધ્યના અધિકરણમાં હેતુનું રહેવું, એ હેતુમાં રહેલી વ્યાપ્તિ છે." એમ અત્યારે લખ્યું નથી. પણ "તેવા સાધ્યના અધિકરણમાં રહેવું એ હેતુની વ્યાપ્તિ છે." એમ લખેલ છે. આવો ખુલાસો કરવાનું કારણ એ કે, આ અંગે આગળ ચર્ચા કરવાના છે. ટુંકમાં, હેતુનિષ્ઠા વ્યાપ્તિ એ લક્ષ્ય છે. અને તાદૃશસાધ્યાધિકરણમાં વૃત્તિત્વ=રહેવું એ લક્ષણ છે. "કોનું રહેવું" એ અત્યારે સ્પષ્ટ ખુલાસો કરેલ નથી. એટલે, હમણાં તો હેતુમાં તાદૃશસાધ્યાધિકરણમાં વૃત્તિત્વ મળી જાય છે. માટે લક્ષણ સમન્વય થઈ જાય છે.

પ્રમેયં વાચ્યત્વાત્ આ કેવલાન્વયિસાધ્યક સ્થલે પણ લક્ષણ સમન્વય થઈ જશે. તે આ પ્રમાણે - વાચ્યત્વ હેતુનું અધિકરણ ઘટ લઈએ, તેમાં પ્રમેયત્વાભાવ ભલે ન મળે. પટાભાવાદિ તો મળવાના જ છે. અને તે પ્રતિયોગિવ્યધિકરણ પણ છે. અને તે અભાવની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક પટત્વ છે. તેનાથી અવચ્છિન્ન પટ જ બને. અને તેનાથી ભિન્ન તરીકે પ્રમેયત્વ મળે. અને તે પ્રમેયત્વની સાથે સામાનાધિકરણ વાચ્યત્વ હેતુમાં મળી જવાથી અવ્યાપ્તિ ન આવે.

ચન્દ્રશેખરીયા: હવે માત્ર દીધિતિ અને જાગદીશી એ બે ઉપર જ વિવરણ કરવાનું છે.

દીધિતિ

પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણેતિ-

પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણયદ્વપવિશિષ્ટસમાનાધિકરણાત્યન્તાભાવપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકો યો
ધર્મસ્તદ્ધર્માવચ્છિન્નેન યેન કેનાપિ સમં સામાનાધિકરણ્યં, તદ્વપવિશિષ્ટસ્ય
તદ્ધર્માવચ્છિન્નયાવન્નિરૂપિતા વ્યાપ્તિરિત્યર્થઃ ।।૧।।

જાગદીશી -- વહ્નિત્વાવચ્છિન્નસ્ય સર્વસ્યૈવ ધૂમાદિમન્નિષ્ઠાભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકીભૂત-
તત્તદ્વ્યક્તિત્વાવચ્છિન્ન ત્વાદવ્યાપ્તિરિત્યન્યથા વ્યાચષ્ટે, -*પ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકો યો ધર્મ ઇતિ ।।

ચન્દ્રશેખરીયા: અથ સિદ્ધાન્તલક્ષણં અનુમાનખણ્ડનિષ્ઠં સંપૂર્ણમ્ । તસ્ય વિવરણં દીધિત્યાં જાગદીશ્યાં ચ વર્તતે ।
તથા ચ દીધિતિ-જાગદીશીનિરૂપિતપદાર્થનામેવ નિરૂપણં ગ્રન્થસમાપ્તિં યાવત્ કરિષ્યતેઽસ્માભિઃ ઇતિ ધ્યેયમ્ ।

નનુ યથાશ્રુતે સિદ્ધાન્તલક્ષણેઽડ્ગીકૃતે સતિ અવ્યાપ્તિઃ અપ્રતિબદ્ધ-પ્રસરા એવ, તથા હિ- વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ ઇતિ
અત્ર ધૂમાધિકરણે પર્વતે મહાનસીયવહ્નિ-અભાવઃ, ચત્વરીયવહ્નિ-અભાવઃ, અયોગોલકીયવહ્નિ-અભાવશ્ચ વર્તતે । એવં
ધૂમાધિકરણે મહાનસે પર્વતીયવહ્નિ-અભાવોઽપિ વર્તતે । તથા ચ ચાલનીન્યાયેન સર્વેષાં વહ્નિનાં અભાવાઃ
સ્વપ્રતિયોગિવ્યધિકરણાઃ હેત્વધિકરણવૃત્તિનશ્ચ મીલિતાઃ । તેષાં અભાવાનાં પ્રતિયોગિતા તત્તદ્વહ્નિનિષ્ઠા ।
તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં તત્તદ્વહ્નિત્વમ્, તેન અવચ્છિન્નાઃ સર્વે વહ્નયઃ ભવન્તિ । તથા ચ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નાત્
ભિન્નઃ ન કોઽપિ સાધ્યઃ મીલતિ । એવં ચ અવ્યાપ્તિઃ સ્ફુટૈવ ઇતિ ચેત્

સત્યમ્ તદર્થં એવ દીધિત્યાં મૂલોક્તલક્ષણસ્ય પરિષ્કારઃ ક્રિયતે । સ ચ ઇત્યં - પ્રતિયોગિવ્યધિકરણ - યદ્વપવિશિષ્ટ
હેતુ-સમાનાધિકરણાભાવ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક-ભિન્નં યત્ સાધ્યતાવચ્છેદકં, તદવચ્છિન્નેન યેન કેનાપિ સમં સામાનાધિકરણ્યમ્
તદ્વપવિશિષ્ટસ્ય તદ્ધર્માવચ્છિન્નૈઃ યાવદ્ભિઃ નિરૂપિતા વ્યાપ્તિઃ ઇતિ । વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ ઇતિ અત્ર મહાનસીયવહ્ન્યાદિરૂપ-

સ્વપ્રતિયોગિવ્યધિકરણાઃ, ધૂમત્વવિશિષ્ટધૂમાધિકરણપર્વતાદિવૃત્તિનઃ મહાનસીયવહ્ન્યાદિ-અભાવાઃ, તેષાં અભાવાનાં પ્રતિયોગિતા તત્તદ્વહ્નિનિષ્ઠા । તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાનિ તત્-તદ્વહ્નિત્વાદીનિ, તદ્ભિન્નં શુદ્ધવહ્નિત્વં । તદેવ ચ સાધ્યતાવચ્છેદકં । તેન શુદ્ધવહ્નિત્વેન અવચ્છિન્નાઃ સર્વે વહ્નયઃ, તેષાં મધ્યે યેન કેનાપિ સમં ધૂમસ્ય સામાનાધિકરણ્યં અસ્તિ એવ, તથા ચ ધૂમત્વવિશિષ્ટેષુ યાવન્તેષુ ધૂમેષુ વહ્નિત્વાવચ્છિન્નૈઃ યાવદ્વહ્નિભિઃ નિરૂપિતા વ્યાપ્તિઃ નિષ્પ્રતિબન્ધા । અતઃ ન કોઽપિ દોષઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ પ્રશ્નઃ ધૂમાધિકરણ મહાનસમાં અયોગોલકની વહ્નિ, પર્વતની વહ્નિ, ચત્વરની વહ્નિ એ બધા ય વહ્નિનો અભાવ મળી જાય છે. અને ધૂમાધિકરણ પર્વતમાં મહાનસીય વહ્નિનો અભાવ મળી જાય. આમ તમામે તમામ વહ્નિના અભાવો આ રીતે હેતુ અધિકરણમાં વૃત્તિ મળે છે. અને તેની પ્રતિયોગિતાના અવચ્છેદક મહાનસીયવહ્નિત્વ, પર્વતીય-વહ્નિત્વાદિ બધા બને. અને તેનાથી અવચ્છિન્ન તમામે તમામ વહ્નિ બની જાય. આમ એક પણ સાધ્ય તાદૃશધર્મથી અવચ્છિન્નથી ભિન્ન નથી મળતું. માટે અહીં અવ્યાપ્તિ આવે.

ઉત્તરઃ એટલે જ દીધિતિમાં આ લક્ષણનો પરિષ્કાર કરે છે કે

પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ.... યઃ ધર્મઃ, તદ્ધર્માવચ્છિન્નેન... વ્યાપ્તિઃ इत्यर्थः । એનો અર્થ આ પ્રમાણે છે કે પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ એવા યદ્દૃપવિશિષ્ટ હેતુ-અધિકરણવૃત્તિ જે અભાવો હોય, તે અભાવની પ્રતિયોગિતાના અવચ્છેદક જે ધર્મો બને, તેનાથી ભિન્ન જે ધર્મ હોય. તે ધર્મથી અવચ્છિન્ન એવા કોઈપણ સાધ્યની સાથે સામાનાધિકરણ્ય એ તદ્દૃપવિશિષ્ટમાં રહેલી તદ્ધર્માવચ્છિન્ન એવા યાવત્ સાધ્યથી નિરૂપિત વ્યાપ્તિ સમજવી.

વહ્નિમાન્ ધૂમાત્માં ધૂમાધિકરણ એવા પર્વતાદિમાં તમે મહાનસીયવહ્નિ-વિગેરેના અભાવ લીધા, પણ કોઈપણ ધૂમાધિકરણમાં વહ્નિમાત્રનો અભાવ તો મળતો જ નથી. એટલે મહાનસીયવહ્નિ વિગેરેના

અભાવની પ્રતિયોગિતા મહાનસીયાદિવહ્નિમાં જ આવશે. અને તે પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક મહાનસીયવહ્નિત્વ, ચત્વરીયવહ્નિત્વાદિ બનશે. પણ શુદ્ધવહ્નિત્વ નહિ બને. આમ તે તમામ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકોથી ભિન્ન તરીકે વહ્નિત્વ ધર્મ મળી જાય છે. તેનાથી અવચ્છિન્ન વહ્નિની સાથે ધૂમનું સામાનાધિકરણ્ય પર્વતાદિમાં મળી જતાં અવ્યાપ્તિ ન આવે.

જાગદીશી -- ન ચ પર્વતે મહાનસીયો વહ્નિર્નાસ્તિ इत्यादिप्रतीतिसिद्धस्य हेतुमन्निष्ठाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकमेव वह्नित्वमित्यव्याप्तितादवस्थ्यम् । साध्यतावच्छेदक-तदितरोभयावच्छेद्य भिन्नायाः प्रतियोगिताया एवानवच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ નનુ ધૂમાધિકરણે પર્વતે યો મહાનસીયવહ્નિ-અભાવઃ, તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં મહાનસીયત્વં વહ્નિત્વં ચ इति उभयम् । તથા ચ સાધ્યતાવચ્છેદકં વહ્નિત્વં તાદૃશાભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં એવ ભવતિ, ન તુ અનવચ્છેદકં । એવં ચ તદવસ્થૈવ અવ્યાપ્તિઃ इति चेत् न, साध्यतावच्छेदकधर्म-साध्यतावच्छेदकभिन्नधर्मेतदुभयानवच्छिन्ना एव प्रतियोगिता

અત્ર લક્ષણે વિવક્ષિતા । તાદૃશપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકં એવ સાધ્યતાવચ્છેદકં ગ્રાહ્યમ્ । ઇત્થં ચ મહાનસીયવહ્નિનિષ્ઠા પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવચ્છેદકવહ્નિત્વ-સાધ્યતાવચ્છેદકભિન્નમહાનસીયત્વૈતદુભયાવચ્છિન્ના । ન તુ ઉભયાનવચ્છિન્ના । તેન ન મા ગૃહ્યતે । કિન્તુ પર્વતવૃત્તિઘટાભાવીયા ઘટનિષ્ઠા પ્રતિયોગિતા ગૃહ્યતે, યતઃ સા પ્રતિયોગિતા ઘટત્વમાત્રાવચ્છિન્ના । ન તુ તાદૃશોભયાવચ્છિન્ના । તત્પ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકં વહ્નિત્વં એવ સાધ્યતાવચ્છેદકં । તદવચ્છિન્નવહ્નિના સમં હેતોઃ સામાનાધિકરણ્યં અસ્તિ ઇતિ નાવ્યાપ્તિઃ ।

અત્રંદં તત્ત્વં સમ્યગ્મનસિ સ્થિરીકર્તવ્યમ્ યદુત તત્તત્પદાર્થે વર્તમાન એવ ધર્મસ્તત્તત્પદાર્થે સમાગતસ્ય નૂતનધર્મસ્યાવચ્છેદકો ભવિતુમર્હતિ । ન તુ તત્તત્પદાર્થેઽવર્તમાનો ધર્મઃ । તથા હિ - દંડે ઘટકારણતાઽસ્તિ, તતશ્ચ દંડનિષ્ઠ એવ દંડત્વધર્મઃ તાદૃશકારણતાયા અવચ્છેદકો ભવતિ । યે તુ દંડેઽવર્તમાનાઃ પટત્વાદયો ધર્માઃ । તે દંડનિષ્ઠાયા ઘટકારણતાયા અવચ્છેદકા ન ભવિતુમર્હન્તિ ।

ઇત્થજ્ઞ કારણાદિપુ દંડાદિપુ વર્તમાના એવ દંડત્વાદયો ધર્માઃ કારણતાદીનાં નૂતનધર્માણામવચ્છેદકા ભવન્તીતિ સ્થિતમ્ ।

એવજ્ઞ મહાનસીયવહ્ન્યભાવસ્ય પ્રતિયોગી યો મહાનસીયવહ્નિસ્તત્ર યા પ્રતિયોગિતા, સા મહાનસીયવહ્નિત્વધર્મેણાવચ્છિન્ના ભવતિ । મહાનસીયત્વં વહ્નિત્વજ્ઞ મહાનસીયવહ્નૌ વર્તત ઇતિ કૃત્વા તૌ દ્વાવપિ ધર્મો પ્રતિયોગિતાયા અવચ્છેદકૌ સ્તઃ । "ભૂતલે નીલદંડવાન્ નાસ્તિ" ઇત્યત્ર નીલદંડવત્પુરુષાભાવસ્ય પ્રતિયોગિતા નીલદંડવત્પુરુષે વર્તતે । તસ્મિન્પુરુષે નીલદંડોઽસ્તિ, દંડે ચ નીલરૂપમસ્તિ । કિન્તુ નીલરૂપં પુરુષે ન વર્તતે । તતશ્ચ નીલદંડવત્પુરુષનિષ્ઠાયાઃ પ્રતિયોગિતાયા અવચ્છેદકો ધર્મઃ નીલરૂપવિશિષ્ટદંડાત્મકો નીલદંડો ભવતિ । કિન્તુ તસ્યાઃ પ્રતિયોગિતાયા અવચ્છેદકં નીલરૂપં તુ નૈવ કથ્યતે । નીલરૂપસ્ય પુરુષેઽવર્તમાનત્વાત્ ।

યદા તુ "ભૂતલે નીલદંડો નાસ્તિ" ઇતિ ચિન્ત્યતે । તદા તુ નીલદંડે પ્રતિયોગિતા વિઘટે । તત્ર ચ નીલરૂપં દંડત્વજ્ઞ વર્તતે । તતશ્ચ તૌ દ્વાવપિ ધર્મો તાદૃશપ્રતિયોગિતાયા અવચ્છેદકૌ ભવતઃ । એવજ્ઞ સા પ્રતિયોગિતા નીલરૂપદંડત્વાત્મકોભયધર્માવચ્છિન્ના ભવતિ । તત્ર ચ "નીલદંડત્વાવચ્છિન્ના પ્રતિયોગિતા" ઇત્યપિ વક્તું શક્યતે । એતત્તત્ત્વં મનસિ દૃઢં સ્થિરીકર્તવ્યમ્ । અગ્રેઽનેકશોઽસ્યોપયોગો ભવિષ્યતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ પ્રશ્નઃ પર્વતમાં જે મહાનસીયવહ્નિવિગેરેના અભાવ લીધા એ અભાવની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક તો, મહાનસીયત્વ+વહ્નિત્વ એમ બે ય બને છે. એમાં શુદ્ધ વહ્નિત્વ પોતે ય પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક તો જણાય જ છે. તો પછી તે વહ્નિત્વ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકથી ભિન્ન તરીકે શી રીતે લેવાય? આમ અવ્યાપ્તિ આવે જ છે.

ઉત્તરઃ અહીં હેતુવધિકરણવૃત્તિ એવા અભાવની પ્રતિયોગિતા એ સાધ્યતાવચ્છેદક ધર્મ અને તદ્ભિન્નધર્મ એ બેથી અનવચ્છિન્ન હોય તે જ લેવાની. અને એનો અવચ્છેદક સાધ્યતાવચ્છેદક ન હોવો જોઈએ. અર્થાત્ સાધ્યતાવચ્છેદક+સાધ્યતાવચ્છેદકભિન્નધર્મ આ બેથી અનવચ્છિન્ન એવી પ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક=અવચ્છેદકભિન્ન

એવો સાધ્યતાવચ્છેદક લેવાનો છે.

પ્રસ્તુતમાં ધૂમાધિકરણ એવા પર્વતાદિમાં મહાનસીયવસ્ત્યાદિનો અભાવ મળ્યો. એ અભાવની પ્રતિયોગિતા મહાનસીયત્વ અને વસ્તિત્વ એ બે ધર્મથી અવચ્છિન્ન છે. અર્થાત્ સાધ્યતાવચ્છેદક વસ્તિત્વ+તદ્ભિન્ન એવા મહાનસીયત્વ એ બે ધર્મથી અવચ્છિન્ન આ પ્રતિયોગિતા છે. પણ અનવચ્છિન્ન નથી. એટલે આ પ્રતિયોગિતા ન લેવાય. પણ પર્વતમાં રહેલ ઘટાભાવની પ્રતિયોગિતા તો માત્ર ઘટત્વથી જ અવચ્છિન્ન હોવાથી તે ઉભયધર્મથી અનવચ્છિન્ન મળી જાય. અને તે પ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક એ જ વસ્તિત્વ સાધ્યતાવચ્છેદક છે. આમ લક્ષણ મળી જતાં અવ્યાપ્તિ ન આવે.

અહીં આ પદાર્થ બરાબર ધ્યાનમાં રાખવો. આ પદાર્થ આગળ બધે જ અત્યંત ઉપયોગી બનશે.

તે પદાર્થ આ પ્રમાણે છે. - પદાર્થમાં રહેલો એવો જ ધર્મ, પદાર્થમાં આવેલા નવા ધર્મનો અવચ્છેદક બની શકે. દા.ત. દંડમાં ઘટની કારણતા આવી. તો દંડમાં રહેલો એવો દંડત્વ ધર્મ એ કારણતાનો અવચ્છેદક બની શકે. પણ જે પટત્વાદિ ધર્મો દંડમાં રહેતા નથી. તે ધર્મો એ કારણતાના અવચ્છેદક ન બને.

એટલે કારણતા વિગેરે ધર્મોનો અવચ્છેદક બનનારો ધર્મ એ દંડ વિગેરે કારણાદિમાં રહેલો હોવો જ જોઈએ. ન રહેલો હોય તો ન જ ચાલે.

મહાનસીયવસ્તિ-અભાવની પ્રતિયોગિતા મહાનસીયવસ્તિમાં આવી છે. હવે એ વસ્તિમાં મહાનસીયત્વ+વસ્તિત્વ એ બે ય ધર્મો રહે છે. માટે જ આ પ્રતિયોગિતાના અવચ્છેદક તરીકે આ બે ય ધર્મ બની શકે છે.

પણ ભૂતલ ઉપર નીલદંડવાનનો અભાવ છે. ત્યાં એ અભાવની પ્રતિયોગિતા નીલદંડીમાં આવે. હવે નીલદંડ એ નીલદંડીમાં રહેલો છે. પણ જે નીલદંડમાં નીલરૂપ છે. એ તો નીલદંડમાં જ રહેલું છે. એટલે એ નીલરૂપ નીલદંડી પુરુષમાં નથી રહેલું. અને માટે નીલદંડીપુરુષમાં જે પ્રતિયોગિતા આવી. એ પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક નીલદંડ=નીલરૂપવિશિષ્ટદંડ બની શકે. પણ નીલરૂપ એ પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક ન બને.

ધ્યાન રાખવું કે (૧) પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક નીલરૂપવિશિષ્ટદંડ જ બોલાશે (૨) માત્ર દંડ=શુદ્ધદંડ નહિ. તથા (૩) "નીલરૂપ અને દંડ એ બે પ્રતિયોગિતાના અવચ્છેદક છે" એમ પણ નહિ જ બોલાય.

હવે જ્યારે "ભૂતલ ઉપર નીલદંડનો અભાવ છે" એમ વિચારીએ ત્યારે આ નીલદંડાભાવની પ્રતિયોગિતા નીલદંડમાં આવી = નીલરૂપવિશિષ્ટદંડમાં આવી. હવે અહીં એ દંડમાં નીલરૂપ પણ છે અને દંડત્વ પણ છે. આ બે ય ધર્મો દંડમાં રહેલા છે. એટલે દંડમાં આવેલી પ્રતિયોગિતાના અવચ્છેદક તરીકે નીલદંડત્વ=નીલરૂપવિશિષ્ટદંડત્વ=નીલરૂપ અને દંડત્વ એ બે ય બનશે.

આ પદાર્થ બરાબર ધ્યાનમાં રાખીને આગળ વધવું.

જાગદીશી -- ન ચ પ્રમેયવત્ત્વાન્ ધૂમાદિત્યાદાવવ્યાપ્તિઃ, સાધ્યતાવચ્છેદકેતરસ્યાપ્રસિદ્ધેરિતિ વાચ્યમ્;

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ તથાપિ પ્રમેયવદ્વાન્ ધૂમાત્ इति अत्र अव्याप्तिः । यत्र महानसादौ धूमः, तत्र सर्वत्र द्रव्यत्वादिरूप-प्रमेयवद् द्रव्यादि वर्तते एव । अतः अयं सद्ध्येतुः, किन्तु भवदुक्तरीत्या अव्याप्तिः । तथाहि । अत्र प्रमेयवत् साध्यम् । साध्यतावच्छेदकं प्रमेयवत्त्वम् प्रमेयात्मकम् । अत्र जगति सर्वे पदार्थाः प्रमेयात्मकाः एव, अतः कोऽपि पदार्थः प्रमेयभिन्नो नास्ति । तथा च अत्र साध्यतावच्छेदकभिन्नस्यैव अप्रसिद्ध्या, साध्यतावच्छेदकतद्भिन्न-एतदुभयावच्छिन्ना प्रतियोगिता अपि अप्रसिद्धा । तथा च तद्घटितं व्याप्ति-लक्षणं अव्याप्तिग्रस्तं भवति इति चेत् ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રશ્ન: તો પણ પ્રમેયવત્વાન્ ધૂમાત્ આ સ્થલે અવ્યાપ્તિ આવશે. મહાનસાદિમાં ધૂમ છે, અને ત્યાં સર્વત્ર દ્રવ્યત્વાત્મકપ્રમેયવાળા વસ્તિ વિગેરે દ્રવ્યો રહેલા જ છે. એટલે આ સ્થાન સાચું છે. પણ અહીં હેત્વધિકરણ મહાનસાદિમાં જે ઘટાભાવાદિ છે, એની પ્રતિયોગિતા ઘટત્વથી અવશ્ચિન્ન છે. હવે અહીં પ્રમેયવાન્ એ સાધ્ય છે. તેમાં સાધ્યતા આવી. તેનો અવચ્છેદક પ્રમેયવત્ત્વ=પ્રમેય બનશે. એટલે અહીં સાધ્યતાવચ્છેદક પ્રમેય બનવાથી અને જગતની તમામ વસ્તુઓ પ્રમેય રૂપ જ હોવાથી સાધ્યતાવચ્છેદકથી ભિન્ન કોઈ મળતું જ નથી. અને તેથી સાધ્યતાવચ્છેદક+તદ્ભિન્ન ધર્મથી અવશ્ચિન્ન પ્રતિયોગિતા પણ મળતી નથી. હવે જ્યારે આ પ્રતિયોગિતા જ ન મળે તો આવી પ્રતિયોગિતાથી ભિન્ન એવી પ્રતિયોગિતા પણ અપ્રસિદ્ધ બનવાથી લક્ષણ ન ઘટતા અવ્યાપ્તિ આવે.

जागदीशी -- तदितरपदेन तद्विषयित्वाव्यापकविषयिताकस्य विवक्षितत्वात्,

ચન્દ્રશેખરીયા: ન, સાધ્યતાવચ્છેદક-ભિન્નત્વમ્ નામ ન સાધ્યતાવચ્છેદકભેદવત્ત્વમ્ ગ્રાહ્યમ્, કિન્તુ સાધ્યતાવચ્છેદકવિષયિતાવ્યાપક-વિષયિતાકત્વરૂપં પારિભાષિકં એવ વાચ્યમ્ । તેન નાવ્યાપ્તિગંધલેશોઽપિ । તથા હિ । પ્રમેયવાન્ इति જ્ઞાને સાધ્યતાવચ્છેદક-વિષયિતા અસ્તિ, કિન્તુ ઘટત્વવિષયિતા નાસ્તિ । "ઘટત્વવાન્" इति જ્ઞાને ઘટત્વવિષયિતા અસ્તિ, ઘટત્વં ચ પ્રમેયમેવ, અતઃ અસ્મિન્ જ્ઞાને પ્રમેયવિષયિતા અપિ અસ્તિ । એવં યત્ર ઘટત્વવિષયિતા તત્ર અવશ્યં પ્રમેયવિષયિતા, કિન્તુ યત્ર પ્રમેયવિષયિતા તત્ર ઘટત્વવિષયિતાયાઃ વ્યભિચારઃ । અતઃ ઘટત્વવિષયિતા પ્રમેયવિષયિતાવ્યાપકા । તથા ચ ઘટત્વં પ્રમેયવિષયિતાવ્યાપકવિષયતાકં । અતઃ ઘટત્વં એવ સાધ્યતાવચ્છેદકપ્રમેયભિન્નત્વેન નિરુપિતપારિભાષિકવ્યાખ્યાવલાત્ લભ્યતે ।

તથા ચ "પટે પ્રમેયવત્ ઘટોભયં નાસ્તિ" इति પ્રતીતિવલાત્ પટે પ્રમેયવદ્ઘટોભયાભાવઃ સિદ્ધ્યતિ । તત્પ્રતિયોગિતા તાદૃશોભયનિષ્ઠા પ્રમેયવત્ત્વઘટત્વોભયાવચ્છિન્ના । અર્થાત્ પ્રમેયાત્મકસાધ્યતાવચ્છેદકેન તદ્ભિન્નઘટત્વેન ચ અવચ્છિન્ના સા પ્રતિયોગિતા પ્રસિદ્ધા । અતઃ ધૂમવન્મહાનસાદૌ નિષ્ઠસ્ય ઘટાભાવસ્ય પ્રતિયોગિતા તાદૃશોભયાનવચ્છિન્ના, તાદૃશોભયાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાભિન્ના પ્રસિદ્ધૈવ । તત્પ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકં પ્રમેયવત્ત્વમ્ પ્રમેયાત્મકં એવ સાધ્યતાવચ્છેદકમ્ इति લક્ષણસમન્વયાત્ કુતોઽવ્યાપ્ત્યવકાશઃ સ્વપ્નેઽપિ દૃશ્યતે ભવાદૃક્ષૈઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: ઉત્તર: અહીં "સાધ્યતાવચ્છેદકભિન્ન" તરીકે કોઈ ધર્મ મળવો જોઈએ. પણ મળતો નથી.

પરંતુ "સાધ્યતાવચ્છેદક ભિન્ન=સાધ્યતાવચ્છેદકભેદવાન" એવો અર્થ ન કરતા એવો અર્થ કરવો કે "તદ્વિષયિતા-અવ્યાપકવિષયિતાક જે હોય, તે સાધ્યતાવચ્છેદકભિન્ન" તરીકે લઈ શકાય. આવો પારિભાષિક અર્થ કરવો. અહીં તદ્=સાધ્યતાવચ્છેદક=પ્રમેય લેવાનો. હવે "ઘટત્વવાન" એવું એક જ્ઞાન અને "પ્રમેયવાન" એવું એક જ્ઞાન હો. આમાં "પ્રમેયવત્" જ્ઞાનમાં પ્રમેયવિષયિતા છે. પણ ઘટત્વવિષયિતા નથી. જ્યારે ઘટત્વવજ્ઞાનમાં ઘટત્વવિષયિતા પણ છે, અને ઘટત્વ એ પ્રમેય હોવાથી પ્રમેયવિષયિતા પણ છે. એટલે જ્યાં જ્યાં ઘટત્વવિષયિતા છે. ત્યાં સર્વત્ર પ્રમેયવિષયિતા છે પણ જ્યાં પ્રમેયવિષયિતા છે ત્યાં બધે જ ઘટત્વવિષયિતા નથી. આમ પ્રમેયવિષયિતાને અવ્યાપક એવી ઘટત્વવિષયિતા બની. અને તેવી વિષયિતાનો નિરૂપક ઘટત્વ એ પ્રમેયવિષયિતા-અવ્યાપકવિષયિતાક કહેવાય. આમ ઘટત્વાદિ એ આ પારિભાષિક અર્થ પ્રમાણે સાધ્યતાવચ્છેદક-ભિન્ન તરીકે મળી જાય છે. એટલે અહીં ઘટનિષ્ઠ પ્રતિયોગિતા એ માત્ર ઘટત્વાવચ્છિન્ન જ છે. પણ સાધ્યતાવચ્છેદકપ્રમેય+તદ્ભિન્ન એવા ઘટત્વાદિથી અવચ્છિન્ન નથી. અર્થાત્ તેનાથી અનવચ્છિન્ન છે. આ પ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક પ્રમેય એ જ સાધ્યતાવચ્છેદક છે. માટે લક્ષણ ઘટી જતા અવ્યાપ્તિ ન આવે. "પટે પ્રમેયવત્+ઘટોભ્યં નાસ્તિ" એ પ્રતીતિ અનુસારે પ્રમેયવત્-ઘટત્વ એ ઉભયથી અવચ્છિન્ન મળી જાય છે. અને ઘટનિષ્ઠ પ્રતિયોગિતા (ઘટાભાવની) આ પ્રતિયોગિતાથી ભિન્ન મળી રહે છે. માટે કોઈ દોષ ન રહે.

જાગદીશી -- યેન રૂપેણ સાધ્યતાવચ્છેદકત્વં તેન રૂપેણ તદનવચ્છિન્નપ્રકારતાવચ્છેદકસ્ય વા તદિતરપદેન વિવક્ષિતત્વાત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ સુષ્ટુ પરિભાષા આદૃતા ભવદ્ભિઃ । કિન્તુ સા પરિભાષા અવ્યાપકતાઘટિતા । વ્યાપકત્વમ્ ચ ગુરુભૂતમ્ વ્યાપ્તિનિરૂપકત્વાત્મકં ચ, તથા ચ इदं લક્ષણમ્ વ્યાપ્તિઘટિતમ્ । અતઃ વ્યાપ્તિલક્ષણં એવ વ્યાપ્તિ-પ્રવેશાત્ આત્માશ્રયદોષોઽપિ જાઘટીતિ ઇતિ ચેત્ તર્હિ યેન રૂપેણ સાધ્યતાવચ્છેદકતા, તેન રૂપેણ સાધ્યતાવચ્છેદકાનવચ્છિન્ના યા પ્રકારતા । તદવચ્છેદકં એવ સાધ્યતાવચ્છેદકભિન્નત્વેન વિવક્ષિતમ્ ઇતિ બોધ્યમ્ ।

પ્રમેયવદ્વાન ધૂમાત્ "ઇતિ અન્ન સાધ્યે પ્રમેયવતિ નિષ્ઠાયાઃસાધ્યતાયાઃ અવચ્છેદકં પ્રમેયમ્ । તસ્મિન્ પ્રમેયે યા સાધ્યતાવચ્છેદકતા । સા પ્રમેયત્વેન રૂપેણ અસ્તિ । અર્થાત્ પ્રમેયત્વાવચ્છિન્ના સાધ્યતાવચ્છેદકતા પ્રમેયે વર્તતે । અથ ચ 'ઘટવત્ ભૂતલં' ઇતિ જ્ઞાને વિષયીભૂતે ઘટે યા પ્રકારતા, સા ઘટત્વાત્મકપ્રમેયાવચ્છિન્ના । અતઃ ઘટત્વાત્મકે પ્રમેયે પ્રકારતાવચ્છેદકતા । કિન્તુ સા અવચ્છેદકતા ઘટત્વત્વેન રૂપેણ અસ્તિ, નતુ પ્રમેયત્વેન રૂપેણ । અર્થાત્ ઘટત્વત્વાવચ્છિન્ના તાદૃશપ્રકારતાવચ્છેદકતા વર્તતે ઘટત્વે । કિન્તુ પ્રમેયત્વાવચ્છિન્ના તાદૃશપ્રકારતાવચ્છેદકતા ઘટત્વે નાસ્તિ । અતઃ પ્રમેયત્વેન રૂપેણ પ્રમેયાત્મકઘટત્વાનવચ્છિન્ના એવ ઇયં પ્રકારતા, તત્પ્રકારતાવચ્છેદકં ઘટત્વં । તથા ચ એતન્નૂતનપરિભાષા-વલાત્ ઘટત્વં સાધ્યતાવચ્છેદકભિન્નત્વેન ગ્રહીતું શક્યતે । તથા ચ સાધ્યતાવચ્છેદકભિન્નસ્ય પ્રસિદ્ધત્વેન, પૂર્વોક્તરીત્યા અવ્યાપ્તિ-નિરાસઃ સુકરઃ । ઇયં ચ પરિભાષા ન વ્યાપકત્વઘટિતા અતઃ ન ગૌરવં, ન વા આત્માશ્રયઃ ઇત્યપિ ચિન્ત્યમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રશ્નઃ તમારી આ સાધ્યતાવચ્છેદકભિન્નત્વની પારિભાષિક વ્યાખ્યા એ અવ્યાપકત્વથી ઘટિત

છે. અને વ્યાપકતાનું લક્ષણ ઘણું મોટું હોવાથી આનાથી ઘટિત વ્યાપ્તિ-લક્ષણ પણ ગૌરવવાળું બને છે. વળી, વ્યાપકત્વ=વ્યાપ્તિનિરૂપકત્વ એવો અર્થ થાય. આમ આ વ્યાપ્તિના લક્ષણમાં જ ઘટક તરીકે વ્યાપ્તિનો નિવેશ થઈ જવાથી આત્માશ્રય દોષ પણ આવે.

ઉત્તર: તો પછી એવો અર્થ કરવો કે "સાધ્યતાવચ્છેદકતા જે ધર્મથી અવચ્છિન્ન હોય. તે ધર્મથી વિશિષ્ટ એવા સાધ્યતાવચ્છેદકથી અનવચ્છિન્ન એવી પ્રકારતાનો અવચ્છેદક જે બને, તે "સાધ્યતાવચ્છેદકભિન્ન" તરીકે લઈ શકાય."

અહીં, પ્રમેય એ સાધ્યતાવચ્છેદક છે. તેમાં જે સાધ્યતાવચ્છેદકતા છે. તે પ્રમેયત્વધર્માવચ્છિન્ન છે. હવે "ઘટવત્ ભૂતલં" એ જ્ઞાનમાં ઘટમાં જે પ્રકારતા છે. એ જોકે ઘટત્વરૂપ પ્રમેયથી અવચ્છિન્ન જ છે. પણ એ ઘટત્વમાં જે પ્રકારતાવચ્છેદકતા આવી. એ ઘટત્વત્વાવચ્છિન્ન છે. પ્રમેયત્વાવચ્છિન્ન નથી. આમ અહીં ઘટમાં રહેલી પ્રકારતા એ પ્રમેયત્વેન રૂપેણ ઘટત્વાવચ્છિન્ન નથી. પણ ઘટત્વત્વેન રૂપેણ ઘટત્વાવચ્છિન્ન છે. એટલે આ પ્રકારતા એ પ્રમેયત્વેન રૂપેણ પ્રમેયા (=ઘટત્વાદિ) નવચ્છિન્ન જ છે. અને આવી પ્રકારતાનો અવચ્છેદક ઘટત્વ છે. એટલે ઘટત્વ એ સાધ્યતાવચ્છેદકભિન્ન તરીકે લઈ શકાય છે. એટલે પછી ઉપર પ્રમાણે અવ્યાપ્તિનો નિરાસ પણ થશે. તે આ પ્રમાણે- પ્રમેયવત્વાન્ ધૂમાત્ એમાં ધૂમના અધિકરણમાં રહેલા ઘટાભાવની પ્રતિયોગિતા માત્ર ઘટત્વાવચ્છિન્ન છે. પણ સાધ્યતાવચ્છેદક+તદ્ભિન્નાવચ્છિન્ન નથી. અને તે પ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક પ્રમેય એ જ સાધ્યતાવચ્છેદક મળી જવાથી અવ્યાપ્તિ ન આવે.

જાગદીશી -- સાધ્યતાવચ્છેદકભિન્નો ય: સાધ્યનિષ્ઠો ધર્મસ્તદનવચ્છેદ્યા તુ પ્રતિયોગિતા ન નિવેશ્યા,

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ પૂર્વ "વહ્નિમાન્ ધૂમાત્" સ્થલે અવ્યાપ્તિવારણાય સાધ્યતાવચ્છેદકતદ્ભિન્નોભયધર્માનવચ્છિન્ના એવ હેત્વધિકરણવૃત્તિ-અભાવપ્રતિયોગિતા ગ્રાહ્યા इति વિવક્ષિતમ્ । તાદૃશવિવક્ષાયાં કૃતાયાં સત્યાં પ્રમેયવદ્વાન્ इति અત્ર સાધ્યતાવચ્છેદકભિન્નસ્ય અપ્રસિદ્ધ્યા અવ્યાપ્તિ: આગતા । તન્નિવારણાય સાધ્યતાવચ્છેદકભિન્નત્વં ગુરુભૂતં પારિભાષિકં આદૃતમ્ । કિં એવમ્ નિરર્થકમેવ ક્લેશ: ક્રિયતે । એતત્ સર્વં ત્યક્ત્વા વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ इति અત્ર અવ્યાપ્તિવારણાય એતાવદેવ ઉચ્યતે યદુત સાધ્યતાવચ્છેદકભિન્નો ય: ધર્મ: સાધ્યનિષ્ઠ:, તદ્નવચ્છેદ્યા યા પ્રતિયોગિતા તદનવચ્છેદકં સાધ્યતાવચ્છેદકં ...इत्यादि । તાવતૈવ અવ્યાપ્તિવારણસમ્ભવાત્ । તથાહિ-સાધ્યતાવચ્છેદકં વહ્નિત્વં, તદ્ભિન્નો વહ્નિસ્વરૂપસાધ્યનિષ્ઠો મહાનસીયત્વધર્મ: અસ્તિ । તથા ચ પર્વતવૃત્તિ-મહાનસીયવહ્નિ-અભાવસ્ય પ્રતિયોગિતા તાદૃશધર્માનવચ્છેદ્યા ન ભવતિ । કિન્તુ સાધ્યતાવચ્છેદકભિન્ન-સાધ્યનિષ્ઠ-મહાનસીયત્વાત્મકધર્માવચ્છેદ્યા ભવતિ । તસ્માત્ સા ન ગૃહ્યતે । કિન્તુ તાદૃશધર્માનવચ્છેદ્યા ઘટાભાવીયપ્રતિયોગિતા એવ ગ્રાહ્યા । તત્પ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકં વહ્નિત્વં સાધ્યતાવચ્છેદકં... इति ન અવ્યાપ્તિ: । इति चेत्

[નનુ ભવન્નિરૂપિતા ઉપર્યુક્તપ્રતિયોગિતા ગૃહ્યતે તદાપિ પ્રમેયવદ્વાન્ ધૂમાત્ इति અત્ર અવ્યાપ્તિ: તદવસ્થૈવ । તથાહિ અત્ર સાધ્યતાવચ્છેદકં પ્રમેયમ્ । તત: સર્વેષા પદાર્થાનાં પ્રમેયાત્મકત્વાત્ સાધ્યતાવચ્છેદકભિન્નસ્યૈવ અપ્રસિદ્ધત્વેન

તાદૃશધર્મઘટિતા પ્રતિયોગિતા એવ દુરુપપન્ના । તસ્માત્ વ્યાપ્તિલક્ષણં અન્ન અવ્યાપ્તમ્ એવ ભવતિ ઇતિ ચેત્? ન, યથા યુષ્મદ્ભિઃ પૂર્વ પારિભાષિકં સાધ્યતાવચ્છેદકભિન્નત્વં નિરૂપિતમ્, તથૈવ અસ્માભિરપિ તદ્ અડ્ગીક્રિયતે । તથા ચ ઘટત્વાદિકં સાધ્યતાવચ્છેદકભિન્નમેવ ઇતિ કથં સાધ્યતાવચ્છેદકભિન્નસ્ય અપ્રસિદ્ધિપ્રયુક્તા અવ્યાપ્તિઃ પ્રતિષ્ઠાં યાતિ? એવં ચ સાધ્યતાવચ્છેદકધર્મ-તદ્ભિન્નધર્માનવચ્છિન્ના પ્રતિયોગિતા યા યુષ્માભિઃ લક્ષણઘટકીકૃતા । અસ્માભિઃ તાં પરિત્યજ્ય યદિ સાધ્યતાવચ્છેદકભિન્ન-સાધ્યનિષ્ઠ-ધર્માવચ્છિન્ના પ્રતિયોગિતા લક્ષણઘટકીક્રિયતે, તદા કો દોષોઽસ્માકમ્ ઇતિ ચેત્ અન્નોચ્યતે । એવં પારિભાષિકવ્યાખ્યાં સ્વીકૃત્ય સાધ્યતાવચ્છેદકભિન્નસ્ય પ્રસિદ્ધિઃ યદ્યપિ ક્રિયતે ત્વયા । તથાપિ નાવ્યાપ્તિનિરાસો ભવિષ્યતિ । યતો ઘટત્વ-પટત્વ-પુસ્તકત્વાદયઃ સર્વે એવ ધર્માઃ નિરુક્તરીત્યા સાધ્યતાવચ્છેદકપ્રમેયભિન્નાઃ સાધ્યે પ્રમેયવતિ વર્તમાનાઃ ચ । તથા ચ સર્વાઃ અપિ પ્રતિયોગિતાઃ તાદૃશધર્માવચ્છિન્ના એવ ઇતિ તાદૃશધર્માનવચ્છિન્નાયાઃ, પ્રતિયોગિતાયાઃ એવ અપ્રસિદ્ધિઃ ભવતિ । યતઃ કોઽપિ ધર્મઃ સાધ્યતાવચ્છેદકભિન્નઃ સાધ્યનિષ્ઠૃષ્ઠૈવ । એવં પ્રતિયોગિતાયાઃ એવ અપ્રસિદ્ધત્વાત્ તદ્ઘટિતં વ્યાપ્તિલક્ષણં અપિ યુષ્મન્મતે અવ્યાપ્તિમત્ । તથાપિ અન્ન જાગદીશ્યાં તસ્ય નિરૂપણં કૃતં નાસ્તિ, અતઃ અસ્માભિઃ કેવલં ઉલ્લેખઃ ક્રિયતે ઇતિ ધ્યેયમ્]

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રશ્ન: વહ્નિમાન્ ધૂમાન્ માં આવતી અવ્યાપ્તિ નિવારવા માટે તમે સાધ્યતાવચ્છેદક-તદ્ભિન્ન-ઉભયધર્મથી અનવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતા લેવાની વાત કરેલી. અને એમ કરવાથી પ્રમેયવત્વાનુમાં પાછી અવ્યાપ્તિ આવી. તેને નિવારવા "તદ્ભિન્ન" પદની પારિભાષિક વ્યાખ્યા પણ કરવી પડી. પણ ખરી વાત તો એ છે કે વહ્નિમાન્ ધૂમાન્ સ્થલે બીજી રીતે અવ્યાપ્તિ દૂર થઈ જ જાય છે. તે આ રીતે - "સાધ્યતાવચ્છેદકથી ભિન્ન એવો જે સાધ્યમાં રહેલો ધર્મ હોય તેનાથી અનવચ્છિન્ન=અનવચ્છેદ્ય એવી પ્રતિયોગિતા લેવાની." ધૂમાધિકરણ પર્વતાદિમાં મહાનસીયવસ્તિનો અભાવ લીધો. પણ એની પ્રતિયોગિતા તો મહાનસીયત્વ અને વસ્તિત્વ એ બે ધર્મથી અવચ્છિન્ન છે. એમાં મહાનસીયત્વધર્મ એ સાધ્યતાવચ્છેદકથી ભિન્ન પણ છે. અને પાછો સાધ્ય એવા વસ્તિમાં પણ તે મહાનસીયત્વધર્મ રહેલો છે. અને તેથી આ પ્રતિયોગિતા તો સાધ્યતાવચ્છેદકભિન્ન+સાધ્યનિષ્ઠ એવા મહાનસીયત્વધર્મથી પણ અવચ્છિન્ન હોવાથી આ પ્રતિયોગિતા ન લેવાય. પણ ઘટાભાવની ઘટમાં રહેલી પ્રતિયોગિતા લઈ શકાય. કેમકે એ ઘટત્વથી અવચ્છિન્ન છે. અને ઘટત્વ એ સાધ્યતાવચ્છેદક એવા વસ્તિત્વથી ભિન્ન હોવા છતાં પણ સાધ્યનિષ્ઠ ન હોવાથી આ પ્રતિયોગિતા તાદૃશધર્મથી અનવચ્છિન્ન જ ગણાય. અને આ પ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક વસ્તિત્વ એ જ સાધ્યતાવચ્છેદક મળી જવાથી કોઈ અવ્યાપ્તિ ન આવે.

[ઉત્તર: પહેલી વાત તો એ કે તમારા કહેવા પ્રમાણેની પ્રતિયોગિતા લઈએ તો ય પ્રમેયવત્વાનુ સ્થલે સાધ્યતાવચ્છેદક એવા પ્રમેયથી ભિન્નની પ્રસિદ્ધિ જ નથી. એટલે અવ્યાપ્તિ તો આવશે જ. ભલે એ વસ્તિમાનુ સ્થલે ન આવે પણ પ્રમેયવત્વાનુ સ્થલે તો આવવાની જ.]

[પ્રશ્ન: એ અવ્યાપ્તિ નિવારવા માટે તમે જે પારિભાષિક વ્યાખ્યા કરેલી. એ અમે પણ સ્વીકારી લેશું. આમ એ રીતે એ સ્થલે પણ અવ્યાપ્તિ ન આવે. એટલે "સાધ્યતાવચ્છેદક+તદ્ભિન્ન-ઉભયધર્માનવચ્છિન્ન એવી પ્રતિયોગિતાને લક્ષણમાં ઘટક બનાવવાને બદલે સાધ્યતાવચ્છેદકભિન્ન+સાધ્યનિષ્ઠ એવા ધર્મથી અનવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાને લક્ષણ ઘટક બનાવીએ તો શું વાંધો? સાધ્યતાવચ્છેદક=સાધ્યતાવચ્છેદક પ્રમેયથી ભિન્ન અને

પ્રમેયવત્ત્વનિષ્ઠ એવો ઘટત્વાદિ, અને તેનાથી અનવચ્છિન્ન એવી પ્રતિયોગિતા પટાભાવના પ્રતિયોગી પટમાં મળે. તે પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક પટત્વ અને અનવચ્છેદક પ્રમેયવત્ત્વ છે. અને એ જ સાધ્યતાવચ્છેદક છે. આમ લક્ષણ ઘટી જાય છે]

જાગદીશી -- તથા સતિ તાદૃશપ્રતિયોગિતાશૂન્યસાધ્યસામાનાધિકરણ્યસ્યૈવ વ્યાપ્તિત્વસમ્ભવે સાધ્યતાવચ્છેદકસ્ય તદનવચ્છેદકત્વાનુસરણવૈયર્થ્યાપત્તેઃ,

ચન્દ્રશેખરીયા: અત્રોચ્યતે । એવં સતિ "તાદૃશપ્રતિયોગિતાશૂન્યં યત્ સાધ્યં તત્સામાનાધિકરણ્યં હેતુનિષ્ઠા વ્યાપ્તિઃ" इत्येव वक्तुं सम्यक् । तावत्तैव अव्याप्ति-निरासात् । यतः तादृशप્રतियोगिता वह्नौ नास्ति, किन्तु घटादौ । तथा च तादृशप્રतियोगिताशून्यः यः वस्तिः, तेन समं सामानाधिकरण्यं धूमस्य अस्ति । अतः नाव्याप्तिः । एवं च सति दीधित्यां यत् "तादृशप્રतियोगितानवच्छेदकं यत् साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नं यत् साध्यम्" इत्यादि निरूपितम् तत् निरर्थकमेव । तद्विनापि निरूपितरीत्या लक्षणसमन्वयसंभवात् ।

ચન્દ્રશેખરીયા: ઉત્તરઃ જો એમ જ લેવાનું હોય તો પછી દીધિતિમાં જે તાદૃશપ્રતિયોગિતા-અનવચ્છેદક એવો સાધ્યતાવચ્છેદક... ઇત્યાદિ લંબાણ કરેલું છે. એ નિરર્થક બને. કેમકે હવે તો માત્ર તમારા કહેવા પ્રમાણેની પ્રતિયોગિતાથી શૂન્ય એવો જે સાધ્ય હોય તેને સામાનાધિકરણ્ય એ હેતુની વ્યાપ્તિ એમ કહેવાથી જ બધું કામ પતી જાય છે. વસ્તિમાનુ સ્થલે ઘટાભાવની ઘટમાં રહેલી પ્રતિયોગિતા એ સાધ્યતાવચ્છેદકભિન્ન એવા સાધ્યનિષ્ઠ ધર્મથી અવચ્છિન્ન નથી. પણ સાધ્યમાં ન રહેલા ઘટત્વધર્મથી અવચ્છિન્ન છે. એ પ્રતિયોગિતા લેવાશે. અને તે પ્રતિયોગિતાથી શૂન્ય એવો વસ્તિ સાધ્ય છે જ. આમ લક્ષણ મળી જતા કોઈ અવ્યાપ્તિ જ ન આવે. તો પછી દીધિતિમાં જે પ્રતિયોગિતાનવચ્છેદક-સાધ્યતાવચ્છેદક... ઇત્યાદિ લખેલ છે. એ નકામું જ બની જાય છે. માટે તમારી આ વાત ઉચિત નથી. [પ્રમેયવત્વાનુ સ્થલે સાધ્યતાવચ્છેદકપ્રમેયથી ભિન્ન અને પ્રમેયનિષ્ઠ એવો ઘટત્વાદિ ધર્મ મળે. તેમ પટત્વાદિ પણ મળે જ. કેમકે જે સાધ્યતાવચ્છેદક ભિન્નત્વની પરિભાષા બાંધી છે. એ અનુસારે પ્રમેય વિનાના તમામ પદાર્થો સાધ્યતાવચ્છેદકપ્રમેયથી ભિન્ન અને પ્રમેયનિષ્ઠ બની જવાના. એટલે કોઈપણ પ્રતિયોગિતા તાદૃશધર્મથી અવચ્છિન્ન જ બનવાની. અનવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતા મળવાની નથી. માટે આ સ્થલે તો તેઓને અવ્યાપ્તિ છે જ. છતાં આ દૃષ્ટાન્તની ચર્ચા અત્રે કરી ન હોવાથી અમે પણ કૌંસમાં જ આ ચર્ચા મુકી છે.]

જાગદીશી -- અપિ च प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादावव्याप्तिः, तथा हि साध्यतावच्छेदकातिरिक्तं यत् साध्यवृत्ति घटत्वादिकं तदनवच्छेद्यप्रतियोगिताकस्य हेतुसमानाधिकरणाभावस्याप्रसिद्धेरिति नव्याः ।

ચન્દ્રશેખરીયા: न च न दीधितिकाराः सर्वज्ञाः तेषामपि छद्मस्थत्वात् क्षतिसंभवात् । एवं च यदि गुरुभूतं

તદુક્તલક્ષણં પરિત્યજ્ય લઘુભૂતેન લક્ષણેનૈવ સર્વં સુસ્થં ભવિતુમર્હતિ, તર્હિ મુધૈવ દીધિતિલક્ષણસ્ય કદાગ્રહઃ કર્તું નોચિતઃ ઇતિ વાચ્યમ્ । યદિ ભવદુક્તં લક્ષણં સર્વથા નિર્દોષમેવ અભવત્ તદા એતત્ વક્તું ઉચિતં ભવતા । કિન્તુ પ્રમેયવાન્ વાચ્યત્વાત્ ઇતિ અત્ર અવ્યાપ્તિગ્રસ્તં ભવદ્ભિરભિમતં લક્ષણમ્ । તથાહિ-અત્ર સાધ્યતાવચ્છેદકં પ્રમેયત્વમ્, તદ્ભિન્ના ઘટત્વપટત્વ-પુસ્તકત્વાદયઃ સર્વેઽપિ ધર્માઃ પ્રમેયાત્મકસાધ્યનિષ્ઠાઃ એવ । અતઃ સર્વાઃ અપિ પ્રતિયોગિતાઃ તાદૃશધર્માવચ્છિન્નાઃ એવ ઇતિ તાદૃશધર્માનવચ્છિન્નાયાઃ પ્રતિયોગિતાયાઃ એવ અપ્રસિદ્ધત્વાત્ તદ્ઘટિતવ્યાપ્તિલક્ષણમ્ અવ્યાપ્તમ્ । અત્ર હિ પ્રમેયત્વધર્મઃ એકઃ એવ સાધ્યતાવચ્છેદકભિન્નો નાસ્તિ । યદિ પ્રમેયત્વધર્માવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકાભાવઃ પ્રસિદ્ધો ભવેત્ તર્હિ તાદૃશપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવચ્છેદકભિન્ન-સાધ્યનિષ્ઠધર્માનવચ્છિન્ના ભવેત્ । કિન્તુ કુત્રાપિ પ્રમેયત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકાભાવસ્ય અપ્રસિદ્ધત્વાત્ ન તાદૃશી પ્રતિયોગિતા પ્રસિદ્ધા । અતઃ અવ્યાપ્તિરસ્તિ એવ ઇતિ ધ્યેયમ્ । ઇત્યં તાવત્ નવ્યૈઃ ઉપર્યુક્તો ગ્રન્થો નિરૂપિતઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રશ્ન: દીધિતિકાર કંઈ ભગવાન્ નથી કે એ જે લખે એ બધું જ સાચું જ માનવું પડે. જો એના કહેલા લક્ષણમાં અમુકશબ્દો નકામા જ બની જતાં હોય અને નાનું લક્ષણ મળતું હોય તો પછી એ દીધિતિનું લક્ષણ છોડી દઈને નાનું લક્ષણ શા માટે ન મનાય?

ઉત્તર: તમારું કહેલું લક્ષણ માનીએ તો પ્રમેયવાન્ વાચ્યત્વાત્ માં અવ્યાપ્તિ આવે. જ છે. કેમકે સાધ્યતાવચ્છેદક પ્રમેયત્વ છે. ઘટત્વ-પટત્વાદિ ધર્મો તેનાથી ભિન્ન છે. અને ઘટાદિપ્રમેયાત્મક સાધ્યમાં રહેલા પણ છે. આમ પ્રમેયત્વ વિનાના તમામ ધર્મો આવા જ પ્રકારના મળવાના. એટલે ઘટાભાવ-પટાભાવ વિગેરે કોઈપણ અભાવની પ્રતિયોગિતા એ સાધ્યતાવચ્છેદકભિન્ન+સાધ્યનિષ્ઠ એવા ઘટત્વાદિ ધર્મોથી અવચ્છિન્ન જ બનવાની. આમ તેનાથી અનવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતા જ અપ્રસિદ્ધ બનવાથી તેનાથી ઘટિત એવું લક્ષણ અહીં અવ્યાપ્ત બનવાનું. એટલે જ તમારી વાત ન સ્વીકારાય. જો સાધ્યતાવચ્છેદક-તદ્ભિન્ન-ઉભયાનવચ્છિન્ના એવી પ્રતિયોગિતા લઈએ તો વાંધો ન આવે. કેમકે સાધ્યતાવચ્છેદક પ્રમેયત્વ અને તદ્ભિન્ન ઘટત્વાદિ એ ઉભયથી અનવચ્છિન્ન એવી ઘટનિષ્ઠ પ્રતિયોગિતા છે. અને તેનો અનવચ્છેદક પ્રમેયત્વ એ જ સાધ્યતાવચ્છેદક હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવતી નથી. આ પ્રમાણે નવ્યો કહે છે.

જાગદીશી -- હેતુસમાનાધિકરણાભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાયાઃ પર્યાપ્ત્યધિકરણભિન્નત્વં સાધ્યતાવચ્છેદકસ્ય વાચ્યમિતિ કશ્ચિત્

ચન્દ્રશેખરીયા: અન્નાહ કશ્ચિત્ અવિદિતપરમાર્થો મૂઢઃ વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ ઇતિ અત્ર અવ્યાપ્તિવારણાય એવં વક્તવ્યમ્ યદુત્ હેતુસમાનાધિકરણો યોઽભાવઃ, તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાયાઃ પર્યાપ્તિસમ્બન્ધેન યત્ અધિકરણં, તદ્ભિન્નં સાધ્યતાવચ્છેદકં ...ઇત્યાદિ । તથા ચ ધૂમાધિકરણે પર્વતે વર્તમાનસ્ય મહાનસીયવહ્નિ-અભાવસ્ય પ્રતિયોગિતાયાઃ મહાનસીયવહ્નિનિષ્ઠાયાઃ અવચ્છેદકં મહાનસીયવહ્નિત્વમ્ મહાનસીયત્વં વહ્નિત્વં ચ ઇતિ ઉભયં । તયોઃ મહાનસીયત્વ-વહ્નિત્વયોઃ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા વર્તતે । ઇયં અવચ્છેદકતા પર્યાપ્તિસમ્બન્ધેન ઉભયસ્મિન્ એવ વર્તતે ન તુ પ્રત્યેકં

મહાનસીયત્વે વસ્તિત્વે ચ સ્વતન્ત્રા । તથા ચ તાદૃગવચ્છેદકતાયા પર્યાપ્તિસમ્બન્ધેન અધિકરણં ઉભયં, ન તુ સ્વતંત્રં વસ્તિત્વમ્ । તેન વસ્તિત્વં તાદૃશાધિકરણભિન્નં સાધ્યતાવચ્છેદકં મીલિતં ઇતિ લક્ષણસમન્વયાત્ નાવ્યાપ્તિઃ । યથા ઘટ-પટ-પુસ્તકેષુ અપેક્ષાબુદ્ધિજન્યા ત્રિત્વસંખ્યા સમવાયેન પ્રત્યેકં વર્તમાનાઽપિ પર્યાપ્તિસમ્બન્ધેન ન પ્રત્યેકં વર્તતે કિન્તુ ત્રિપુ સમુદાયરૂપેષ્વેવ । એવમત્રાપિ જ્ઞેયમ્ ઇતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રશ્ન: હેતુસમાનાધિકરણ-અભાવની પ્રતિયોગિતાના અવચ્છેદક જે બને. તેમાં રહેલી જે પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા છે. તેનું પર્યાપ્તિસંબંધથી જે અધિકરણ બને. તેનાથી ભિન્ન એવો સાધ્યતાવચ્છેદક લેવો. આમ કરવાથી પણ અવ્યાપ્તિ નીકળી જશે. તે આ પ્રમાણે-**વસ્તિમાન્ ધૂમાન્** સ્થલે ધૂમાધિકરણ એવા પર્વતમાં તમે મહાનસીય વસ્તિનો અભાવ લીધો. તે અભાવની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક મહાનસીયવસ્તિત્વ=મહાનસીયત્વ અને વસ્તિત્વ છે. બેયમાં પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા આવી. હવે પર્યાપ્તિ સંબંધથી આ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા આ બેમાં સાથે જ રહે. સ્વતંત્ર કોઈપણ એકમાં રહી ન શકે. જેમ ત્રિત્વાદિ સંખ્યાઓ સમવાયસંબંધથી ભલે એકલા ઘટાદિમાં રહી શકે. પણ પર્યાપ્તિસંબંધથી તો એ ત્રિત્વસંખ્યાનું અધિકરણ ત્રણ જ બને. કોઈપણ એક ન બની શકે. તેમ આ અવચ્છેદકતાનું પર્યાપ્તિસંબંધથી અધિકરણ મહાનસીયત્વ+વસ્તિત્વ એ બે ભેગા જ બને. એકલું મહાનસીયત્વ કે એકલું વસ્તિત્વ એ પ્રતિ. અવચ્છેદકતાનું પર્યાપ્તિસંબંધથી અધિકરણ ન જ બને. એટલે વસ્તિત્વ એ પર્યાપ્તિ સંબંધથી તાદૃશ-અવચ્છેદકતાનું અધિકરણ નથી. પણ એવા અધિકરણથી ભિન્ન છે. અને એ જ સાધ્યતા-અવચ્છેદક છે આમ લક્ષણ સમન્વય થઈ જતાં અવ્યાપ્તિ ન આવે.

જાગદીશી -- તન્ન, પ્રત્યેકમુભયત્ર પર્યાપ્તિસમ્બન્ધેનાસતોઽવચ્છેદકત્વસ્યોભયત્ર પર્યાપ્તિસમ્બન્ધેન સત્ત્વાયોગાત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: અત્ર પ્રતિવિધીયતે યદ્ વસ્તુ યેન સમ્બન્ધેન પ્રત્યેકાધિકરણેષુ ન વર્તતે, તદ્ વસ્તુ તેન સમ્બન્ધેન અધિકરણસમુદાયેઽપિ ન વર્તતે ઇતિ નિયમઃ । અર્થાત્ યદ્ વસ્તુ યેન સમ્બન્ધેન પ્રત્યેકાધિકરણેષુ વર્તતે । તદેવ વસ્તુ તેન સમ્બન્ધેન અધિકરણસમુદાયે વર્તતે । યથા ઘટત્વં સમવાયેન પ્રત્યેકઘટાદિષુ વર્તતે । એવં ઘટત્વં સમવાયેન ઘટસામાન્યેષુ વર્તતે । અત્ર યદિ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા પ્રત્યેકં વસ્તિત્વે મહાનસીયત્વે ન વર્તતે તર્હિ ઉભયસ્મિન્ અપિ ન વર્તતે એવ । યદિ ચ "પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા ઉભયસ્મિન્ વર્તતે" ઇતિ અભિમન્યતે । તર્હિ અનાયત્યા ઉક્તનિયમાનુસારેણ પ્રત્યેકસ્મિન્નપિ વર્તતે ઇતિ અનિચ્છતાઽપિ અભ્યુપગન્તવ્યમ્ । તથા ચ વસ્તિત્વં પર્યાપ્તિસમ્બન્ધેન પ્રતિયોગિતા-વચ્છેદકતાધિકરણમેવ ન તુ તદ્ભિન્નં ઇતિ વ્યર્થઃ પ્રયાસો ભવંદ્ભિરવ્યાપ્તિનિરાકરણાય કૃતઃ ।

[નનુ નાયં નિયમઃ યુક્તઃ । ત્રિત્વાદિસંખ્યાનાં પર્યાપ્તિસમ્બન્ધેન પ્રત્યેકં ઘટાદૌ અવૃત્તિત્વેઽપિ ઘટ-પટ-પુસ્તકેષુ પર્યાપ્તિસમ્બન્ધેન વૃત્તિત્વમ્ અભિમતમેવ । ન ચ ત્રિત્વસ્ય સમવાયેન પ્રત્યેકં વૃત્તિત્વાત્ પર્યાપ્તિસમ્બન્ધેન ત્રિપુ વૃત્તિત્વેઽપિ ન નિયમભङ્ગઃ ઇતિ વાચ્યમ્ । એવં યદિ ભિન્નસમ્બન્ધેન નિર્વચનં ક્રિયતે, તદા પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાઽપિ સ્વરૂપસમ્બન્ધેન

પ્રત્યેક મહાનસીયત્વે વહ્નિત્વે ચ વર્તે. અતઃ પર્યાપ્તિસમ્બન્ધેન ઉભયવૃત્તિત્વેऽપિ ન ક્ષતિઃ. કિઞ્ચ જાગદીશ્યાઃ "પર્યાપ્તિસમ્બન્ધેન અવચ્છેદકતાયાઃ પ્રત્યેકં અવૃત્તિત્વાત્ પર્યાપ્તિસમ્બન્ધેન ઉભયસ્મિન્ ન વર્તે" ઇતિ ઉક્તમ્ અસ્તિ. અતઃ ભિન્નસમ્બન્ધેન નિયમનિર્વચનં ન જાગદીશ્ચિપ્રાયકં કિન્તુ સ્વાચ્છન્દિકં. અતઃ ન તત્ સમ્યગ્. એવં ચ તાદૃશાવચ્છેદકતાયાઃ પર્યાપ્તિસમ્બન્ધેન અધિકરણં મહાનસીયત્વ-વહ્નિત્વોભયમેવ. તદ્ભિન્નં ચ વહ્નિત્વં સાધ્યતાવચ્છેદકં ઇતિ નાવ્યાપ્તિઃ ઇતિ? ચેત્ સત્યમ્, જગદીશેન પ્રત્યેકાવૃત્તેઃ સમૂહાવૃત્તિત્વમ્ નિરૂપિતમ્. તેન એતદ્ જ્ઞાયતે યદુત જગદીશસ્ય "ત્રિત્વાદિસંખ્યા પર્યાપ્તિસમ્બન્ધેનાઽપિ પ્રત્યેકં ઘટાદિષુ વર્તે" ઇતિ અભિમતમ્. અતઃ તત્ર ત્રિત્વાદીનાં પ્રત્યેકેષુ વૃત્તિત્વાત્ ત્ર્યાદિષુ વૃત્તિત્વમ્ નિરાબાધમ્. અત્ર તુ અવચ્છેદકતાયાઃ પ્રત્યેકં અવૃત્તિત્વાત્ ઉભયસ્મિન્ અવૃત્તિત્વમેવ ઇતિ અવ્યાપ્તિસ્તદવસ્થૈવ. યતઃ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાયાઃ પર્યાપ્તિસમ્બન્ધેન^{અધિકરણ}તાયાઃ એવ અપ્રસિદ્ધત્વાત્ યદિ ઉભયસ્મિન્ તાદૃશાધિકરણતા સ્વીક્રિયતે. તર્હિ પ્રત્યેકં તાદૃશાધિકરણતા મન્તવ્યા. એવં ચ વહ્નિત્વેઽપિ પર્યાપ્તિસમ્બન્ધેન પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા અસ્તિ એવ ઇતિ પૂર્વવત્ અવ્યાપ્તિઃ.

અત્ર અસ્માકં તુ ઇદં રુચિતમ્. અપેક્ષાબુદ્ધ્યા ઘટ-પટ-પુસ્તકેષુ ત્રિત્વસંખ્યા ઉત્પન્ના. સા ચ સંખ્યા ઘટે ભિન્ના પટે ભિન્ના પુસ્તકે ચ ભિન્ના. સા ચ સંખ્યા સમવાયેનૈવ વર્તે. અત્ર કા સંખ્યા પર્યાપ્તિસમ્બન્ધેન ત્રિષ્વપિ વર્તે ઇતિ ચિન્તનીયમ્. 'યદિ ઘટવૃત્તિ-ત્રિત્વસંખ્યા પર્યાપ્તિસમ્બન્ધેન ત્રિષ્વપિ વર્તે' ઇતિ ઉચ્યતે, તર્હિ પટ-પુસ્તકાદિવૃત્તિત્રિત્વસંખ્યાભ્યાં સહ વિનિગમનાવિરહઃ. અતઃ એતાભિઃ તિસૃભિઃ સંખ્યાભિઃ ભિન્ના ચતુર્થી ત્રિત્વસંખ્યા પર્યાપ્તિસમ્બન્ધેન ત્રિષુ વર્તે ઇતિ મન્તવ્યમ્. તચ્ચ અયુક્તમ્. તાદૃશસંખ્યાયાઃ અપ્રામાણિકત્વાત્ ઇતિ સંખ્યાદૃષ્ટાન્ત એવ અયુક્તઃ ઇતિ મે પ્રતિભાતિ. અત્ર બહુ ચિન્ત્યમ્ તત્તુ વિસ્તરભયાત્ સંક્ષિપ્યતે]

ચન્દ્રશેખરીયાઃ ઉત્તરઃ જે પદાર્થ જે સંબંધથી પ્રત્યેક અધિકરણમાં ન રહે તે પદાર્થ તે સંબંધથી અધિકરણ સામાન્યમાં પણ રહી ન શકે. જે પદાર્થ જે સંબંધથી પ્રત્યેક અધિકરણમાં સ્વતંત્ર પણ રહી શકે તે પદાર્થ તે સંબંધથી બધા અધિકરણમાં એક સાથે રહી શકે. જેમ કે ઘટત્વ એ સમવાયથી દરેકે દરેક ઘટમાં સ્વતંત્રપણે રહે જ છે. તો એ ઘટત્વ એ સમવાયથી તમામ ઘટોમાં રહેલું પણ ગણી શકાય છે. હવે જો પ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતા એ પર્યાપ્તિસંબંધથી માત્ર મહાનસીયત્વ કે વહ્નિત્વમાં ન રહી શકતી હોય તો પછી એ અવચ્છેદકતા પર્યાપ્તિ સંબંધથી તે ઉભયમાં પણ રહી ન જ શકે. અને છતાં જો એ અવચ્છેદકતા પર્યાપ્તિસંબંધથી તે ઉભયમાં રાખતા જ હો તો એ અવચ્છેદકતાને સ્વતંત્રપણે વહ્નિત્વ+મહાનસીયત્વમાં રહેનારી માનવી જ જોઈએ. અને એમ માનીએ એટલે તાદૃશાવચ્છેદકતાનું પર્યાપ્તિ સંબંધથી અધિકરણ વહ્નિત્વ બની જ જાય છે. એટલે અવ્યાપ્તિ આવવાની જ છે. માટે તમારું આ નિર્વચન બરાબર નથી.

[પ્રશ્નઃ આ તમારો નિયમ ખોટો છે. ત્રિત્વાદિસંખ્યાઓ પર્યાપ્તિ સંબંધથી પ્રત્યેકમાં નથી રહેતી અને છતાં ત્રિત્વાદિ સંખ્યાઓ પર્યાપ્તિસંબંધથી ત્રણસમુદાયમાં તો રહે જ છે. એટલે નિયમ જ ખોટો છે.

ઉત્તરઃ ત્રિત્વાદિ સંખ્યા સમવાયથી તો પ્રત્યેકની અંદર સ્વતંત્ર રહે જ છે ને? એટલે પછી તેને પર્યાપ્તિથી ત્રણ સમુદાયમાં રાખવામાં વાંધો નથી. અર્થાત્ ઉપરનો નિયમ જળવાઈ રહે છે.

પ્રશ્ન: ના. તમે નિયમમાં કહ્યું છે કે જે વસ્તુ જે સંબંધથી પ્રત્યેકમાં રહે તે જ સંબંધથી તે સમૂહમાં રહી શકે. જો એમ ન હોય અને ગમે તે સંબંધથી પ્રત્યેકમાં અને ગમે તે સંબંધથી સામાન્યમાં રાખવાની વિવક્ષા હોય તો તો પછી આ પ્રતિ. અવચ્છેદકતા પણ સ્વરૂપ સંબંધથી તો પ્રત્યેકમાં વસ્તિત્વ-મહાનસીયત્વમાં રહે જ છે. અને તેથી તેને પર્યાપ્તિસંબંધથી ઉભયમાં રાખવામાં કોઈ વાંધો ન આવે. એટલે ઉક્તનિયમ પ્રમાણે પણ અમને કોઈ વાંધો આવતો નથી.

ઉત્તર: જાગદીશી પંક્તિમાં તો સ્પષ્ટ લખ્યું જ છે કે "દરેકમાં પર્યાપ્તિસંબંધથી ન રહેનાર અવચ્છેદકતા એ ઉભયમાં પણ પર્યાપ્તિસંબંધથી રહી શકતી જ નથી" આમ એક વાત તો નક્કી કે સંબંધ તો બેય સ્થાને એક જ લેવાનો છે. અને એમ કરીએ તો પછી ત્રિત્વાદિ સંખ્યા પર્યાપ્તિસંબંધથી પ્રત્યેકમાં અવૃત્તિ હોવા છતાં સમુદાયમાં વૃત્તિ માનેલ હોવાથી આ નિયમનો ભંગ જ થાય છે.

આનો ઉત્તર આ પ્રમાણે હોઈ શકે.

જાગદીશીના મતે દ્વિત્વાદિ સંખ્યાઓ પણ પર્યાપ્તિ સંબંધથી પ્રત્યેકમાં રહેનારી માનેલી હોવી જોઈએ. તો જ તેઓ આ નિયમ બનાવી શકે.

ખરી વાત તો એ લાગે છે કે ઘટ-પટ-પુસ્તક એ ત્રણેયમાં ત્રિત્વસંખ્યા ઉત્પન્ન થઈ. હવે સમવાયથી તો ઘટમાં ત્રિત્વ પટમાં ત્રિત્વ અને પુસ્તકમાં ય ત્રિત્વ રહેલું માનેલું છે. અને એ બધા ત્રિત્વ જુદા જુદા જ છે. હવે આ ૩ ત્રિત્વમાંથી કયું ત્રિત્વ પર્યાપ્તિસંબંધથી ત્રણેયમાં રહે છે?" એમ માનવામાં વિનિગમનાવિરહ આવે. એટલે હવે કોઈ ચોથું ત્રિત્વ લાવવું પડશે. અને એને પર્યાપ્તિસંબંધથી ત્રણેયમાં રાખવું પડશે. પણ આવું ત્રિત્વ માનવામાં જ ખરેખર કોઈ પ્રમાણ નથી. એટલે ખરેખર તો દરેક ત્રિત્વાદિ સંખ્યાનું દૃષ્ટાન્ત જ અનુચિત છે.]

★ જાગદીશી -- (વહ્નિમાન્ ધૂમાદિત્યાદૌ ધૂમાદિનિષ્ઠતત્તદ્વ્યક્તિત્વાવચ્છિન્નસામાનાધિકરણ્યસ્ય વહ્નિત્વાવચ્છિન્ના-નિરૂપિતત્વાદાહ-**તદ્ધર્માવચ્છિન્નેનેતિ** [દ્રવ્યત્વાદિરૂપેણ ધૂમે યેન કેનાપિ વહ્નિવ્યાપ્યત્વસ્ય] ધૂમસામાન્યે વા તત્તદ્વહ્નિ (ત્વાવચ્છિન્નનિરૂપિત) વ્યાપ્યત્વસ્ય ચ વારણાર્થ વિશિષ્ય લક્ષ્યં નિર્દિશતિ-**તદ્વપવિશિષ્ટસ્યેત્યાદિના** ।

ચન્દ્રશેખરીયા: લક્ષણં નામ લક્ષ્યે સ્વેતરભેદાનુમાપકો હેતુઃ । યથા સાસ્નાવત્ત્વમ્ લક્ષણમ્ "ગૌઃ સ્વેતરભેદવતી સાસ્નાવત્ત્વાત્" ઇતિ અનુમાનદ્વારા લક્ષ્યે ગવિ સ્વેતરભેદાનુમાપકં ભવતિ । અત્રાપિ વ્યાપ્તિ-લક્ષણં ક્રિયતે । તત્ત્વ સ્વેતરભેદાનુમાપકં ભવતિ । લક્ષ્યં ચ વ્યાપ્તિઃ કિમાકારા? ઇતિ પ્રશ્નઃ સહજઃ । તદુત્તરં તુ દીધિત્યામ્ "તદ્વપવિશિષ્ટસ્ય તદ્ધર્માવચ્છિન્નયાવચ્છિન્નરૂપિતા વ્યાપ્તિઃ" ઇતિ ગ્રન્થેન દત્તં । તથા હિ

ધૂમત્વાવચ્છિન્નધૂમનિષ્ઠં ધૂમત્વાવચ્છિન્નધૂમવ્યાપક વહ્નિત્વાવચ્છિન્નયાવદ્વહ્નિનિરૂપિતં સામાનાધિકરણ્યમ્ (પક્ષઃ) સ્વેતરભેદવત્ (સાધ્યં) પ્રતિયોગિવ્યધિકરણ-ધૂમત્વવિશિષ્ટધૂમહેતુ-સમાનાધિકરણાભાવપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદક-

સાધ્યતાવચ્છેદક-વહ્નિત્વાવચ્છિન્ન (યત્ કિંચિત્) વહ્નિનિરૂપિતસામાનાધિકરણ્યત્વાત્ । (હેતુઃ)

અનેન વ્યાપ્તૌ સ્વેતરભેદાનુમિતિઃ ક્રિયતે । અત્ર પક્ષઃ એવ વ્યાપ્તિરૂપો લક્ષ્યાત્મકો જ્ઞેયઃ હેતુસ્તુ લક્ષણમ્ ।

નનુ કેવલં ધૂમત્વાવચ્છિન્નધૂમવ્યાપક વહ્નિત્વાવચ્છિન્નયાવદ્વહ્નિનિરૂપિતં સામાનાધિકરણ્યમ્ इत्येव પક્ષઃ કર્તવ્યઃ ।

હેતૌ "તાદૃશવહ્નિનિરૂપિત-ધૂમત્વાવચ્છિન્નધૂમનિષ્ઠ-સામાનાધિકરણ્યત્વાત્" ઇતિ પરિષ્કારં કૃત્વા ધૂમત્વાવચ્છિન્ન-ધૂમનિષ્ઠત્વવિશેષણં દીયતામ્ ઇતિ ચેત્ તર્હિ દ્રવ્યત્વાવચ્છિન્નધૂમનિષ્ઠં તાદૃશસામાનાધિકરણ્યમ્ અપિ પક્ષાન્તર્ભૂતમ્ । તત્ર ચ ધૂમત્વાવચ્છિન્નધૂમનિષ્ઠ-સામાનાધિકરણ્યત્વાત્મકહેતોઃ અસત્ત્વાત્ ભાગાસિદ્ધિઃ । અત્ર ધૂમત્વાવચ્છિન્નધૂમનિષ્ઠં સામાનાધિકરણ્યમ્ અપિ પક્ષાન્તર્ભૂતમ્ । તત્ર ચ હેતોઃ સત્ત્વાત્ સ્વરૂપાસિદ્ધિઃ ન ભવતિ । સર્વેષુ પક્ષેષુ હેત્વભાવઃ સ્વરૂપાસિદ્ધિઃ, સર્વેષાં પક્ષાનાં મધ્યે કેષુચિદેવ હેત્વભાવસ્તુ ભાગાસિદ્ધિઃ ઇતિ વિવેકઃ । તથા ચ ભવદુક્તાનુમાનસ્વીકરણે ભાગાસિદ્ધિદોષસંભવાત્ અનર્થકં તદ્ નિરુપણમ્ ।

નનુ તર્હિ ધૂમત્વાવચ્છિન્નધૂમનિષ્ઠં વહ્નિનિરૂપિતસામાનાધિકરણ્યમ્ સ્વેતરભેદવત્તાદૃશપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદક (વહ્નિત્વ) સાધ્યતાવચ્છેદકવહ્નિત્વાવચ્છિન્નવહ્નિસામાન્યનિરૂપિતસામાનાધિકરણ્યત્વાત્ ઇતિ વક્તવ્યમ્ । અર્થાત્ પક્ષાત્ "વહ્નિત્વાવચ્છિન્નયાવદ્વહ્નિનિરૂપિતત્વં" નિષ્કાશ્ય હેતુમધ્યે પ્રવેશ્યમ્ । એવં કરણે કો દોષઃ ઇતિ ચેત્ સા એવં ભાગાસિદ્ધિઃ નિષ્પ્રતિબન્ધા । તથા હિ-એવં હિ ધૂમત્વાવચ્છિન્નધૂમનિષ્ઠં મહાનસીયવહ્ન્યાદિનિરૂપિતસામાનાધિકરણ્યં અપિ પક્ષાન્તર્ગતમ્ । તત્ર ચ વહ્નિત્વાવચ્છિન્નયાવદ્વહ્નિનિરૂપિત સામાનાધિકરણ્યત્વાત્મકહેતોઃ અસત્ત્વાત્ ભાગાસિદ્ધિઃ । અતઃ યથોક્તમેવ અનુમાનં પ્રતિપત્તવ્યમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ કોઈપણ લક્ષણ એ લક્ષ્યને પક્ષ બનાવીને તેમાં સ્વેતરભેદની અનુમિતિ કરાવવામાં કામ આવે છે. જેમકે સાસ્નાવત્ત્વ એ ગાયનું લક્ષણ છે. તો ગૌઃ સ્વેતરભેદવતી સાસ્નાવત્વાત્ એ અનુમાન દ્વારા ગાયમાં ગો-છતરભેદની સિદ્ધિ થાય. અહીં પણ વ્યાપ્તિનું લક્ષણ બનાવીએ છીએ એટલે એ લક્ષણ વ્યાપ્તિ=પક્ષમાં=લક્ષ્યમાં સ્વેતરભેદનું અનુમાન કરાવી આપે. પણ અહીં લક્ષ્યનો આકાર તો બતાવવો જ પડે ને? દીધિતિમાં "તદ્દૃષ્યવિશિષ્ટસ્ય તદ્ધર્માવચ્છિન્નયાવત્નિરૂપિતં સામાનાધિકરણ્યં એ વ્યાપ્તિ" એ શબ્દો દ્વારા લક્ષ્યનો નિર્દેશ કરેલો છે. અને લક્ષણ તો આપણે જોઈ જ ગયા.

એટલે આ પ્રમાણે અનુમાન થાય કે

ધૂમત્વાવચ્છિન્નધૂમનિષ્ઠં ધૂમવ્યાપકવહ્નિત્વાવચ્છિન્નવહ્નિનિરૂપિતં સામાનાધિકરણ્યં (પક્ષઃ) સ્વેતરભેદવત્

પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ-ધૂમત્વવિશિષ્ટધૂમસમાનાધિકરણ-અભાવ-પ્રતિયોગિતાનવચ્છેદક-સાધ્યતાવચ્છેદક-વહ્નિત્વાવચ્છિન્ન (યત્કિંચિત્) વહ્નિનિરૂપિતધૂમત્વાવચ્છિન્નધૂમનિષ્ઠસામાનાધિકરણ્યત્વાત્ "હેતુઃ)

આમાં પક્ષમાં ધૂમત્વાવચ્છિન્ન મુકવાને બદલે માત્ર ધૂમનિષ્ઠ" મુકીએ અને હેતુમાં જ તાદૃશવહ્નિનિરૂપિત-એવું સામાનાધિકરણ્ય એ ધૂમત્વાવચ્છિન્નધૂમનિષ્ઠ તરીકે લઈ લઈએ તો અનુમાનનો આકાર - વહ્નિત્વાવચ્છિન્નવહ્નિનિરૂપિતં સામાનાધિકરણ્યમ્ સ્વેતરભેદવત્.

પ્રતિયોગિ... વસ્તિત્વાવચ્છિન્ન (યત્કિંચિત્ વસ્તિ) નિરૂપિત-ધૂમત્વાવચ્છિન્નધૂમનિષ્ઠસામાનાધિકરણ્યત્વાત્"

હવે આમ અર્થ કરીએ તો જેમ ધૂમમાં રહેલું સામાનાધિકરણ્ય એ પક્ષ બને. તેમ દ્રવ્યત્વાવચ્છિન્નદ્રવ્યનિષ્ઠ એવું પણ તાદૃશ સામાનાધિકરણ્ય એ પક્ષ તરીકે બનશે. અને તેમાં તો ધૂમત્વાવચ્છિન્નધૂમનિષ્ઠ સામાનાધિકરણ્ય ત્વરૂપ હેતુ જ ન રહેતો હોવાથી ભાગાસિદ્ધિ દોષ આવે. [સંપૂર્ણ પક્ષમાં હેતુ ન રહે એ સ્વરૂપાસિદ્ધિ અને પક્ષના એકાદ ભાગમાં હેતુ ન રહે એ ભાગાસિદ્ધિ]

પણ અમે કહ્યા પ્રમાણેનો જ અર્થ લઈએ તો દ્રવ્યત્વાવચ્છિન્ન દ્રવ્યનિષ્ઠ સામાનાધિકરણ્ય એ પક્ષ તરીકે આવી જ ન શકે. કેમકે ધૂમત્વાવચ્છિન્નધૂમનિષ્ઠ એવું જ તાદૃશસામાનાધિકરણ્ય પક્ષ છે. અને એમાં તો અમારો હેતુ રહેતો હોવાથી ભાગાસિદ્ધિ વિગેરે કોઈ દોષ ન આવે.

હવે જો એમ અનુમાન કરીએ કે

ધૂમત્વાવચ્છિન્નધૂમનિષ્ઠ (યત્કિંચિત્) વસ્તિનિરૂપિત સામાનાધિકરણ્યમ્ સ્વેતરભેદવત્

પ્રતિયોગિ... સાધ્યતાવચ્છેદકવસ્તિત્વાવચ્છિન્નયાવદ્વસ્તિનિરૂપિતસામાનાધિકરણ્યત્વાત્

તો હવે અહીં તો ધૂમત્વાવચ્છિન્નનિષ્ઠ તત્-તદ્વસ્તિનિરૂપિત તાદૃશસામાનાધિકરણ્ય એ પણ પક્ષ તરીકે આવે. અને તેમાં વસ્તિત્વાવચ્છિન્નયાવત્વસ્તિનિરૂપિતસામાનાધિકરણ્યત્વ ન રહેતું હોવાથી પૂર્વવત્ ભાગાસિદ્ધિ દોષ આવે.

અમારા અનુમાનમાં તો ધૂમત્વાવચ્છિન્નધૂમનિષ્ઠ વસ્તિત્વાવચ્છિન્નવસ્તિનિરૂપિતસામાનાધિકરણ્ય જ પક્ષ બનવાનું છે. અને તેમાં અમે આપેલો હેતુ રહેતો હોવાથી કોઈ દોષ રહેતો નથી.

જાગદીશી -- વ્યાપ્તિઃ તદ્ધર્માવચ્છિન્નહેતુકતાદૃશધર્માવચ્છિન્નવિધેયકાનુમિતેર્જનકતાયા વિષયવિધયાઽવચ્છેદિકેતિ તદર્થઃ તેન વ્યાપ્તિપદેનાપિ તાદૃશસામાનાધિકરણ્યોક્ત્યા ન પૌનરુક્તમ્ । (મહાનસીયવસ્તિસામાનાધિકરણ્યસ્યૈવ નિખિલવહ્ન્યાદિવ્યાપ્તિત્વમિતિ વ્યાપ્તેઃ સામાન્યરૂપતાભાયા *યાવદિતિ* પૂર્વત્ર *યેન કેનાપીતિ *ચ) ॥૧॥

ચન્દ્રશેખરીયાઃ નનુ વ્યાપ્તિઃ તાવત્ તાદૃશસામાનાધિકરણ્યરૂપા । વ્યાપ્તિલક્ષણમપિ તાદૃશસામાનાધિકરણ્યરૂપમ્ । તતો યથા 'ગૌઃ સાસ્નાવાન્' ઇતિ ઉચ્યતે, એવં વ્યાપ્તિઃ=સામાનાધિકરણ્યમ્ તાદૃશસામાનાધિકરણ્યમ્ ઇતિ વક્તવ્યમ્ । અત્ર ચ 'ઘટઃ ઘટઃ' ઇતિવત્ પુનરુક્તિદોષઃ ઇતિ ચેત્ ન વ્યાપ્તિપદેન તાદૃશસામાનાધિકરણ્યં ન અત્ર વાચ્યમ્ ।

કિન્તુ ધૂમત્વાવચ્છિન્નધૂમહેતુક વસ્તિત્વાવચ્છિન્નવસ્તિસાધ્યકાનુમિતિનિરૂપિતા યા વ્યાપ્તિજ્ઞાનનિષ્ઠા કારણતા, તત્કારણતાયાઃ વિષયવિધયા અવચ્છેદિકા યા, સા તાદૃશસામાનાધિકરણ્યમ્ ઇતિ વક્તવ્યમ્ । એવં ચ ન પુનરુક્તિદોષઃ । વિશેષાનુપયોગિત્વાત્ નાત્ર વિસ્તરઃ ક્રિયતે ઇતિ ધ્યેયમ્ ।

અત્ર લક્ષણે યેન કેનાપિ મહાનસીયવસ્ત્યાદિરૂપસાધ્યેન સમં સામાનાધિકરણ્યમ્ વ્યાપ્તિઃ ઉક્તા । તચ્ચ કેવલં મહાનસીયધૂમે વર્તતે । અતઃ "ઇયં વ્યાપ્તિઃ પ્રતિધૂમં ભિન્ના મા ભૂત્" ઇત્યાશયેન દીધિત્યાં ઉક્તમ્ યદુત લક્ષણનિષ્ઠયદ્ધર્મપદેન યઃ હેતુતાવચ્છેદકઃ ગૃહ્યતે "યઃ ધર્મઃ" પદેન ચ યઃ સાધ્યતાવચ્છેદકઃ ગૃહ્યતે હેતુતાવચ્છેદક-તદ્ધર્માવચ્છિન્ને સાધ્યતાવચ્છેદકતદ્ધર્માવચ્છિન્નયાવદ્નિરૂપિતા વ્યાપ્તિઃ અભ્યુપગન્તવ્યા । ઇત્થં ચ મહાનસીયવસ્તિ-સામાનાધિકરણ્યમપિ નિઃશિલધૂમેષુ યાવન્નિરૂપિતા એકૈવ વ્યાપ્તિઃ અભ્યુપગન્તવ્યા ન તુ ભિન્ના ઇત્યાશયઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રશ્ન: "વ્યાપ્તિ એ તાદૃશસામાનાધિકરણ્યરૂપ છે." એમ તમે કહેશો અને વ્યાપ્તિ=તાદૃશ સામાનાધિકરણ્ય જ છે. એટલે આ તો "તાદૃશસામાનાધિકરણ્ય એ તાદૃશસામાનાધિકરણ્યરૂપ છે." એ એમ કહેવા જેવું થયું. એટલે આ તો "ઘટ ઘટ છે" એમ પુનરુક્તિ દોષ આવે છે.

ઉત્તર: ધૂમત્વાવચ્છિન્નધૂમહેતુક તાદૃશવસ્તિત્વાવચ્છિન્નસાધ્યક-અનુમિતિની કારણતા વ્યાપ્તિજ્ઞાનમાં આવી છે. અને એ વ્યાપ્તિજ્ઞાનમાં આવેલી કારણતાની વિષયવિધયા અવચ્છેદિકા (વ્યાપ્તિઃ) એ તાદૃશસામાનાધિકરણ્ય રૂપ છે. એ પ્રમાણે અમે કહીશું, આમ કહેવાથી પુનરુક્તિ દોષ ન આવે.

[આ પદાર્થો વિશેષ ઉપયોગી ન હોવાથી વધુ સ્પષ્ટતા કરી નથી.]

અહીં કોઈપણ સાધ્યની સાથે સામાનાધિકરણ્યને વ્યાપ્તિ લક્ષણ બનાવેલ છે. હવે એ તો મહાનસીયવસ્તિમાત્રની સામાનાધિકરણ્યતા પણ વ્યાપ્તિલક્ષણ બને. આ જ લક્ષણ તમામે તમામ ધૂમમાં રાખવાનું છે. કેમકે નહીં તો પ્રત્યેક ધૂમ અને પ્રત્યેક વસ્તિની જુદી જુદી વ્યાપ્તિ બની જાય. એટલે કહ્યું કે આવું સામાનાધિકરણ્ય જે બે ધર્મોને લઈને મળે છે. એ બે ધર્માવચ્છિન્ન પદાર્થોમાં પરસ્પર વ્યાપ્ય-વ્યાપક ભાવ છે. અર્થાત્ લક્ષણમાં પહેલા યદ્ધર્મ પદથી ધૂમત્વ લીધું છે. અને યઃ ધર્મઃ તરીકે વસ્તિત્વ લીધું છે. હવે સામાનાધિકરણ્ય ભલે માત્ર મહાનસીયવસ્તિને લઈને લીધું. તો પણ ધૂમત્વાવચ્છિન્નધૂમસામાન્યમાં વસ્તિત્વાવચ્છિન્નયાવત્વવસ્તિની વ્યાપ્તિ ગણાવી. આ માટે જ યાવદ્ વિગેરે શબ્દો મુક્યા છે.

જાગદીશી -- નનુ દણ્ડિમાન્ દણ્ડિસંયોગાદિત્યત્રાવ્યાપ્તિઃ ચાલનીન્યાયેન દણ્ડમાત્રસ્યૈવ હેતુસમાનાધિકરણાભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકત્વાત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: અત્રાહ પૂર્વપક્ષઃ । દીધિત્યામુક્તં લક્ષણં "દણ્ડિમાન્ દણ્ડિસંયોગાત્" ઇતિ અત્ર અવ્યાપ્તમ્ । યત્ર દણ્ડિસંયોગઃ તત્ર દણ્ડિમાન્ ઇતિ અયં સદ્ધેતુઃ । કિન્તુ લક્ષણં ન ઘટતે । તથા હિ અત્ર સાધ્યં દણ્ડી । સાધ્યતાવચ્છેદકાઃ દંડાઃ । અસત્કલ્પનયા જગતિ ત્રયો દંડાઃ સન્તિ ઇતિ કલ્પ્યતે । પ્રથમો દ્વિતીયઃ તૃતીયશ્ચ । તત્ર ભૂતલે પ્રથમદંડી, પર્વતે દ્વિતીયો દંડી, કાષ્ઠે ચ તૃતીયો દંડી વર્તતે । ભૂતલે દ્વિતીયદંડ્યભાવઃ, પર્વતે તૃતીયદંડ્યભાવઃ, કાષ્ઠે પ્રથમદંડ્યભાવઃ ચ વર્તતે । એવં ચ દંડિસંયોગાત્મકહેતોઃ અધિકરણીભૂતેષુ ભૂતલ-પર્વત-કાષ્ઠેષુ ચાલનીન્યાયેન ત્રયોઽપિ દંડ્યભાવાઃ મીલિતાઃ । તેષાં પ્રતિયોગિતા પ્રથમદ્વિતીયતૃતીયદંડિપુ નિષ્ઠા । તદવચ્છેદકઃ યથાક્રમં પ્રથમદંડો દ્વિતીયદંડઃ તૃતીયદંડશ્ચ ।

તે એવ સાધ્યતાવચ્છેદકાઃ ઇતિ અવ્યાપ્તિઃ । એવં તાવદ્ દીધિતિપ્રતિપાદિતસ્ય લક્ષણસ્યાનુસારેણાત્રાવ્યાપ્તિઃ પ્રદર્શિતા ।

અધુના પૂર્વ જાગદીશ્યાં યઃ "સાધ્યતાવચ્છેદકતદિતરોભયાનવચ્છિન્ના યા પ્રતિયોગિતા, તદનવચ્છેદકો યઃ સાધ્યતાવચ્છેદકો ધર્મઃ, તદવચ્છિન્નેન સાધ્યેન સમં સામાનાધિકરણ્યં વ્યાપ્તિઃ" ઇતિ પરિષ્કારઃ કૃત આસીત્ । તદનુસારેણાત્રાવ્યાપ્તિઃ સંભવતીત્યેતદ્વિચિન્ત્યતે । દણ્ડચાધિકરણે પર્વતે, ભૂતલે, કાષ્ઠે ચ ચાલનીન્યાયેન પ્રથમદણ્ડચભાવો દ્વિતીયદણ્ડચભાવઃ તૃતીયદણ્ડચભાવશ્ચ મીલિતઃ । તેષાં યાઃ પ્રતિયોગિતાઃ, તાઃ ક્રમશઃ પ્રથમદંડેન, દ્વિતીયદણ્ડેન, તૃતીયદણ્ડેન ચાવચ્છિન્નાઃ । અત્ર પ્રથમત્વં પ્રથમદણ્ડે વર્તતે, ન તુ પ્રથમદંડવતિ પુરુષે । તતશ્ચ ભવતુ નામ પ્રથમદંડઃ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકઃ, તથાપિ સા પ્રતિયોગિતા પ્રથમત્વેનાનવચ્છિન્નૈવેતિ સા પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવચ્છેદક-તદિતરોભયાનવચ્છિન્નૈવેતિ સાધ્યાભાવસ્ય લક્ષણઘટકત્વાદ્ ભવત્યત્રાવ્યાપ્તિઃ । એવં દ્વિતીયદંડતૃતીયદંડાદીનાદાયાપિ વક્તવ્યમ્ । અત્ર પ્રથમદણ્ડાદિસ્થાને નીલદણ્ડપીતદણ્ડરક્તદણ્ડાનાદાયાપિ વિચારણા સંભવતીતિ બોધ્યમ્ । તથાહિ દણ્ડિસંયોગાધિકરણેષુ ભૂતલપર્વતકાષ્ઠેષુ ચાલનીન્યાયેન નીલદણ્ડિ-પીતદણ્ડિ-રક્તદણ્ડિનામભાવાઃ મીલન્તિ । તત્પ્રતિયોગિતાસ્તુ નીલદણ્ડપીતદણ્ડરક્તદણ્ડાવચ્છિન્નાઃ । તથાપિ નીલરૂપાદીનિ ન નીલ-દણ્ડ્યાદિષુ વર્તન્તેઽપિતુ નીલદણ્ડાદિષુ ઇતિ નીલદણ્ડ્યાદિનિષ્ઠાસ્તાઃ પ્રતિયોગિતાઃ ન નીલરૂપાદિવચ્છિન્નાઃ ઇતિ તાઃ સાધ્યતાવચ્છેદકૈઃ નીલદણ્ડાદિભિરેવાવચ્છિન્નાઃ, ન તુ નીલરૂપાદિભિઃ ઇતિ તાઃ તદુભયાનવિચ્છિન્ના ઇતિ ભવત્યત્રાવ્યાપ્તિઃ ।

એવં જાગદીશીનિષ્ઠપરિષ્કારાનુસારેણાપિ અવ્યાપ્તિઃ સંભવતિ । તથા હિ મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિત્વવિશિષ્ટવહ્નિત્વવદભાવસ્ય પ્રતિયોગી યસ્તાદૃશવિશિષ્ટવહ્નિત્વવાન્, તસ્મિન્ તાદૃશવહ્નિત્વમસ્તિ । કિન્તુ મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિત્વં નાસ્ત્યેવ । મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિત્વં તુ વહ્નિત્વ એવ વર્તતે । તતશ્ચ તાદૃશવિશિષ્ટવહ્નિત્વવત્રિષ્ઠા પ્રતિયોગિતા તાદૃશવહ્નિત્વેનાવચ્છિન્ના ભવતિ । કિન્તુ મહાનસીયવૃત્તિત્વાત્મકેન ધર્મેણાવચ્છિન્ના નૈવ ભવતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ પ્રશ્નઃ દીધિતિમાં કહેલું લક્ષણ એ દંડિમાન્ દંડિસંયોગાત્ અહીં અવ્યાપ્ત બને છે. અહીં જ્યાં ભૂતલાદિમાં દંડિસંયોગ હોય છે ત્યાં નિયમા દંડી હોય જ છે. એટલે સ્થાન સાચું છે. છતાં લક્ષણ ઘટતું નથી. તે આ પ્રમાણે-દંડિમત્ત્વ=દંડી એ સાધ્ય છે તેમાં સાધ્યતા આવી. તેનો અવચ્છેદક ધર્મ

દંડિત્વ=દંડમત્ત્વ=દંડ છે. હવે કલ્પના કરીએ કે આ જગત્માં કુલ ત્રણ દંડ છે. પ્રથમ દંડવાળો ભૂતલ ઉપર દ્વિતીય દંડવાળો પર્વત ઉપર, ત્રીજા દંડવાળો લાકડા ઉપર ઉભો છે. દંડિસંયોગ એ હેતુ છે. એ હેતુવાળા તરીકે ભૂતલ+પર્વત+કાષ્ઠ એ ત્રણેય લેવાશે. એમાં ભૂતલમાં દ્વિતીય દંડવાળાનો અભાવ છે. એ અભાવની પ્રતિયોગિતા દ્વિતીય દંડવાળામાં આવી. અને તેનો અવચ્છેદક ૨ દંડવત્ત્વ=દ્વિતીય દંડ બને. એ રીતે પર્વતમાં તૃતીય દંડવાળાનો અભાવ છે. તેની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક તૃતીય દંડ બને. અને એ રીતે કાષ્ઠમાં રહેલ પ્રથમ દંડવાળાનો અભાવની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક પ્રથમ દંડ બને. આમ અહીં ત્રણેય દંડો હેતુવધિકરણવૃત્તિ-અભાવ પ્રતિયોગિતાના અવચ્છેદક બની ગયા. અને એ જ દંડો સાધ્યતાવચ્છેદક છે. [અસત્ કલ્પનાથી માત્ર ત્રણ જ દંડ છે એમ કહેલ છે. દૃષ્ટાન્ત અનુસારે બધા દંડો અવચ્છેદક બને છે એ સમજી લેવું] આમ અહીં અવ્યાપ્તિ આવશે.

જાગદીશીએ જે જે પરિષ્કાર કર્યા છે. એ મુજબ પણ અવ્યાપ્તિ આવે જ છે. કેમકે પ્રથમ દંડી દ્વિતીય દંડી

અને તૃતીય દંડીના અભાવો ચાલની ન્યાયથી મળ્યા. એની પ્રતિયોગિતાના અવચ્છેદક પ્રથમ દંડ, દ્વિતીય દંડ, તૃતીય દંડ બન્યા. પરંતુ પ્રથમત્વ, દ્વિતીયત્વ અને તૃતીયત્વ એ ધર્મો દંડમાં જ રહે છે. દંડીમાં નહિ. વધુ સ્પષ્ટ કરીએ તો નીલદંડ, પીતદંડ અને રક્તદંડ એ ત્રણ દંડો તે તે પ્રતિયોગિતાના અવચ્છેદક બન્યા એટલે એ પ્રતિયોગિતા નીલદંડાદિથી અવચ્છિન્ન ભલે બની. પણ એ દંડોમાં રહેલા નીલરૂપાદિથી અવચ્છિન્ન નથી બની. કેમકે એ નીલરૂપાદિ દંડમાં નથી. જેમાં પ્રતિયોગિતા આવી છે એવા નીલદંડવાન... વિગેરે પુરુષોમાં એ નીલરૂપ નથી. આમ એ પ્રતિયોગિતા સાધ્યતા-અવચ્છેદક એવા (નીલાદિ) દંડથી જ અવચ્છિન્ન છે. પણ નીલરૂપ અને દંડ એમ બેથી અવચ્છિન્ન નથી. એટલે કે સાધ્યતા-અવચ્છેદક+તદિતર એ ઉભયથી અનવચ્છિન્ન એવી જ આ પ્રતિયોગિતા છે. એટલે એ લઈ શકાશે. અને એના અવચ્છેદક તરીકે નીલદંડાદિ એ જ સાધ્યતાવચ્છેદક હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવશે જ. આમ જાગદીશીએ જે પરિષ્કાર કર્યો છે. એને લઈને વિચારીએ તો પણ અવ્યાપ્તિ સ્પષ્ટ જ છે.

જાગદીશી -- ન ચ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકમિત્યત્રાવચ્છેદકત્વં શુદ્ધસાધ્યતાવચ્છેદકસ્થલે નિરવચ્છિન્નમિવ વિશિષ્ટસાધ્યતાવચ્છેદકસ્થલેऽપિ સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદક-તદિતરોભયાનવચ્છિન્નં ગ્રાહ્યમ્ અન્યથા 'પર્વતે મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિવિશિષ્ટજાતિમાન્ નાસ્તિ' इत्यादिप्रतीत्या विशिष्टवह्नित्वस्य तादृशाभावप्रतियोगिता-वच्छेदकतया वह्निमान् धूमादित्यादाविव-जातिमद्वाન્ घटत्वादित्यादावव्याप्तिप्रसङ्गात् 'घटे पटसमवेतत्वविशिष्टजातिमान्नास्ति' इति प्रतीत्या विशिष्टजातेस्तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् । तथा च तदण्डवान् नास्तीत्यादिप्रतीत्या तत्ताविशिष्टदण्डव्यक्तेरेवावच्छेदकत्वावगाहनात् शुद्धदण्डव्यक्तीनां दण्डत्व-तदितरोभयानवच्छिन्नं यद्धेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं-तदभावसत्त्वान्नाव्याप्तिरिति वाच्यम्;

ચન્દ્રશેખરીયા: અથ પ્રકૃતં । પૂર્વપક્ષપ્રતિ ઉત્તરદાનકાલઃ સમુપસ્થિતઃ । કિન્તુ તત્પૂર્વં ઇદં અપિ નિરૂપયિતવ્યં નિરૂપયામિ । યદિ દીધિતિકૃતલક્ષણં અનુસ્રીયતે, તદા વહ્નિમાન્ ધૂમાન્ ઇતિ સ્થલે અવ્યાપ્તિઃ તદવસ્થૈવ । તથા હિ અત્ર વહ્નિત્વં સાધ્યતાવચ્છેદકં । યત્ર શુદ્ધા જાતિઃ કિઞ્ચિદ્ધર્માવિશિષ્ટા સાધ્યતાવચ્છેદિકા, યત્ર વા અખંડોપાધિઃ સાધ્યતાવચ્છેદિકા, તત્ર એતાદૃક્સ્થલે વ્યાપ્તિ-લક્ષણં ન સંજાઘટીતિ । યતોઽત્ર "મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિત્વવિશિષ્ટા યા વહ્નિત્વજાતિઃ । તદ્વાન્ પર્વતે નાસ્તિ" ઇતિ સુપ્રસિદ્ધમ્ । તથા ચ હેત્વાધિકરણે પર્વતે મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિત્વવિશિષ્ટજાતિમદભાવઃ મીલતિ । તત્પ્રતિયોગી તાદૃશજાતિમાન્, તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદિકા તાદૃશી વિશિષ્ટા જાતિઃ વહ્નિત્વં । "વિશિષ્ટં શુદ્ધાત્ નાતિરિચ્યતે" ઇતિ ન્યાયાત્ તદેવ શુદ્ધવહ્નિત્વં । તત્ચ સાધ્યતાવચ્છેદકં । એવં ચાત્ર પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં એવ સાધ્યાવચ્છેદકમભૂત્ ઇતિ અવ્યાપ્તિઃ સુસંગતા । તતશ્ચ સા પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવચ્છેદકેન તાદૃશવિશિષ્ટવહ્નિત્વેન શુદ્ધવહ્નિત્વરૂપેણાવચ્છિન્ના, ન તુ તદિતરેણાપ્યવચ્છિન્નેતિ સા પ્રતિયોગિતા ગ્રહીતું શક્યતે ।

तदवच्छेदक एव साध्यतावच्छेदको वह्नित्वात्मको धर्म इति भवत्यत्राव्याप्तिः । इदन्तु सूक्ष्मबुद्ध्याऽवधारणीयम् यदुत महानसीयवह्निवृत्तित्वविशिष्ट-वह्नित्ववद्विनिष्ठा प्रतियोगिता महानसीयवह्निवृत्तित्वविशिष्ट वह्नित्वेनावच्छिन्ना भवति । किन्तु महानसीयवह्नि-वृत्तित्वेनावच्छिन्ना नैव भवति । महानसीयवह्निवृत्तित्वस्य महानसीयवह्निवृत्तित्वविशिष्टवह्नित्वमति अभावादिति ।

इत्थञ्च तदव्याप्तिवारणाय दीधितिलक्षणस्य परिष्कारः कर्तव्यः । स च इत्थम् । यादृक्प्रतियोगितावच्छेदकता निरवच्छिन्ना, तादृशी प्रतियोगिता एव लक्षणघटकत्वेन विवक्षिता । अत्र महानसीयवह्निवृत्तित्वविशिष्ट-वह्नित्ववन्निष्ठप्रतियोगितायाः अवच्छेदकं तादृशवह्नित्वं । तस्मिन् प्रतियोगितावच्छेदकता । सा च महानसीयवह्निवृत्तित्व-वह्नित्वैतदुभयधर्मावच्छिन्ना । अर्थात् साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकवह्नित्व-तदितरावच्छिन्ना, न तु निरवच्छिन्ना । अतः सा प्रतियोगिता न गृह्यते । किन्तु अन्यैव घटाभावीयप्रतियोगिता । तदनवच्छेदकं वह्नित्वं साध्यतावच्छेदकं इति नाव्याप्तिः । एतच्च 'यत्र साध्यतावच्छेदकं शुद्धजातिरूपं अखंडोपाधिरूपं वा' तत्र बोध्यम् ।

यत्र तु जातिमद्वा न घटत्वात् इत्यादौ जातित्वविशिष्टजातयः एव विशिष्टात्मिकाः साध्यतावच्छेदकरूपाः । तत्र यदि दीधितिप्रोक्तं लक्षणं अनुस्रीयते, तदा पटसमवेतं नीलादिरूपम्, तस्मिन् पटसमवेतत्वम् । तस्मिन्नेव पटे नीलत्व-रूपत्वादिजातयः । एवं च नीलत्वादिजातयः पटसमवेतत्वसमानाधिकरणाः । तथा च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन पटसमवेतत्वं नीलत्वादिषु वर्तते । तादृशजातिमत् पटीयनीलादिरूपम् । तथा च पटसमवेतत्वविशिष्टजातिमत् नीलादिरूपं पटे एव वर्तते, न तु घटे । अर्थात् घटे पटसमवेतत्वविशिष्टजातिमदभावः वर्तते । तत्प्रतियोगी तादृशजातिमान् । प्रतियोगितावच्छेदिकाः तादृशयः विशिष्टाः जातयः । ताः एव शुद्धजात्यनतिरिक्तत्वात् शुद्धजातयः । ताः एव साध्यतावच्छेदिकाः इति अत्र अव्याप्तिः । अत्रापि जागदीशीनिष्ठपरिष्कारानुसारेणापि अव्याप्तिः संभवत्येवेति सूक्ष्मबुद्ध्या ज्ञेयम् । यत्र घटत्वं वर्तते तत्र रूपत्वादिजातिमदरूपादि वर्तते । अतः इदं सत्स्थानम् । किन्तु व्याप्तिलक्षणं न घटते ।

तद्वारणाय दीधितिग्रन्थे अयं परिष्कारः करणीयः यदुत यादृक्प्रतियोगितावच्छेदकता साध्यतावच्छेदकतावच्छेदक-तदितरानवच्छिन्ना । तादृक्प्रतियोगिता एव लक्षणघटकत्वेन विवक्षिता । तथा च अत्र पटसमवेतत्वविशिष्टजातिनिष्ठा प्रतियोगितावच्छेदकता साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकजातित्व-तदितरपटसमवेतत्वोभयावच्छिन्ना, न तु अनवच्छिन्ना । अतः पटसमवेतत्वविशिष्टजातिमन्निष्ठा प्रतियोगिता न लक्षणघटकं भवितुमर्हति । किन्तु घटाभावीयप्रतियोगिता एव । यतः तत्प्रतियोगितावच्छेदकता घटत्वनिष्ठा केवलं निरवच्छिन्ना । न तु तदुभयावच्छिन्ना । अतः सा गृह्यते । तत्प्रतियोगितानवच्छेदिकाः रूपत्वादिजातयः एव साध्यतावच्छेदिकाः इति लक्षणसमन्वयात् नाव्याप्तिः ।

न च शुद्धसाध्यतावच्छेदकवह्नित्वादस्थले इव विशिष्टसाध्यतावच्छेदकजातित्वविशिष्टजात्यादिस्थलेऽपि निरवच्छिन्ना प्रतियोगिता एव लक्षण-घटका वक्तव्या, किं 'साध्यतावच्छेदकतावच्छेदक-तदितरानवच्छिन्न' इत्यादि निरूपणेन ? तावतैव अत्र अव्याप्तिवारणसंभवात् । यतः पटसमवेतत्वविशिष्टजातिमन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता तादृशजातिनिष्ठा साध्यतावच्छेदकतावच्छेदक-जातित्वाद्यवच्छिन्ना एव । न तु निरवच्छिन्ना । अतः सा प्रतियोगिता न गृह्यते । किन्तु

ઘટાભાવીયપ્રતિયોગિતા એવ । તદનવચ્છેદિકાઃ રૂપત્વાદિજાતયઃ એવ સાધ્યતાવચ્છેદિકાઃ ઇતિ નાવ્યાપ્તિઃ ઇતિ વાચ્યમ્ ।

એતેન અવ્યાપ્તિવારણં ભવતિ ઇતિ સત્યં । કિન્તુ એવંકરણે "દંડિમાન્ દ્રવ્યત્વાત્" ઇતિ અત્રાતિવ્યાપ્તિઃ ભવતિ । યત્ર દ્રવ્યત્વં તત્ર દંડી ઇતિ તુ ન સમ્યક્ । તસ્માત્ इदं असत्स्थानं । તથાપિ અત્ર દ્રવ્યત્વવદ્ઘટાદિષુ દંડ્યભાવાઃ, તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાઃ દંડાઃ । તસ્મિન્ તાદૃક્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા, સા ચ દંડત્વાવચ્છિન્ના ન તુ નિરવચ્છિન્ના । અતઃ સા ન ગૃહ્યતે । કિન્તુ ઘટાભાવીયપ્રતિયોગિતા એવ લક્ષણઘટકા । તદનવચ્છેદકાઃ દંડા એવ સાધ્યતાવચ્છેદકાઃ ઇતિ લક્ષણસમન્વયાત્ અતિવ્યાપ્તિઃ । કિન્તુ યાદૃક્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદક-તદિતરણવચ્છિન્ના તાદૃક્પ્રતિયોગિતા એવ લક્ષણઘટકા ક્રિયતે તર્હિ ન અતિવ્યાપ્તિઃ । દંડનિષ્ઠા પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા કેવલં સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકદંડત્વાવચ્છિન્નૈવ । ન તુ ઉભયાવચ્છિન્ના । અતઃ इयं प्रतियोगिता लक्षणघटका । તદવચ્છેદકાઃ દંડા એવ સાધ્યતાવચ્છેદકાઃ ઇતિ લક્ષણસ્ય અઘટનાત્ નાતિવ્યાપ્તિઃ । એવં ચ "શુદ્ધસાધ્યતાવચ્છેદકસ્થલે નિરવચ્છિન્ના પ્રતિયોગિતા, વિશિષ્ટસાધ્યતાવચ્છેદકસ્થલે ચ તાદૃક્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા સાધ્યાવચ્છેદકતાવચ્છેદક-તદિતરણવચ્છિન્ના લક્ષણઘટકત્વેન ગ્રાહ્યા" ઇતિ વિવક્ષણં સર્વથા ગૌરવાદિદોષરહિતમ્ ।

અત્ર આગચ્છતુ સંપ્રામભૂમૌ પૂર્વપક્ષઃ । ન સ સમર્થઃ સંપ્રતિ અસ્માન્ પરાજેતુમ્ । તથા હિ દંડિમાન્ દંડિસંયોગાત્ ઇતિ અત્ર ચાલનીન્યાયેન સર્વે દંડ્યભાવાઃ મીલિતાઃ । તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાઃ પ્રથમદંડદ્વિતીયદંડતૃતીયદંડાઃ, ન તુ દંડસામાન્યમ્ । તથા યા પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા પ્રથમદંડે અસ્તિ, સા તુ પ્રથમદંડત્વાવચ્છિન્ના । અર્થાત્ સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકદંડત્વ-તદિતરપ્રથમત્વાવચ્છિન્ના ન તુ તદુભયાનવચ્છિન્ના । અતઃ સા પ્રતિયોગિતા ન લક્ષણઘટકા । કિન્તુ ઘટાભાવીયા પ્રતિયોગિતા । તદનવચ્છેદકાઃ એવ દંડાઃ સાધ્યતાવચ્છેદકાઃ ઇતિ લક્ષણઘટનાત્ નાવ્યાપ્તિઃ । અત્ર દંડત્વવિશિષ્ટદંડાઃ સાધ્યતાવચ્છેદકાઃ । અતઃ એવ સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદક-તદિતરણવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા-ઘટિતં લક્ષણં ગૃહીતં ઇતિ ધ્યેયમ્ । इत्थं च सर्वं सूपपन्नम् ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ ઉત્તરઃ તમારી વાત અત્યારે બાજુ પર મૂકો. જો દીધિતિનું લક્ષણ માનીએ તો જ્યાં સાધ્યતાવચ્છેદક તરીકે શુદ્ધજાતિ=અવિશિષ્ટજાતિ કે અખંડધર્મ છે. ત્યાં આપત્તિ આવવાની જ છે. તે આ પ્રમાણે પર્વતો વસ્તિમાન્ ધૂમાત્ અહીં સાધ્યતાવચ્છેદક વસ્તિત્વ શુદ્ધજાતિ સ્વરૂપ છે. અહીં પર્વતમાં વસ્તિત્વવાન્ વસ્તિ તો છે. પણ મહાનસીયવસ્તિમાં વૃત્તિત્વથી વિશિષ્ટ એવું જે વસ્તિત્વ છે એ વસ્તિત્વવાળો વસ્તિ તો પર્વતમાં નથી જ. અર્થાત્ ધૂમાધિકરણપર્વતમાં મહાનસીયવસ્તિવૃત્તિત્વવિશિષ્ટવસ્તિત્વજાતિમાન્ તો નથી જ. આ અભાવનો પ્રતિયોગી વિશિષ્ટવસ્તિત્વજાતિમાન્ બન્યો. એની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક વિશિષ્ટવસ્તિત્વ બને. અને વિશિષ્ટઃ શુદ્ધાત્ નાતિરિચ્યતે એ ન્યાયાનુસારે વસ્તિત્વ જ એ પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક બની જતાં અવ્યાપ્તિ આવવાની જ છે. મહાનસીયવસ્તિ-વૃત્તિત્વવિશિષ્ટવસ્તિત્વવાન્નો અભાવ લીધો છે. અહીં તાદૃશવસ્તિત્વવાન્માં તાદૃશવસ્તિત્વ ભલે હોય તો પણ મહાનસીયવસ્તિવૃત્તિત્વ નામનો ધર્મ તો વસ્તિત્વમાં જ છે. તાદૃશવસ્તિત્વવાળામાં નથી. એટલે તાદૃશવસ્તિત્વવદ્માં આવેલી પ્રતિયોગિતા એ તાદૃશવસ્તિત્વથી અવચ્છિન્ન ભલે બને. પણ એમાં એ પ્રતિયોગિતા મહાનસીયવસ્તિવૃત્તિત્વરૂપી ધર્મથી અવચ્છિન્ન ન જ બને. આમ એ પ્રતિયોગિતા

સા.અવચ્છેદક=તા.વસ્તિત્વથી અવચ્છિન્ન છે. પણ તદિતરથી અનવચ્છિન્ન જ છે. અને માટે એ પ્રતિયોગિતા એ ઉભયથી અનવચ્છિન્ન જ બની જતા લક્ષણઘટક બની જશે. અને એનો અવચ્છેદક તાદૃશવસ્તિત્વ=વસ્તિત્વ એ જ સાધ્યતાવચ્છેદક હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવશે. ખ્યાલ રાખવો કે એ પ્રતિયોગિતા મહાનસીયવસ્તિવૃત્તિત્વવિશિષ્ટવસ્તિત્વથી અવચ્છિન્ન હોવા છતાં મહાનસીયવસ્તિવૃત્તિત્વધર્મથી અનવચ્છિન્ન જ બને. - કેમકે એ ધર્મ તાદૃશ પ્રતિયોગિતાવાનુ વ્યક્તિમાં રહેતો નથી. ખુબ ઉડાણથી આ વાત વિચારવી.

આ આપત્તિ દૂર કરવા માટે આવા શુદ્ધ સાધ્યતાવચ્છેદક સ્થલે એવો નિવેશ કરવો પડે કે તાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા નિરવચ્છિન્ન જ લેવાની. હવે અહીં તો પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક તરીકે મહાનસીયવસ્તિવૃત્તિત્વવિશિષ્ટવસ્તિત્વ લીધું છે. તેમાં અવચ્છેદકતા આવી. અને વિશિષ્ટમાં આવતી અવચ્છેદકતા એ વિશેષણથી અવચ્છિન્ન જ હોય છે. એટલે આ અવચ્છેદકતા નિરવચ્છિન્ન ન હોવાથી એ ન લેવાય.

આમ અહીં ઘટાભાવ જ લેવો પડે. કેમકે ઘટત્વમાં જ આ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા આવશે. અને ઘટત્વ તો શુદ્ધજાતિરૂપ હોવાથી આ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા એ નિરવચ્છિન્ન મળી જશે. અને આવી જે પ્રતિયોગિતા છે તેનો અનવચ્છેદક વસ્તિત્વ મળી જતા લક્ષણસમન્વય થઈ જશે.

એ રીતે જાતિમદ્વાનુ ઘટત્વાત્ આ સ્થલ સાચું છે. કેમકે ઘટત્વ ઘટમાં જ રહે છે. અને ત્યાં રૂપત્વાદિજાતિવાળા રૂપાદિ તો રહે જ છે. પણ અહીં સાધ્ય તરીકે "જાતિમત્" છે. એટલે સાધ્યતાવચ્છેદક તરીકે જાતિમત્ત્વ=જાતિઓ બનશે. અહીં ઘટત્વાદિ એ "જાતિ" કહેવાય. પણ "જાતિ" શબ્દ તો જાતિ નથી જ. અર્થાત્ અહીં રૂપત્વ-સ્પર્શત્વાદિ ઘણી બધી જાતિઓ અવચ્છેદક છે. એટલે તેઓ શુદ્ધ એવા સાધ્યતાવચ્છેદક ન કહેવાય. અર્થાત્ અહીં જાતિત્વવિશિષ્ટ એવી જાતિઓ અવચ્છેદક બને છે. અહીં પણ જો દીધિતિનું લક્ષણ માનીએ તો અવ્યાપ્તિ આવે. પટસમવેત એવું નીલાદિરૂપ લો, તે રૂપમાં નીલત્વાદિ જાતિ છે. એટલે એ નીલત્વ-રૂપત્વાદિ જાતિઓ પટસમવેતત્વને સમાનાધિકરણ બની. પટસમવેતત્વ પણ રૂપમાં છે અને નીલત્વાદિ જાતિઓ પણ રૂપમાં છે. આમ આ જાતિઓ સામાનાધિકરણસંબંધથી પટસમેવેતત્વવિશિષ્ટ બની. આવી જાતિવાળું રૂપાદિ તો ઘટમાં રહેલ રૂપ ન જ બને. પણ પટમાં રહેલ રૂપ બને. ઘટમાં રહેલ રૂપાદિ તો સામાનાધિકરણસંબંધથી ઘટસમેવેતત્વવિશિષ્ટજાતિવાળા જ બને. આમ ઘટમાં પટસમેવેતત્વવિશિષ્ટજાતિમાનૂનો અભાવ જ મળે. અને એ અભાવની પ્રતિયોગિતાની અવચ્છેદક તાદૃશવિશિષ્ટજાતિઓ બને. અને એ જ વિશિષ્ટ=શુદ્ધજાતિઓ એ સાધ્યતાવચ્છેદક હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવે. અહીં પણ પટસમેવેતત્વવિશિષ્ટજાતિમદ્વાના અભાવની પ્રતિયોગિતા તાદૃશજાતિમાનૂમાં આવી. એનો અવચ્છેદક તાદૃશજાતિ (પટસમેવેતત્વવિશિષ્ટ જાતિ) બને. પણ પટસમેવેતત્વ એ તો તાદૃશજાતિમાં જ છે. તાદૃશજાતિમાનૂમાં તો નથી જ. એટલે આ પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક પટસમેવેતત્વ તો ન જ બને. એટલે એ પ્રતિયોગિતા જાતિમાત્રથી જ અવચ્છિન્ન છે. તદિતરથી અવચ્છિન્ન નથી માટે એ લેવાય. એટલે અવ્યાપ્તિ ન આવે.

એટલે જ્યાં જાતિઓ વિગેરે વિશિષ્ટ સાધ્યતાવચ્છેદકો હોય ત્યાં અવ્યાપ્તિ નિવારવા એમ કહેવું પડશે કે અહીં લક્ષણઘટક પ્રતિયોગિતાની અવચ્છેદકતા એ સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદક+તદિતરથી અનવચ્છિન્ન હોવી જોઈએ. એવી અવચ્છેદકતા જ્યાં હોય તે જ પ્રતિયોગિતા લેવાની. અને તેનો અનવચ્છેદક સાધ્યતાવચ્છેદક

હોવો જોઈએ.

અહીં પટસમેવતત્ત્વવિશિષ્ટ જાતિઓમાં પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા આવી. એ તો સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદક જાતિત્વ+પટસમેવતત્ત્વ (તદિતર) થી અવચ્છિન્ન છે. માટે આ પ્રતિયોગિતા લઈ જ ન શકાય. પ્રતિયોગિતાની અવચ્છેદકતા તો પટસમેવતત્ત્વવિ.જાતિમાં જ છે. હવે એ જાતિમાં જાતિત્વ+પટસમેવતત્ત્વ એ બે ધર્મો રહેલા છે. એટલે એ બે ધર્મો પ્રતિ. અવચ્છેદકતાના અવચ્છેદક બને. અને એટલે એ પ્રતિ. અવચ્છેદકતા જાતિત્વ અને તદિતર એવા પટસમેવતત્ત્વ એ ઉભયથી અવચ્છિન્ન બની. માટે એ લઈ ન શકાય. એટલે આ અભાવ ન લેવાય. માટે અવ્યાપ્તિ ન આવે. (જાતિઓ સા.અવચ્છેદક છે માટે સા.અવચ્છેદક એ જાતિત્વથી અવચ્છિન્ન છે. અર્થાત્ જાતિત્વ એ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવચ્છેદક છે.) અહીં ઘટાભાવની પ્રતિયોગિતાની અવચ્છેદકતા ઘટત્વમાં છે અને તે તો નિરવચ્છિન્ન હોવાથી તાદૃશોભયાનવચ્છિન્ન મળી જાય છે. એટલે ઘટાભાવીપ્રતિયોગિતા જ લક્ષણઘટક તરીકે લેવાય. તેના અનવચ્છેદક રૂપત્વાદિ જાતિઓ એ જ સાધ્યતાવચ્છેદક છે. એટલે કોઈ અવ્યાપ્તિ ન આવે.

આમ જ્યાં સાધ્યતાવચ્છેદક તરીકે શુદ્ધજાતિ કે અખંડોપાધિ છે ત્યાં જે પ્રતિયોગિતાની અવચ્છેદકતા નિરવચ્છિન્ન હોય તે જ પ્રતિયોગિતા લેવાય. અને જ્યાં સાધ્યતાવચ્છેદક તરીકે વિશિષ્ટધર્મો=જાતિત્વવિશિષ્ટજાતિઓ વિગેરે હોય ત્યાં જે પ્રતિયોગિતાની અવચ્છેદકતા એ સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદક-તદિતરોભયાનવચ્છિન્ન હોય, તે જ પ્રતિયોગિતા લક્ષણઘટક બને. આ પ્રમાણે ખુલાસો કરવાથી કોઈ અવ્યાપ્તિ દોષ ન આવે.

પ્રશ્ન: આમ તો જાતિમદ્વાન્ ઘટત્વાત્ એવા સ્થલે પણ "પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા નિરવચ્છિન્ન જ લેવાની" એવો નિવેશ કરવાથી અવ્યાપ્તિ દૂર થઈ શકે છે. કેમકે અહીં પટસમેવતત્ત્વવિશિષ્ટજાતિમાં જ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા આવી છે અને એ તો પટસમેવતત્ત્વાદિથી અવચ્છિન્ન જ છે. એટલે એ નિરવચ્છિન્ન તરીકે લઈ જ ન શકાય. માટે ઘટાભાવીપ્રતિયોગિતા લઈને લક્ષણ ઘટી જાય છે. તો પછી વિશિષ્ટ સાધ્યતાવચ્છેદક સ્થલે તાદૃશોભયાનવચ્છિન્ન એવી પ્રતિ. અવચ્છેદકતાનો નિવેશ કરવાનું કોઈ પ્રયોજન જ નથી. બે ય સ્થલે એક સરખું લાઘવવાળું વિધાન થઈ શકે છે.

ઉત્તર: તો પછી દંડિમાન્ દ્રવ્યત્વાત્ માં અતિવ્યાપ્તિ આવે. "જ્યાં દ્રવ્યત્વ ત્યાં બધે જ દંડી" એ વાત તો ખોટી જ છે. પણ અહીં દ્રવ્યત્વાધિકરણમાં દંડી-અભાવ લઈએ અને એની પ્રતિયોગિતાની અવચ્છેદકતા દંડમાં આવે અને એ તો દંડત્વાવચ્છિન્ન જ છે. એટલે નિરવચ્છિન્ન ન હોવાથી એ ન જ લેવાય. એટલે દંડી-અભાવની પ્રતિયોગિતા એ લક્ષણઘટક ન બને. પણ પછી દ્રવ્યત્વાધિકરણ દ્રવ્યમાં ઘટાભાવાદિની તાદૃશપ્રતિયોગિતા લઈને લક્ષણ ઘટી જાય. એટલે અતિવ્યાપ્તિ આવે.

પણ જો ઉભયાનવચ્છિન્ન પ્ર.અવચ્છેદકતાની વિવક્ષા લઈએ તો દંડમાં આવતી પ્ર.અવચ્છેદકતા એ માત્ર સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકદંડત્વાવચ્છિન્ન જ છે. ઉભયાવચ્છિન્ન નથી. એટલે દંડી-અભાવની પ્રતિયોગિતા એ લક્ષણ ઘટક બને. તેના અવચ્છેદક દંડો એ જ સાધ્યતાવચ્છેદક હોવાથી અતિવ્યાપ્તિ ન આવે. આમ સાધ્યતાવચ્છેદક શુદ્ધ હોય ત્યાં નિરવચ્છિન્ન પ્રતિ. અવચ્છેદકતા અને સાધ્યતાવચ્છેદ વિશિષ્ટ હોય ત્યાં તા.ઉભયાનવચ્છિન્ન પ્રતિ. અવચ્છેદકતા એવો નિવેશ કરવો યોગ્ય જ છે.

હવે પ્રસ્તુતમાં તમે દંડિમાન્ દંડિસંયોગાત્ માં આપેલી આપત્તિ વિચારીએ. અહીં સાધ્યતાવચ્છેદક તરીકે દંડત્વવિશિષ્ટદંડ છે માટે આ વિશિષ્ટ સાધ્યતાવચ્છેદકનું સ્થાન છે. એટલે અહીં સા.અવ.તા.અવચ્છેદક+તદિતરથી અનવચ્છિન્ન એવી જ પ્રતિ.અવચ્છેદકતા લેવાની રહેશે.

તમે દંડિસંયોગાધિકરણ ભૂતલ, પર્વત, કાષ્ઠ ઉપર ચાલનીન્યાયથી પ્રથમ દંડી-અભાવ વિગેરે લાવી આપ્યા. પણ કોઈપણ દંડિસંયોગાધિકરણમાં શુદ્ધદંડિ-અભાવ તો નથી જ મળતો. એટલે જે અભાવ તમે લીધા તેની પ્રતિ.અવચ્છેદકતા પ્રથમ દંડ, દ્વિતીય દંડ, તૃતીય દંડમાં જુદી જુદી આવશે. શુદ્ધદંડમાં આવવાની નથી હવે આ પ્રથમ દંડાદિમાં આવેલી પ્રતિ.અવ.તા એ તો પ્રથમત્વ=તત્તા+દંડત્વ એમ ઉભયથી અવચ્છિન્ન છે. અર્થાત્ સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદક=દંડત્વ+તદિતર=તત્તા એ ઉભયથી અવચ્છિન્ન છે. અનવચ્છિન્ન નથી. માટે આ પ્રતિયોગિતા લક્ષણઘટક ન બને. પણ ઘટાભાવીયપ્રતિયોગિતા જ લેવાશે. અને તેના અનવચ્છેદક દંડ એ જ સાધ્યતાવચ્છેદક મળી જતાં અવ્યાપ્તિ ન આવે.

જાગદીશી -- પ્રમેયદણ્ડવાન્ નાસ્તીત્યાદૌ પ્રમેયત્વોપલક્ષિતસ્યેવ તદ્દણ્ડવાન્નાસ્તીત્યાદાવપિ તત્ત્વોપલક્ષિતદણ્ડ-વ્યક્તિમાત્રસ્યૈવાવચ્છેદકત્વકલ્પનાત્ । યત્ર કેવલસ્યાવચ્છેદકત્વાસમ્ભવસ્તત્રૈવ વિશિષ્ટસ્ય તથાત્વસ્વીકારાત્, અન્યથા પ્રમેયત્વવિશિષ્ટદણ્ડાદેરપિ તથાત્વાપત્તેઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ યથા દંડ્યભાવવતિ ભૂતલે "દંડી નાસ્તિ" ઇતિ પ્રતીતિર્ભવતિ । તથૈવ તત્ર "પ્રમેયદંડી નાસ્તિ" ઇત્યપિ પ્રતીતિર્ભવતિ । અત્ર દંડિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકઃ દંડઃ એવ, પ્રમેયત્વં તુ ઉપલક્ષણમાત્રં, ન તુ અવચ્છેદકં । દંડસ્ય અવચ્છેદકત્વમાત્રેણૈવ નિર્વાહાત્ ઇતિ સર્વેષાં પ્રસિદ્ધમ્ । અર્થાત્ યથા અત્ર પ્રમેયત્વોપલક્ષિતઃ એવ દંડઃ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકઃ । તદ્વત્ 'તત્ત્વદંડી નાસ્તિ' ઇતિ પ્રથમદંડિમતિ ભૂતલે દ્વિતીયદંડ્યભાવપ્રતીતિઃ ભવતિ, તદ્ભાવપ્રતિયોગિતા દ્વિતીયદંડિનિષ્ઠા । તદવચ્છેદકઃ દ્વિતીયત્વો(તત્ત્વો)પલક્ષિતઃ શુદ્ધદંડઃ એવ, ન તુ તત્તાવિશિષ્ટદંડઃ, સર્વત્ર ન્યાયસ્ય સમાનત્વાત્ । તથા ચ દંડે એવ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા । સા ચ દંડત્વમાત્રાવચ્છિન્ના, ન તુ ઉભયાવચ્છિન્ના । અતઃ ઉભયાનવચ્છિન્ના પ્રતિયોગિતા-વચ્છેદકતા મીલિતા । તસ્માત્ ઇમાઃ એવ તત્ત્વદંડાભાવાનાં પ્રતિયોગિતાઃ લક્ષણઘટકાઃ, તાસાં અવચ્છેદકાઃ સર્વે દંડા મીલિતા ઇતિ અવ્યાપ્તિઃ અસ્તિ એવ ।

અત્ર જાગદીશીગ્રન્થે યઃ પરિષ્કારઃ કૃત આસીત્ તદનુસારેણાપિ પ્રકૃતસ્થલેઽવ્યાપ્તિર્ભવત્યેવ । તથાહિ દંડિમાન્ દંડિસંયોગાત્ ઇતિ અત્ર દંડિસંયોગાધિકરણે ભૂતલાદૌ દ્વિતીયદંડ્યાદ્યભાવો મીલતિ । અત્ર

"દ્વિતીય" ઇતિ પદં દંડવિશેષણં ન તુ દંડિવિશેષણમ્ । અયં ચ નિયમઃ પ્રસિદ્ધઃ યદુત યસ્મિન્ વસ્તુનિ નૂતનો ધર્મઃ આગચ્છતિ । તસ્મિન્ વસ્તુનિ પ્રાચીનઃ સ્થિતો ધર્મો નૂતનધર્મસ્ય અવચ્છેદકઃ ભવતિ । તસ્મિન્ વસ્તુનિ અવર્તમાનઃ ધર્મઃ નૂતનધર્મસ્ય અવચ્છેદકો ન ભવતિ । યથા દંડે દંડત્વં પ્રાચીનો ધર્મઃ । દંડે ઘટનિરૂપિતા કારણતા નૂતનો ધર્મઃ આગતઃ । તર્હિ તત્કારણતાવચ્છેદકં દંડત્વં ભવતિ । કિન્તુ દંડે અવર્તમાનઃ પટત્વાદિધર્મઃ તાદૃશકારણતાયાઃ અવચ્છેદકો ન

भवति । एवमत्रापि द्वितीयदंड्यभाव इति अत्र द्वितीयत्वं तत्ताऽपरनामा दंडनिष्ठो धर्मः । न तु दंडनिष्ठः । अतः
अभावस्य या प्रतियोगिता दंडनिष्ठा । तदवच्छेदकः दंडनिष्ठः दंड एव । न तु दंडिनि अवर्तमानं दंडे वर्तमानं
द्वितीयत्वादि । एवं च अत्र द्वितीयदंडाभावप्रतियोगितावच्छेदकः शुद्धदंडः तस्मिन् प्रतियोगितावच्छेदकता । अतः अत्र
प्रतियोगिता साध्यतावच्छेदकदंडमात्रावच्छिन्ना । न तु साध्यतावच्छेदक-तदितरोभयावच्छिन्ना इति सा प्रतियोगिता
लक्षणघटकीभूता जागदीशीपरिष्कृत लक्षणानुसारेणापि भवति । तत्प्रतियोगितावच्छेदकाः दंडाः एव साध्यतावच्छेदकाः
इति अव्याप्तिः पूर्वपक्षेण जागदीशीपरिष्कृतलक्षणानुसारेण संभाविता ।

उत्तरपक्षेणापि प्रथमं तावत् वह्निमान् धूमात् इति शुद्धसाध्यतावच्छेदकस्थले जातिमद्वान् इति विशिष्ट
साध्यतावच्छेदकस्थले च अव्याप्तिः दर्शिता । साऽपि न केवलं दीधितिलक्षणानुसारेण । किन्तु जगदीशोक्तपरिष्कृत-
लक्षणानुसारेणापि । तथा हि पर्वते महानसीयवह्निवृत्तित्वविशिष्टजातिमदभावः अस्ति, तत्प्रतियोगिता तादृशजातिमन्निष्ठा ।
अत्रापि महानसीयवह्निवृत्तित्वं जातेः एव विशेषणम् न तु जातिमतः । अतो जातिमन्निष्ठप्रतियोगितायाः अवच्छेदिका
तादृशजातिमन्निष्ठा वह्नित्वजातिरेव, न तु तादृशजातिमति अवर्तमानं महानसीयवह्निवृत्तित्वं तदवच्छेदकं । एवं च
अत्रापि प्रतियोगिता केवलं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नैव न तु साध्यतावच्छेदकतदितरभयावच्छिन्ना । अतः इयं प्रतियोगिता
लक्षणघटका, तदवच्छेदकं वह्नित्वं एव साध्यतावच्छेदकं इति अव्याप्तिः ।

अत्र निरवच्छिन्ना प्रतियोगिता ग्राह्या इति परिष्कारात् अव्याप्तिः निर्गच्छति । तथा हि अत्र वह्नित्वे
प्रतियोगितावच्छेदकता आगता, किन्तु इदं वह्नित्वं अत्र महानसीयवह्निवृत्तित्वविशिष्टं एव गृहीतं । अतः यथा यत्र
दंडी साध्यम् तत्र साध्यतावच्छेदकः दंडः एव, न तु दंडनिष्ठदंडत्वं । किन्तु साध्यतावच्छेदकतायाः दंडनिष्ठायाः
अवच्छेदकं दंडत्वं भवति । एवं अत्रापि महानसीयवह्निवृत्तित्वविशिष्टवह्नित्वमन्निष्ठा प्रतियोगिता केवलं
महानसीयवह्निवृत्तित्वोपलक्षितेन शुद्धवह्नित्वेनैव अवच्छिन्ना । एवं च वह्नित्वे प्रतियोगितावच्छेदकता आगता । सा च
साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकवह्नित्व-तदितरमहानसीयवह्निवृत्तित्वैतदुभयावच्छिन्नैव । न तु निरवच्छिन्ना । तथा च अत्र
इयं प्रतियोगितावच्छेदकता निरवच्छिन्ना नास्ति, किन्तु घटत्वनिष्ठा घटाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता निरवच्छिन्ना ।
अतः सा प्रतियोगिता लक्षणे प्रविष्टा । तदनवच्छेदकं वह्नित्वं साध्यतावच्छेदकं इति लक्षणसमन्वयः ।

'जातिमद्वान् घटत्वात्' स्थले पूर्वपरिष्कृत-लक्षणानुसारेण इत्थं अव्याप्तिः । घटे पटसमवेतत्वविशिष्ट-
जातिमद्वदभावः । तत्प्रतियोगितावच्छेदकं पटसमवेतत्वोपलक्षिता जातिः एव । यतः पटसमवेतत्वं सामानाधिकरण्येन
जातौ स्थितम्, न तु जातिमति । अतः जातिमन्निष्ठायाः प्रतियोगितायाः अवच्छेदकं जातिमति अवर्तमानं पटसमवेतत्वं
न भवितुमर्हति । किन्तु पटसमवेतत्वोपलक्षिता जातिः एव । तथा च इयं प्रतियोगिता साध्यतावच्छेदकमात्रावच्छिन्ना ।
अतः सा गृह्यते । तदवच्छेदिकाः जातयः एव साध्यतावच्छेदिकाः इति अव्याप्तिः । जगदीशोक्त-समाधानानुसारेण तु
तन्निरासोऽपि भवति । तथा हि जातौ प्रतियोगितावच्छेदकता साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकजातित्व-तदितरपटसमवेतत्वा-
वच्छिन्ना न तु तदनवच्छिन्ना इति नेयं प्रतियोगिता गृह्यते । किन्तु घटाभावीया प्रतियोगिता गृह्यते । तदनवच्छेदिकाः

જાતયઃ સાધ્યતાવચ્છેદિકા इति न अव्याप्तिः इत्यादि भावितं प्राक् । एवं उत्तरपक्षेण परिष्कारः कृतः । तथा च दंडिमान् दंडिसंयोगात् इति अत्रापि प्रतियोगितावच्छेदकता तत्-तद्दंडादौ । सा अवच्छेदकता दंडत्वमात्रावच्छिन्ना न । किन्तु दंडत्व-तत्तोभयावच्छिन्ना । अतः इयं प्रतियोगितावच्छेदकता दंडनिष्ठा साध्यतावच्छेदकदंडत्वतदितरतत्तावच्छिन्ना । तेन नेयं प्रतियोगिता लक्षणे ग्रहीतुं शक्या । तेन घटाभावीयप्रतियोगितानवच्छेदकाः दंडाः साध्यतावच्छेदकाः इत्येवंक्रमेण लक्षणसमन्वयः । एवं उत्तरपक्षेण प्रोक्ते सति पूर्वपक्षस्त्वाह-यथा "प्रमेयदंडी नास्ति" इति अत्र दंडनिष्ठा प्रतियोगितावच्छेदकता दंडत्वमात्रावच्छिन्ना सर्वेषां प्रसिद्धा । तद्वत् "तत्तदंडी नास्ति" इति अत्रापि दंडनिष्ठा प्रतियोगिताવच्छેદકતા દંડત્વમાત્રાવચ્છિન્નૈવ મન્તવ્યા, ન તુ તત્તાવચ્છિન્નાઽપિ । તથા ચ ઇયં પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકદંડત્વ-તદિતર-તત્તાનવચ્છિન્નૈવ । અતઃ લક્ષણઘટકીભૂતા ઇયં પ્રતિયોગિતા । તદવચ્છેદકાઃ દંડા इत्यादिक्रमेण पूर्ववत् अव्याप्तिः इति सर्वं चतुरस्रं ।

પ્રશંસામો વયં પ્રજ્ઞાતિશયશાલીનામ્ નૈયાયિકધુરન્ધરાણામ્ વામાચરણભટ્ટાચાર્યાણાં નિરૂપણકૌશલં યતઃ તૈઃ કૃતં નિરૂપણં સર્વથા નિર્દુષ્ટમ્ યુક્તિયુક્તં ચ, પૂર્વ "પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવચ્છેદક-તદિતરાનવચ્છિન્ના ગ્રાહ્યા" इति परिष्कारः कृतः । साम्प्रतं तु यादृक्प्रतियोगितावच्छेदकता साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकतदितरानवच्छिन्ना, तादृक्प्रतियोगिता ग्राह्या" इति परिष्कारः इति विवेकः ।

अथ प्रकृतं प्रस्तुमः ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રશ્ન: જેમ દંડી-અભાવવાળા ભૂતલ ઉપર "દંડી નાસ્તિ" અને "પ્રમેયદંડી નાસ્તિ" એ બે ય પ્રતીતિ થઈ શકે છે. અને એટલે જ આ પ્રમેયદંડી-અભાવની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક માત્ર દંડ જ માનેલ છે. પ્રમેયદંડ નથી માનેલો. અર્થાત્ પ્રમેયત્વથી ઉપલક્ષિત એવો શુદ્ધદંડ જ પ્રતિ.અવચ્છેદક માનેલો છે. પ્રમેયવિશિષ્ટદંડને અવચ્છેદક માનેલ નથી.

એ જ રીતે જ્યાં "તત્તદંડી નાસ્તિ" પ્રતીતિ થાય છે ત્યાં પણ પ્રતિ.અવચ્છેદક તો માત્ર દંડ જ બને છે.

તત્તાથી વિશિષ્ટ દંડ નથી બનતો. હા, તત્તાથી ઉપલક્ષિત એવો શુ.દંડ જ અવચ્છેદક બને છે. આમ અવચ્છેદકતા તો માત્ર શુદ્ધદંડમાં જ આવે છે. તત્તાવિશિષ્ટદંડમાં આવતી નથી. અને એટલે એ અવચ્છેદકતા માત્ર દંડત્વાવચ્છિન્ન જ છે. દંડત્વ+તત્તા એ ઉભયથી અવચ્છિન્ન નથી. આમ આ અવચ્છેદકતા પણ ઉભયાનવચ્છિન્ન મળી જવાથી આ પ્રથમ દંડી-અભાવની પ્રતિયોગિતા લક્ષણ ઘટક બની જાય છે. આવી રીતે ત્રણેય અભાવની પ્રતિયોગિતા લક્ષણ ઘટક બની જાય છે. અને તેની પ્રતિ.ના અવચ્છેદક તો બધા જ દંડો વારાફરતી બની જાય. એટલે અવ્યાપ્તિ તો આવવાની જ છે.

ઉત્તર: તત્-દંડી-અભાવમાં અમે તત્તાવિશિષ્ટદંડને જ પ્રતિ.અવચ્છેદક માનશું.

પ્રશ્ન: તો પછી તુલ્યન્યાયથી પ્રમેયદંડિ-અભાવમાં પણ પ્રમેયત્વવિશિષ્ટદંડને જ પ્રતિ.અવ.માનવો પડશે. એ તો કોઈને પણ માન્ય નથી જ. માટે આ આપત્તિ તો ઉભી જ રહે છે. અહીં પૂર્વપક્ષ પુરો થયો.

જાગદીશીના પરિષ્કારવાળા લક્ષણ પ્રમાણે હવે વિચારીએ તો "હેત્વધિકરણવૃત્તિ-અભાવની સાધ્યતાવચ્છેદક+તદિતર એ ઉભયથી અનવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાને જ લક્ષણ ઘટક લેવાની" એવો જાગદીશીનો પરિષ્કાર છે. એની સામે પૂર્વપક્ષ "દંડિમાનુ દંડિસંયોગાત્" માં અવ્યાપ્તિ આપે છે. અહીં ચાલની ન્યાયથી પ્રથમ દંડી-અભાવાદિ મળે છે. પણ એની પ્રતિયોગિતા પ્રથમ દંડી=તત્ત્વદંડીમાં આવે. અને પ્રતિયોગિતા તો તત્ત્વદંડી=તત્ત્વાવિશિષ્ટદંડી અવચ્છિન્ન બને છે. અર્થાત્ સાધ્યતાવચ્છેદકદંડ+તદિતર એ ઉભયથી અવચ્છિન્ન એવી આ પ્રતિયોગિતા હોવાથી તે ન લઈ શકાય. પણ તો પછી ઘટાભાવાદિ લઈને લક્ષણ સમન્વય થઈ જતાં અવ્યાપ્તિ કથન જ અસંગત ઠરે.

એટલે અવ્યાપ્તિ લાવવા માટે આ પ્રમાણે સમજવું - વસ્તુમાં આવેલા નવા ધર્મનો અવચ્છેદક વસ્તુમાં રહેલો જુનો ધર્મ બને. વસ્તુમાં ન રહેલો ધર્મ એ વસ્તુમાં આવનારા ધર્મનો અવચ્છેદક ન બને. જેમ દંડમાં ઘટકારણતા નવી આવી. તો એનો અવચ્છેદક દંડમાં રહેલો જુનો દંડત્વધર્મ બને. પણ દંડમાં ન રહેલા પટત્વાદિ તો ન જ બને.

અહીં તત્ત્વદંડીમાં પ્રતિયોગિતા આવી. હવે તત્ત્વ એ દંડીનું વિશેષણ નથી પણ દંડનું વિશેષણ છે. એટલે તત્ત્વાવિશિષ્ટ તો દંડ જ છે. દંડી નહિ. એટલે તત્ત્વા એ દંડીમાં ન રહેલી હોવાથી દંડીમાં આવેલી પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક દંડ જ બને. તત્ત્વા બની ન શકે. દંડ દંડીમાં રહેલો હોવાથી તેને પ્રતિ.અવ. માની શકાય છે. આમ અહીં તત્ત્વાથી ઉપલક્ષિત એવો દંડ જ પ્રતિ.અવ.બને છે. એટલે આ પ્રતિયોગિતા એ સાધ્યતાવચ્છેદક+તદિતર-ઉભયાનવચ્છિન્ન જ છે. અને તે પ્રતિ.ના અવચ્છેદક બધા દંડો બની જવાથી અવ્યાપ્તિ આવે છે. આ પ્રમાણે અર્થ કરવો.

એજ રીતે જાગદીશીમાં જે વસ્તિમાનુ ધૂમાત્ એવા શુદ્ધ સા.અવ.સ્થલે અવ્યાપ્તિ બતાવી તેમાં પણ આ જ વાત વિચારવી. ત્યાં પર્વતમાં મહાનસીયવસ્તિવૃત્તિવિશિષ્ટ જાતિમાનનો અભાવ લીધો. એ અભાવની પ્રતિયોગિતા વિ.જાતિમાનમાં આવી. હવે આ જાતિ તો જાતિમાનમાં રહેલી હોવાથી તે જાતિ અવચ્છેદક બની શકે. પણ મહાનસીયવસ્તિવૃત્તિવિશિષ્ટ એ તો જાતિમાં જ રહેલું છે. એ જાતિમાનમાં નથી. એટલે જાતિમાનમાં આવેલી પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક "મહાનસીયવસ્તિવૃત્તિવિશિષ્ટ" ન જ બને. આમ અહીં પણ પ્રતિયોગિતા એ મહાનસીયવસ્તિવૃત્તિવિશિષ્ટથી ઉપલક્ષિત એવી જાતિમાત્રથી જ અવચ્છિન્ન બનશે. અર્થાત્ સાધ્યતાવચ્છેદકમાત્રથી જ અવચ્છિન્ન ગણાશે. અર્થાત્ સા.અવ.તદિતરથી અનવચ્છિન્ન ગણાશે. અને તેથી આ પ્રતિયોગિતા પણ લક્ષણ ઘટક બની જતાં તેનો અવચ્છેદક જાતિ એ જ સાધ્યતાવચ્છેદક હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવશે.

જાતિમત્વાનુ ઘટત્વાત્માં પણ પટસમવેતત્ત્વવિશિષ્ટ જાતિમાન-અભાવ જ લીધો છે. તેની પ્રતિયોગિતા તાદૃશજાતિમાનમાં આવી. જાતિ એ જાતિમાનમાં રહેલો જુનો ધર્મ હોવાથી આ પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક એ જાતિ તો બનશે જ. પણ પટસમવેતત્ત્વ એ સામાનાધિકરણ્યસંબંધથી જાતિમાં રાખેલું છે. જાતિમાનમાં તો એ સંબંધથી રહેતું નથી. એટલે પટસમવેતત્ત્વ એ જાતિમાનમાં ન રહેલું હોવાથી તેની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક ન જ બને. આમ અહીં પણ આ પ્રતિયોગિતા એ માત્ર સાધ્યતાવચ્છેદકાવચ્છિન્ન જ છે. સાધ્યતાવચ્છેદક-તદિતરાવચ્છિન્ન નથી એટલે એ લેવાશે. અને એ પ્રતિ.તાની અવચ્છેદક જાતિઓ એ જ સાધ્યતાવચ્છેદક બનવાથી અવ્યાપ્તિ આવશે.

એ આપત્તિ દૂર કરવા માટે તો જગદીશે શુદ્ધસ્થલે પ્રતિ.અવચ્છેદકતા નિરવચ્છિત્ર લેવાની વાત કરી જ છે. અને એ તો પૂર્વે જણાવી ગયા તેમ જ છે. તત્તાદિ એ તત્ત્વદંડીમાં આવેલી પ્રતિ.ના અવચ્છેદક ભલે ન બને. પણ તત્તા-ઉપલક્ષિતદંડમાં આવેલી પ્રતિ.અવચ્છેદકતાના અવચ્છેદક તો એ તત્તાદિ બની જ શકે છે. જેમ દંડી સાધ્ય છે તો સાધ્યતાવચ્છેદક દંડત્વ તો ન જ બને. દંડ બને. પણ એ દંડમાં આવેલી સાધ્યતાવચ્છેદકતાનો અવચ્છેદક દંડત્વ બની શકે જ છે. આમ અહીં દંડમાં આવેલી પ્રતિ.અવચ્છેદકતા એ તત્તા+દંડત્વ એ ઉભયથી અવચ્છિત્ર જ હોવાથી તે પ્રતિયોગિતા લક્ષણ ઘટક ન બને. માટે અવ્યાપ્તિ ન આવે.

એ જ રીતે મહાનસીયવસ્તિવૃત્તિવિશિષ્ટજાતિમાં (વસ્તિત્વમાં) આવેલી પ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતા પણ સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકવસ્તિત્વ+તદિતર (મહાનસીયવસ્તિવૃત્તિત્વ) ઉભયથી અવચ્છિત્ર હોવાથી આ પ્રતિયોગિતા નહીં લેવાય.

એ જ રીતે પટસમવેતત્વવિશિષ્ટજાતિમાં આવેલી પ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતા પણ સાધ્યતાવચ્છેદકજાતિત્વ+તદિતર (પટસમવેતત્વ) એ ઉભયથી અવચ્છિત્ર હોવાથી આ પ્રતિયોગિતા પણ લક્ષણ ઘટક ન બને. આમ પૂર્વપક્ષે આપેલી દંડિમાનુ સ્થલે અવ્યાપ્તિ અને વસ્તિમાનુ+જાતિમદ્વાનુ એ સ્થલે ઉત્તર પક્ષે જ બતાવેલી આપત્તિઓ એ બધું જ દીધિતિના મૂલ લક્ષણ પ્રમાણે તો ઘટે જ છે. એ ઉપરાંત જાગદીશીના "સાધ્યતાવચ્છેદક+તદિતરાનવચ્છિત્ર પ્રતિયોગિતા... ઇત્યાદિ પરિષ્કારવાળા લક્ષણ પ્રમાણે પણ ઘટે જ છે. અને ઉત્તરપક્ષે એ આપત્તિઓનું કરેલું નિવારણ પણ એકદમ સુસંગત થાય છે. [ખ્યાલ રાખવો "પ્રતિયોગિતા એ સાધ્યતાવચ્છેદક+તદિતરાનવચ્છિત્ર" લેવાની વાત કર્યા પછી પણ આ ત્રણ સ્થલોમાં અવ્યાપ્તિ આવતી હતી. એ આપત્તિ હવે "પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા એ સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકતદિતરાનવચ્છિત્ર લેવાની." એવા ખુલાસાથી દૂર થયેલી છે. એટલો ફર્ક છે.]

વિવૃત્તિકાર વામાચરણ ભટ્ટાચાર્યને ખરેખર ધન્યવાદ છે કે સૂક્ષ્મબુદ્ધિ પૂર્વક આવો સ્પષ્ટ ખુલાસો કરી બધી રીતે બધું જ સુસંગત બનાવી આપ્યું.

આટલું સ્પષ્ટ કરો:

મહાનસીયવસ્તિ-અભાવ અને નીલદંડવત્તનો અભાવ આ બેયના પ્રતિયોગી ક્રમશઃ મહાનસીયવસ્તિ અને નીલદંડવાનુ છે. અને પ્રતિયોગિતાના અવચ્છેદક તરીકે ક્રમશઃ મહાનસીયવસ્તિત્વ અને નીલદંડત્વ [નીલદંડ એટલે નીલરૂપવિશિષ્ટદંડ એ પ્રસિદ્ધ જ છે] છે. છતાં પહેલી મહાનસીયવસ્તિ અભાવની પ્રતિયોગિતા એ મહાનસીયત્વ અને વસ્તિત્વ એ ઉભય ધર્મથી અવચ્છિત્ર છે. કેમકે આ બે ય ધર્મો પ્રતિયોગિતાવાળામાં=મહાનસીયવસ્તિમાં રહેલા છે. એટલે અવચ્છેદક બની શકે છે. જ્યારે નીલરૂપવિશિષ્ટદંડવત્ [નીલદંડ]ના અભાવની પ્રતિયોગિતા એ નીલરૂપવિશિષ્ટદંડ[નીલદંડ]થી અવચ્છિત્ર બનવા છતાં પણ એ પ્રતિયોગિતા નીલરૂપથી અવચ્છિત્ર તો નહિ જ બોલાય. કેમકે નીલરૂપ એ નીલદંડીમાં=પ્રતિયોગિતાવાળામાં રહેલું નથી.

આ ખુલાસો અમે આગળ સ્પષ્ટ કરી જ ગયા છીએ. છતાં વારંવાર ખુલાસો કરવાનું કારણ એ જ છે કે

જાગદીશીમાં કે વિવૃત્તિમાં આવો સ્પષ્ટભેદ બતાવેલો ન હોવાથી ઘણી જ ગુંચવણ થાય એવી પાકી શક્યતા છે.

દીધિતિ

દળ્ડ્યાદૌ સાધ્યે પરમ્પરાસમ્બદ્ધં દળ્ડત્વાદિકમેવ સાધ્યતાવચ્છેદકમતો નાવ્યાપ્તિઃ ।।૨ ।।

જાગદીશી -- અત આહ - દળ્ડ્યાદાવિતિ । હેતુમતિ દળ્ડસામાન્યાભાવસત્ત્વાત્ દળ્ડત્વમપિ તાદૃશાવચ્છેદકમેવેત્યત ઉક્તં--*પરમ્પરાસમ્બદ્ધમિતિ*--તથા ચ સ્વાશ્રયાશ્રયત્વલક્ષણપરમ્પરાસમ્બન્ધેન દળ્ડત્વવતો દળ્ડિનઃ સાધનવત્યભાવવિરહાન્નાઽવ્યાપ્તિઃ

ચન્દ્રશેખરીયાઃ યદિ પૂર્વપક્ષાનુસારેણ દંડિમાન્ દંડિસંયોગાત્ સ્થલે અવ્યાપ્તિઃ ભવતિ એવ, તર્હિ તદ્વારણાય તત્સ્થલં દંડિનિ વર્તમાનઃ દંડો ન સાધ્યતાવચ્છેદકઃ મન્તવ્યઃ । કિન્તુ સ્વાશ્રયાશ્રયત્વસમ્બન્ધેન દંડિનિ વર્તમાનં દંડત્વં એવ સાધ્યતાવચ્છેદકં પરિગણનીયમ્ । સ્વં=દંડત્વં તદાશ્રયઃ=દંડઃ તસ્યાશ્રયઃ દંડી ઇતિ પરંપરાત્મકસમ્બન્ધેન દંડત્વં દંડિનિ વર્તતે । એવં ચ નાવ્યાપ્તિઃ । પ્રથમ-દ્વિતીય-તૃતીયદંડ્યભાવાનાં પ્રતિયોગિતાનાં અવચ્છેદકાઃ તે દંડાઃ એવ, ન તુ દંડત્વં । અતઃ તત્પ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકં દંડત્વં એવ સાધ્યતાવચ્છેદકં ।

"ભૂતલે પ્રથમદંડી અસ્તિ દ્વિતીયદંડી નાસ્તિ" ઇતિ વક્તું શક્યતે, કિન્તુ દંડત્વં સ્વાશ્રયાશ્રયસમ્બન્ધેન સર્વેષુ દંડિષુ વર્તતે । અતઃ ભૂતલે સ્વાશ્રયાશ્રયત્વસમ્બન્ધેન "દંડત્વવાન્ નાસ્તિ" ઇતિ વક્તું ન શક્યતે । તસ્માત્ સ્વાશ્રયાશ્રયત્વસમ્બન્ધેન દંડત્વવદભાવઃ ન લક્ષણઘટકઃ, કિન્તુ તત્તદ્દંડ્યભાવઃ એવ । તદનવચ્છેદકં દંડત્વં સુતરાં મીલતિ ।

નનુ પ્રથમદંડે પ્રથમદંડત્વં વર્તતે, તદેવ પ્રથમદંડત્વં પરંપરાસમ્બન્ધેન પ્રથમદંડિનિ એવ વર્તતે । ન તુ દ્વિતીયદંડ્યાદૌ । એવં ચ ભૂતલેઽપિ પરંપરાસમ્બન્ધેન દ્વિતીયદંડત્વવદભાવઃ । પર્વતે તૃતીયદંડત્વવદભાવઃ । કાષ્ઠે પ્રથમદંડત્વવદભાવઃ મીલતિ । તત્-પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં ક્રમશઃ દ્વિતીયદંડત્વં તૃતીયદંડત્વં પ્રથમદંડત્વં ચ । તદેવ સાધ્યતાવચ્છેદકં ઇતિ અવ્યાપ્તિઃ ઇતિ ચેત્

તર્હિ મૂળેઽસિ, યેન એતાવદપિ ન જાનાસિ યદુત દંડત્વં શુદ્ધા જાતિઃ અસ્તિ । પ્રથમદંડત્વાદીનિ તુ તદ્જાતિભિન્નાઃ ધર્માઃ । અતઃ તાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં પ્રથમદંડત્વાદિ સાધ્યતાવચ્છેદકૂં દંડત્વં, તુ ન તાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં ઇતિ ન અવ્યાપ્તિઃ ઇતિ ભાવઃ ।

નનુ તથાપિ યથા "ભૂતલે ઘટોઽસ્તિ, કિન્તુ ભૂતલે ઘટનિષ્ઠં ઘટત્વં તુ નાસ્તિ" ઇતિ પ્રતીતિઃ ભવતિ । તથા ભૂતલે દંડી અસ્તિ । કિન્તુ દંડિસંયોગાધિકરણે ભૂતલે દંડો નાસ્તિ । અર્થાત્ દંડસામાન્યાભાવઃ મીલતિ । તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં દંડત્વં ઇતિ પુનરપિ અવ્યાપ્તિઃ ઇતિ ચેત્ એતદ્-પૂર્વપક્ષં પ્રથમતો મનસિકૃત્યૈવ દીધિતિકૃતા "પરંપરાસંબદ્ધં" ઇતિ પદં

ગૃહીતમ્ । અસ્યાયમાશયઃ । પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્ના એવ ગ્રાહ્યા । દંડીસાધ્યે, દંડત્વં પરંપરાસમ્બન્ધેન વર્તતે । તેન સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકસમ્બન્ધઃ પરંપરાત્મકઃ એવ । હેત્વધિકરણે ભૂતલે પરંપરાસમ્બન્ધેન દંડત્વવતઃ અભાવો નાસ્તિ । અતઃ સ ન લક્ષણઘટકઃ । કિન્તુ સમવાયેન દંડત્વવતઃ દંડસ્ય અભાવો અસ્તિ । તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં દંડત્વં । તસ્મિન્ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા । સા ચ સમવાયાવચ્છિન્ના । યતો દંડત્વં દંડે સમવાયેન વર્તમાનમેવ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં ભવતિ । તથા ચ ઇયં પ્રતિયોગિતા ન સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદક- પરંપરાસમ્બન્ધાવચ્છિન્ના । અતઃ ન સા ગૃહ્યતે ।

કિન્તુ યત્ર ભૂતલે પટરહિતો દંડી તિષ્ઠતિ, તત્ર ભૂતલે દંડી અસ્તિ । પરંતુ સ્વાશ્રયાશ્રયત્વસમ્બન્ધેન પટત્વવાન્ નાસ્તિ । સ્વં પટત્વં તદાશ્રયઃ પટઃ । તસ્યાશ્રયઃ પટવાન્ પુરુષઃ । અત્ર તુ નગ્નાટઃ તિષ્ઠતિ । તેન અત્ર સ્વાશ્રયાશ્રયત્વસમ્બન્ધેન યઃ પટત્વવાન્ । સ નાસ્તિ । ઇત્યં ચ પટત્વવતઃ અભાવો લક્ષણઘટકઃ । તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં પટત્વં, પટત્વે પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા । સા ચ સ્વાશ્રયાશ્રયત્વસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાત્મકેન અવચ્છિન્નૈવ । યતો પટત્વં પટવતિ સ્વાશ્રયાશ્રયત્વસમ્બન્ધેન વર્તમાનમેવ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં ભવતિ । તથા ચ ઇયં પ્રતિયોગિતા ગૃહ્યતે । તદનવચ્છેદકં દંડત્વં એવ સાધ્યાવચ્છેદકં ઇતિ અવ્યાપ્તિનિરાસઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: ઉત્તરઃ જો આ રીતે દંડીમાન્ સ્થલે અવ્યાપ્તિ આવતી જ હોય. તો આવા સ્થલે દંડાદિને સાધ્યતાવચ્છેદક ન લેવા. પણ પરંપરાસંબંધથી દંડીમાં રહેલ દંડત્વ એ જ સાધ્યતાવચ્છેદક ગણવું. દંડ એ દંડીમાં સંયોગસંબંધથી રહે છે જ્યારે દંડત્વ એ સ્વાશ્રય-આશ્રયત્વ સંબંધથી રહે છે. આમ પહેલા દંડને સાધ્યતાવચ્છેદક માનવામાં સાધ્યતાવચ્છેદક સંબંધ સંયોગ બનતો હતો. પણ હવે દંડત્વને સાધ્યતાવચ્છેદક માનીએ છીએ એટલે સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધ સ્વાશ્રયાશ્રયત્વ બનશે. સાધ્યતાવચ્છેદકને સાધ્યતાવાળામાં રહેવાનો સંબંધ એ સાધ્યતાવચ્છેદક ગણાય.

એટલે હવે ભલે ચાલની ન્યાયથી બધા દંડી-અભાવો એ લક્ષણઘટક બને. પણ એ અભાવોની પ્રતિયોગિતાના અવચ્છેદક તો દંડો જ છે. દંડત્વ નથી. એટલે તાદૃશપ્રતિયોગિતા-અનવચ્છેદક દંડત્વ જ સાધ્યતાવચ્છેદક હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવવાની નથી.

હા ભૂતલ ઉપર નં.૨ દંડવાળા વિગેરેનો અભાવ મળે. પણ પરંપરાસંબંધથી દંડત્વવાળાનો અભાવ તો મળતો જ નથી. પ્રથમ દંડવાળો પણ સ્વાશ્રયશ્રયત્વ સંબંધથી દંડત્વવાળો તો છે જ. દ્વિતીય દંડવાળો પણ તે જ રીતે દંડત્વવાળો છે. એ રીતે તૃતીય દંડવાળો પણ દંડત્વવાળો છે. એટલે પ્રથમ દંડીવાળા ભૂતલમાં દ્વિતીય દંડી વિગેરેનો અભાવ ભલે મળે. પણ પરંપરાસંબંધથી દંડત્વવાળાનો અભાવ તો ન જ મળે. એટલે બીજા બધા અભાવ જ મળશે. અને તેની પ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક દંડત્વ મળી જતા લક્ષણ ઘટી જશે.

[પ્રશ્નઃ ત્રણેય દંડમાં દંડત્વજાતિ એક જ છે. પણ દરેક દંડમાં તદ્દંડત્વ તો જુદુ જ છે. એટલે ભૂતલમાં દ્વિતીય દંડત્વનું પરંપરાસંબંધથી અધિકરણ એવો દ્વિતીય દંડત્વવાન્ તો નથી જ. એ રીતે પૂર્વવત્ ચાલની ન્યાયથી પ્રથમ દંડત્વાભાવ દ્વિતીય દંડત્વાભાવ એ રીતે બધા અભાવ મળી જાય. તેની પ્રતિયોગિતાના

અવચ્છેદક પ્રથમ દંડત્વ દ્વિતીય દંડત્વ તૃતીય દંડત્વ બની જ જાય છે. અને એ જ સાધ્યતાવચ્છેદક છે. એટલે અવ્યાપ્તિ આવશે.

ઉત્તર: તમારી બુદ્ધિને ધન્યવાદ. અરે ભાઈ! દંડત્વ તો જાતિ છે. તદ્દંડત્વાદિ ધર્મોથી તદ્દન જુદી જ છે. એટલે પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક ભલે પ્રથમ દંડત્વાદિ બને. પણ દંડત્વ તો બનતું જ નથી. એટલે અવ્યાપ્તિ આવવાનો કોઈ પ્રશ્ન જ નથી.]

પ્રશ્ન: ભૂતલ ઉપર દંડવાનુ ભલે હોય પણ દંડ તો નથી જ. જેમ ઘટમાં રૂપ રહે પણ ઘટના રૂપમાં રહેલી રૂપત્વાદિ જાતિ તો ન જ રહે. તેમ ભૂતલ ઉપર દંડી છે પણ ભૂતલમાં દંડીનિષ્ઠદંડ તો નથી જ રહેતો. આમ ભૂતલમાં દંડસામાન્યાભાવ તો મળી જ જાય છે. અને તેની પ્રતિયોગિતા દંડમાં આવી. તેનો અવચ્છેદક દંડત્વ એ જ સાધ્યતાવચ્છેદક છે એટલે પાછી અવ્યાપ્તિ ઉભી જ છે.

ઉત્તર: આ આપ્તિ આવવાની જ છે એવો અમને અણસાર હતો જ. અને એટલે જ પહેલેથી જ "પરંપરાસંબદ્ધ" શબ્દ દીધિતિકારે મુક્યો જ છે. એનો આશય એ છે કે હેત્વધિકરણમાં રહેલા અભાવની પ્રતિયોગિતાની અવચ્છેદકતા એ સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન જ લેવાની છે. જ્યાં આવી મળે ત્યાં જ તે પ્રતિયોગિતા લક્ષણમાં ઘટક તરીકે લઈ શકાય.

દંડાભાવીયપ્રતિયોગિતા દંડત્વાવચ્છિન્ન છે. દંડત્વમાં પ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતા આવી. પણ દંડત્વ તો દંડમાં સમવાયથી જ રહેવાનો છે. એટલે દંડત્વનિષ્ઠ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા એ સમવાયસંબંધાવચ્છિન્ન બનશે. જ્યારે સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદક સંબંધ તો "સ્વાશ્રયાશ્રયત્વ" જ છે. એટલે આ પ્રતિ. અવચ્છેદકતા સા.અવ.સંબંધાવચ્છિન્ન ન હોવાથી દંડાભાવીય પ્રતિયોગિતા ન લેવાય. પણ ધારો કે તે ભૂતલ ઉપર કોઈપણ પટવાનુ નથી. તો અહીં પટત્વ એ સ્વાશ્રય(પટ) આશ્રયત્વસંબંધથી પટવાનુમાં રહે છે. એટલે સ્વાશ્રયાશ્રયત્વસંબંધથી પટત્વવાનુ તે પુરૂષ બને. એ પુરૂષનો ભૂતલ ઉપર અભાવ છે. આ અભાવની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક પટત્વ બને. તેમાં અવચ્છેદકતા આવી. અને તે સ્વાશ્રયાશ્રયત્વ=સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદક સંબંધાવચ્છિન્ન પણ છે જ. આ પ્રતિયોગિતા લક્ષણ ઘટક તરીકે લઈ શકાશે. તેની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક તો પટત્વ જ બનશે. પણ દંડત્વ બનવાનો નથી અને તેથી પ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદક દંડત્વ જ સાધ્યતાવચ્છેદક મળી જવાથી અવ્યાપ્તિ ન આવે.

સ્વાશ્રયાશ્રયત્વસંબંધથી દંડત્વવાનુ (દંડી)નો અભાવ દંડિસંયોગાધિકરણ ભૂતલાદિમાં નથી મળતો એ પૂર્વ જોઈ જ ગયા છીએ.

જાગદીશી -- સાધ્યતાવચ્છેદકતાઘટકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નાયા એવ હેતુમન્નિષ્ઠાભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાયાઃ પ્રવિષ્ટત્વાત્ । અન્યથા વિષયિતયા રૂપત્વાદિવિશિષ્ટજ્ઞાનાદેઃ સમવાયેનાભાવસ્ય હેતુમતિ સત્ત્વાદ્રૂપવાનુ પૃથ્વીત્વાદિત્યાદાવવ્યાપ્તિપ્રસન્ગાદિતિ ભાવઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: ન ચ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાયા: સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વેન નિવેશે કિં પ્રયોજનમ્
 इति वाच्यम् अत्रैव अव्याप्तिवारणाय तद् निरूपणम्, अन्यत्र वा रूपवान् पृथ्वीत्वात् इत्यादावपि अव्याप्तिवारणाय
 तन्निवेशः आवश्यकः । अन्यथा "रूपत्ववत् रूपं" इति ज्ञानं जातम् । रूपत्वं विषयितासम्बन्धेन तादृशज्ञाने वर्तते ।
 तेन विषयितासम्बन्धेन रूपत्ववत् ज्ञानं अभूत् । पृथ्वीत्वाधिकरणे घटादौ रूपत्ववद्ज्ञानस्य अभावः । तत्प्रतियोगिता
 ज्ञाने विद्यते । तत्प्रतियोगितायाः अवच्छेदकं विषयितासम्बन्धेन ज्ञाननिष्ठं रूपत्वं भवति एव । तदेव साध्यतावच्छेदकं
 इति अव्याप्तिः ।

निरुक्तनिवेशे तु नायं दोषः । तथा हि - अत्र रूपत्वनिष्ठा प्रतियोगितावચ્છેદકતા વિષયિતાસમ્બન્ધાવચ્છિન્ના । યતો
 રૂપત્વં વિષયિતાસમ્બન્ધેનૈવ જ્ઞાને વર્તમાનં સત્ જ્ઞાનનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાયાઃ અવચ્છેદકં ભવતિ । તથા ચ ઇયં પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા
 સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકસમવાયસમ્બન્ધાવચ્છિન્ના નાસ્તિ । અતઃ ન ઇયં પ્રતિયોગિતા ગૃહ્યતે । કિન્તુ ઘટાભાવીયપ્રતિયોગિતા
 એવ । તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા ઘટત્વનિષ્ઠા સમવાયાવચ્છિન્નૈવ । તતઃ સા પ્રતિયોગિતા લક્ષણે પ્રવિષ્ટા । તદનવચ્છેદકં
 રૂપત્વં સાધ્યતાવચ્છેદકં ઇતિ અવ્યાપ્તિવારણં સુલભમ્ ઇતિ ભાવઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રશ્નઃ પ્રતિ.તા-અવચ્છેદકતા સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન જ લેવાની. એવું
 કહેવાનું કોઈ કારણ ખરું?

ઉત્તરઃ અરે આ સ્થલે અવ્યાપ્તિ નિવારવા માટે જ આ ખુલાસો કરવો જરૂરી છે જ. વળી આ ખુલાસો ન
 કરીએ તો રૂપવાન્ પૃથ્વીત્વાત્ સ્થલે અવ્યાપ્તિ આવે. અહીં "રૂપત્વવત્ રૂપં" એવું જ્ઞાન થાય એટલે રૂપત્વ એ
 વિષયિતા સંબંધથી જ્ઞાનમાં રહે. એટલે જ્ઞાન એ વિષયિતાસંબંધથી રૂપત્વવાન્ બને. હવે પૃથ્વીત્વના અધિકરણ
 પૃથ્વીમાં તો કોઈપણ જ્ઞાન રહેવાનું જ નથી. એટલે તેમાં રૂપત્વવત્જ્ઞાનાભાવ મળી જાય. અને એ પ્રતિયોગિવ્યધિકરણ
 પણ છે જ. આ અભાવની પ્રતિયોગિતા રૂપત્વવત્જ્ઞાનમાં આવી. અહીં રૂપત્વ એ જ્ઞાનમાં રહેલો જુનો
 ધર્મ=વિશેષણ છે એટલે પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક રૂપત્વ પણ બને. અને એ જ સાધ્યતાવચ્છેદક છે એટલે
 અવ્યાપ્તિ આવે.

પણ સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદક સંબંધાવચ્છિન્ન એવી પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાનો લક્ષણમાં નિવેશ કરીએ તો
 કોઈ દોષ ન ગણાય. કેમકે અહીં સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકસંબંધ તો સમવાય છે. રૂપત્વ એ સમવાયથી જ
 સાધ્યમાં રહેલ છે. જ્યારે રૂપત્વવત્ જ્ઞાનમાં આવેલી પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક રૂપત્વ બને છે ખરો પણ રૂપત્વ
 એ જ્ઞાનમાં=પ્રતિયોગીમાં વિષયિતાસંબંધથી રહેલો છે. એટલે રૂપત્વમાં આવેલી પ્રતિ.અવચ્છેદકતા એ વિષયિતા
 સં.થી અવચ્છિન્ન છે. સમવાયાવચ્છિન્ન નથી. એટલે આ પ્રતિયોગિતા ન લેવાય. પણ ઘટાભાવીયાદિ પ્રતિયોગિતા
 લેવાય. તેની પ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક એ જ રૂપત્વ સાધ્યતાવચ્છેદક બને છે. માટે અવ્યાપ્તિ ન આવે.
 પૃથ્વીમાં રૂપત્વવાન્ રૂપાદિનો અભાવ તો મળવાનો જ નથી. માટે બીજો જ અભાવ લેવાય એ ખ્યાલમાં રાખવું.
 આમ દંડિમાનુ..... સ્થલીય અવ્યાપ્તિ દૂર થાય છે.

जागदीशी -- यदि च (तत्ताविनिर्मुक्त) शुद्धदण्डव्यक्तेरवच्छेदकत्वावगाहिप्रत्ययान्तरासत्त्वात् तदण्डी

નાસ્તીત્યાદિપ્રતીત્યા તત્તાવિશિષ્ટદણ્ડવ્યક્તેરેવાવચ્છેદકત્વં યુક્તં, દણ્ડી નાસ્તીત્યાદિપ્રતીત્યન્યથાનુપપત્યા
દણ્ડસ્યાવચ્છેદકત્વસિદ્ધૌ પ્રમેયદણ્ડવાન્ નાસ્તીત્યાદાવપિ તન્માત્રાવચ્છેદકત્વેનૈવ સામઞ્જસ્યે વિશિષ્ટસ્ય
તત્રાવચ્છેદકત્વાકલ્પનાત્ તથા ચ કથમુક્તાવ્યાપ્તિરિત્યુચ્યતે ।

ચન્દ્રશેખરીયા: અત્રાસ્મત્સમ્બન્ધી કશ્ચિત્ આહ પૂર્વપક્ષેણ યદુક્તં→"તદ્દંડી નાસ્તિ" इत्यादिप्रतीत्या
तददंड्यभावप्रतियोगितायाः अवच्छेदकः केवलं तत्तोपलक्षितः दंड एव । तेन दंडिसाध्यकेऽव्याप्तिः इत्यादि←तत्
तुच्छम् । यतो यत्र दंडिसंयोगाधिकरणे "तददंडी नास्ति" इति प्रतीतिः भवति । तत्र "दंडी नास्ति" इति प्रतीतिर्न
भवति । यदि च इमे प्रतीती समाने स्तः । तर्हि यत्र एका तत्र द्वितीयाऽपि भवितुं अर्हति । न च भवति । तस्मात् अनयोः
प्रतीत्योः मध्ये कश्चिद् भेदो वक्तव्यः । स च अयमेव यदुत दंड्यभावप्रतियोगितायाः अवच्छेदकः दंडः,
तददंड्यभावप्रतियोगितायाः अवच्छेदकस्तत्ताविशिष्टदंडः एव । न तु शुद्धः तत्तोपलक्षितो दंडः । एवं च तत्ताविशिष्टदंडनिष्ठा
प्रतियोगितावच्छेदकता साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकदंडत्व-तदितरतत्तोभयावच्छिन्ना । तेन सा प्रतियोगिता न लक्षणे
प्रविष्टा इति अन्यामादाय लक्षणसमन्वयसंभवः । अतः अत्र दंडस्य साध्यतावच्छेदकत्वेऽपि क्षतिविरहात् दंडत्वस्य
परम्परासम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकत्वनिरूपणं दीधितिकृतं व्यर्थमिव प्रतिभाति । यच्च पूर्वपक्षेण प्रोक्तं→यदि तत्ताविशिष्टदंडः
प्रतियोगितावच्छेदको मन्यते तर्हि "प्रमेयदंडी नास्ति" इति अत्रापि प्रमेयत्वविशिष्टदंडः एव प्रतियोगितावच्छेदको
मन्तव्यः स्यात् । न च मन्यते । तस्मात् तददंड्यभावप्रतियोगितावच्छेदकोऽपि शुद्धदंड एव मन्तव्यः←इत्यादि । तत्तु
स्वनिष्ठदेवानांप्रियतासूचकम् । यतः यत्र दंड्यभाववति भूतले "दंडी नास्ति" इति प्रतीतिः भवति । तत्र दंडः एव
प्रतियोगितावच्छेदको मन्तव्यः । तत्रैव च "प्रमेयदंडी नास्ति" इत्यपि प्रतीतिर्भवति । तत्रापि लाघवात् दंडः एव
प्रतियोगितावच्छेदकः अवगन्तव्यः । यतो अनयोर्द्वयोः प्रतीत्योः मध्ये यत्र एका भवति, तत्र नियमेन द्वितीया भवितुं
शक्या । अतः इमे प्रतीती कथंचित् समाने । अतः अत्र दंडस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभिमानं न दुष्टम् । दंडिसंयोगाधिकरणे
तु "तददंडी नास्ति" इति प्रतीतिः अस्ति । "दंडी नास्ति" इति प्रतीतिस्तु नास्ति । तेन तयोः द्वयोः मध्ये भेदः स्पष्टः
एव । स च प्रागेव प्रदर्शितः । अतः सम्यग्भिधानं अस्माभिःकृतम् । एवं च दंडिसाध्यके अव्याप्तेः निरवकाशत्वात्
दंडत्वस्य परंपरासम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकत्वादिपरिष्कारो व्यर्थः एव इति ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રશ્ન: ભલે તમે દંડત્વને દંડને બદલે અવચ્છેદક બનાવીને આપત્તિ દૂર કરો. પણ ખરેખર
તો એની જરૂર જ નથી. પૂર્વપક્ષે જે દલીલ કરેલી કે "જેમ પ્રમેયદંડી-અભાવની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક
પ્રમેયત્વથી ઉપલક્ષિત એવો દંડ જ બને છે. તેમ તત્ત્વદંડી-અભાવની પ્રતિ.તાનો અવચ્છેદક પણ તત્તાથી ઉપલક્ષિત
દંડને જ માનવાનો. તત્તાવિશિષ્ટ દંડને ન માનવાનો" એ દલીલ તદ્દન વાહિયાત છે. એનું કારણ એ છે કે
દંડિસંયોગવાળા ભૂતલાદિમાં "દંડી નાસ્તિ" એવી પ્રતીતિ થતી જ નથી. "તત્ તત્-દંડી નાસ્તિ" એવી જ પ્રતીતિ
થાય છે. આનો અર્થ એ કે "આ બે પ્રતીતિમાં કોઈક તફાવત તો છે જ." જો બેય પ્રતીતિ સરખી હોત તો જ્યાં
"તત્ત્વદંડી નાસ્તિ" પ્રતીતિ થાય ત્યાં "દંડી નાસ્તિ" પ્રતીતિ પણ થવી જોઈએ. પણ થતી નથી. માટે આ બે વચ્ચે

કોઈ ભેદ હોવો જોઈએ. એ ભેદ એ જ છે કે દંડિ-અભાવની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક દંડ બને. પણ તત્ દંડિ-અભાવની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક તો તત્દંડ=તત્તાવિશિષ્ટદંડ જ બને. આ રીતે જ એ બેનો તફાવત સિદ્ધ થાય. અને આમ થવાથી તત્દંડિ-અભાવની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક તત્તાવિશિષ્ટદંડ બન્યો. એટલે તેમાં પ્રતિ.તા-અવચ્છેદકતા આવી. એ અવચ્છેદકતા એ સાધ્યતાવચ્છેદકતા-અવચ્છેદકદંડત્વ-તદિતર=તત્તા એ ઉભયથી અવચ્છિન્ન છે. અનવચ્છિન્ન નથી. એટલે આગળ જે ખુલાસો કરેલો કે "પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા તાદૃશોભયાનવચ્છિન્ન જ લેવાની." એના દ્વારા જ અહીં આપત્તિ નીકળી જાય. કેમકે આ પ્રતિ.અવચ્છેદકતા એ ઉભયાવચ્છિન્ન હોવાથી આવી પ્રતિયોગિતા લક્ષણમાં નહીં લેવાય. પણ ઘટાભાવીયાદિ પ્રતિયોગિતા લેવાશે. તેનો અનવચ્છેદક દંડ એ જ સાધ્યાવચ્છેદક છે એટલે દંડને સાધ્યતાવચ્છેદક માનીએ તો પણ કોઈ વાંધો નથી.

પૂર્વપક્ષ જે કહેતો હતો કે "જો તત્દંડિ-અભાવની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક તત્તાવિશિષ્ટદંડ માનો તો પછી પ્રમેયદંડિ-અભાવની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક પ્રમેયત્વવિશિષ્ટ દંડ માનવો પડશે." એ ય તુચ્છ વાત છે. કેમકે જે ભૂતલ ઉપર કોઈ દંડ નથી. ત્યાં જ "દંડ નાસ્તિ" એવી પ્રતીતિ થાય છે. હવે ત્યાં તો દંડમાત્રને અવચ્છેદક માન્યા વગર છુટકો જ નથી. હવે એ જ સ્થાને "પ્રમેયદંડ નાસ્તિ" પ્રતીતિ પણ થાય જ છે. એટલે કે આ બે ય પ્રતીતિ એક સાથે થઈ શકે છે. જ્યાં એક પ્રતીતિ થાય ત્યાં બીજી થઈ શકે જ છે. અને માટે બે ય પ્રતીતિ સમાન બની જવાથી પ્રમેયદંડિ-અભાવની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક પ્રમેયત્વોપલક્ષિત એવા માત્ર દંડને જ માનશો તો ય વાંધો નથી. જ્યારે "તત્દંડ નાસ્તિ" પ્રતીતિ સ્થલે "દંડ નાસ્તિ" એવી પ્રતીતિ થાય જ. એવું નથી એ ઉપર જોઈ ગયા. એટલે ત્યાં તો ઉપર કહ્યા મુજબ માનવું જ જોઈએ.

આમ અવ્યાપ્તિ આવતી જ ન હોવાથી દંડત્વને સાધ્યતાવચ્છેદક માનવાની કોઈ જરૂર જ રહેતી નથી. માટે દીધિતિની એ પંક્તિઓ નિરર્થક બની જાય છે.

જાગદીશી -- તદા રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્વાન્ રૂપાદિત્યાદાવવ્યાપ્તિઃ । સર્વાસામેવ નીલત્વપીતત્વાદિ-રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતીનાં સાધનવન્નિષ્ઠાભાવપ્રતિયોગિતાયા નિરવચ્છિન્નાવચ્છેદકત્વાદૂપવતિ નીલો નાસ્તિ પીતો નાસ્તીત્યાદિપ્રત્યયાદિત્યાશયેન- *દળ્ઢ્યાદા*વિત્યત્રાદિપદમુપાત્તં તથા ચ તત્રાપિ સ્વન્યૂનવૃત્તિજાત્યાશ્રયત્વસમ્બન્ધેન રૂપત્વમેવ સાધ્યતાવચ્છેદકમિતિ (નાવ્યાપ્તિરિતિ) ભાવઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: एवं अस्मन्मित्रेण कथिते सति वयमपि प्रत्युत्तरं दातुं उत्सहामहे । सत्यं कथितं भवता । किन्तु दीधितिकारेण पूर्वपक्षस्य अङ्गीकारं कृत्वा पश्चात् तत्प्रत्युत्तरं दत्तम् । "तुष्यतु दुर्जनः" इति न्यायात् नैतद् अनुचितम् । यदि तु भवत्कथितं स्वीक्रियते । तदापि न दीधितिग्रन्थो निरर्थकः । यतो घटः रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमद्वान् पृथ्वीत्वात् इति अत्र पूर्वोक्तलक्षणं अव्याप्तं भवति । तथा हि पृथ्वीत्वाधिकरणानि घटादयः । अत्र असत्कल्पनया रूपत्वन्यूनवृत्तिजातयः तिस्रः मन्यन्ते नीलत्वं, पीतत्वं, रक्तत्वं च । तद्वन्ति च नीलपीतरक्तरूपाणि । अत्र नीलघटः, पीतघटः, रक्तघटः च हेत्वधिकरणत्वेन गृह्यते । तत्र नीलघटे पीतरूपाभावः, पीतघटे रक्तरूपाभावः, रक्तघटे च नीलरूपाभावः । तत्प्रतियोगिता-

वच्छेदकता क्रमशः पीतत्वरक्तत्वनीलत्वजातिनिष्ठा । सा अवच्छेदकता साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकपीतत्व-
त्वरक्तत्वाद्यवच्छिन्ना । अर्थात् निरवच्छिन्ना साध्यतावच्छेदकतावच्छेदक-तदितरानवच्छिन्नैव । अतः ताः प्रतियोगिताः
लक्षणे प्रविष्टाः । तासां अवच्छेदिकाः क्रमशः पीतत्वादिजातयः एव साध्यतावच्छेदिकाः इति अव्याप्तिः । अत्र
रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमान् साध्यः । तस्मात् साध्यतावच्छेदिकाः रूपत्वन्यूनवृत्तिजातयः नीलत्व-पीतत्व-रक्तत्वादयः ।
साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकं नीलत्वत्वादि इत्यादि । तथा च अत्राव्याप्तिवारणाय रूपत्वमेव स्वन्यूनवृत्त्याश्रयत्वसम्बन्धेन
साध्यतावच्छेदकम् मन्तव्यम् । स्वं=रूपत्वं, तस्य न्यून-वृत्तयः जातयः नीलत्वं, पीतत्वं, रक्तत्वं च । तदाश्रयाणि
नीलादिरूपाणि । तथा च कस्मिन्नपि घटे परंपरासम्बन्धेन रूपत्ववतः अभावो नास्ति । यतः सर्वाणि रूपाणि परंपरासम्बन्धेन
रूपत्ववन्ति एव । घटे च किञ्चिदपि रूपं वर्तते एव । तथा च नीलरूपाद्यभावाः लक्षणे प्रविष्टाः तत्प्रतियोगितानवच्छेदकं
रूपत्वं एव साध्यतावच्छेदकं इति लक्षणसमन्वात् नाव्याप्तिः ।

अत्र "दंडिमान्" स्थले "रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमद्वा" स्थले च अयं विशेषः । यदुत दंडिसाध्यके लक्षणघटकाः तत्तदङ्गभावाः । तत्र तद्दंडनिष्ठा प्रतियोगितावच्छेदकता साध्यतावच्छेदकदंडत्व तदितरतत्तावच्छिन्नैव भवति । अतः अन्यां प्रतियोगितां गृहीत्वा लक्षणसमन्वयः भवति । द्वितीयस्थले च नीलरूपाद्यभावाः लक्षणघटकाः । तत्प्रतियोगितावच्छेदकता नीलत्वादिनिष्ठा केवलं साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकनीलत्वत्वाद्यवच्छिन्ना अर्थात् निरवच्छिन्नैव । अर्थात् उभयानवच्छिन्नैव । अतः तासां प्रतियोगितानां लक्षणघटकत्वात् परंपरासम्बन्धेन रूपत्वस्य साध्यतावच्छेदकत्वानभिधाने नीलत्वादीनामेव च साध्यतावच्छेदकत्वे अभिमन्यमाने तासामेव तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् भवति अव्याप्तिः । तद्वारणाय तत्र परंपरासम्बन्धेन रूपत्वस्य साध्यतावच्छेदकतानुसरणं निर्दुष्टम् । एतद्ग्रहणायैव दीधित्यां दंड्यादौ... इति आदिपदं उपात्तम् । दंडत्वादीनां... इति अत्रापि आदिपदं उपात्तम् । तथा च यदि दण्डिसाध्यके दंडत्वस्य परंपरया साध्यतावच्छेदकतानुसरणं निरर्थकं प्रतिभाति । तदा रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमत्-साध्यके रूपत्वस्य साध्यतावच्छेदकता अवश्यमेव मन्तव्या इति तस्य ग्रन्थस्य हार्दम् ।

अत्र यद्यपि रूपत्वं समवायेनैव रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमति रूपादौ वर्तते । ततः परंपरासम्बन्धेन तस्य साध्यतावच्छेदकतानुसरणं गौरवदोषदुष्टम् । तथापि अत्र कांचित् क्षतिं मनसिकृत्यैव दीधितिना समवायं त्यक्त्वा परंपरासम्बन्धः समादृतः "ननु का इयं क्षतिः" इति तु गहनपदार्थत्वात् न निरूप्यतेऽस्माभिः । जिज्ञासुना दीपिकाभिधाना टीका दृष्टव्या ।

ચન્દ્રશેખરીયા: ઉત્તર: તમારી વાત સાચી છે. પૂર્વપક્ષની વાતને સાચી માની લઈને પણ દીધિતિએ આપત્તિ દુર કરી આપેલી. હવે તમારી વાત પ્રમાણે ત્યાં ભલે અવ્યાપ્તિ ન આવે. પરંતુ રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્વાન્ રૂપાત્ અહીં અવ્યાપ્તિ આવે. જ્યાં રૂપ છે ત્યાં રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિ એવી નીલત્વાદિજાતિવાળા કોઈને કોઈ નીલાદિ રૂપો તો છે જ. એટલે આ સ્થાન સાચું છે. પણ છતાં અવ્યાપ્તિ આવશે તે આ પ્રમાણે-રૂપ=હેતુના અધિકરણ તરીકે નીલ-પીત-રક્ત એ ત્રણ ઘટ લઈએ. અસત્ કલ્પનાથી જગત્માં ત્રણ જ રૂપ છે. એમ માની લઈએ. અહીં સાધ્ય તરીકે તાદૃશનીલત્વાદિજાતિમાનૂ=નીલરૂપ, પીતરૂપ, રક્તરૂપ છે એમ માનીએ. હવે નીલઘટમાં પીતાભાવ,

પીતઘટમાં રક્તાભાવ અને રક્તઘટમાં નીલાભાવ મળશે. એટલે એના પ્રતિયોગી ક્રમશઃ પીતરૂપ, રક્તરૂપ, નીલરૂપ બનશે. તેના અવચ્છેદક પીતત્વ, રક્તત્વ, નીલત્વ જાતિ છે અને એ જ સાધ્યતાવચ્છેદક છે એટલે અવ્યાપ્તિ આવે. વળી અહીં નીલત્વાદિમાં જે સાધ્યતાવચ્છેદકતા છે. એ તો નિરવચ્છિત જ છે. એટલે અહીં સાધ્યતાવચ્છેદકતા પણ નિરવચ્છિત મળી જાય છે. અર્થાત્ સાધ્યતાવચ્છેદકતા-અવચ્છેદક-તદિતરાનવચ્છિત એવી જ આ સાધ્યતાવચ્છેદકતા છે. એટલે અહીં આ પ્રતિયોગિતાઓ લઈ શકાવાથી અવ્યાપ્તિ આવે.

આ આપ્તિ નિવારવા અહીં રૂપત્વને જ સાધ્યતાવચ્છેદક માનવું. રૂપત્વ એ સ્વન્યૂનવૃત્તિ-જાતિ-આશ્રયત્વસંબંધથી નીલાદિરૂપોમાં=સાધ્યોમાં રહીને સાધ્યતાવચ્છેદક બને. [સ્વ=રૂપત્વ. તેને ન્યૂનવૃત્તિ એવી જાતિઓ=નીલત્વાદિ. તેનો આશ્રય=નીલાદિ ગુણો.]

હવે જુઓ. નીલઘટમાં ભલે રક્તરૂપાદિનો અભાવ મળે. પણ પરંપરાસંબંધથી રૂપત્વવાળાનો અભાવ ન જ મળે. કેમકે તે ઘટમાં જે નીલ રૂપ છે. એ પરંપરાસંબંધથી રૂપત્વવાળું જ છે. આમ અહીં લક્ષણ ઘટક તરીકે પરંપરાસંબંધથી રૂપત્વવાળાનો અભાવ મળી શકતો નથી. પરંતુ નીલાદિ-અભાવ જ મળે. તેની પ્રતિયોગિતાના અવચ્છેદક નીલત્વાદિ બને. પણ રૂપત્વ ન બને. એટલે લક્ષણ ઘટી જાય છે.

અહીં દંડિમાનુ અને રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્વાનુ એમાં ફર્ક એ છે કે દંડીસ્થલે સાધ્યતાવચ્છેદકતા દંડમાં હતી. અને તદ્દંડિ-અભાવની પ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતા તત્-તત્ દંડમાં આવતી હતી. જે અવચ્છેદકતા દંડત્વ+તતા એમ ઉભયથી અવચ્છિત બની જતી હોવાથી ત્યાં એ પ્રતિયોગિતાલક્ષણઘટક ન બનતા અવ્યાપ્તિ આવે. પણ અહીં તો જો જાતિઓને જ સાધ્યતાવચ્છેદક રાખીએ તો નીલત્વ-પીતત્વ એ સાધ્યતાવચ્છેદક ગણાય. અને તાદેશપ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતા પણ નીલત્વ-પીતત્વાદિમાં જ આવે છે. જે અવચ્છેદકતા નીલત્વત્વાદિ ધર્મોથી જ અવચ્છિત=નિરવચ્છિત છે. અર્થાત્ તે ઉભયથી અવચ્છિત બનતી નથી. અને માટે એ પ્રતિયોગિતાઓ લક્ષણઘટક બની જતાં નીલત્વાદિજાતિઓને અવચ્છેદક માનવામાં અવ્યાપ્તિ આવે. માટે અહીં તો રૂપત્વને જ પરંપરા સંબંધથી સાધ્યતાવચ્છેદક માનીને જ અવ્યાપ્તિ દૂર કરવી એ યોગ્ય છે. દીધિતિમાં માટે જ "દંડ્યાદૌ"માં "આદિ" પદ લીધેલ છે. અહીં જો કે રૂપત્વ એ સમવાયસંબંધથી જ રૂપોમાં=સાધ્યોમાં રહી શકે છે. માટે પરંપરાસંબંધથી રાખવાની જરૂર નથી. છતાં આ પરંપરા સંબંધ આપ્યો છે તે યોગ્ય કારણસર જ આપ્યો છે. પણ એ ચર્ચા ગહન હોવાથી અહીં લેતા નથી. જિજ્ઞાસુએ "દીપિકા" ટીકામાંથી એ જોઈ લેવું.

જાગદીશી -- *સાધ્યતાવચ્છેદકમિતિ* । અનુમિતિવિધેયતાવચ્છેદકમિત્યર્થઃ । તથા ચ ઉક્તવ્યાપ્તિજ્ઞાનાદ્દંડ્યંશે દણ્ડત્વપ્રકારિકા દણ્ડત્વવદ્વાનિત્યેવાનુમિતિર્ન તુ 'દણ્ડિમાનિ'તિ દણ્ડપ્રકારિકાપિ, દણ્ડસ્ય વ્યાપકતાવચ્છેદકત્વેનાગ્રહાત્ કારણબાધેન તદવચ્છિન્નવિધેયકાનુમિત્યસમ્ભવાદિતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ દીધિતિકૃતા યદુક્ત-દણ્ડત્વાદિકમેવ સાધ્યતાવચ્છેદકમ્-તસ્ય અયમર્થઃ જ્ઞેયઃ-દંડત્વાદિકં એવ અનુમિતિ(વિષય) વિધેયતા(=સાધ્યતા-)વચ્છેદકમ્ । અયં ભાવઃ । યસ્મિન્ ધર્મે વ્યાપકતાવચ્છેદકતાયાઃ જ્ઞાનં ભવતિ, સ

ધર્મઃ અનુમિતૌ સાધ્યે પ્રકારીભૂતો ભાતિ । યથા વહ્નિત્વે વહ્નિનિષ્ઠવ્યાપકતાવચ્છેદકતાયાઃ બોધઃ ભવતિ । તત્તો
"વહ્નિમાન્" ઇતિ અનુમિતૌ વહ્ન્યાત્મકે સાધ્યે વહ્નિત્વં પ્રકારત્વેન ભાસતે । અત્રાપિ "દંડત્વં અનુમિતિવિધેયતાવચ્છેદકં"
ઇત્યર્થકરણાત્ એતત્ સૂચિતમ્ યદુત દંડત્વે ધર્મે વ્યાપકતાવચ્છેદકતાયાઃ જ્ઞાનં ભવતિ । અતઃ અનુમિતૌ દંડત્વમેવ દંડિનિ
પ્રકારત્વેન ભાસતે ન તુ દંડઃ । તથા ચ પ્રાસાદઃ દંડત્વવદ્(પુરુષ) વાન્" ઇત્યેવ અનુમિતિઃ ભવતિ ।

દંડે તુ સાધ્યતાવચ્છેદકતા ન સ્વીકૃતા । અતઃ દંડે દંડિ-નિષ્ઠવ્યાપકતાવચ્છેદકતાયાઃ જ્ઞાનં ન ભવતિ । એવં ચ
કારણબાધાત્ અનુમિતૌ સાધ્યે દંડિનિ પુરુષે દંડો ન પ્રકારીભૂય ભાસતે । તથા ચ ન પ્રાસાદઃ દંડવદ્વાન્ ઇત્યનુમિતિર્ભવતિ ।
"દંડે વ્યાપકતાવચ્છેદકતાજ્ઞાનં ન ભવતિ" ઇતિ અત્ર કારણં તુ પૂર્વમેવ પ્રદર્શિતમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ દીધિતિમાં કહ્યું છે કે દંડિ વિગેરે સાધ્ય હોય ત્યારે અવ્યાપ્તિ નિવારવા માટે દંડત્વાદિને જ
સાધ્યતાવચ્છેદક માનવાના છે. એનો ખરો અર્થ એ છે કે આ સ્થલે જે અનુમિતિ થશે તે અનુમિતિમાં સાધ્ય પણ
વિષય બનશે. અને તેમાં આવેલી સાધ્યતાનો અવચ્છેદક દંડત્વાદિ જ બનશે. આશય એ કે અનુમિતિ પણ
સાધ્યમાં દંડત્વપ્રકારક જ થશે. એટલે આ વ્યાપ્તિજ્ઞાનદ્વારા પરંપરાસંબંધેન દંડત્વ એ જેમાં પ્રકાર તરીકે ભાસે
છે તેવા પ્રકારના પુરુષનો જ અનુમિતિમાં બોધ થશે. અર્થાત્ "પ્રાસાદઃ પરંપરાસંબંધેન દંડત્વવત્પુરુષવાન્" એ
જ અનુમિતિ થવાની. પણ "પ્રાસાદઃ દંડવદ્-વાન્" નહીં થાય. જે ધર્મ વ્યાપકતાવચ્છેદક બને એ જ ધર્મ
અનુમિતિમાં સાધ્યને વિશે પ્રકાર તરીકે ભાસે. અહીં દંડીમાં રહેલી વ્યાપકતાનો અવચ્છેદક ધર્મ દંડત્વ બનેલો
હોવાથી દંડત્વ જ એ પુરુષમાં પ્રકાર તરીકે ભાસે.

જે ધર્મમાં પ્રતિયોગિ-વ્યધિકરણ-હેતુસમાનાધિકરણાભાવ પ્રતિયોગિતા-અનવચ્છેદકતાનું જ્ઞાન થાય.
તદ્ધર્માવચ્છિન્નસાધ્યક જ અનુમિતિ થાય.

અહીં દંડમાં તો તાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાનું જ જ્ઞાન થાય છે. એટલે દંડમાં અનવચ્છેદકતાનું જ્ઞાન રૂપ
કારણ હાજર ન થતું હોવાથી દંડાવચ્છિન્નસાધ્યક એવી "પ્રાસાદઃ દંડિમાન્" અનુમિતિ થઈ શકતી નથી. પણ
ઉપર પ્રમાણે પ્રાસાદઃ દંડત્વવદ્-વાન્ એ જ અનુમિતિ થાય.

જાગદીશી -- વસ્તુતો દણ્ડત્વસ્ય સાધ્યતાવચ્છેદકત્વે 'દણ્ડિમાન્' ઇત્યનુમિતિર્ન સ્યાદ્ દણ્ડાનાં
વ્યાપકતા-નવચ્છેદકત્વાદિત્યસ્વરસાદેવ *દણ્ડત્વાદિક* મિત્યત્રાપ્યાદિપદમુપાત્તં, તેન તત્તદ્દણ્ડવ્યક્તીનામેવ
સ્વવૃત્તિદણ્ડત્વજાત્યાશ્રયાધિકરણત્વલક્ષણપરમ્પરાસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવચ્છેદકત્વલાભાત્ 'દણ્ડિમાન્'
ઇત્યનુમિતેર્નાનુપપત્તિરિતિ તત્ત્વમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ નનુ એવં યદિ દંડત્વં એવ પરંપરાસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવચ્છેદકં મન્યતે તર્હિ સર્વત્રાનન્તરોક્તરીત્યા
"દંડત્વવદ્વાન્" ઇત્યેવ અનુમિતિઃ સ્યાત્ । નતુ દંડવદ્વાન્ ઇત્યાકારિકા । તથા ચ "દણ્ડિમાન્" ઇત્યાદિ સર્વાનુભવસિદ્ધાયાઃ
અનુમિતેઃ અપલાપાપત્તિઃ ઇતિ ચેત્ સત્યં એતદસ્વરસાદેવ દીધિત્યામપિ" દંડત્વાદિકમપિ" ઇતિ અત્ર આદિપદમુપાત્તં ।

अर्थात् तेषामपि दंडः एव साध्यतावच्छेदकत्वेन अभिमतः । किन्तु यदि संयोगेन दंडः साध्यतावच्छेदकः मन्यते तर्हि पूर्ववत् अव्याप्तिः । अतः स्ववृत्तिजात्याश्रयाधिकरणत्वसम्बन्धेन दंडिनि वर्तमानः दंडः साध्यतावच्छेदकः । [स्व=दंडः, तस्मिन् वर्तमाना या जातिः दंडत्वं, तदाश्रयः दंडः, तदधिकरणम् दंडी] एवं च नाव्याप्तिः । यतः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना एव प्रतियोगितावच्छेदकता ग्राह्या इति पूर्वमुपात्तम् । दंडिसंयोगाधिकरणे भूतलादौ वर्तमानानां तत्तद्व्यवधानां प्रतियोगितायाः तत्तद्दंडिनिष्ठायाः तत्तद्दंडनिष्ठा प्रतियोगितावच्छेदकता यदि पूर्वपक्षानुसारेण केवलं दंडत्वावच्छिन्ना उभयानवच्छिन्ना मन्यते । तथापि सा दंडनिष्ठा प्रतियोगितावच्छेदकता संयोगसम्बन्धावच्छिन्ना । साध्यतावच्छेदकपरंपरासम्बन्धेन तु अनवच्छिन्नैव । एवं च इयं प्रतियोगिता न लक्षणघटका । अतः अन्या प्रतियोगिता ग्राह्या, तदनवच्छेदकः दंडः एव साध्यतावच्छेदकः इति लक्षणसमन्वयात् नाव्याप्तिः । दंडिसंयोगिनि भूतलादौ परंपरासम्बन्धेन दंडवान् अस्ति एव, न तु तदभावः । अतः परंपरासम्बन्धेन दंडवतः अभावस्य लक्षणघटकत्वाभावात् न लक्षणघटकीयप्रतियोगितायाः अवच्छेदकः दंडः भवितुमर्हति इति न कोऽपि दोषः ।

एवं च दंडे दंडिव्यापकतावच्छेदकताज्ञानं भविष्यति । तथा च कारणसत्त्वात् "प्रासादः दंडिमान्" इति दंडिनि साध्ये दंडः प्रकारीभूय भासतेऽपि । एवं नानुभवसिद्धायाः अनुमितेः अपलापापत्तिः इति भावः ।

"दंडिमान् प्रासादः" इति अत्र च कल्पे एतावान् विशेषः यदुत 'प्रासादः दंडिमान्' इति अनुमितिः यद्यपि भविष्यति । तथापि तत्र दंडिनि पुरुषे दंडः संयोगेन नावभासते । किन्तु स्ववृत्तिजात्याधिकरणाश्रयत्वसम्बन्धेनैव भासते । साध्यतावच्छेदकः धर्मः साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धेनैव साध्ये प्रकारीभूय अनुमितौ भासते इति नियमात् । अन्यथा एतन्नियमाङ्गीकाराभावे "पर्वतः समवायेन वह्निमान्" इत्यपि अनुमितिः भवेत् ।

[ननु न वयं देवानांप्रियाः, किन्तु देवानुप्रियाः, अतः शठतां आदृत्य अस्माकं वञ्चना भवद्भिः कर्तुमिष्टाऽपि न शक्या । यदि नाम न भवतु परंपरासम्बन्धेन तत्तद्व्यवधानः लक्षणघटकः । किन्तु अन्यः कोऽभावः लक्षणघटको भविष्यति? यत्प्रतियोगितायाः अनवच्छेदकाः दंडाः साध्यतावच्छेदकाः भविष्यन्ति । घटाभावः इति चेत् न, घटाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता घटत्वनिष्ठा । सा च समवायसम्बन्धावच्छिन्ना न तु स्ववृत्ति-दंडत्वजात्याश्रय-दंडाधिकरणत्वादिसम्बन्धावच्छिन्ना । अतः सा प्रतियोगिता न गृह्यते । सम्बन्धे दंडत्वजातेः निवेशात् दंडभिन्ने कुत्रापि वस्तुनि स्ववृत्तिदंडत्वादिसम्बन्धो न घटते । केवलं दंडः एव स्ववृत्तिदंडत्वादिसम्बन्धेन दंडिनि स्थातुमर्हति । तदभावश्च न लक्षणघटकः । भूतले दंडिसंयोगवति तादृशपरंपरासम्बन्धेन दंडिनः सत्त्वात् । अन्यस्य कस्यापि अभावस्य प्रतियोगितायाः अवच्छेदकता न साध्यतावच्छेदकनिरुक्तपरंपरासम्बन्धावच्छिन्ना भवति । अतः अत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नायाः प्रतियोगितावच्छेदकतायाः अप्रसिद्धत्वात् न तदघटितस्य लक्षणस्य समन्वयः शक्यः इति चेत्

सर्वथा सुष्ठूक्तं भवता अस्माकमपि इयमेवारेका आसीत् । जगदीशेन तु का "प्रतियोगिता ग्राह्या..." इत्यादि न स्फुटीकृतम् । विवृत्तिकारेणऽपि केनाऽपि कारणेन एतत्स्फुटीकरणं उपेक्षितम् । तथापि महामेधाविनो एते

જગદીશભટ્ટાચાર્યાદયઃ । સૂક્ષ્માવગાહિપ્રજ્ઞાસ્વામિત્વાત્ તેષાં છદ્મસ્થત્વેઽપિ પ્રાયો ન ક્ષતિસંભવઃ । અતઃ અત્ર તેષાં અભિપ્રાયો ગવેષણીયઃ । સ ચ ઇત્થં મે મનસિ પરિસ્ફુરતિ । જગદીશેન સ્વવૃત્તિદંડત્વજાત્યાશ્રયાધિકરણત્વસમ્બન્ધઃ સ્પષ્ટં દર્શિતઃ । કિન્તુ અત્ર દંડત્વપદં કેવલં વિદ્યાર્થિનાં સમ્યક્ બોધાર્થમ્ । ન તુ સમ્બન્ધપ્રવિષ્ટમ્ । સમ્બન્ધસ્તુ સ્વવૃત્તિજાત્યાશ્રયાધિકરણત્વાત્મકઃ એવ । તેન જાતિપદેન દંડત્વાદિકા કાઽપિ જાતિઃ પ્રહીતું શક્યા । એવં અપિ ન કાચિત્ ક્ષતિઃ । યતો યત્ર દંડિસંયોગઃ, તત્ર સ્વવૃત્તિદંડત્વાદિજાત્યાશ્રયાધિકરણત્વસમ્બન્ધેન દંડવાન્ વર્તતે એવ । ન તુ તદભાવઃ । તસ્માત્ દંડ્યભાવઃ ન લક્ષણઘટકઃ, કિન્તુ ઘટવતઃ પુરુષસ્ય અભાવઃ । દંડિમતિ ભૂતલે ઘટવાન્ પુરુષો નાસ્તિ । ઘટસ્તુ સ્વવૃત્તિઘટત્વજાત્યાશ્રયઘટાધિકરણત્વસમ્બન્ધેન ઘટવતિ પુરુષાદૌ વર્તતે । અત્ર ભૂતલે તુ તાદૃશપરંપરાસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવચ્છેદકાત્મકેન ઘટવાન્ પુરુષો નાસ્તિ । અતઃ ઘટવદભાવઃ મીલિતઃ । તત્પ્રતિયોગી ઘટવાન્ । તસ્મિન્ પ્રતિયોગિતા । તદવચ્છેદકં ઘટવત્ત્વમ્ । અર્થાત્ ઘટઃ એવ । તસ્મિન્ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા । સા તુ સ્વવૃત્તિ-(ઘટત્વ)જાત્યાશ્રયા (ઘટ)ધિકરણત્વસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવચ્છેદકેન અવચ્છિન્ના સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકદંડત્વતદિતરાનવચ્છિન્ના ચ । અતઃ ઇયં પ્રતિયોગિતા લક્ષણે પ્રવિષ્ટા । તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકઃ ઘટઃ । તદનવચ્છેદકઃ દંડઃ એવ સાધ્યતાવચ્છેદકઃ ઇતિ લક્ષણઘટનાત્ નાવ્યાપ્તિઃ ।

એતત્ તુ અસ્મત્પ્રજ્ઞાવિલાસઃ । મન્દબુદ્ધીનાં અસ્માકં તુ ક્ષતિરપિ સંભવતિ । શોધનીયા સા ચ સજ્જનૈઃ સર્વથા ન તિરસ્કર્તવ્યઃ અસ્માકં નૂતનઃ પરિષ્કારઃ ઇતિ અભ્યર્થનાઽસ્માકં તેષાં પ્રતીત્યલં વિસ્તરેણ ।]

ચન્દ્રશેખરીયાઃ પ્રશ્નઃ આ રીતે તો પ્રાસાદઃ દંડિમાન્ એવી અનુમિતિનો લોપ થવાની આપત્તિ આવશે. જ્યારે એવી અનુમિતિ તો અનુભવસિદ્ધ છે.

ઉત્તરઃ તમારી વાત સાચી છે. આવી અનુમિતિ થાય તો છે જ. આ અનુમિતિને સિદ્ધ કરવા દંડને જ સાધ્યતાવચ્છેદક માનવો પડે. અને તો પછી દંડ એ તાદૃશપ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક બને." એવું કરવું પડે. એ માટે અમે કહેશું કે તે તે તમામ દંડો જ સ્વવૃત્તિ-દંડત્વજાતિ-આશ્રયાધિકરણત્વસંબંધથી દંડીમાં રહીને સાધ્યતાના અવચ્છેદક બને છે. આમ સાધ્યતાવચ્છેદક સંબંધ "સ્વવૃત્તિ-દંડત્વજાતિ-આશ્રયાધિકરણત્વ" બનશે. [સ્વ=દંડ. તેમાં વૃત્તિ દંડત્વજાતિ. તેના આશ્રય તે જ દંડો. તેનું અધિકરણ દંડિપુરૂષ]. હવે ભૂતલાદિમાં તત્ત્વદંડિ-અભાવ ભલે મળે. તેની અભાવની પ્રતિયોગિતાના અવચ્છેદક દંડો બનશે. તેમાં અવચ્છેદકતા આવશે. અહીં પૂર્વપક્ષના મત પ્રમાણે નિરૂપણ કરતાં હોવાથી તત્તા એ પ્રતિયોગિતા અવચ્છેદક બની જ નથી. માટે દંડમાં આવેલી તાદૃશ-અવચ્છેદકતા એ સાધ્યતા-અવચ્છેદકતા-અવચ્છેદકદંડત્વમાત્રાવચ્છિન્ન જ છે. એટલે આમ તો આ પ્રતિયોગિતા લઈ શકાય. પણ આગળ જ કહી ગયા કે આ પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન પણ હોવી જોઈએ. અહીં તો દંડનિષ્ઠ તાદૃશાવચ્છેદકતા સંયોગાવચ્છિન્ન જ છે. કેમકે દંડ સંયોગથી દંડીમાં રહે છે. આ અવચ્છેદકતા એ સ્વવૃત્તિ-દંડત્વજાતિ-આશ્રયાધિકરણત્વ સંબંધાવચ્છિન્ન નથી જ. એટલે આ પ્રતિયોગિતાઓ ન લેવાય. પણ ઘટાભાવીપ્રતિયોગિતા લેવાય. એના અનવચ્છેદક દંડો બની જાય. એટલે અવ્યાપ્તિ ન આવે. અહીં દંડીસંયોગવાળા ભૂતલાદિમાં તત્ત્વદંડીનો અભાવ ભલે મળે. પણ સ્વવૃત્તિદંડત્વજાતિ-આશ્રયાધિકરણત્વસંબંધથી દંડવાનનો અભાવ તો મળવાનો જ નથી. એટલે એ અભાવ લક્ષણમાં ન લઈ શકાતા દંડાદિ એ તાદૃશપ્રતિયોગિતાના

અવચ્છેદક બનવાના જ નથી. એટલે અવ્યાપ્તિ આવવાની નથી.

આમ અહીં દંડાદિ જ સાધ્યતાવચ્છેદક બન્યા. અને દંડમાં જ તાદૃશપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકતાનું જ્ઞાન થાય છે. માટે કારણ હાજર થઈ જતા "પ્રાસાદ: દંડિમાન" એ અનુભવસિદ્ધ અનુમિતિ માનવામાં કોઈ જ વાંધો નહીં આવે. હા એટલું ખરું કે સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધ સંયોગ ન માનતા લાંબો માન્યો છે એટલે આ અનુમિતિમાં પણ દંડિ=પુરૂષમાં દંડનો એ પરંપરાસંબંધથી જ બોધ માનવો પડશે.

[જગદીશજીએ આ ઉત્તર ભલે આપ્યો પણ એ ઉચિત નથી. કેમકે સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધ એમણે સ્વવૃત્તિ-દંડત્વજાતિ-આશ્રયાધિકરણત્વ માનેલો છે. અને વ્યાપ્તિમાં સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન એવી જ હેત્વધિકરણવૃત્તિ-અભાવીપ્રતિયોગિતા લેવાની વિવક્ષા તો કરી જ છે. આથી જ તો તેમણે કહ્યું કે "શુદ્ધદંડોમાં આવતી પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા એ પરંપરાસંબંધાનવચ્છિન્ન હોવાથી આ પ્રતિયોગિતાઓ લક્ષણ ઘટક નહીં બને." એ તો બરાબર. પણ હવે પ્રશ્ન એ થાય કે આ સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન એવી પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા લાવવી તો પડશે ને? તમે ઘટાભાવ લો તો એ ઘટત્વમાં રહેલી પ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતા એ સાધ્યતાવચ્છેદક=પરંપરાસંબંધથી અવચ્છિન્ન તો છે જ નહીં. તો એ શી રીતે લેવાય? આ રીતે કોઈપણ પ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતા સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન ન મળવાથી આ લક્ષણમાં કોઈપણ પ્રતિયોગિતા લક્ષણઘટક જ ન બનતા અવ્યાપ્તિ આવવાની જ છે.

સ્વવૃત્તિદંડત્વજાતિ-આશ્રયાધિકરણત્વ સંબંધ સાધ્યતાવચ્છેદક છે. આ દંડત્વથી ઘટિત છે. એટલે આ સંબંધથી કોઈપણ વસ્તુ દંડીમાં જ રહેવાની. અને એવા દંડીનો અભાવ દંડિસંયોગવાળા ભૂતલમાં મળવાનો જ નથી. જગદીશજી આવી ભુલ કરે તેવું માની શકાતું નથી. મને એમ લાગે છે કે અહીં સંબંધમાં જે દંડત્વનો નિવેશ કરેલો છે એ માત્ર સ્પષ્ટતા ખાતર જ છે. ખરો સંબંધ તો સ્વવૃત્તિ-જાતિ-આશ્રયઅધિકરણત્વ સંબંધ જ લેવાનો. જાતિ તરીકે કઈ લેવી? એ તો આપણે જ નક્કી કરવાનું છે. અને કોઈપણ જાતિ લઈએ તો ય વિરોધ તો આવવાનો જ નથી. ધારો કે એ જાતિ તરીકે દ્રવ્યત્વ લઈએ તો પણ એમાં કોઈ વાંધો નથી. દંડ એ સ્વવૃત્તિ-દ્રવ્યત્વજાતિ-આશ્રય-દંડાધિકરણત્વ સંબંધથી દંડીમાં રહી જ શકે છે. આમ કરવાથી ફાયદો એ થાય કે દંડિસંયોગવાળા ભૂતલ ઉપર કોઈપણ ઘટવાળો માણસ ઉભો નથી. ત્યારે તેમાં ઘટવત્ અભાવ મળી જાય. અહીં ઘટ એ સ્વવૃત્તિ ઘટત્વજાતિ-આશ્રય-ઘટ-અધિકરણત્વસંબંધથી ઘટવાળા એવા પુરૂષાદિમાં રહે જ છે. અને એવા ઘટવાળાનો અભાવ અહીં મળી ગયો. તેની પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા ઘટમાં આવી. અને તે સ્વવૃત્તિ-જાતિ-આશ્રય-અધિકરણત્વ-સંબંધાવચ્છિન્ન=સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન છે જ. અને સાધ્યતાવચ્છેદકતા-અવચ્છેદકદંડત્વ-તદિતર ઉભય-અવચ્છિન્ન પણ છે જ. એટલે આ રીતે આ પ્રતિયોગિતા મળી જાય. તે પ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક દંડ એ જ સાધ્યતાવચ્છેદક બની જવાથી અવ્યાપ્તિ ન આવે. આવું મને લાગે છે. ખરી હકીકત તો બહુશ્રુતો જ જાણે.]

જાગદીશી -- કેચિત્તુ 'સાધ્ય-સાધનભેદેન વ્યાપ્તિગ્રહાનુમિત્યોઃ કાર્ય-કારણભાવભેદાત્ યત્ર ઢણ્ડત્વાદિવિશિષ્ટં વિધેયતાવચ્છેદકં, તત્ર હેતુમન્નિષ્ઠાભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાનવચ્છેદકો યો

धर्मस्तद्विशिष्टावच्छिन्न सामानाधिकरण्यरूपैव व्याप्तिः तद्विशिष्टावच्छिन्नविधेयकानुमितिप्रयोजिका । यत्र तु परम्परया दण्डत्वादिकमेवानुमितौ विधेयतावच्छेदकं, तत्र हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदको यो धर्मः, परम्परया तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यरूपैव व्याप्तिरनुमितिप्रयोजिकेति-सामानाधिकरण्यांशे दण्डादेः प्रवेशाप्रवेशकृतो 'दण्डिमान्' 'दण्डत्ववत्त्वान्' इत्यनुमित्योर्दण्डादिविधेयकत्वनियम' इत्याहुः ।

चन्द्रशेखरीयाः जागदीश्यां केषाञ्चिन्मतं प्रदर्शयितुं आरभते केचित् इत्यादिना । अयं तेषां अभिप्रायः । कस्मिंश्चित् अनुमाने धूमः साधनम्, वह्निः साध्यः । कुत्रचित् घटत्वं साधनम्=हेतुः, द्रव्यत्वं साध्यम् । एवं यथा यथा यत्र यत्र साध्यसाधनभेदो भवति । तथा तथा तत्र तत्र व्याप्तिज्ञानं अनुमितिश्च भिन्ना भिन्ना भवति । अतः तत्र तत्र अनुमाने व्याप्ति-ज्ञानानुमित्योः कार्यकारणभावोऽपि भिन्नः एव । न तु सर्वत्र एकमेव व्याप्तिज्ञानं एका एव च अनुमितिः ।

अतः यत्र "दंडिमान्" इत्यादि अनुमाने दंडत्वविशिष्टः दंडः एव साध्यतावच्छेदकः मन्यते । तत्र इदं व्याप्तिलक्षणं-हेतुमन्निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदको यः धर्मः तद्विशिष्टावच्छिन्नसामानाधिकरण्यम् हेतुनिष्ठा व्याप्तिः-दंडिसंयोगाधिकरणे भूतलादौ वर्तमानः तत्तदंड्यभावः, तस्य प्रतियोगितायाः अवच्छेदकः तत्तददंडः । तस्मिन् वर्तमानायाः प्रतियोगितावच्छेदकतायाः अनवच्छेदकं शुद्धदंडत्वं, तेन दंडत्वेन विशिष्टः दंडः । तदवच्छिन्नश्च दंडी । तत्सामानाधिकरण्यं दंडिसंयोगे वर्तते इति लक्षणघटनात् न अव्याप्तिः । अत्र कल्पे "प्रासादः दंडिमान्" इति अनुमितिः भवति । दंडस्यैव साध्यतावच्छेदकत्वेन अभिमतत्वात् ।

यत्र तु परंपरासम्बन्धेन दंडत्वं साध्यतावच्छेदकं । तत्र इदं लक्षणम्-हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकः यः धर्मः तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यम् हेतुनिष्ठा व्याप्तिः तथा हि- हेतुमन्निष्ठाः तत्तददंड्यभावाः । तत्प्रतियोगितावच्छेदकाः तत्तददंडाः । (शुद्धदंड एव वा) तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकं तु दंडत्वं । परंपरासम्बन्धेन तेन दंडत्वेन अवच्छिन्नः दंडी, तत्सामानाधिकरण्यस्य दंडिसंयोगे सत्त्वात् नाव्याप्तिः ।

तथा च प्रथमकल्पे "तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकदंडत्वविशिष्टेन दंडेन अवच्छिन्नस्य दंडिनः सामानाधिकरण्यम्" इति सामानाधिकरण्यांशे दंडस्य प्रवेशात् दंडिमान् इति अनुमितिः । द्वितीयकल्पे च "तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकेन दंडत्वेन अवच्छिन्नस्य दंडिनः सामानाधिकरण्यम्" इति सामानाधिकरण्यांशे दंडस्याप्रवेशात् "दंडत्ववद्वान्" इति अनुमितिः । प्रथमे कल्पे दंडः एव संयोगेन साध्ये प्रकारीभूय भासते । द्वितीये कल्पे दंडत्वं परंपरासम्बन्धेन प्रकारीभूय भासते इति ध्येयम् । जागदीश्यां तु "दण्डत्वादिविधेयकत्वनियमः" इति उपात्तम् । तत्र दंडः न विधेयः किन्तु दंडी विधेयः । तथापि विधेयघटकत्वेन दंडोऽपि विधेयतया प्रोक्तः इति स्मर्तव्यम् ।

[ननु तत्तददंड्यभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायाः तत्तददंडिनिष्ठायाः अवच्छेदकं तत्ताविशिष्टदंडत्वं शुद्धदंडत्वात् अभिन्नमेव । तथा च शुद्धदंडत्वं तादृशावच्छेदकतानवच्छेदकं न भवति । अतः कथं व्याप्तिसमन्वयः इति चेत् इत्थं । अत्रापि मते साध्यतावच्छेदकतावच्छेदक-तदितरानवच्छिन्नैव प्रतियोगितावच्छेदकता निवेश्या । तत्-तददंडादिनिष्ठा

પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા તુ દંડત્વ-તદિતરતતાવચ્છિન્ના । અતઃ ન સા ગૃહ્યતે । કિન્તુ તાદૃશી ઘટાભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા ઘટત્વનિષ્ઠા એવ ગૃહ્યતે । તદનવચ્છેદકદંડત્વાવચ્છિન્નઃ યઃ દંડઃ । તદવચ્છિન્નદંડિનઃ સામાનાધિકરણ્યં દંડિસંયોગે ઈતિ ન કોઽપિ દોષઃ ।]

ચન્દ્રશેખરીયા: કેચિત્: જેમ જેમ અનુમાનમાં હેતુ અને સાધ્ય બદલાય તેમ તે તે અનુમાનમાં વ્યાપ્તિજ્ઞાન અને અનુમિતિ વચ્ચેનો કાર્ય-કારણભાવ પણ બદલાયા જ કરે. બધી જગ્યાએ એક સરખું વ્યાપ્તિજ્ઞાન કારણ બની શકતું જ નથી. તેમ દરેક જગ્યાએ એક સરખી અનુમિતિ પણ થઈ શકતી જ નથી.

એટલે સાધ્ય સાધનભેદથી વ્યાપ્તિલક્ષણ જુદું જુદું મानीએ તો ય વાંધો નથી. એટલે જ્યાં દંડત્વાદિ વિશિષ્ટ દંડાદિ એ સાધ્યતાવચ્છેદક હોય ત્યાં આ પ્રમાણે વ્યાપ્તિ લક્ષણ બનાવવું કે→હેતુ અધિકરણ-વૃત્તિ-અભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાનવચ્છેદક એવો જે ધર્મ હોય. તે ધર્મથી વિશિષ્ટ જે હોય તેનાથી અવચ્છિન્ન એવા સાધ્યનું સામાનાધિકરણ્ય એ જ હેતુમાં રહેલી વ્યાપ્તિ છે←

દંડિમાનુ સ્થલે દંડિસંયોગાધિકરણ ભૂતલાદિમાં તત્ત્વદંડીનો અભાવ મળે. એ અભાવની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક તત્તાવિશિષ્ટદંડ બને. તેમાં અવચ્છેદકતા આવી. તેનો અવચ્છેદક તત્તાવિશિષ્ટ દંડત્વ બનશે. પણ દંડત્વ ન બને. અને તે દંડત્વથી અવચ્છિન્ન એવો દંડ બને અને તેનાથી અવચ્છિન્ન એવો દંડી અને તે દંડીનું સામાનાધિકરણ્ય દંડિસંયોગમાં મળી જવાથી વ્યાપ્તિ ઘટી જાય છે.

આવા સ્થલે દંડ જ સાધ્યતાવચ્છેદક બનેલ હોવાથી "દંડિમાનુ પ્રાસાદઃ" એવી અનુમિતિ થઈ શકશે.

હવે જો દંડત્વાદિને જ ત્યાં પરંપરાસંબંધથી સાધ્યતા-અવચ્છેદક મानीએ તો ત્યાં વ્યાપ્તિ લક્ષણ આ પ્રમાણે થશે કે→હેતુ-અધિકરણ-વૃત્તિ-અભાવપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદક જે ધર્મ હોય. તે ધર્મથી પરંપરાસંબંધથી વિશિષ્ટ=અવચ્છિન્ન જે બને તેનું સામાનાધિકરણ્ય એ હેતુમાં રહેલી વ્યાપ્તિ બનશે. આ અભાવ તરીકે તત્ત્વદંડાભાવાદિ મળે. તેની પ્રતિયોગિતાના અવચ્છેદક તત્-તત્ત્વદંડાદિ બનશે. દંડત્વ એ તે પ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક ધર્મ બનશે. અને પરંપરાસંબંધથી તે દંડત્વથી અવચ્છિન્ન દંડિપુરૂષ બનશે. અને તેનું સામાનાધિકરણ્ય દંડિસંયોગમાં મળી જતા અવ્યાપ્તિ ન આવે. આ સ્થળે "પ્રાસાદઃ પરંપરાસંબંધેન દંડત્વવદ્વાનુ" એવી અનુમિતિ જ થવાની. આમ પહેલામાં દંડાવચ્છિન્ન દંડિનું સામાનાધિકરણ્ય અને બીજામાં પરંપરયા દંડત્વાવચ્છિન્ન (દંડિ)પુરૂષનું સામાનાધિકરણ્ય એ વ્યાપ્તિ બનશે. જ્યાં સામાનાધિકરણ્યાંશમાં દંડનો નિવેશ હશે ત્યાં પ્રાસાદઃ દંડત્વવદ્વાનુ અનુમિતિ થશે. જ્યાં દંડત્વનો નિવેશ હશે ત્યાં "પ્રાસાદઃ દંડત્વવદ્વાનુ" અનુમિતિ થશે. આમ કોઈ દોષ ન રહે. જાગદીશીમાં "દંડાદિવિધેયકત્વનિયમઃ" લખેલ છે. એમાં સમજવાનું કે ખરેખર તો દંડ એ વિધેય=સાધ્ય છે જ નહીં. દંડી સાધ્ય છે. પણ દંડી=સાધ્યમાં ઘટક તરીકે દંડ પણ હોવાથી તેને વિધેય તરીકે જણાવેલ છે.

[પ્રશ્નઃ ભૂતલાદિમાં રહેલ તત્ત્વદંડાભાવની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક તત્ત્વદંડાદિ બને છે. તેમાં પ્રતિ.અવચ્છેદકતા આવી. તે અવચ્છેદકતાનો અવચ્છેદક તો તત્તાવિશિષ્ટ દંડત્વ જ બને છે. અને શુદ્ધદંડત્વ વિશિષ્ટદંડત્વથી અભિન્ન હોવાથી આ અવચ્છેદકતાનો અવચ્છેદક શુદ્ધદંડત્વ બને જ છે. અનવચ્છેદક નથી બનતો. તો પછી

અવ્યાપ્તિ તો ઉભી જ છે.

ઉત્તર: અહીં પણ પ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતા એ સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદક-તદિતરઅનવચ્છિન્ન જ લેવાની છે. એટલે તત્ત્વમાં રહેલી પ્રતિ.અવચ્છેદકતા તો દંડત્વ+તત્તાઉભયાવચ્છિન્ન હોવાથી ઘટાભાવીપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા જ લક્ષણ ઘટક બનશે. તેનો અનવચ્છેદક દંડત્વ બનશે. તેનાથી અવચ્છિન્ન એવો દંડ અને તે દંડથી અવચ્છિન્ન દંડીનું સામાનાધિકરણ દંડિસંયોગમાં મળી જાય છે. એટલે કોઈ દોષ રહેતો નથી.]

જાગદીશી -- યત્તુ 'દણ્ડત્વધર્મિકનિરુક્તાનવચ્છેદકત્વજ્ઞાનસ્યૈવ કાર્યતાવચ્છેદકં દણ્ડાવચ્છિન્નવિધેયકાનુમિતિત્વ-મિત્યનુમિતેર્દણ્ડપ્રકારકત્વં નાનુપપન્નમ્' इति ।

ચન્દ્રશેખરીયા: જાગદીશ્યાં "યત્તુ" इत्यादिक: "नानुपपन्नम्" इत्यन्तवान् पूर्वपक्ष: । तस्यायमाशय: "दंडिमान्" इति स्थाने दंडत्वं एव परंपरया साध्यतावच्छेदकं मन्तव्यम् । 'दंडिमान्' इति अनुभवसिद्धाया: अनुमिते: सिद्ध्यर्थं च एतादृक्-कार्यकारणभाव: मन्तव्य: यदुत "दंडत्वं हेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकं" इत्यादि आकारकं दंडत्वधर्मिकं निरुक्तानवच्छेदकत्वप्रकारकं ज्ञानं अनुमितिकारणम् । कार्यात्मिका अनुमितिस्तु दंडावच्छिन्नविधेयका "दंडिमान्" इत्याकारिका एव । तथा च तादृक्ज्ञाननिष्ठकारणतानिरूपिताया: अनुमितिनिष्ठकार्यताया: अवच्छेदकं दंडावच्छिन्नविधेयकानुमितिત્વम् । तेन दंडत्वस्य साध्यतावच्छेदकत्वेऽपि तद्धर्मिक-तादृशज्ञानात् दंडिमान् इत्येव अनुमिति: प्रसिद्ध्यति । तेन न तदपलापनिरासानवकाश: इति ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પૂર્વપક્ષ: સાધ્યતાવચ્છેદક તો પરંપરાસંબંધથી દંડત્વને જ માનવાનો. એટલે ત્યાં આવો બોધ થશે કે "હેત્વધિકરણવૃત્તિ-અભાવપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદક દંડત્વમ્". આ જ્ઞાન એ અનુમિતિનું કારણ બને. એટલે અનુમિતિમાં કાર્યતા આવી. આ કાર્યતાનો અવચ્છેદક દંડાવચ્છિન્નવિધેયકાનુમિતિત્વ માનશું. આવું અનુમિતિત્વ તો "દંડિમાન્ પ્રાસાદ:" એવી અનુમિતિમાં જ મળે. કેમકે આમાં દંડથી અવચ્છિન્ન દંડી એ વિધેય તરીકે ભાસે છે. આમ સાધ્યતાવચ્છેદક તરીકે દંડત્વને માનવા છતાં ઉપરોક્ત વ્યાપ્તિજ્ઞાન દ્વારા "દંડિમાન્" અનુમિતિ થઈ શકશે.

જાગદીશી -- तत्तुच्छं परम्परया दण्डत्वावच्छिन्नविधेयकानुमिति त्वस्यापि तादृशज्ञानकार्यतावच्छेदकतया सर्वदैव 'दण्डिमान्' 'दण्डत्ववत्त्वान्' इत्युभयाकारानुमित्यापत्तेः, उभयधर्मावच्छिन्नस्यैव सामग्रीसम्भवादिति दिक् ।

ચન્દ્રશેખરીયા: તત્તુચ્છમ્ इत्यादिना जागदीश्यां पूर्वपक्षखण्डनम् । भावार्थस्त्वयम्- दंडत्वधर्मिकनिरुक्तानवच्छेदकत्व-ज्ञाननिरूपिताया: कार्यताया: अवच्छेदकं तावत् परंपरया दंडत्वावच्छिन्नदंडिविधेयकानुमिति त्वं "दंडत्ववद्वा" इत्यादि

અનુમિતિનિષ્ઠં અસ્તિ એવ । અતઃ તાદૃજ્ઞાનાત્મકકારણાનન્તરં "દંડત્વવદ્વાન્" ઇતિ અનુમિતિસ્તુ ભવત્યેવ । યદિ ચ ભવદુક્તરીત્યા દંડિમાન્ ઇતિ અનુમિતિરપિ નિરુક્તજ્ઞાનકાર્યં મન્યતે । તર્હિ તજ્ઞાનાનન્તરં ઇયમપિ અનુમિતિઃ અવશ્યં ઉત્પાદા । તથા ચ કારણાત્મકજ્ઞાનાનન્તરં "દંડત્વવદ્વાન્ દંડિમાન્" ઇતિ યુગપદ્ દ્વે અનુમિતી સ્તઃ । ન ચ એતદ્ યુક્તં । અનુભવવિરુદ્ધત્વાત્ । ન ચ અનુભવવિરોધેઽપિ કાચિત્ કલ્પના કર્તું શક્યા । અન્યથા વહ્નૌ ઉષ્ણસ્પર્શાનુભવેઽપિ શીતસ્પર્શાદિકલ્પનાવકાશાત્ । તસ્માત્ અતિતુચ્છમિવ પ્રતિભાતિ પૂર્વપક્ષોક્તં નિર્વચનમ્ ઇતિ ધ્યેયમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: ઉત્તરઃ આ તો બુદ્ધિમતાનું પ્રદર્શન તમે કરો છો. કેમકે ઉપરના વ્યાપ્તિજ્ઞાનની કાર્યતા તો "દંડત્વવદ્વાન્ પ્રાસાદઃ" એવી પરંપરાસંબંધથી દંડત્વવિશિષ્ટદંડી-સાધ્યક અનુમિતિમાં પણ રહેલી છે. એટલે આ કાર્યતાનું અવચ્છેદક દંડત્વાવચ્છિન્નવિધેયકાનુમિતિત્વ પણ છે. આનો અર્થ એ કે આ દંડત્વવિશેષ્યક એવા તાદૃશપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકત્વ જ્ઞાનના બે કાર્યો બનશે. અને તેથી જ્યાં આ કારણ હાજર થશે ત્યાં એક સાથે "દંડિમાન્ પ્રાસાદઃ દંડત્વવદ્વાન્ પ્રાસાદઃ" એ બે ય અનુમિતિ થવાની આપત્તિ આવે. જે સર્વથા અનુભવવિરુદ્ધ હોવાથી માની શકાતી જ નથી. આમાં ઘણી લાંબી ચર્ચા છે. અહીં તો માત્ર દિક્ સૂચન કરેલ છે.

જાગદીશી -- અપરે તુ 'નોક્તવ્યાપ્તિજ્ઞાનં 'દંડિમાન્' વહ્નિસંયોગવાન્' ઇત્યાદ્યનુમિતૌ હેતુઃ, કિન્તુ વક્ષ્યમાણમન્યોઽન્યા-ભાવઘટિતવ્યાપ્તિજ્ઞાનમ્ । અત એવ 'યથા-યથમિ'ત્યાદિગ્રન્થોઽપિ સઙ્ગચ્છત' ઇત્યાહુઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: જાગદીશ્યાં અપરે તુ ઇત્યાદિના અન્યઃ કશ્ચિત્ પૂર્વપક્ષઃ સમુત્તિષ્ઠતિ યુદ્ધાય । તેષામયમાશયઃ-અત્યન્તાભાવઘટિતાયાઃ વ્યાપ્તેઃ જ્ઞાનં "દંડિમાન્, વહ્નિમાન્" ઇત્યાદૌ ન કારણમ્ । યતઃ તત્ર વ્યાપ્તિ-લક્ષણં ન ઘટતે । દંડત્વાદીનાં પરંપરયા સાધ્યતાવચ્છેદકત્વસ્વીકારે નાસ્માકં રૂચિરસ્તિ । કલ્પનાગૌરવાત્ અનુભવિરોધાચ્ચ । કિન્તુ અગ્રે અત્રૈવ ગ્રન્થે વક્ષ્યમાણં ભેદઘટિતં એવ વ્યાપ્તિ-લક્ષણમ્ તત્ર ગ્રાહ્યમ્ । તલ્લક્ષણં અત્ર સ્થાને સુખં ઘટતે । તથાહિ-હેત્વધિકરણવૃત્તિ-ભેદપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકસાધ્યસામાનાધિકરણ્યં હિ હેતુનિષ્ઠા વ્યાપ્તિઃ ઇતિ એતત્ ભેદઘટિતં લક્ષણમ્ । 'દંડિસંયોગાધિકરણં ભૂતલં દંડિમાન્ ન' ઇતિ ન શક્યતે વક્તું । કિન્તુ તદ્ ભૂતલં "ઘટવાન્ ન" ઇતિ શક્યતે વક્તું । તથા ચ તદ્ભૂતલે વર્તમાનઃ ઘટવદ્ભેદઃ । તસ્ય પ્રતિયોગિતાયાઃ અવચ્છેદકઃ ઘટઃ । દંડસ્તુ અનવચ્છેદકઃ એવ સાધ્યતાવચ્છેદકઃ ઇતિ લક્ષણઘટનાત્ નાવ્યાપ્તિઃ । ઇત્યં ચ એતદ્ અઙ્ગીકર્તવ્યમ્ । અન્યથા સર્વત્રૈવ અત્યન્તાભાવઘટિતલક્ષણસ્યૈવ સ્વીકારે અત્રૈવ ગ્રન્થે અગ્રે વક્ષ્યમાણં યથાયથમ્... ઇત્યાદિ ન સંજાઘટીતિ । તસ્ય ગ્રન્થસ્ય અયમાશયઃ યદુત યત્રાનુમાને યલ્લક્ષણં સઙ્ગચ્છતે । તત્રાનુમાને ભેદઘટિતં અત્યન્તાભાવઘટિતં વા તદેવ લક્ષણં અનુસરણીયમ્ ।

અથ ભવતા સર્વત્રૈવ યેન કેનાઽપિ પ્રકારેણ અત્યન્તાભાવઘટિતમેવ લક્ષણં અનુસંધીયતે । તર્હિ ભેદઘટિતલક્ષણસ્ય સર્વથા અનવકાશાત્ સ ગ્રન્થઃ નિશ્ફલો ભવેત્ । તસ્માત્ દંડ્યાદિસાધ્યકે ભેદઘટિતા વ્યાપ્તિઃ એવ ગ્રાહ્યા ।

[આહુઃ ઇત્યાદિના જાગદીશ્યાં અસ્વરસઃ સૂચિતઃ । તદ્બીજં તુ તત્ર નોક્તમ્ । કિન્તુ વિવૃત્યાં વામાચરણૈઃ તત્ સ્ફુટીકૃતમ્ । તચ્ચ ઇદમ્ । દંડ્યાદિસાધ્યકે અનુમાને ભેદઘટિતલક્ષણમપિ અવ્યાપ્તમેવ ભવતિ । યતો "ભૂતલં તદ્દંડિમાન્

ન, પર્વતઃ તદ્દંડીમાન્ ન" ઇત્યાદિરીત્યા સર્વેષાં તત્તદ્દંડિમદ્ભેદાનાં લક્ષણઘટકત્વાત્ તેષાં પ્રતિયોગિતાનાં અવચ્છેદકાઃ યથાયથં સર્વે દંડિનઃ સાધ્યાઃ ભવન્તિ ઇતિ અવ્યાપ્તિરક્ષસા જક્ષિતમ્ તદ્ ભેદઘટિતં લક્ષણમ્ । તસ્માદ્ યત્કિંચિદેતદ્ । પૂર્વોક્તરીત્યા દંડત્વસ્ય પરંપરયા સાધ્યતાવચ્છેદકત્વં, દંડસ્ય વા પરંપરયા સાધ્યતાવચ્છેદકત્વં ઇત્યાદિ વીધિતિજાગદીશીકૃતપરિષ્કરણયુક્તમેવ લક્ષણં યુક્તિયુક્તમ્ ઇતિ સર્વં ચતુરસ્રમ્ ।]

ચન્દ્રશેખરીયાઃ કેટલાંકોઃ આ અત્યન્તાભાવથી ઘટિત વ્યાપ્તિનું જ્ઞાન એ દંડિમાન્ વિગેરે અનુમિતિમાં કારણ બનતું જ નથી. પણ આગળ જ ભેદથી ઘટિત જે વ્યાપ્તિ બનાવવાના છે. તેનું જ્ઞાન જ આ બધી અનુમિતિઓમાં કારણ છે.

તે આ પ્રમાણે--"હેતુસમાનાધિકરણ-ભેદપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદક સાધ્યસામાનાધિકરણ્ય" એ ભેદઘટિત વ્યાપ્તિ છે. "દંડિસંયોગવદ્ ભૂતલં દંડિમાન્ ન" એમ બોલી શકાતું નથી. પણ "ઘટવાન્ ન" ઇત્યાદિ કહી શકાય. એટલે દંડિસંયોગાધિકરણ એવા ભૂતલમાં રહેલો ઘટવદ્ભેદ મળે. તેની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક ઘટ બને અનવચ્છેદક દંડી=સાધ્ય બને, અને તેનું સામાનાધિકરણ્ય હેતુમાં મળી જવાથી અવ્યાપ્તિ ન આવે.

આ જ કારણસર આગળ જે કહેવાના છે કે જેવા પ્રકારની અનુમિતિમાં જેવા પ્રકારની વ્યાપ્તિનું જ્ઞાન મળે અને અનુમિતિ કરી આપે તે સ્થાનમાં તેવા પ્રકારની વ્યાપ્તિનું જ્ઞાન જ કારણ બને. અને ત્યાં વ્યાપ્તિનું લક્ષણ પણ એ જ રીતે બને. દંડિમાન્ વિગેરેમાં અત્યન્તાભાવથી ઘટિત લક્ષણ તો અવ્યાપ્ત જ બને છે. દંડત્વાદિને પરંપરાથી સાધ્યતાવચ્છેદક માનીને અવ્યાપ્તિ દૂર કરવી" એ બધું પણ અનુચિત લાગે છે. એના કરતા અહીં ઉપર મુજબ ભેદઘટિત વ્યાપ્તિ લક્ષણ ઘટી જ જાય છે. એટલે આવા સ્થાનમાં એ જ લક્ષણ લેવું. બધી જ જગ્યાએ જો અત્યન્તાભાવનું લક્ષણ મારી-મચડીને બેસાડવાનું હોત તો પછી યથાયથ... ઇત્યાદિ ગ્રન્થ જ ફોગટ થાય. ત્યાં તો જ્યાં જે લક્ષણ ઘટે ત્યાં તે લક્ષણ ઘટાવવાની જ વાત કરી છે. માટે અહીં ભેદઘટિત લક્ષણ માનવું ઉચિત છે.

[ઉત્તરઃ આ ભાઈની મૂઠતા ય જબરી છે. કેમકે ભેદ ઘટિત લક્ષણ પણ અવ્યાપ્ત જ બને છે. "ભૂતલં તદ્દંડીમાન્ ન" ઇત્યાદિ પદ્ધતિથી હેત્વધિકરણમાં તત્તદ્દંડિવત્ભેદ મળી જાય છે. અને તે ભેદની પ્રતિયોગિતાના અવચ્છેદક તમામે તમામ દંડીઓ=સાધ્યો બની જાય છે. એટલે અવ્યાપ્તિ તો રહેવાની જ છે. માટે જ એમની વાત ઉચિત નથી. પણ અમે કરેલું નિરૂપણ જ નિર્દોષ જાણવું.]

જાગદીશી -- નવ્યાસ્તુ-‘દણ્ડિમાન્’ ઇત્યનુમિતૌ સંયોગેન ન દણ્ડ્યાદેઃ પ્રકારકત્વં, કિન્તુ સ્વવૃત્તિપુરુષત્વા-વચ્છિન્નાધિકરણતાસમ્બન્ધેન,

ચન્દ્રશેખરીયાઃ અત્ર નવ્યાઃ ઇથં સ્વમતમાચક્ષતે- દંડીમાન્ દંડીસંયોગાત્ ઇતિ અત્ર દંડી ન સંયોગેન સાધ્યઃ । અર્થાત્ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધઃ ન સંયોગઃ, કિન્તુ સ્વવૃત્તિ-પુરુષત્વાવચ્છિન્નાધિકરણત્વસમ્બન્ધઃ એવ સાધ્યતાવચ્છેદકઃ । સ્વં=દંડી, તદ્વૃત્તિ પુરુષત્વં, તદવચ્છિન્નઃ પુરુષઃ, તદધિકરણં પ્રાસાદઃ, તથા ચ પરંપરાસમ્બન્ધેન દંડી પ્રાસાદે સાધ્યઃ,

ન તુ સંયોગેન ।

ચન્દ્રશેખરીયા: નવ્યો: દંડિમાન પ્રાસાદઃ આવા સ્થલે દંડી એ સંયોગસંબંધથી સાધ્ય છે જ નહીં. અર્થાત્ આ અનુમિતિમાં દંડી એ સંયોગસંબંધથી પ્રકાર=વિશેષણ બનતો જ નથી. પરંતુ સ્વવૃત્તિ-પુરુષતાવચ્છિન્નાધિકરણતાસંબંધથી જ એ દંડી પ્રાસાદમાં પ્રકાર તરીકે ભાસે છે. [સ્વ=દંડી, તેમાં વૃત્તિ=પુરુષત્વ, તેનાથી અવચ્છિન્ન દંડી પોતે, તેનું અધિકરણ પ્રાસાદ] આમ અમે તો સાધ્યતાવચ્છેદક સંબંધ તરીકે આ પરંપરા સંબંધ માનશું. [અત્યાર સુધી આપણે સાધ્યતાવચ્છેદકતા-અવચ્છેદક સંબંધ પરંપરા રૂપ માનેલો. આ લોકો હવે સાધ્યતાવચ્છેદક જ પરંપરાસંબંધ માને છે.]

જાગદીશી -- ન ચૈવમનુભવાપલાપાપત્તિરિતિ વાચ્યમ્;

ચન્દ્રશેખરીયા: ન ચ અત્ર સંયોગસ્યૈવ સાધ્યતાવચ્છેદકતાયાઃ અનુભવસિદ્ધત્વાત્ પરંપરાસમ્બન્ધસ્ય સાધ્યતાવચ્છેદકત્વે પરિકલ્પ્યમાને અનુભવાપલાપાપત્તિઃ ઇતિ વાચ્યમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રશ્નઃ અનુભવ તો એવો જ થાય છે કે દંડી એ સંયોગથી પ્રાસાદમાં છે. તમે જો પરંપરા સંબંધ માનશો તો આ અનુભવનો અપલાપ થશે.

જાગદીશી -- વીધિતિકૃત્ત્વેઽપિ દણ્ડસ્ય સાધ્યતાવચ્છેદકધર્મવિધયા સંયોગસ્ય ચ સાધ્યતાવચ્છેદકતાઘટક-સંસર્ગવિધયાઽવગાહિતાદ્વ્યાપલાપાપત્તેઃ

ચન્દ્રશેખરીયા: અહો વિચિત્રતા ભવત્સ્વભાવસ્ય । યત્ અત્ર દંડઃ સાધ્યતાવચ્છેદકધર્મઃ અનુભૂયતે । ભવતા ચ દંડત્વસ્ય સાધ્યતાવચ્છેદકત્વં પરિકલ્પ્ય તદનુભવાપલાપઃ ક્રિયતે । તથા સાધ્યતાવચ્છેદકતાયાઃ દંડનિષ્ઠાયાઃ અવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ સંયોગોઽનુભૂયતે । ભવતા ચ સ્વાશ્રયાધિકરણત્વસમ્બન્ધસ્ય સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકત્વં પરિકલ્પ્ય તદનુભવસ્યાપિ અપલાપઃ ક્રિયતે । એવં તાવત્ ભવાન્ દ્વૌ અનુભવૌ નિહ્નુતવાન્ । વયં તુ કેવલં એકં એવ અનુભવં અપલાપામઃ । તત્ કથં અસ્મદ્ભ્યં ઉપાલમ્ભો દીયતે ?

ચન્દ્રશેખરીયા: નવ્યઃ વાહ! અમને "અનુભવનો અપલાપ થાય છે" એવી આપત્તિ આપનારા તમે તો બે-બે અનુભવોનો ચુરો કરી નાંખ્યો છે. તમે દંડત્વને સ્વાશ્રયદંડાધિકરણત્વસંબંધથી દંડીમાં રાખીને તેને સાધ્યતાવચ્છેદક માન્યો. હવે આ રીતે તો દંડ એ પોતે જ સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધનો ઘટક બની ગયો. પણ ખરેખર તો દંડ પોતે જ સાધ્યતાવચ્છેદક ધર્મ તરીકે અનુભવાય છે. તમે દંડત્વને પરંપરાસંબંધથી માની આ એક અનુભવનો અપલાપ કર્યો. તથા અહીં સંયોગ જ સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદક સંબંધ તરીકે અનુભવાય છે. તમે પરંપરાસંબંધને માની આ બીજા અનુભવનો પણ અપલાપ કર્યો. તો એના કરતા એક જ અનુભવનો અપલાપ કરનારા અમે શું ખોટા? [સાધ્યને રહેવાનો સંબંધ તે સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધ કહેવાય. સાધ્યતાવચ્છેદકને રહેવાનો સંબંધ તે

જાગદીશી -- એવઞ્ચ દણ્ડત્વમિત્યત્ર ભાવાર્થો ન વિવક્ષિતઃ । *પરમ્પરાસમ્બદ્ધં* તાદૃશસમ્બન્ધાવચ્છિન્નમિત્યર્થઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ વીધિત્યાં "દંડત્વાદિકમ્ સાધ્યતાવચ્છેદકમ્" ઇતિ ઉક્તમ્ તત્કિં તદસત્ અસ્તિ । ઇતિ ચેત્ તત્ર ત્વપ્રત્યયેન ભાવો ન વિવક્ષિતઃ ઇતિ દંડઃ એવ સાધ્યતાવચ્છેદકધર્મઃ મન્તવ્યઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રશ્નઃ પણ "વીધિતિમાં દંડત્વાદિકમ્ સાધ્યતાવચ્છેદકમ્" એમ જ લખેલ છે. તમે દંડને જ અવચ્છેદક માનો છો તો એની પંક્તિ શું ખોટી છે?

નવ્યો: ત્યાં દંડત્વમાં "ત્વ" એ ભાવ અર્થમાં નથી સમજવાનો. પણ સ્વાર્થ અર્થમાં સમજવાનો છે. એટલે કે દંડ જ સાધ્યતાવચ્છેદક બનશે. અને સાધ્યતાવચ્છેદકતા-અવચ્છેદકસંબંધ સંયોગ બનશે. માત્ર સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધ પરંપરાએ માનવાનો રહેશે.

જાગદીશી -- તથાચ દણ્ડ એવ સાધ્યતાવચ્છેદકો હેતુમત્રિષ્ઠાભાવીય-તાદૃશસમ્બન્ધાવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાનવચ્છેદક ઇતિ પ્રતિયોગિતાયા વક્ષ્યમાણસાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વવિશેષણાદેવ નાવ્યાપ્તિરિતિ પ્રાહુઃ । ૧૨ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: સ્યાદેતત્ ભવતુ નામ દંડી પરંપરાસમ્બન્ધેન સાધ્યમ્ । દંડશ્ચ સંયોગેન સાધ્યતાવચ્છેદકઃ, કિન્તુ એતદ્ગ્નીકરણેઽપિ યદિ અવ્યાપ્તિનિરાસો ન ભવતિ, તર્હિ નિરર્થકઃ એવ અયં પરિષ્કારઃ ઇતિ ।

અત્ર ઉચ્યતે યદિ તાવત્ પૂર્વમુક્તં લક્ષણં એવ મન્યતે, તર્હિ ધૂમાધિકરણે પર્વતે સમવાયાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક વહ્નિ-અભાવસ્ય સમવાયેન વહ્નિ-અધિકરણે અવર્તમાનસ્ય અત એવ પ્રતિયોગિવ્યધિકરણસ્ય સત્ત્વાત્ તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં એવ સાધ્યતાવચ્છેદકં ભવતિ ઇતિ અવ્યાપ્તિઃ । તદ્વારણાય અભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્ના એવ પ્રવેશ્યા । તથા ચ અત્ર સંયોગાવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાકવહ્નિ-અભાવસ્ય પર્વતે અસત્ત્વાત્ અભાવાન્તરમાદાય લક્ષણસમન્વયઃ । એવં ચ અત્રાપિ દંડિસંયોગાધિકરણે ભૂતલાદૌ યદ્યપિ સંયોગાદિના તત્તત્ત્વંદ્યભાવઃ અસ્તિ । કિન્તુ સ અભાવઃ તાદૃશપરંપરાસમ્બન્ધાત્મકસાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાકો નાસ્તિ । અતઃ ન સ ગૃહ્યતે ઇતિ નાવ્યાપ્તિઃ ।

[નનુ એવમપિ પર્વતીયાદિદંડિનાં સ્વવૃત્તિપુરુષત્વાવચ્છિન્નાધિકરણતાસમ્બન્ધેન ભૂતલાદૌ અસત્ત્વાત્ તાદૃકપર્વતીયાદિદંડ્યભાવાઃ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકાઃ લક્ષણે પ્રવિષ્ટાઃ એવ । તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકા દંડાઃ ઇતિ અવ્યાપ્તેસ્તાદવસ્થ્યમ્ ઇતિ ચેત્ ન, લક્ષણે પ્રતિયોગિવ્યધિકરણત્વમપિ અભાવવિશેષણં પ્રવિષ્ટમ્ । તસ્યાર્થસ્તુ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન યત્ પ્રતિયોગ્યધિકરણં તદવૃત્તિત્વમ્" ઇતિ । અત્ર ચ દંડિ-વૃત્તિપુરુષત્વાવચ્છિન્નાધિકરણત્વ-સમ્બન્ધાવચ્છિન્નઃ એવ તત્ત્વંદ્યભાવો

ભવતા ગૃહીતઃ । સ ચ યદ્યપિ ભૂતલાદૌ વર્તતે इति કૃત્વા હેતુસમાનાધિકરણો ભવતિ । કિન્તુ તસ્ય પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકઃ યઃ સમ્બન્ધઃ તત્સમ્બન્ધેન તદભાવપ્રતિયોગિનઃ કુત્રાપ્યસત્ત્વાત્ પ્રતિયોગ્યધિકરણસ્યૈવાપ્રસિદ્ધ્યા ન તદ્ઘટિતલક્ષણસ્ય સમન્વયઃ । તથા હિ તદ્દંડ્યભાવસ્ય પ્રતિયોગી તદ્દંડી । તદ્દંડી ચ દંડિપદેન ગ્રહીતું ન શક્યતે । અતઃ દંડિ-વૃત્તિ-પુરુષત્વ... સમ્બન્ધેન તદ્દંડિનઃ કુત્રાપિ અસત્ત્વમ્ । તદ્દંડી તુ તદ્દંડિ વૃત્તિપુરુષત્વાવચ્છિન્નાધિકરણત્વસમ્બન્ધેનૈવ પર્વતાદૌ વર્તતે । ન તુ એતેન સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન । તથા ચ અત્ર પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકેન સાધ્યતાવચ્છેદકાત્મકેન સમ્બન્ધેન તદ્દંડ્યભાવપ્રતિયોગિનઃ અધિકરણસ્યૈવ અપ્રસિદ્ધત્વાત્ અભાવાન્તરમાદાય લક્ષણસમન્વયઃ ।

નનુ યથા તદ્દંડિનઃ અભાવો લક્ષણઘટકઃ ન ભવતિ તથા ન કોઽપિ અભાવઃ લક્ષણઘટકં ભવિતુમર્હતિ । યતઃ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધપ્રથમપદં દંડી । તથા ચ શુદ્ધદંડી એવ તત્પ્રથમપદદંડિઘટિતસાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન ક્વચિત્ વર્તિતું અર્હતિ । અન્યસ્તુ કોઽપિ પદાર્થઃ પ્રથમદંડિપદેન ગ્રહીતું અશક્યત્વાત્ ન તેન સમ્બન્ધેન કુત્રાપિ વર્તતે । અતઃ કસ્યાપિ અભાવસ્ય પ્રતિયોગિનઃ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન અધિકરણસ્ય અપ્રસિદ્ધત્વાત્ ન કોઽપિ અભાવઃ લક્ષણઘટકઃ ભવતિ । તથા ચ અવ્યાપ્તિઃ દુર્વારા । યદ્યપિ શુદ્ધદંડિનઃ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન અધિકરણં પ્રસિદ્ધં, કિન્તુ તદભાવો દંડિસંયોગસમાનાધિકરણઃ ન ભવત્યેવ इति ન સ ગૃહ્યતે इति ધ્યેયમ્ ।

અત્ર ઉચ્યતે । સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાતિરિક્તસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વસાધ્યનિષ્ઠત્વોભયાભાવપ્રતિયોગિતાયાઃ એવ અત્ર વિવક્ષિતત્વાત્ તત્તદ્દંડ્યભાવપ્રતિયોગિતા ન તાદૃશાવચ્છિન્નત્વ-સાધ્યનિષ્ઠત્વોભયાભાવવતી । અતઃ ન સા ગૃહ્યતે । કિન્તુ ઘટાભાવીયપ્રતિયોગિતા ન સાધ્યનિષ્ઠા इति સા પ્રતિયોગિતા તાદૃશોભયાભાવવતી । અતઃ લક્ષણઘટકા ભવિતુમર્હતિ इति તત્પ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકાઃ દંડાઃ એવ इति લક્ષણસમન્વયાત્ નાવ્યાપ્તિઃ । અતિગહનોઽયં પદાર્થો ન જાગદીશ્યાં સ્પષ્ટીકૃતઃ । અસ્માભિસ્તુ વિવૃત્તિટીકાનુસારાત્ એતત્ સ્પષ્ટીકૃતમ્ इति સમાપ્તોઽયં નવ્યાભિપ્રાયઃ ।]

ચન્દ્રશેખરીયાઃ પ્રશ્નઃ તમે પરંપરાએ સાધ્ય માનો એનો વાંધો નથી. પણ એ રીતે પણ અહીં લક્ષણ ઘટે છે કે નહીં એ તો જોવું જ પડશે. અહીં "તદ્દંડી નાસ્તિ" ઇત્યાદિ રીતે બધા તત્તદ્દંડીના અભાવ તો લક્ષણ ઘટક બની જ જવાના છે. અને તેની પ્રતિયોગિતાના અવચ્છેદક એ જ સાધ્યતાવચ્છેદક દંડાદિ હોવાથી અવ્યાપ્તિ તો આવે જ છે. તો પછી સાધ્યતાવચ્છેદક સંબંધ પરંપરાત્મક માનવાનો કોઈ અર્થ જ સરતો નથી.

નવ્યઃ એક વાત તો એ કે જો પૂર્વે કહેલું લક્ષણ જ માનશું તો પછી વસ્તિમાન ધૂમાત્ સ્થલે ધૂમાધિકરણ પર્વતમાં સમવાયેન વસ્તિનો અભાવ સ્વરૂપથી રહે જ છે. તેની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક વસ્તિત્વ બની જ વાથી અવ્યાપ્તિ ઉભી જ રહેવાની. આ માટે એમ કહેવું પડશે કે અભાવ એ સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક જ લેવાનો. તમે જે તત્-તત્તદ્દંડીનો અભાવ લીધો છે. એ તો સંયોગાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક એવો તત્તદ્દંડી-અભાવ છે. એટલે આ અભાવ તો લક્ષણ ઘટક તરીકે ન લેવાય. કેમકે પરંપરાત્મક એવા સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધથી અવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાનો નિરૂપક આ અભાવ નથી. જો કે દંડિસંયોગવાળા ભૂતલાદિમાં તત્તદ્દંડી-અભાવ મળે છે ખરો. અર્થાત્ પર્વતમાં રહેલો તત્તદ્દંડી એ દંડિવૃત્તિ-પુરુષત્વાવચ્છિન્નાધિકરણત્વસંબંધથી ભૂતલામાં નથી રહેતો. માટે એ રીતે ભૂતલાદિમાં

સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક અભાવ મળે ખરા. પણ એ ન લેવાય. કેમકે આપણે જોઈ ગયા છીએ કે અભાવ એ પ્રતિયોગિવ્યધિકરણ પણ હોવો જોઈએ. પ્રતિયોગિવ્યધિકરણ="પ્રતિયોગ-અધિકરણ-અવૃત્તિ". હવે આ અર્થ પ્રમાણે લક્ષણ-પ્રતિયોગિઅધિકરણ-અવૃત્તિ-હેત્વધિકરણ-વૃત્તિ-અભાવ... બનશે. તમે તત્ત્વદંડીના અભાવ એ હેત્વધિકરણોમાં ચાલની ન્યાયથી રાખ્યા. ધારો કે પ્રથમ દંડી-અભાવનો પ્રતિયોગિ પ્રથમદંડી છે. તો આ અભાવ એ સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધથી પ્રતિયોગિ જે અધિકરણમાં રહે તે અધિકરણમાં ન રહેનારો લેવાનો છે. અહીં તો શુદ્ધદંડીવૃત્તિ-પુરૂષત્વાવચ્છિન્ન-અધિકરણતા એ સાધ્યતાવચ્છેદક સંબંધ છે. તત્ત્વદંડી=પ્રતિયોગી એ શુદ્ધદંડી ન હોવાથી સ્વ=તરીકે તે નહીં લેવાય. અને તેથી આ સંબંધથી આ પ્રતિયોગી ક્યાંય રહેતો જ ન હોવાથી અહીં પ્રતિયોગિ-અધિકરણ જ ન મળતા પ્રતિયોગિ-અધિકરણ-અવૃત્તિ એવો અભાવ પણ ન લઈ શકાય. એટલે તત્ત્વદંડી-અભાવો લક્ષણઘટક તરીકે લઈ ન શકાય માટે એ અભાવની પ્રતિયોગિતા લક્ષણમાં આવતી જ નથી. એટલે સંયોગેન ઘટાભાવ લઈ તેની પ્રતિયોગિતાના અનવચ્છેદક સાધ્યતાવચ્છેદક દંડ મળી જાય. માટે વાંધો ન આવે.

[પ્રશ્ન: આ તો ધંધો કરીને કમાણી કરવા જતાં તમને મૂડી ખોવાનો વારો આવ્યો. સાધ્યતાવચ્છેદક સંબંધ દંડીવૃત્તિપુરૂષત્વાવચ્છિન્નાધિકરણત્વ માનેલ છે. આ સંબંધથી તો માત્ર શુદ્ધદંડી જ રહી શકે. બીજા કોઈપણ પદાર્થો શુદ્ધદંડી ન હોવાથી સંબંધના પ્રથમ શબ્દ "દંડી" તરીકે એ ન લેવાતા આગળ કંઈ જ ન મળે. અને આ શુદ્ધદંડીનો અભાવ તો દંડીસંયોગવાનૂ ભૂતલાદિમાં મળવાનો જ નથી. બીજા કોઈપણ પદાર્થો આ સંબંધથી ક્યાંય રહેતા ન હોવાથી તેઓનું આ સંબંધથી અધિકરણ જ ન મળવાથી પ્રતિયોગિ-અધિકરણ જ ન મળતા તે પદાર્થોના અભાવો પ્રતિયોગિવ્યધિકરણ તરીકે લઈ નહીં શકાય. માટે આ અવ્યાપ્તિદોષ સ્પષ્ટ જ છે.

ઉત્તર: સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક અભાવ લેવાનો. એમ જે કહેલ છે તેનો અર્થ એ કરવો કે "સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધ-ભિન્નસંબંધાવચ્છિન્નત્વ-સાધ્યનિષ્ઠત્વ-ઉભયાભાવવત્પ્રતિયોગિતાક-અભાવ." ઘટાભાવીપ્રતિયોગિતા ઘટમાં છે. તે પ્રતિયોગિતામાં સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધભિન્નસંયોગસંબંધાવચ્છિન્નત્વ હોવા છતાં પણ સાધ્ય (દંડી) નિષ્ઠત્વ ન હોવાથી આ પ્રતિયોગિતા એ ઉભયાભાવવાળી છે. માટે એ પ્રતિયોગિતા લઈ શકાય. તેના અનવચ્છેદક દંડી હોવાથી લક્ષણ ઘટી જાય છે. ભૂતલમાં તત્ત્વત્ત્વદંડી-અભાવની પ્રતિયોગિતા એ સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધભિન્નસંયોગસંબંધવચ્છિન્ન પણ છે અને સાધ્ય-દંડીમાં રહેલી જ આ પ્રતિયોગિતા છે. એટલે આ પ્રતિયોગિતા ઉભયવાળી બની. ઉભયાભાવવાળી ન બની. માટે તે લક્ષણમાં ઘટક તરીકે ન બની શકે. જોકે ભૂતલમાં સાધ્યતાવચ્છેદક પરંપરાસંબંધથી પણ તત્ત્વદંડીનો અભાવ તો મળી જ જાય. પણ તે સંબંધથી તત્ત્વદંડી=પ્રતિયોગી ક્યાંય રહેતો ન હોવાથી પ્રતિયોગિ-અધિકરણ ન મળતા પ્રતિયોગિ-અધિકરણ-અવૃત્તિ એવો આ અભાવ ન બને. અને માટે તે ન લેવાય. આમ ઘટાભાવાદિ એ લક્ષણઘટક બની જતાં અવ્યાપ્તિ ન આવે.

આ પદાર્થ ખૂબ ગહન છે. જાગદીશીમાં આનો સ્પષ્ટ ખુલાસો નથી. પણ વામાચરણભદ્રાચાર્યની વિવૃત્તિ ટીકાને આધારે જ આ પદાર્થ સ્પષ્ટ થાય છે.]

દીધિતિ

ઇત્યજ્ઞ્યં ઇદં દ્રવ્યં ગુણકર્માન્યત્વે સતિ સત્ત્વાદિત્યાદૌ
સત્ત્વાદ્યધિકરણગુણાદિનિષ્ઠાત્યન્તાભાવપ્રતિયોગિત્વેऽપિ દ્રવ્યત્વાદેર્નાવ્યાપ્તિઃ, સાધનસ્ય
વિશિષ્ટસત્ત્વાદેર્ગુણાદાવવૃત્તે: ॥૩॥

જાગદીશી -- યદ્વપવિશિષ્ટસ્ય ફલમાહ *ઇત્યજ્ઞ્યેતિ* ચોઽવધારણે । ઇત્યાદૌ=ઇત્યાદિન્યાયસ્થલીયહેતૌ ।
તથા ચ ન્યાયઃ પક્ષનિર્દેશં વિના ન સમ્ભવતીત્યત્ત્વેન ઇદમ્પદેન તન્નિર્દેશઃ, એવમગ્રેઽપિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: સંપ્રતિ દીધિતિપ્રોક્તલક્ષણે નિવિષ્ટસ્ય "યદ્વપવિશિષ્ટ" ઇતિ પદસ્ય ફલં દીધિતિઃ પ્રાહ-ઇત્યજ્ઞ્ય
ઇત્યાદિના... અયં ભાવઃ યદિ હિ યદ્વપવિશિષ્ટપદં ન પ્રક્ષિપ્યતે લક્ષણે । તદા ઇદં દ્રવ્યં ગુણકર્મભિન્નત્વે સતિ સત્ત્વાત્
ઇતિ અત્ર અવ્યાપ્તિઃ ભવતિ । યતો વિશિષ્ટસત્તા અત્ર હેતુઃ । સા ચ શુદ્ધસત્તાભિન્ના । શુદ્ધસત્તાયાઃ અધિકરણં ગુણઃ
અપિ । તસ્મિન્ દ્રવ્યત્વાભાવઃ । તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં દ્રવ્યત્વત્વં એવ સાધ્યતાવચ્છેદકં ઇતિ અવ્યાપ્તિઃ ।

યદ્વપવિશિષ્ટસ્ય હેતુવિશેષણત્વેન પ્રવેશે કૃતે સતિ નેયમવ્યાપ્તિઃ ભવતિ । યતો વિશિષ્ટસત્તાત્વમ્ અત્ર યદ્વપમ્ ।
તદ્વિશિષ્ટા વિશિષ્ટસત્તા એવ । ન તુ શુદ્ધસત્તા । વિશિષ્ટસત્તાયાઃ અધિકરણં દ્રવ્યં । ન તુ ગુણઃ । તસ્મિન્ દ્રવ્યે
દ્રવ્યત્વાભાવો નાસ્તિ । કિન્તુ ગુણત્વાભાવઃ । તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં ગુણત્વત્વં ઇતિ લક્ષણઘટનાત્ ન દોષઃ । નનુ
"વ્યાપ્તિલક્ષણે નિરૂપ્યમાણે કુત્રાપિ પક્ષનિર્દેશઃ ન ક્રિયતે" ઇતિ સામાન્યતઃ પ્રભૂતેષુ ગ્રન્થેષુ દૃષ્ટમ્ । અત્ર તુ ઇદમ્પદેન
કિમર્થં પક્ષનિર્દેશઃ ક્રિયતે ઇતિ ચેત્ પઞ્ચાવયવવાક્યપ્રયોગઃ હિ ન્યાયઃ । યત્ર ચ ન્યાયસ્ય પ્રતિપાદનં કર્તુમિષ્યતે તત્ર
પક્ષનિર્દેશઃ આવશ્યકઃ । અન્યથા પક્ષઘટિતાયાઃ પ્રતિજ્ઞાયાઃ અનિર્વાહાત્ ન ન્યાયપ્રયોગઃ સુશકઃ ઇતિ અત્ર ન્યાયસ્ય
કર્તુમિષ્ટત્વાત્ પક્ષનિર્દેશઃ કૃતઃ । ન ચ પક્ષનિર્દેશં વિના ન્યાયઃ સંભવતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: દીધિતિ લક્ષણમાં પ્રતિયોગિ-વ્યધિકરણ-યદ્વપવિશિષ્ટ હેતુસમાનાધિકરણ અભાવ.... એમ
યદ્વપ પદ લખેલ છે. હવે દીધિતિ પોતે જ એ પદનો ફાયદો બતાવે છે. જો યદ્વપવિશિષ્ટ એમ ન લખે તો ઇદં
દ્રવ્યં ગુણકર્મભિન્નત્વે સતિ વિશિષ્ટસત્તાત્ અહીં અવ્યાપ્તિ આવે. અહીં વિશિષ્ટસત્તા એ હેતુ છે. એ અને શુદ્ધસત્તા
એક જ છે. અને શુદ્ધસત્તાના અધિકરણ તરીકે ગુણાદિ પણ મળે. અને તેમાં દ્રવ્યત્વાભાવ મળી જાય. આમ
શુદ્ધસત્તા-અધિકરણગુણમાં રહેલો દ્રવ્યત્વાભાવ લક્ષણઘટક બને. તેની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક દ્રવ્યત્વત્વ એ
જ સાધ્યતાવચ્છેદક બની જતાં અવ્યાપ્તિ આવે.

પણ "યદ્વપવિશિષ્ટ" એ હેતુનું વિશેષણ મુકવાથી વાંધો ન આવે. કેમકે વિશિષ્ટસત્તાત્વ એ "યદ્વપ" તરીકે
છે. તેનાથી વિશિષ્ટ તો વિ.સત્તા જ બને. શુદ્ધસત્તા ન બને. એ તે વિ.સત્તાનું અધિકરણ દ્રવ્ય જ બનશે. અને
તેમાં દ્રવ્યત્વાભાવ ન મળે, ગુણત્વાભાવને લઈને લક્ષણ ઘટી જાય.

પ્રશ્ન: ઠીક છે. પણ દીધિતિમાં ઇદં દ્રવ્યં ગુણકર્મભિન્નત્વે સતિ સત્વાત્ અનુમાનં લખેલ છે. આમ તો આ લોકો વ્યાપ્તિનિરૂપણ વખતે કોઈપણ સ્થાને લગભગ પક્ષનો ઉલ્લેખ કરતા જ નથી. તો અહીં "ઇદં" દ્વારા પક્ષનો ઉલ્લેખ શા માટે કર્યો?

ઉત્તર: પંચાવયવવાક્યનો પ્રયોગ એ ન્યાય ગણાય. અને ન્યાય પ્રયોગ કરવો હોય તો પક્ષનો નિર્દેશ કરવો જ પડે. એ વિના "પ્રતિજ્ઞા" જ ન મળતાં પંચાવયવવાક્યપ્રયોગ ન થટે. આ સુચવવા માટે જ અહીં પક્ષનિર્દેશ છે. આગળ પણ જ્યાં પક્ષનિર્દેશ કરે ત્યાં આ ખુલાસો સમજી લેવો.

જાગદીશી -- યત્તુ 'દ્રવ્યે ધર્મિણિ તાદાત્મ્યેન ગુણકર્મણોઃ સાધ્યતાભ્રમં નિરસિતુમિદમિતિ પક્ષનિર્દેશ' ઇતિ, તન્મન્દમ્ । એવમપિ ઇદન્ત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યે ગુણકર્મણોઃ સાધ્યતાભ્રમસ્યાનિરાસાદિતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: અત્ર કેષાંચિદયમભિપ્રાયઃ-ઇદમ્પદં વિના કસ્યચિત્ "દ્રવ્યં પક્ષઃ, ગુણકર્મ તાદાત્મ્યેન સાધ્યં" ઇતિ ભ્રમો ભવિતું શક્નોતિ । તદ્વારણાય ઇદમ્પદં નિર્વિષ્ટમ્ ઇતિ । તન્મન્દમ્ । યતઃ ઇદમ્પદપ્રવેશેઽપિ "ઇદં દ્રવ્યં પક્ષઃ, ગુણકર્મ સાધ્યં" ઇતિ ભ્રમસ્ય અપ્રતિષિદ્ધપ્રસરત્વાત્ ઇદમ્પ્રવેશો વ્યર્થઃ એવ ભવતિ । તથા ચ યથોક્તમેવ સ્વીકરણીયમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રશ્ન: અમે તો એવું માનીએ છીએ કે "દ્રવ્યં ગુણકર્મભિન્નત્વે સતિ સત્વાત્" એમ જ જો લખે અને "ઇદં" પદ ન મુકે તો કોઈ એમ સમજી લે કે "દ્રવ્ય એ પક્ષ છે. "ગુણકર્મ" એ તાદાત્મ્યથી સાધ્ય છે. અને "અન્યત્વે સતિ સત્વાત્" એ હેતુ છે. આવો ભ્રમ ન થાય એ માટે "ઇદં" પદ મુકેલ છે.

ઉત્તર: એમ માનો તોય એવો ભ્રમ થવો હજી ય શક્ય જ છે કે "ઇદં દ્રવ્યં એ પક્ષ છે. અને ગુણકર્મ તાદાત્મ્યથી સાધ્ય છે." એટલે ખરેખર તો "આવા કોઈ ભ્રમને દૂર કરવા માટે પક્ષનિર્દેશ કરેલો છે" એવી માન્યતા ભુલ ભરેલી છે.

જાગદીશી -- (*પ્રતિયોગિત્વેઽપીતિ*--પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નત્વેઽપીત્યર્થઃ ।)

ગુણાદાવવૃત્તેરિતિ । ગુણાદાવભાવાદિત્યર્થઃ; તથા ચ હેતુતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નાધિકરણત્વં ન ગુણસ્યેતિ ભાવઃ ।

યદ્યપ્યવશ્યક્તૃપ્તાભિઃ

પર્વતત્ત્વ-ચત્ત્વરત્વાદિ-તત્ત્વદર્મ્યવિશિષ્ટતત્ત્વદૂ મત્વાદ્યવચ્છિન્નાધિકરણતાવ્યક્તિભિરેવ 'ધૂમવાનિ'તિપ્રત્યયોપપત્તૌ ધૂમત્વાદ્યવચ્છિન્નાધિકરણતાયાં માનાભાવાત્ વહ્નિમાન્ ધૂમાદિત્યાદાવવ્યાપ્તિઃ (હેતુતાવચ્છેદકીભૂત) ધૂમત્વાદ્યવચ્છિન્નાધિકરણત્વાપ્રસિદ્ધેઃ

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ "યદ્ધરૂપવિશિષ્ટ" ઇતિ યદ્ હેતુવિશેષણં, તસ્ય અર્થઃ "હેતુતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નહેતુઃ" ઇતિ અભિપ્રેતઃ । તદધિકરણં લક્ષણઘટકમ્ । એવં સ્વીક્રિયમાણે ચ અવ્યાપ્તિઃ ભવતિ । તથા હિ- 'ધૂમવાન્' ઇતિ પ્રતીતિર્ભવતિ । તદુપપત્યર્થ એવં મન્યતે યદુત યત્ર ધૂમત્વાવચ્છિન્નધૂમનિરૂપિતાધિકરણતા, તત્ર ણ્ણ પ્રતીતિર્ભવતિ । પર્વતાદૌ તાદૃશાધિકરણતાયાઃ સત્ત્વાત્ તત્ર તાદૃશી પ્રતીતિર્ભવતિ । હ્રદાદૌ તુ તાદૃશાધિકરણતાયાઃ અસત્ત્વાત્ ન તત્ર પ્રતીતિર્ભવતિ ઇતિ । કિન્તુ એવં સતિ પર્વતે તાદૃશાધિકરણતાયાઃ સત્ત્વાત્ મહાનસીયધૂમવાન્ ઇત્યપિ પ્રતીતિઃ આપદ્યેત । કારણસ્ય સત્ત્વાત્ । એવં મહાનસેડપિ "પર્વતીયધૂમવાન્" ઇત્યપિ પ્રતીતિઃ ભવતુમર્હતિ । તત્રાપિ તાદૃશાધિકરણતાયાઃ સત્ત્વાત્ । એતદાપત્તિવારણાય એવં મન્યતે યદુત યત્ર મહાનસીયધૂમત્વાવચ્છિન્નધૂમનિરૂપિતાધિકરણતા । તત્રૈવ 'મહાનસીયધૂમવાન્' ઇતિ પ્રતીતિર્ભવતિ । નાન્યત્ર । એવં યત્ર પર્વતીયધૂમત્વાવચ્છિન્નધૂમનિરૂપિતાધિકરણતા, તત્રૈવ 'પર્વતીયધૂમવાન્' ઇતિ પ્રતીતિર્ભવતિ ।

એવં ચ પર્વતે મહાનસીયધૂમત્વાવચ્છિન્નધૂમનિરૂપિતાધિકરણતાયાઃ અસત્ત્વાત્ ન તત્ર મહાનસીયધૂમવત્તાપ્રતીતિઃ આપદ્યેત । એવં ચ ન કશ્ચિદ્ દોષઃ । તથા ચ યદિ તત્તદ્ધૂમત્વાવચ્છિન્નાધિકરણતા અવશ્યં અભ્યુપગન્તવ્યા એવ । તર્હિ ધૂમત્વાવચ્છિન્નધૂમનિરૂપિતાધિકરણતા ન મન્યતે । યતો 'ધૂમવાન્' ઇતિ પ્રતીતિઃ તત્તદ્ધૂમત્વાવચ્છિન્નનિરૂપિતાધિકરણતાયૈવ ભવિષ્યતિ । એવં ધૂમત્વાવચ્છિન્નધૂમાધિકરણસ્યૈવ અપ્રસિદ્ધ્યા તદ્ઘટિતલક્ષણસ્ય "વહ્નિમાન્ ધૂમાત્" ઇત્યાદિ સ્થલે અવ્યાપ્તિઃ સુઘટૈવ ઇતિ ચેત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રશ્નઃ યદ્દુપવિશિષ્ટ=હેતુતાવચ્છેદકાવચ્છિન્ન એવો જ અર્થ તમને ઇષ્ટ છે. પણ એમ માનવામાં વાંધો આવે છે. "ધૂમવાન્" એવી જે પ્રતીતિ થાય છે તે માટે એમ જો માનીએ કે ધૂમત્વાવચ્છિન્નધૂમનિરૂપિતાધિકરણતા જ્યાં હોય ત્યાં ધૂમવાન્ એવી પ્રતીતિ થાય. તો પછી વાંધો એ આવશે કે મહાનસમાં ધૂમત્વાવચ્છિન્નધૂમનિરૂપિતાધિકરણતા હોવાથી મહાનસઃ પર્વતીયધૂમવાન્ એવી પ્રતીતિ પણ થવાની આપત્તિ આવે. એમ પર્વતમાં પણ ધૂમત્વાવચ્છિન્નધૂમાધિકરણતા હોવાથી પર્વતઃ મહાનસીયધૂમવાન્ પ્રતીતિ થવાની આપત્તિ પણ આવે. આ નિવારવા માટે એમ તો માનવું જ પડશે કે મહાનસીયધૂમવાન્ એવી પ્રતીતિ પ્રત્યે મહાનસીયધૂમત્વાવચ્છિન્નધૂમનિરૂપિતાધિકરણતા પ્રયોજક છે. એમ "જ્યાં પર્વતીયધૂમત્વાવચ્છિન્નધૂમનિરૂપિતાધિકરણતા હોય ત્યાં જ પર્વતીયધૂમવાન્ પ્રતીતિ થાય" એમ માનવાનું રહે છે. આમ તત્તદ્ધૂમત્વાવચ્છિન્નનિરૂપિતાધિકરણતા તો માનવાની જ છે. એ વિના છુટકો નથી. હવે આવી અધિકરણતા દ્વારા જ ધૂમવાન્ એવી પ્રતીતિ પણ ઘટી જ શકે છે. એટલે કે મહાનસીયધૂમવાન્ પ્રતીતિ પ્રત્યે મહાનસીયધૂમત્વાવચ્છિન્નાધિકરણતા પ્રયોજક બને. પર્વતીયધૂમવાન્ પ્રતીતિ પ્રત્યે પર્વતીય ધૂમત્વાવચ્છિન્નાધિકરણતા પ્રયોજક બને. ચત્વરીયધૂમવાન્ પ્રતીતિ પ્રત્યે ચત્વરીયધૂમત્વાવચ્છિન્નાધિકરણતા પ્રયોજક, આ બધું માનવાનું જ છે. તો હવે "ધૂમવાન્ પ્રતીતિ પ્રત્યે ધૂમત્વાવચ્છિન્નાધિકરણતા પ્રયોજક છે" એવું માનવાની જરૂર રહેતી નથી. કેમકે એ તો પેલી વિશિષ્ટ-અધિકરણતાઓ દ્વારા જ ધૂમવાન્ પ્રતીતિ પણ ઘટી જ શકશે. આમ ધૂમત્વાવચ્છિન્નધૂમનિરૂપિતાધિકરણતા માનવાની કોઈ જરૂર જ નથી. હવે આ ન માનીએ તો પછી તમે જે હેતુતાવચ્છેદકધૂમત્વાવચ્છિન્નધૂમાધિકરણ... નો લક્ષણમાં નિવેશ કરેલો છે. એ તો પ્રસિદ્ધ જ ન હોવાથી એ લક્ષણ વસ્તિસાધ્યકસ્થલે અવ્યાપ્ત જ બનવાનું છે.

जागदीशी -- तथाऽपि हेतुतावच्छेदकधर्म-स्वाश्रयाधिकरणीभूतयन्निष्ठाधिकरणतानवच्छेदकत्वस्य (सामान्यतः) अधिकरणतावच्छेदकत्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेकः, तथाविधं हेतुतावच्छेदकाश्रयाधिकरणमेव 'हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणे' त्यनेन विवक्षितं। वह्निमान् धूमादित्यादौ च तादृशं हेत्वधिकरणं धूमस्याधिकरणमात्रं। द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ तादृशहेत्वधिकरणं द्रव्यमेव, न तु गुणादि। विशिष्टसत्तात्वे तन्निष्ठाधिकरणतानवच्छेदकत्वस्य (सामान्यतः) अधिकरणतावच्छेदकत्वस्य च द्वयोः सत्त्वादिति ध्येयम्।

चन्द्रशेखरीयाः तर्हि "हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरण" इति अस्य पारिभाषिको वक्ष्यमाणोऽर्थः कर्तव्यः। स च अयम्-हेतुतावच्छेदकधर्म-स्वाश्रयाधिकरणीभूतयन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदकत्व-सामान्यतोऽधिकरणतावच्छेदकत्वैतदु-भयाभावः। स्वाश्रयाधिकरणीभूतं तदेव हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणपदेन ग्राह्यम्। धूमत्वं हेतुतावच्छेदकं अस्ति। तथा च स्वं=धूमत्वं, तस्य आश्रयः धूमः, तस्य अधिकरणं पर्वतादिः, तस्मिन् अधिकरणता, तस्याः निरूपकः पर्वतीयो धूमः, तन्निरूपकतावच्छेदकं पर्वतीयधूमत्वं, अनवच्छेदकं धूमत्वं। एवं प्रथमभागो धूमत्वे अस्ति। किन्तु धूमत्वावच्छिन्नधूमाधिकरणतायाः अस्वीकृतत्वात् धूमत्वं न कस्या अपि अधिकरणतानिरूपकतायाः अवच्छेदकं भवति इति धूमत्वे सामान्यतो अधिकरणतावच्छेदकत्वं नास्ति इति द्वितीयभागस्य असत्त्वात् एकसत्त्वेऽपि द्वयं नास्ति इति न्यायात् धूमत्वे उभयाभावः अस्ति। अतः यत्पदगृहीतः पर्वतादिः एव हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणपदेन गृह्यते। तद्वृत्तिघटाभावीप्रतियोगितायाः अनवच्छेदकं वह्नित्वं इति लक्षणसमन्वयः।

एवं द्रव्यं विशिष्टसत्त्वात् इति अत्रापि पारिभाषिकं हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणं ग्राह्यम्। तथाहि हेतुतावच्छेदकं विशिष्टसत्तात्वम्। तदवच्छिन्नं केवला विशिष्टसत्ता एव, किन्तु विशिष्टसत्तात्वाश्रयस्तु विशिष्टसत्ता शुद्धसत्ता द्वे अपि भवतः। विशिष्टसत्तायाः शुद्धसत्ताभिन्नत्वात्। तथा च अत्र स्वाश्रयं यदि शुद्धसत्ता गृह्यते। तर्हि तदधिकरणं गुणः। तस्मिन् अधिकरणता। तस्य निरूपिका शुद्धसत्ता। तन्निष्ठनिरूपकतायाः अवच्छेदकं शुद्धसत्तात्वम् भवति। अनवच्छेदकं तु विशिष्टसत्तात्वम्। तथा विशिष्टसत्तात्वे सामान्यतः द्रव्यनिष्ठाधिकरणतानिरूपकतायाः विशिष्टसत्तानिष्ठायाः अवच्छेदकत्वं अस्ति इति अत्र विशिष्टसत्तात्वे उभयसत्त्वात् उभयाभावो न मीलति। अतः गुणः न हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणपदेन ग्रहीतुं शक्यः। किन्तु विशिष्टसत्तात्वस्य आश्रयः विशिष्टसत्ता। तदधिकरणं द्रव्यं। तस्मिन् वर्तमानायाः अधिकरणतायाः निरूपकता विशिष्टसत्तायां। तन्निरूपकतावच्छेदकं विशिष्टसत्तात्वम् इति विशिष्टसत्तात्वे तादृशाधिकरणतानवच्छेदकत्वं नास्ति। अतः एकाभावात् उभयाभावोऽपि विशिष्टसत्तात्वे मीलितः। तथा च यत्पदगृहीतं द्रव्यमेव हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणपदेन गृह्यते। तस्मिन् द्रव्यत्वाभावो नास्ति, किन्तु गुणत्वाभावादिः, तत्प्रतियोगितानवच्छेदकं द्रव्यत्वत्वं इति लक्षणघटनात् नाव्याप्तिः।

चन्द्रशेखरीयाः उत्तरः शो अम डोय तो अमे कहेशुं के हेतुतावच्छेदकधर्ममां स्वाश्रय-अधिकरण-यद्निष्ठाधिकरणता-निरूपकतानवच्छेदकत्व+सामान्यधी अधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्व अ उभयनो अभाव

હોય. તે જ પદ્ધતી લીધેલું અધિકરણ એ હેત્વધિકરણ તરીકે લેવાનું છે. હવે હેતુતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નાધિકરણની કોઈ જરૂર નથી. ધૂમ હેતુ છે. માટે ધૂમત્વ એ હેતુતાવચ્છેદક ધર્મ છે. હવે ધૂમત્વનો આશ્રય બધા ધૂમો બની શકે. તે ધૂમનું અધિકરણ તરીકે પર્વતાદિ આવે. એમાં જે અધિકરણતા છે તેનો નિરૂપક પર્વતીયધૂમાદિ છે. એ પર્વતીયધૂમાદિમાં જે નિરૂપકતા આવી. તેનો અવચ્છેદક ધૂમત્વ તો બનવાનું જ નથી. પણ પર્વતીયધૂમત્વ બનશે. આમ ધૂમત્વમાં તાદૃશાધિકરણતાનિરૂપકતાવચ્છેદકત્વ તો મળી ગયું. પણ તમે કહી ગયા છો કે ધૂમત્વાવચ્છિન્નધૂમનિરૂપિત-અધિકરણતા માનવાની નથી. એટલે પર્વતાદિમાં આવેલી અધિકરણતાની નિરૂપકતા જે પર્વતીયધૂમાદિમાં છે તેનો અવચ્છેદક ધૂમત્વ તો બનવાનો જ નથી. અર્થાત્ ધૂમત્વ એ કોઈપણ પ્રકારની અધિકરણતાની નિરૂપકતાનો અવચ્છેદક બનવાનો નથી. આમ આ બીજો ભાગ એ ધૂમત્વમાં ન રહેવાથી ધૂમત્વમાં એ ઉભયનો અભાવ મળી ગયો. અને એટલે હવે યત્ પદ્ધતી જે પર્વતાદિ લીધા છે તેઓ [હેતુતાવચ્છેદકધૂમત્વાશ્રયના અધિકરણ તરીકે લીધેલા] જ "હેતુતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નાધિકરણ" શબ્દથી લઈ શકાશે. આમ અહીં આ રીતે હેત્વધિકરણ તરીકે પર્વતાદિ લેવાના છે. બાકી તો પૂર્વવત્ લક્ષણ ઘટે જ છે.

હવે,

દ્રવ્યં વિશિષ્ટસત્તાત્ અહીં પણ વિશિષ્ટસત્તાત્વ+શુદ્ધસત્તાત્વ એ બે જણ હેતુતાવચ્છેદક ધર્મ છે. તો એમાં આ ઉભયનો અભાવ કઈ રીતે મળે છે? એ જોઈએ. એ વિશિષ્ટસત્તાત્વનો આશ્રય વિશિષ્ટ સત્તા બને અને વિ.સત્તા એ શુ.સત્તાથી અભિન્ન છે. એટલે સ્વાશ્રય=શુદ્ધસત્તા લેવાશે. એમાં શુદ્ધસત્તાનું અધિકરણ તરીકે જો ગુણ લઈએ તો તેમાં અધિકરણતા આવી તેનો નિરૂપક તો શુદ્ધસત્તા જ બનવાની છે. એટલે શુદ્ધસત્તામાં નિરૂપકતા આવી. અને તે નિરૂપકતાનો અવચ્છેદક શુદ્ધસત્તાત્વ બનશે. વિ.સત્તાત્વ ન બને. આમ વિ.સત્તાત્વમાં એક ભાગ તો આવી ગયો.

હવે દ્રવ્યમાં વિ.સત્તા રહે છે. એટલે દ્રવ્યમાં રહેલી અધિકરણતાની નિરૂપકતા વિ.સત્તામાં આવી. તેનો અવચ્છેદક તો વિ.સત્તાત્વ બને જ છે. આમ અહીં વિ.સત્તાત્વમાં બે ય મળી જવાથી ઉભયાભાવ ન મળ્યો અને તેથી યત્પદ્ધતી જે ગુણ લીધેલો. તે હવે "હેત્વધિકરણ" તરીકે = હેતુતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નઅધિકરણ તરીકે લઈ શકાશે નહિ.

જ્યારે વિ.સત્તાત્વના આશ્રય તરીકે વિ.સત્તા લઈએ અને તેનું અધિકરણ દ્રવ્ય લઈએ તો દ્રવ્યમાં રહેલી અધિકરણતાની નિરૂપકતા વિ.સત્તામાં આવી. અને તે નિરૂપકતાનો અવચ્છેદક વિ.સત્તાત્વ બની ગયો. એટલે તેમાં તાદૃશનિરૂપકતાનવચ્છેદકત્વ મળતું નથી. એટલે એક ન મળવાથી ઉભયાભાવ મળી ગયો. એટલે અહીં યત્પદ્ધતી તો દ્રવ્ય જ લીધેલ છે. એટલે "હેતુતાવચ્છેદકાવચ્છિન્ન-અધિકરણ" તરીકે દ્રવ્ય જ લેવાશે. તેમાં દ્રવ્યત્વાભાવ મળવાનો નથી. એટલે બીજા અભાવને લઈને લક્ષણ સમન્વય થઈ જશે. અહીં દીધિતિમાં જ્યાં જ્યાં, અધિકરણતા શબ્દ છે ત્યાં યથાયોગ્યરીતે 'અધિકરણતાનિરૂપકતા'... એમ સ્પષ્ટતા કરવી કેમકે એ પ્રમાણે જ અર્થ સંગત થશે.

जागदीशी -- साध्य-साधनभेदेन व्याप्तेर्भेदात् यत्र साधनतावच्छेदकं नाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकं तत्र तदाश्रयसमानाधिकरणत्वमेव निवेश्यमित्यपि वदन्ति ।।३।।

चन्द्रशेखरीयाः केचित् तु साध्य-साधनभेदेन व्याप्तेः भेदाभ्युपगमात् यत्र हेतुतावच्छेदकं धूमत्वादि न अधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकं । तत्र लक्षणे हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणपदं परित्यज्य तत्स्थाने हेतुतावच्छेदकाश्रयाधिकरणपदम् प्रवेश्यम् । तथा च यत्र धूमत्वाश्रयधूमाधिकरणं पर्वतादि प्रसिद्धम् । तत्र घटाभावादिकमादाय भवति लक्षणसमन्वयः । यत्र च विशिष्टसत्तात्वादिकं हेतुतावच्छेदकं अधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकं प्रसिद्धम्, तत्र तु हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणमेव लक्षणघटकम् । तेन गुरुतरं पारिभाषिकं तादृशाधिकरणत्वं निरर्थकं एव भवति इति वदन्ति ।

[ननु सर्वमेतद् निरूपणं असमञ्जसं प्रतिभाति । यतो भवद्भिस्तावत् विशिष्टसत्तात्वस्य आश्रयो विशिष्टसत्ता शुद्धसत्ता द्वे अपि अभ्युपगते । तत्कथं युक्तम्? यतो विशिष्टसत्तात्वस्य अधिकरणं=आश्रयः विशिष्टसत्ता एव भवितुमर्हति न तु शुद्धसत्ता । किञ्च विवृत्तिकारेण यद् एतद् अभिहितं यदुत-विशिष्टसत्तात्वरूपहेतुतावच्छेदके हेतुतावच्छेदकीभूतसत्तात्वाश्रयीभूतायाः सत्तायाः यदधिकरणं गुणः-इत्यादि । तत्तुच्छमिव प्रतिभाति । यदि हि सत्तात्वमपि हेतुतावच्छेदकं क्रियते । तर्हि पारिभाषिकव्याख्यायां हेतुतावच्छेदकधर्मपदेन सत्तात्वमपि गृह्यते । तथा च स्वं=सत्तात्वम् । तदाश्रयः सत्ता । तदधिकरणं गुणः । तन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतायाः शुद्धसत्तात्वे सत्त्वात् अनवच्छेदकत्वाभावात् उभयाभावो मीलितः । एवं च गुणोऽपि हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणपदेन ग्रहीतुं शक्यः । तस्मिन् द्रव्यत्वाभावस्य सत्त्वात् अव्याप्तिः ।

यदि हि सत्तात्वे "अधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वं सर्वथैव नास्ति इति तादृशाधिकरणता निरूपकतानवच्छेदकत्वं सत्तात्वे अस्ति तेन न तस्याभावः मीलति" इति उच्यते, तर्हि द्वितीयभागस्य सामान्यतो अधिकरणनिरूपकतावच्छेदकत्वस्य सत्तात्वे अभावः सुतरां मीलति । अतः उभयाभावः दुष्करपरिहारः । एवं च गुणोऽपि लक्षणघटकः अधिकरणत्वेन भवत्येव । तथा च दुस्तरा अव्याप्तिनदी इति चेत् सत्यम् । विशिष्टसत्तात्वस्य अधिकरणं विशिष्टसत्ता इव शुद्धसत्ता अपि भवत्येव इति जागदीशाभिप्रायः इति वयं मन्यामहे । अतः एव विशिष्टसत्तात्वाश्रयशुद्धसत्ताधिकरणगुणनिष्ठाधिकरणतानिरूपकतायाः अवच्छेदकं विशिष्टसत्तात्वं न भवति इति जागदीशीकथनं । अन्यथा विशिष्टसत्तात्वस्य आश्रयः शुद्धसत्ता यदि न भवेत् । तर्हि विशिष्टसत्तात्वाश्रयविशिष्टसत्ताधिकरणं गुणः न भवितुमर्हति । तथा च जागदीश्याभिधानं असंगतं स्यात् ।

विवृत्यां तु यत् सत्तात्वमपि हेतुतावच्छेदकत्वेन प्रोक्तं । तत् केनाभिप्रायेण? इति वयं नावबुध्यामः । सत्तात्वस्य हेतुतावच्छेदकत्वाभ्युपगमे तु भवदुक्तरीत्याऽव्याप्तिः स्फुटैव । तत्त्वमन्त्रत्यं नैयायिकधुरन्धराः विदन्ति इति अलं अतिचर्चेण ।]

चन्द्रशेखरीयाः डेटलांको वणी अहीं अेम भुलासो आपे छे डे साध्य-साधनना त्मेदथी व्याप्तिनो त्मेद मानेलो

જ હોવાથી જ્યાં ધૂમત્વાદિ હેતુતાવચ્છેદકો એ અધિકરણતાનિરૂપકતા-અવચ્છેદક બનતા જ ન હોય. અર્થાત્ જ્યાં ધૂમત્વાવચ્છિન્નધૂમાધિકરણ પ્રસિદ્ધ જ ન હોય. ત્યાં વ્યાપ્તિમાં "ધૂમત્વાશ્રયાધિકરણ" શબ્દ જ મુકવો.

એ તો મળી જ જવાનું છે. "ધૂમત્વાશ્રય કોઈપણ ધૂમ અને તેનું અધિકરણ" એમ કહી શકાય છે. એટલે એ રીતે કરવાથી પણ કોઈ વાંધો ન આવે. જ્યાં વિશિષ્ટસત્તાત્વાદિ હેતુતાવચ્છેદકો અધિકરણતાનિરૂપકતાવચ્છેદક બને છે. ત્યાં તો "હેતુતાવચ્છેદકાવચ્છિન્ન હેત્વધિકરણ" પદ જ લક્ષણમાં રાખવું. જેથી પારિભાષિક લાંબુ તાદૃશાધિકરણત્વ માનવાનું ગૌરવ દૂર થઈ જાય.

[પ્રશ્ન: આ તો પરસ્પર વિરોધ આવે છે. તમે હેતુતાવચ્છેદકધર્મ તરીકે વિ.સત્તાત્વ લો છો. અને એનું અધિકરણ વિ.સત્તા અને શુદ્ધસત્તા બેય બને છે એમ તમે આગળ જ કહી ગયા છો આથી જ તો "વિ.સત્તાત્વમાં સ્વાશ્રય ગુણાનિષ્ઠાધિકરણતા-અનવચ્છેદકત્વ છે" એમ જાગદીશીમાં પણ કહ્યું છે. પણ પ્રશ્ન એ થાય કે વિ.સત્તાત્વનો આશ્રય તો વિ.સત્તા જ બને. શુદ્ધસત્તા શી રીતે બને?

વળી વિવૃત્તિમાં તો હેતુતાવચ્છેદક એવા સત્તાત્વનો આશ્રય શુદ્ધસત્તા અને તેનું અધિકરણ ગુણ... એ રીતે લખેલ છે. એટલે વિવૃત્તિકાર એટલું તો માનતા જ હશે કે વિ.સત્તાત્વનું અધિકરણ શુદ્ધસત્તા ન જ બને. પણ સત્તાત્વનું અધિકરણ જ શુદ્ધસત્તા બને. પણ આમ લખીને પણ તેઓએ ભુલ તો કરી જ છે. કેમકે હેતુતાવચ્છેદક તરીકે શુ.સત્તાત્વ બની જ શી રીતે શકે? અને બને તો ય "હેતુતાવચ્છેદકધર્મે સ્વાશ્રયાધિકરણ.... એ જે લખેલ છે. એમાં તો સ્વાશ્રયસત્તાધિકરણીભૂત ગુણાનિષ્ઠાધિકરણતાનિરૂપકતા-અવચ્છેદકત્વ છે. અનવચ્છેદકત્વ નથી. જો ધૂમત્વની જેમ તેનેય સર્વથા અનવચ્છેદક માનશો તો પછી બીજો ભાગ અધિકરણતાનિરૂપકતા-અવચ્છેદકત્વ એમાં ન મળે. આમ શુ.સત્તાત્વમાં બેમાંથી કોઈપણ એકનો અભાવ તો મળવાનો જ હોવાથી ઉભયાભાવ મળી જ જવાનો. અને તેથી તો યત્ન પદથી ગુણ લીધેલ હોવાથી હેત્વધિકરણ તરીકે એ ગુણ લેવાતા તેમાં દ્રવ્યત્વાભાવ મળી જ જવાનો. આમ અવ્યાપ્તિ ઉભી જ રહે છે. એટલે અહીં કોઈ સ્પષ્ટ ખુલાસો થતો નથી.

ઉત્તર: વિ.સત્તાત્વાવચ્છિન્ન તરીકે વિ.સત્તા જ બને. પણ વિ.સત્તાત્વના આશ્રય તરીકે વિ.સત્તા અને શુદ્ધસત્તા બે ય બને એવો જાગદીશનો અભિપ્રાય લાગે છે. અને તે અનુસારે તમારે આ વિધાન સમજવું. વિવૃત્તિમાં "હેતુતાવચ્છેદક તરીકે સત્તાત્વનો ઉલ્લેખ કર્યો છે." પણ એમ માનવામાં તમે કહેલી અવ્યાપ્તિ સ્પષ્ટ જ છે. એટલે વિવૃત્તિનો અભિપ્રાય સમજાતો નથી. આવું અમને યોગ્ય લાગે છે. બાકી વિદ્વાનો આ અંગે વિશેષ ખુલાસો કરે.]

દીધિતિ

સામાનાધિકરણ્યવ્યક્તીનાં ભેદેऽપિ નિરૂપકતાવચ્છેદકસ્ય અધિકરણતાવચ્છેદકસ્ય
ચૈક્યાદવ્યાપ્તેરૈક્યમ્ ।

વસ્તુતસ્તુ ધૂમત્વાદિવિશિષ્ટવ્યાપકવહ્નિસામાનાધિકરણ્યસ્ય રાસભાદિસાધારણત્વાદ્ધૂમત્વાદિમતિ

તાદૃશસામાનાધિકરણ્યં, તદ્વતિ ધૂમત્વાદિકં વા, વ્યાપ્તિઃ, આદ્યા ભિન્ના, દ્વિતીયા ત્વભિન્નૈવેતિ
ધ્યેયમ્ ।।૪।।

જાગદીશી -- નનુ સામાનાધિકરણ્યસ્ય વ્યાપ્તિત્વે તસ્ય પ્રતિ-ધૂમં ભિન્નત્વેન 'ધૂમસામાન્યે
વહ્નિસામાન્યસ્યૈકા વ્યાપ્તિ'રિતિ વ્યવહારોઽનુપપન્ન इति ।

ચન્દ્રશેખરીયા: અસ્માભિરસ્ય ગ્રન્થસ્ય પ્રારંભે એવ વિશેષતઃ પ્રતિપાદિતં યદુત "પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણઃ
યત્સમાનાધિકરણઃ અત્યન્તાભાવઃ, તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં યત્, તદવચ્છિન્નં યત્, તેન ભિન્નં યત્સાધ્યં, તેન સામાનાધિકરણ્યં
હેતુનિષ્ઠા વ્યાપ્તિઃ । ન તુ હેતુનિષ્ઠં સામાનાધિકરણ્યં હેતુનિષ્ઠા વ્યાપ્તિઃ इति ।" તત્ અત્ર પુનઃ સ્મરણીયમ્ । યતસ્તસ્ય
વિવરણમત્ર ભવિષ્યતિ ।

નનુ યદિ તાદૃશવહ્નિસામાનાધિકરણ્યમેવ વ્યાપ્તિરભિધીયતે, તદા તુ તત્સામાનાધિકરણ્યં પ્રતિધૂમં ભિન્નમેવ । ન ચ
તત્ સામાનાધિકરણ્યં જાતિઃ, યત્ સર્વત્ર ધૂમે એકમેવ ભવેત્ । પર્વતીયધૂમે પર્વતીયવહ્નિસામાનાધિકરણ્યં ભિન્નમેવ, એવં
મહાનસીયાદિધૂમે મહાનસીયાદિવહ્નિ-સામાનાધિકરણ્યમપિ ભિન્નમેવ । એવં ચ ઇયં સામાનાધિકરણ્યરૂપા વ્યાપ્તિઃ પ્રતિધૂમં
ભિન્ના ભવેત્ । તથા ચ "એકૈવ હિ સા વ્યાપ્તિઃ" અર્થાત્ "ધૂમસામાન્યે વહ્નિસામાન્યસ્યૈકા એવ વ્યાપ્તિઃ" इति સિદ્ધાન્તગ્રન્થો
વિરુદ્ધેત इति चेत् ।

ચન્દ્રશેખરીયા: અમે આ ગ્રન્થના પ્રારંભમાં જ દીધિતિના મૂલલક્ષણનો અર્થ કરતી વખતે ખાસ ખુલાસો
કરેલો કે "અહીં તાદૃશપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદક-સાધ્યતાવચ્છેદકાવચ્છિન્ન કોઈપણ સાધ્યની સાથે સામાનાધિકરણ્ય
એ વ્યાપ્તિ છે. સાધ્યની સાથે હેતુનું સામાનાધિકરણ્ય એમ લેવાનું નથી" એની જ ચર્ચા હવે અહીં શરૂ થાય છે.

પ્રશ્ન: તમે સામાનાધિકરણ્યને વ્યાપ્તિ માની છે. પણ એ તો દરેકધૂમમાં જુદી-જુદી વહ્નિનું સામાનાધિકરણ્ય
જુદું જુદું જ છે. આ કંઈ જાતિ નથી કે બધામાં એક જ માની શકાય. આમ થવાથી દરેક ધૂમદીઠ વહ્નિની
વ્યાપ્તિ જુદી જુદી જ બનવાની. તો પછી "ધૂમસામાન્યમાં વહ્નિસામાન્યની એક જ વ્યાપ્તિ છે" એવો વ્યવહાર
ઘટશે નહીં.

જાગદીશી -- આહ *સામાનાધિકરણ્યેતિ* તથા ચ વહ્નિત્વ-ધૂમત્વાદ્યનુગમાદેવ તત્ર વ્યાપ્તેરૈક્યવ્યવહારો,
ન તુ વસ્તુગત્યા વ્યાપ્તેરૈક્યમિતિ ભાવઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: ન, યદ્યપિ તાદૃશ-સામાનાધિકરણ્યં પ્રતિધૂમં ભિન્નમેવ । તથાપિ તાદૃશસામાનાધિકરણ્યનિરૂપકતાયાઃ
અવચ્છેદકં તુ વહ્નિત્વમ્ એકમેવ । એવં સામાનાધિકરણ્યાત્મકવ્યાપ્ત્યધિકરણં ધૂમાઃ બહવઃ । કિન્તુ તેષુ વિદ્યમાનાયાઃ

અધિકરણતાયાઃ અવચ્છેદકં તુ ધૂમત્વં એકમેવ । તથા ચ પરમાર્થતો ન વ્યાપ્તિઃ એકા, કિન્તુ નિરૂપકતાવચ્છેદકા-
ધિકરણતાવચ્છેદકધર્મયોઃ એકત્વેન ભિન્ના અપિ વ્યાપ્તિઃ એકત્વેન વ્યવહીયતે । પરમાર્થતસ્તુ સા ભિન્નૈવ ઇતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ ઉત્તરઃ સામાનાધિકરણ્ય બલે દરેક ધૂમમાં જુદું હોય તો પણ એ સામાનાધિકરણ્યનો નિરૂપક વસ્તિ બને છે. અને નિરૂપકતાનો અવચ્છેદક વસ્તિત્વ બને છે. જે એક જ છે. અને બીજી બાજુ એ સામાનાધિકરણ્યનું અધિકરણ બધા ધૂમ બને છે. અને ધૂમમાં રહેલી સામાનાધિકરણ્યની અધિકરણતાનો અવચ્છેદક ધૂમત્વ એક જ છે. આમ આવા બે ધર્મો એક-એક જ હોવાથી વ્યાપ્તિ એક બની જાય છે. એટલે કે વ્યાપ્તિ એક હોવાનો જે વ્યવહાર થાય છે. એનો અર્થ એ જ છે કે વ્યાપ્તિની અધિકરણતાનો અવચ્છેદક અને નિરૂપકતાનો અવચ્છેદક એક છે. બાકી પરમાર્થથી તો બધી વ્યાપ્તિઓ જુદી જ છે.

જાગદીશી -- નન્વેવં (સામાન્યલક્ષણાઽસ્વીકારે) "મહાનસીયવહ્નિસામાનાધિકરણ્યસ્ય સ્મૃતસ્ય પક્ષવૃત્તિધૂમાદાવસત્ત્વાત્ પર્વતીયવહ્નિસામાનાધિકરણ્યસ્ય પ્રાગનનુભવાત્ કુતઃ પરામર્શ"? ઇત્યાશઙ્કાયામ્ "એકેવ હિ સા વ્યાપ્તિરિતિ" પરામર્શીયસિદ્ધાન્તગ્રન્થોઽસઙ્ગત ઇતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ નનુ ભવતુ નામ એવં, તથાપિ સામાન્યલક્ષણાપ્રત્યાસત્તિં યે ન મન્યન્તે । તેષાં મતે તુ અત્ર મહતી આપત્તિઃ ભવતિ । તથા હિ--યે સામાન્યલક્ષણાપ્રત્યાસત્તિં મન્યન્તે । તે હીત્થં જ્ઞાપયન્તિ, યત્ જનઃ પ્રથમં મહાનસે ચત્વરે ચ ધૂમ-વહ્ન્યોઃ પ્રત્યક્ષં કરોતિ । તદૈવ ચ તત્ર ધૂમે વહ્નિસામાનાધિકરણ્યરૂપાં વ્યાપ્તિમપિ પ્રત્યક્ષીકરોતિ । ધૂમે ચ ધૂમત્વનામ્ની સામાન્યલક્ષણાપ્રત્યાસત્તિઃ વિદ્યતે । તેન ધૂમત્વસ્વરૂપાલૌકિકસંનિકર્ષેણ તસ્ય સર્વત્ર પર્વતીયાદિધૂમાદૌ અપિ તદૈવ વહ્નિસામાનાધિકરણ્યાત્મકવ્યાપ્તેઃ અલૌકિકપ્રત્યક્ષં ભવતિ । તથા ચ મહાનસીયાદિધૂમે વહ્નિવ્યાપ્તિપ્રત્યક્ષકાલે એવ તસ્ય પર્વતીયધૂમાદૌ અપિ વહ્નિવ્યાપ્તેઃ અલૌકિકપ્રત્યક્ષં ભવતિ । પશ્ચાત્ સ પર્વતે વહ્નિં વિના કેવલં ધૂમં પશ્યતિ । દૃષ્ટ્વા ચ પૂર્વાનુભૂતવ્યાપ્તેઃ સ્મરણં કરોતિ । યસ્ય અનુભવો અભવત્, તસ્યૈવ સ્મરણં ભવતિ ઇતિ નિયમઃ । તદ્વ્યાપ્તિસ્મરણાત્મકજ્ઞાનેન "વહ્નિવ્યાપ્યધૂમવાન્ પર્વતઃ" ઇતિ પરામર્શો ભવતિ । તતશ્ચ "વહ્નિમાન્ પર્વતઃ" ઇત્યનુમિતિઃ ભવતિ । એવં તાવત્ સામાન્યલક્ષણાસંનિકર્ષસ્વીકારે સર્વમિદં જાઘટીતિ ।

કિન્તુ યે સામાન્યલક્ષણાં ન મન્યન્તે । તેષાં મતે તુ મહાનસીયધૂમદર્શને તત્રૈવ વહ્નિસામાનાધિકરણ્યરૂપવ્યાપ્તેઃ પ્રત્યક્ષં ભવતિ । ન તુ પર્વતીયધૂમાદૌ । પર્વતીયધૂમસ્ય તત્ર અપ્રત્યક્ષત્વાત્ । તથા ચ સ જનઃ યદા વહ્નિં વિના કેવલં ધૂમં પશ્યતિ પર્વતે । તદા યદ્યપિ તસ્ય મહાનસીયવહ્નિસામાનાધિકરણ્યરૂપાયાઃ મહાનસધૂમે એવ વર્તમાનાયાઃ સ્મરણં ભવત્યપિ । તથાપિ સા વ્યાપ્તિઃ પર્વતીયધૂમે નાસ્તિ । અતો "વહ્નિનિરૂપિતવ્યાપ્તિમાન્ ધૂમઃ" ઇતિ પર્વતીયધૂમે ન પ્રતીતિઃ ભવતિ । તથા ચ પરામર્શાભાવાત્ કથં તત્રાનુમિતિઃ ભવેત્? તત્ર પર્વતીયધૂમે પર્વતીયવહ્નિસામાનાધિકરણ્યરૂપા વ્યાપ્તિઃ યદ્યપિ અસ્તિ । તથાપિ અયં જનઃ તાં વ્યાપ્તિં ન પ્રાક્ પ્રત્યક્ષાં કૃતવાન્ । તથા ચ તદ્વ્યાપ્ત્યનુભવં વિના તસ્યાઃ વ્યાપ્તેઃ સ્મરણમપિ ન ભવતિ એવ । એવં ચ અત્ર પર્વતીયધૂમે કેનાપિ પ્રકારેણ પર્વતીયવહ્નિનિરૂપિતવ્યાપ્તેઃ જ્ઞાનં ન સંભવતિ ।

તથા ચ કથં "પર્વતો વસ્તિમાન્" ઇતિ અનુમિતિઃ ભવેત્? ઇતિ મહતીયમાપત્તિઃ તેષાં મતે ।

કિઞ્ચ "એકૈવ હિ સા વ્યાપ્તિઃ" ઇતિ પરામર્શીયસિદ્ધાન્તગ્રન્થઃ સ્પષ્ટમેવ એકાં વ્યાપ્તિં પ્રતિપાદયતિ । તત્ર "નિરૂપકતા-વચ્છેદકાધિકરણતાવચ્છેદકધર્મયોરૈક્યેન વ્યાપ્તેરૈક્યવ્યવહારો ભવતિ" ઇતિ કથનમપિ અસદ્ગતં પ્રતિભાતિ ઇતિ ચેત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ પ્રશ્નઃ ચાલો એ વાત માની લઈએ. તો પણ જેઓ સામાન્યલક્ષણ સંબંધ માનતા નથી. તેઓના મતાનુસારે તો અહીં મોટી આપત્તિ છે. આશય એ કે મહાનસીયાદિધૂમમાં વસ્તિસામાનાધિકરણ્યાત્મક વ્યાપ્તિનો બોધ થાય છે. હવે જેઓ સામાન્યલક્ષણ માને છે. તેઓ તો ધૂમત્વ રૂપ સામાન્યલક્ષણ વડે તે જ વખતે બધા ધૂમોનો બોધ કરી તેમાં સામાનાધિકરણ્યનો બોધ કરી લે છે. અને પછી પર્વતીયધૂમ જ્યારે વસ્તિ વિના દેખાય ત્યારે ત્યાં પૂર્વે અનુભવેલા સામાનાધિકરણ્યરૂપ વસ્તિવ્યાપ્તિનું તે ધૂમમાં જ્ઞાન કરે છે. અને તેથી ત્યાં અનુમિતિ થાય છે.

પણ જેઓના મતે સામાન્યલક્ષણ પ્રત્યાસતિ છે જ નહિ. તેમના મત પ્રમાણે એ વાંધો આવે કે જે મહાનસીયવસ્તિસામાનાધિકરણ્યનું મહાનસીયધૂમમાં પ્રત્યક્ષ થયેલું છે. એ સામાનાધિકરણ્ય પર્વતીયધૂમમાં તો નથી જ. તો હવે જ્યારે તે પર્વતીયધૂમ જોશે ત્યારે કદાચ તેને પૂર્વે અનુભવેલ મહાનસીયવસ્તિસામાનાધિકરણ્યરૂપ વ્યાપ્તિનું સ્મરણ થશે. પણ એ વ્યાપ્તિ પર્વતીયધૂમમાં રહેલી ન હોવાથી "એ ધૂમ વસ્તિવ્યાપ્તિવાળો છે." એવું જ્ઞાન ન થઈ શકે. પર્વતીયવસ્તિનું સામાનાધિકરણ્યરૂપ વ્યાપ્તિ પર્વતીયધૂમમાં છે. પણ એનું તો એણે પૂર્વે પ્રત્યક્ષ કરેલું જ નથી. તો પછી એનું સ્મરણ પણ શી રીતે થશે? અને તો પછી પર્વતીયધૂમ વસ્તિવ્યાપ્તિ=વસ્તિવ્યાપ્તિવાળો છે. એવું જ્ઞાન પણ ન થાય. અને તેથી "વસ્તિવ્યાપ્તિધૂમવાન્ પર્વતઃ" એ પરામર્શ પણ ન થઈ શકતા હવે અનુમિતિ જ ન થઈ શકે. અને વળી "એકા એવ સા વ્યાપ્તિઃ" એવો જે પરામર્શસ્થાને લખેલો સિદ્ધાન્તગ્રન્થ છે. તે પણ અસંગત તો થાય જ છે. કેમકે વસ્તુતઃ વ્યાપ્તિ તો જુદી જુદી જ થાય છે. તમે "ધૂમત્વ-વસ્તિત્વ એક હોવાથી એનો આ વ્યવહાર થાય છે." એમ કહ્યું તે પણ યોગ્ય નથી. કેમકે "વ્યાપ્તિ એક છે" એવા ચોક્ખા શબ્દોનો "વ્યાપ્તિની અધિકરણતા અને નિરૂપકતાના અવચ્છેદક ધૂમત્વ-વસ્તિત્વ એક છે." એવો અર્થ કરવો યોગ્ય નથી.

જાગદીશી -- અત આહ *વસ્તુતસ્તુ ઇતિ । રાસભાદીતિ* -- તથા ચ "ધૂમવ્યાપકવસ્તિસમાનાધિકરણ-રાસભવાન્ પર્વત" ઇતિ જ્ઞાનાદપ્યનુમિતિઃ સ્યાદિતિ ભાવઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ સત્યમ્ । એવમપિ યદિ ચિન્તામણીગ્રન્થોક્તં યથાશ્રુતમેવ લક્ષણં સ્વીક્રિયતે । તદા તુ પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણહેતુ સમાનાધિકરણાભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છેદકાધિકરણસાધ્યેન સમં સામાનાધિકરણ્યં હેતુનિષ્ઠા વ્યાપ્તિઃ "ઇતિ અર્થઃ સ્વીકાર્યઃ । તત્ર ચ તાદૃશસાધ્યેન=ધૂમવ્યાપકવસ્તિના સમં સામાનાધિકરણ્યં તુ રાસભાદૌ અપિ અસ્તિ । તથા ચ "ધૂમવ્યાપકવસ્તિસમાનાધિકરણરાસભવાન્ પર્વતઃ" ઇત્યપિ જ્ઞાનં વ્યાપ્તિપ્રકારકમેવાસ્તિ । તથા ચ તાદૃક્જ્ઞાનાદપિ "વસ્તિમાન્ પર્વતઃ" ઇતિ અનુમિતિભવનાપત્તિઃ ભવતિ । તદ્વારણાય "વસ્તિઃ સામાનાધિકરણ્યમાત્રં ન

વ્યાપ્તિઃ, કિન્તુ વહ્નેઃ ધૂમત્વવતિ વિદ્યમાનં સામાનાધિકરણ્યમેવ હેતુનિષ્ઠા વ્યાપ્તિઃ" ઇતિ વક્તવ્યમ્ । તથા ચ રાસભસ્ય ધૂમત્વવત્વાભાવાત્ રાસભનિષ્ઠં સામાનાધિકરણ્યં વ્યાપ્તિરેવ નાસ્તિ । એવં ચ "ધૂમવ્યાપકવહ્નિસમાનાધિકરણરાસભવાન્ પર્વતઃ" ઇતિ જ્ઞાનં ન વ્યાપ્તિપ્રકારકં । તથા ચ ન તજ્ઞાનાત્ અનુમિત્યાપત્તિઃ । વ્યાપ્તિપ્રકારકપક્ષધર્મતાજ્ઞાનસ્યૈવાનુમિતિ-હેતુત્વાત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: ઉત્તર: ખરેખર વાત એ છે કે ધૂમત્વાદિવિશિષ્ટ એવા ધૂમને વ્યાપક એવી વહ્નિ તો લક્ષણ પ્રમાણે મળી ગઈ. અને તે વહ્નિનું સામાનાધિકરણ્ય એ વ્યાપ્તિ છે. "વહ્નિનું ધૂમમાં રહેલું સામાનાધિકરણ્ય વ્યાપ્તિ છે" એવું અમે આગળ કહ્યું નથી. પણ આમ માનીએ તો તાદૃશવહ્નિનું સામાનાધિકરણ્ય તો પર્વત ઉપર રહેલા ગધેડામાં પણ છે. અને તો પછી "ધૂમવ્યાપકવહ્નિસમાનાધિકરણ્યવત્ રાસભવાન્ પર્વતઃ=વહ્નિવ્યાપ્તરાસભવાન્ પર્વતઃ=વહ્નિનિરૂપિતસામાનાધિકરણ્યવદ્ રાસભવાન્ પર્વતઃ" એવું જે જ્ઞાન થાય એ પણ પરામર્શ ગણાશે અને તો પછી તેના દ્વારા પણ "પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્" એ સ્થલે "પર્વતો વહ્નિમાન્" એવી અનુમિતિ રાસભવાળા જ્ઞાનથી થવાથી આપત્તિ આવે છે. એ દૂર કરવા માટે એમ તો કહેવું જ પડશે કે ધૂમત્વવાળામાં તાદૃશવહ્નિનું સામાનાધિકરણ્ય એ વ્યાપ્તિ છે એટલે રાસભ એ ધૂમત્વવાળો ન હોવાથી રાસભમાં રહેલું તાદૃશસામાનાધિકરણ્ય એ વ્યાપ્તિ ન ગણાય. અને તેથી જ વહ્નિવ્યાપક ધૂમસામાનાધિકરણ્યવદ્-રાસભવાન્ પર્વતઃ" એ જ્ઞાન એ વ્યાપ્તિપ્રકારક જ ન ગણાય. કેમકે રાસભમાં રહેલું સામાનાધિકરણ્ય વ્યાપ્તિ ગણાતી નથી. એટલે આ જ્ઞાન પરામર્શ ન કહેવાય માટે તેનાથી અનુમિતિ થવાથી આપત્તિ ન આવે.

જાગદીશી -- ન ચ ધૂમાદિવ્યાપકવહ્ન્યાદિસમાનાધિકરણધૂમાદિમત્તાનિશ્ચયત્વેનૈવ પરામર્શસ્ય ધૂમાદિલિંગકાનુમિતિ-હેતુત્વાદુક્તવ્યાપ્તે રાસભાદિસાધારણ્યેऽપિ ન ક્ષતિરિતિ વાચ્યમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ તાદૃશરાસભજ્ઞાનાંદનુમિત્યુત્પત્તિનિવારણાય વ્યાપ્તિલક્ષણે "હેતુનિષ્ઠં સામાનાધિકરણ્યં" ઇત્યાદિ હેતુનિષ્ઠત્વસ્ય નિવેશો ન કરણીયઃ । યતો અન્યેન પ્રકારેણાપિ તદાપત્તિનિવારણં સંભવતિ । તથા હિ-ધૂમવ્યાપકવહ્નિસમાનાધિકરણ-ધૂમવત્તાનિશ્ચયઃ એવ અનુમિતિકારણત્વેન કલ્પનીયઃ । તથા ચ તાદૃશરાસભવત્તાજ્ઞાનં ન ધૂમવત્તાનિશ્ચયસ્વરૂપં । તતશ્ચ કારણાભાવાત્ ન અનુમિત્યુત્પત્તિઃ ભવિષ્યતિ । તથા ચાત્ર રાસભવત્તાજ્ઞાનાદનુમિતિભવનાપત્તિઃ ન ભવતિ ઇતિ ચેત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રશ્ન: "ધૂમવ્યાપકવહ્નિસમાનાધિકરણરાસભવાન્ પર્વતઃ" એવી પ્રતીતિ દ્વારા "પર્વતો વહ્નિમાન્" અનુમિતિ થવાની જે આપત્તિ આવે છે. તે દૂર કરવા માટે "ધૂમત્વવિશિષ્ટમાં રહેલું તાદૃશવહ્નિનું સામાનાધિકરણ્ય એ જ વ્યાપ્તિ છે." એવો ખુલાસો કરવાની કોઈ જરૂર નથી. કેમકે બીજી રીતે પણ એ આપત્તિ દૂર થઈ શકે છે.

ધૂમવ્યાપકવહ્નિસમાનાધિકરણ ધૂમવત્તાનિશ્ચયને જ અમે "પર્વતો વહ્નિમાન્" એવી ધૂમલિંગક અનુમિતિ

પ્રત્યે કારણ માન્યું. એટલે હવે કદાચ ઉપરોક્તવસ્તિસામાનાધિકરણરૂપ વ્યાપ્તિ એ રાસભમાં રહે તો પણ વાંધો નથી. કેમકે વસ્તિસમાનાધિકરણરાસભવાન્ પર્વતઃ" એ જ્ઞાન ધૂમવત્તાનિશ્ચય સ્વરૂપ જ ન હોવાથી કારણનો જ અભાવ છે. માટે આ જ્ઞાનથી અનુમિતિ થવાથી આપત્તિ ન આવે.

જાગદીશી -- પક્ષધર્મશો વિષયતયા અનુમિતિજનકતાવચ્છેદકસ્યૈવ વ્યાપ્તિપદાર્થતયા ધૂમત્વાદેસ્તત્ર નિવેશે તદ્ઘટિતસ્યૈવ વ્યાપ્તિત્વાદિતિ ભાવઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: સત્યં કિન્તુ એવમપિ ધૂમત્વવતિ=હેતૌ વિદ્યમાનં સાધ્યસામાનાધિકરણ્યં વ્યાપ્તિત્વેન કથયિતું આવશ્યકમ્ । યતઃ પક્ષધર્મશો વિશેષણવિધયા (વિષયવિધયા) અનુમિતિજનકતાવચ્છેદકો યો ભવતિ સ એવ વ્યાપ્તિત્વેનોચ્યતે । એવં ચ યદિ ધૂમવ્યાપકવસ્તિસમાનાધિકરણધૂમવત્તાજ્ઞાનં કારણત્વેન કલ્પ્યતે । તદા તુ તત્ર અનુમિતિકારણતા અસ્તિ । તદવચ્છેદકં ચ તાદૃશધૂમવત્તાજ્ઞાનત્વં । અત્ર જ્ઞાને ધૂમવાન્ પર્વતઃ પક્ષઃ । તસ્ય ધર્મઃ ધૂમઃ, તદંશે ધૂમત્વં અસ્તિ । તચ્ચ વિશેષણવિધયા [જ્ઞાને વિષયવિધયા વા] અનુમિતિકારણતાવચ્છેદકં ભવત્યેવ । એવં ચ ધૂમત્વઘટિતા એવ વ્યાપ્તિઃ મન્તવ્યા । અતઃ તાદૃશધૂમવત્તાજ્ઞાનં કારણત્વેન યદિ કલ્પ્યતે । તદાપિ ધૂમત્વાદિઘટિતા ધૂમત્વવતિ વસ્તિનિરૂપિતસામાનાધિકરણ્યરૂપા વ્યાપ્તિરનિચ્છતાઽપિ સ્વીકર્તવ્યા એવ ।

અત્ર "વિષયતયા" ઇતિ અસ્ય પદસ્યાયમર્થઃ યદુત ધૂમત્વં જ્ઞાને વિષયં । અતઃ ધૂમત્વં વિષયિતાસમ્બન્ધેન જ્ઞાને વર્તમાનં સત્ જ્ઞાનનિષ્ઠકારણતાયાઃ અવચ્છેદકં ભવતિ । ધૂમત્વં જ્ઞાનવિષયં અસ્તિ, અતઃ એવ તદ્ વિષયિતાસમ્બન્ધેન જ્ઞાને વિદ્યમાનમભવત્ । તસ્માત્ તદ્ વિષયવિધયાઽનુમિતિજનકતાવચ્છેદકઘટકં ભવતિ । યદિ હિ "વિશેષણવિધયા" ઇતિ પાઠઃ । તદા તુ પક્ષધર્મશો ધૂમે વિશેષણત્વેન ધૂમત્વં પ્રતિભાસતે । તસ્માત્ વિશેષણવિધયા તત્ કારણતાવચ્છેદકં ભવતીતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: ઉત્તરઃ સાચી વાત છે તમારી. પણ એવો નિયમ છે કે વ્યાપ્તિપ્રકારક- પક્ષધર્મતાજ્ઞાનમાં=પરામર્શમાં પક્ષધર્મ તરીકે જે ભાસે. તે પક્ષધર્મશમાં રહેલો જે પદાર્થ પરામર્શમાં રહેલી અનુમિતિકારણતાનો વિશેષણ તરીકે અવચ્છેદક બને તે જ વ્યાપ્તિ હોય.

તમે 'વસ્તિવ્યાપ્યધૂમવાન્ પર્વતઃ' એવા જ્ઞાનને અનુમિતિ કારણ માન્યું. તેમાં પક્ષ=પર્વત છે. તેમાં ધર્મ=વિશેષણ તરીકે ધૂમ હેતુ બને છે. અને તે ધૂમમાં ધૂમત્વ એ વિશેષણ છે અને આખા પરામર્શનો તે વિષય પણ બને જ છે. એટલે પરામર્શમાં આવેલી અનુમિતિકારણતાનો અવચ્છેદક પક્ષધર્મશમાં રહેલો ધૂમત્વ પણ બને જ છે. અને તેથી જે વ્યાપ્તિ માનવી હોય તે ધૂમત્વથી ઘટિત જ માનવી પડવાની છે. અને માટે જ "ધૂમત્વવાળામાં વસ્તિનું સામાનાણ્ય એ વ્યાપ્તિ" એમ અમે જે કહ્યું છે. તે યોગ્ય જ છે. કેમકે તમારી વાત માનીએ તો ય એ જ વાતની સિદ્ધિ થાય છે.

જાગદીશી -- *ધૂમત્વાદિમતીતિ* । તથા ચ 'તસ્યેતિ' મૂલસ્થં તત્પદં લક્ષ્યે લક્ષણે ચોભયત્રૈવાન્વિતમિતિ

ભાવઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ : इत्थं च न केवलं धूमव्यापकवह्निनिरूपितं सामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिः । किन्तु "धूमव्यापकवह्निनिरूपितं धूमनिष्ठं सामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिः" इति परिष्कारः कर्तव्यः । तथा च चिन्तामणीग्रन्थोक्तलक्षणे "तेन=साध्येन समं तस्य सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः" इति अत्र पूर्वं तु साध्येन समं सामानाधिकरण्यं तस्य=हेतोः व्याप्तिः इति अर्थः कृतः । इदानीं तु "साध्येन समं हेतोः सामानाधिकरण्यं" अर्थात् "साध्यनिरूपितं हेतुनिष्ठं सामानाधिकरण्यमेव हेतुनिष्ठा व्याप्तिः" इति अर्थः कर्तव्यः । एवं च "तस्य" इति मूलस्थं पदं व्याप्तिलक्षणे व्याप्तिलक्ष्ये च अन्वितं ज्ञेयम् । तथा चेदमनुमानं । हेतुनिष्ठा व्याप्तिः स्वेतरभेदवती हेतुनिष्ठ-हेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यत्वात् इति, हेतुनिष्ठं साध्यसामानाधिकरण्यं स्वेतरभिन्नं हेतुनिष्ठ-हेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यत्वात् इति वा भवति ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ : હવે જ્યારે "ધૂમત્વવાળામાં રહેલ વહ્નિસામાનાધિકરણ્ય" ને જ વ્યાપ્તિ માનવાની છે. ત્યારે તો ચિંતામણીગ્રન્થોક્ત લક્ષણમાં જે "તસ્ય" પદ છે. એ લક્ષ્ય અને લક્ષણ એમ બેયમાં જોડવાનું છે. અર્થાત્ "તેન સમં તસ્ય સામાનાધિકરણ્યમ્" એનો અર્થ--"વહ્નિની સાથે તસ્ય=ધૂમનું=ધૂમત્વવાળાનું સામાનાધિકરણ્ય" એ લક્ષણમાં "તસ્ય" પદ લીધું. અને "એ સામાનાધિકરણ્ય એ તસ્ય=ધૂમની=ધૂમમાં રહેલી વ્યાપ્તિ છે." એમ લક્ષ્યમાં પણ "તસ્ય" પદ જોડવાનું રહે છે. એટલે અનુમાન આ પ્રમાણે--ધૂમનિષ્ઠ ધૂમવ્યાપકવહ્નિસામાનાધિકરણ્ય (પક્ષ) સ્વેતરભિન્ન (સાધ્ય) ધૂમનિષ્ઠધૂમવ્યાપક વહ્નિસામાનાધિકરણ્યત્વાત્...

જાગદીશી -- ननु साधननिष्ठसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे ('एकैव हि' इत्यादिग्रन्थानुपपत्तिस्तदवस्थैव तथा) विशिष्टसत्त्वव्यापकीभूतद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यवतः सत्त्वस्य गुणादौ परामर्शाद्गुणेऽपि द्रव्यत्वानुमितेः प्रमात्वं स्यात् ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ : ननु साधननिष्ठसामानाधिकरण्यं यदि व्याप्तिः, तदा तु सा पूर्ववत् प्रतिधूमं भिन्नैव । तथा च "एकैव हि सा व्याप्तिः" इति वचनविरोधः । किञ्च "विशिष्टसत्ताव्यापकद्रव्यत्वसमानाधिकरणसत्तावान् गुणः" इति इदमपि ज्ञानं व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानरूपम् मन्तव्यम् । यतः शुद्धसत्ता विशिष्टसत्ता चैका एव । तथा च द्रव्यत्वसाध्यनिरूपितसामानाधिकरण्यं विशिष्टसत्तानिष्ठं व्याप्तिरूपमेवात्र शुद्धसत्तायां विशिष्टसत्ताऽभिन्नायां प्रकारः । तथा च अस्मात् परामर्शात् "द्रव्यत्ववान् गुणः" इति अनुमितिरपि स्यात् । सा च प्रमा स्यात् इति चेत्

ચન્દ્રશેખરીયાઃ : પ્રશ્નઃ આ રીતે હેતુમાં રહેલ સાધ્યસામાનાધિકરણ્યને વ્યાપ્તિ માની. પણ એ તો દરેક હેતુમાં જુદી જુદી જ હોવાથી "એક જ વ્યાપ્તિ છે" એ વાત ઘટી શકતી નથી.

અને બીજી વાત એ કે "દ્રવ્યં વિ.સત્વાત્" અહીં વિશિષ્ટ સત્તાને વ્યાપક એવું દ્રવ્યત્વ તો છે જ. અને એ દ્રવ્યત્વનું સામાનાધિકરણ જ એ વિશિષ્ટસત્તામાં છે. તેમ તેનાથી અભિન્ન એવી શુદ્ધસત્તામાં પણ છે જ. અને તેથી 'વિશિષ્ટસત્તાવ્યાપકદ્રવ્યત્વસમાનાધિકરણસત્તાવાન્ ગુણઃ' આવો પરામર્શ થાય તો એ પણ સત્તામાં=હેતુમાં રહેલા દ્રવ્યત્વસામાનાધિકરણનો જ બોધ છે. એટલે આ જ્ઞાનને પણ વ્યાપ્તિપ્રકારક પ્રમાણ જ માનવું પડશે. અને તેનાથી "ગુણઃ દ્રવ્યત્વવાન્" એવી અનુમિતિ થવાની આપત્તિ અને એ અનુમિતિને પ્રમા માનવાની આપત્તિ આવશે. કેમકે એ પ્રમાત્મકજ્ઞાનથી જન્ય છે.

જાગદીશી -- અત આહ *તદ્વતીતિ* । -તાદૃશસામાનાધિકરણ્યવતીત્યર્થઃ । તથા ચ તાદૃશસામાનાધિકરણ્ય-વિશિષ્ટધૂમત્વં વ્યાપ્તિઃ, તત્પ્રકારિકૈવ પક્ષધર્મતાધીરનુમિતિહેતુઃ । તત્ર ચ નીલઘટત્વપ્રકારકબુદ્ધૌ ઘટત્વસ્યેવ સ્વરૂપત એવ ધૂમત્વસ્ય ભાનં, ન તુ ધૂમત્વત્વેન । નાતો ગૌરવમિતિ ભાવઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: તર્હિ હેતુવ્યાપકસાધ્યસામાનાધિકરણ્યવતિ ધૂમે વર્તમાનં ધૂમત્વં એવ વ્યાપ્તિઃ ઇતિ ઉચ્યતામ્ । એવં વિશિષ્ટસત્તાવ્યાપકદ્રવ્યત્વસામાનાધિકરણ્યવત્યાં સત્તાયાં વર્તમાનં વિશિષ્ટસત્તાત્વમેવ વ્યાપ્તિઃ ઇતિ ઉચ્યતામ્ । તથા ચ તાદૃશસત્તાવત્ત્વજ્ઞાનસ્ય વિશિષ્ટસત્તાપ્રકારકત્વાભાવાત્ તજ્ઞાનં વ્યાપ્તિપ્રકારકમેવ નાસ્તિ । અતઃ ન તદ્જ્ઞાનં પરામર્શઃ । તથા ચ ન તસ્માત્ જ્ઞાનાત્ "ગુણઃ દ્રવ્યત્વવાન્" ઇતિ અનુમિત્યાપત્તિરિતિ ભાવઃ । પરામર્શજ્ઞાનસ્યૈવાનુમિતિ-જનકત્વાત્ ।

અત્ર ધૂમે ધૂમત્વં વહ્નિસામાનાધિકરણ્યં ચ વર્તતે । અતઃ સામાનાધિકરણ્યસમ્બન્ધેન ધૂમત્વં વહ્નિસામાનાધિકરણ્યવિશિષ્ટં ભવતિ । તથા ચ વહ્નિસામાનાધિકરણ્યવિશિષ્ટં ધૂમત્વમેવાત્ર વ્યાપ્તિઃ । તત્પ્રકારિકા એવ પક્ષધર્મતાપ્રતીતિઃ અનુમિતિહેતુઃ । અતઃ ન "ગુણઃ દ્રવ્યં" ઇત્યનુમિત્યાપત્તિરિતિ અનન્તરમેવોક્તં ।

નનુ ધૂમત્વં યદિ વ્યાપ્તિઃ, તદા તુ તસ્ય ધૂમત્વત્વેન ભાનં ભવેત્ । ધૂમત્વત્વં ચ ધૂમેતરાવૃત્તિત્વે સતિ સકલધૂમવૃત્તિત્વરૂપં ગુરુભૂતં । અતઃ નૈતદ્ ધૂમત્વે વ્યાપ્તિત્વકથનમુચિતમિતિ ચેત્ ન । યથા હિ નીલઘટત્વપ્રકારકે જ્ઞાને ઘટત્વસ્ય સ્વરૂપતઃ એવ ભાનં ભવતિ । ન તુ ઘટત્વત્વેન । એવમત્રાપિ ધૂમત્વસ્ય સ્વરૂપતઃ એવ ભાનં ભવતિ । નતુ ધૂમત્વત્વેન । અતઃ ન ગૌરવમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: ઉત્તરઃ તો પ્રછી અમે વહ્નિસામાનાધિકરણ્યવાળામાં રહેલ ધૂમત્વને અને દ્રવ્યત્વસામાનાધિકરણ્યમાં રહેલ વિશિ.સત્તાત્વને જ વ્યાપ્તિ તરીકે માનશું. એટલે 'વહ્નિવ્યાપ્યધૂમવાન્ પર્વતઃ' માં તો ધૂમત્વ એ પ્રકાર છે. માટે તેનાથી અનુમિતિ થઈ શકે. જ્યારે 'વિશિ.સત્તાવ્યાપકદ્રવ્યત્વસમાનાધિકરણ્યસત્તાવાન્ ગુણઃ' આમાં વિશિ.સત્તાત્વ એ પ્રકાર તરીકે નથી. અને માટે જ આ જ્ઞાન વ્યાપ્તિપ્રકારક ન ગણાતા તેનાથી અનુમિતિ થવાની અને અનુમિતિ સાચી માનવાની આપત્તિ આવતી નથી.

આને એમ પણ કહેવાય કે ધૂમમાં વહ્નિસામાનાધિકરણ્ય અને ધૂમત્વ બે ય છે. એટલે સમાનાધિકરણ્યત્વસંબંધથી

વહ્નિસામાનાધિકરણ્યવિશિષ્ટ ધૂમત્વ એ વ્યાપ્તિ બને. અને તે વ્યાપ્તિપ્રકારક પક્ષધર્મતાનું જ્ઞાન એ કારણ બને.

પ્રશ્ન: ધૂમત્વને વ્યાપ્તિ માનશો તો ધૂમત્વત્વેન ધૂમત્વનો બોધ માનવો પડે. અને ધૂમત્વત્વ તો ધૂમેતર-અવૃત્તિત્વે સતિ સકલધૂમવૃત્તિત્વ રૂપ છે. એટલે આ તો ધણું ગૌરવ થાય.

ઉત્તર: જેમ "નીલો ઘટ:" એવી નીલઘટત્વપ્રકારકબુદ્ધિમાં ઘટત્વનું સ્વરૂપથી જ ભાન થાય છે. પણ ઘટત્વેન ભાન થતું નથી. તેમ અહીં પણ ધૂમત્વનું ભાન સ્વરૂપથી જ થાય. ધૂમત્વત્વધર્મને લઈને નથી થતું. માટે કોઈ ગૌરવ ન થાય.

જાગદીશી -- *આદ્યેતિ* । तथा च तामुपादायैव 'पर्वतीयवह्निधूमयोरसन्निकर्षात्तयोः कथं व्याप्तिग्रह' इति परामर्शीयः पूर्वपक्ष (ग्रन्थ) इति भावः । *द्वितीयेति* । तथा च तामभिप्रेत्यैव 'एकैव हि सा व्याप्ति'रिति (परामर्शीयसिद्धान्त) ग्रन्थ इति भावः । यत्रैकमेव साध्याधिकरणं तत्रैतद्रूपवानेतद्रसादित्यादा-वाद्याऽप्यभिन्नैव । यत्र च द्रव्यत्वादौ साध्ये रूपत्वव्याप्यजातिमतो हेतुत्वं तत्र हेतुतावच्छेदकीभूत-नीलत्वादिजातीनां नानात्वेन द्वितीयाऽपि क्वचिद्भिन्नैवेति मन्तव्यम् ।। ४ ।।

ચન્દ્રશેખરીયા: અત્ર દીધિતિ ગ્રન્થાર્થઃ-યદિ હિ "ધૂમત્વવતિ વહ્નિસામાનાધિકરણ્યં વ્યાપ્તિઃ" ઇતિ પ્રથમઃ કલ્પઃ સ્વીક્રિયતે તદા સા વ્યાપ્તિઃ પ્રતિધૂમં ભિન્નૈવ મન્તવ્યા । યદિ હિ "વહ્નિસામાનાધિકરણ્યવિશિષ્ટં ધૂમત્વં વ્યાપ્તિઃ" ઇતિ દ્વિતીયઃ કલ્પઃ સ્વીક્રિયતે । તદા તુ સા વ્યાપ્તિઃ સર્વેષુ ધૂમેષુ એકૈવ ઇતિ ધ્યેયમ્ ।

જાગદીશીગ્રન્થાર્થસ્તુ-પ્રથમાં વ્યાપ્તિં મનસિકૃત્યૈવ-"પર્વતીયવહ્નિધૂમયોરસન્નિકર્ષાત્ તયોઃ કથં વ્યાપ્તિગ્રહઃ"-ઇતિ પરામર્શીયઃ પૂર્વપક્ષઃ । પર્વતીયવહ્નિઃ પ્રત્યક્ષં ન દૃશ્યતે, ધૂમસ્તુ દૃશ્યતે । અતઃ અત્ર ઉભયેન સહ સન્નિકર્ષો નાસ્તિ । તથા ચ કથં તયોઃ મધ્યે વિદ્યમાનાયાઃ વ્યાપ્તેઃ ગ્રહો ભવેત્? ઇતિ ।

દ્વિતીયાં વ્યાપ્તિં મનસિકૃત્યૈવ "એકૈવ હિ સા વ્યાપ્તિઃ" ઇતિ પરામર્શીયોત્તરીભૂતસિદ્ધાન્તગ્રન્થઃ । યતઃ ધૂમત્વં એકમેવ, તસ્માત્ સા વ્યાપ્તિઃ પ્રતિધૂમં એકૈવ, ન તુ ભિન્ના । અતઃ એવ પર્વતીયધૂમેઽપિ પૂર્વગૃહીતધૂમત્વાત્મકવ્યાપ્તેઃ સ્મરણં ભવિષ્યતિ એવ । ન તત્ર દોષઃ ઇતિ પૂર્વમેવ વિસ્તરતો નિરૂપિતમ્ ।

અત્રેદમવધેયં । યદ્યપિ દીધિતૌ પ્રથમા વ્યાપ્તિઃ પ્રતિહેતુ ભિન્ના ઉક્તા । કિન્તુ યત્ર "તદ્રૂપવાન્ તદ્રસાત્" ઇત્યાદિ અનુમાનં, તત્ર તુ એકઃ એવ હેતુઃ । તસ્માત્ તદ્રૂપનિરૂપિતસામાનાધિકરણ્યરૂપા વ્યાપ્તિરપિ એકૈવ, ન તુ ભિન્ના । તદધિકરણસ્ય હેતોઃ એકત્વાત્ ।

એવં યદ્યપિ દ્વિતીયા વ્યાપ્તિઃ પ્રતિહેતુ એકૈવ ઇતિ ઉક્તમ્ । કિન્તુ યત્ર "દ્રવ્યત્વવાન્ રૂપત્વવ્યાપ્યજાતિમતઃ" ઇતિ અનુમાનં । તત્ર તુ હેતુતાવચ્છેદિકાઃ નીલત્વપીતત્વાદિજાતયઃ અનેકાઃ । તથા ચ દ્રવ્યત્વસામાનાધિકરણ્યવિશિષ્ટનીલત્વં,

દ્રવ્યત્વસામાનાધિકરણ્યવિશિષ્ટપીતત્વં इत्यादि भिन्नैव व्याप्तिः अत्र भवति । अतः न दीधितिग्रन्थे एकान्तो ग्राह्यः ।

यत्र हेतुः सर्वत्र जगति एकः एव तत्र प्रथमाऽपि व्याप्तिः अभिन्नैव । यत्र हेतुतावच्छेदकाः प्रभूताः तत्र द्वितीयाऽपि व्याप्तिः प्रतिहेतु भिन्नैव इति निष्कर्षः ।

ચન્દ્રશેખરીયા: દીધિતિ કહે છે કે જો ધૂમત્વવાળામાં વસ્તિસામાનાધિકરણ્યને વ્યાપ્તિ કહીએ તો એ પ્રત્યેક ધૂમમાં જુદી જુદી જાણવી. કેમકે દરેક ધૂમમાં તે સામા.ણ્ય જુદું જુદું છે. અને જો વસ્તિસામા.ણ્યવિશિષ્ટધૂમત્વને જ વ્યાપ્તિ માનીએ તો એ ધૂમત્વ તો દરેક ધૂમમાં એક જ હોવાથી એક જ વ્યાપ્તિ ગણાય.

આમાં પર્વતીયધૂમ અને વસ્તિને વિશે તો ચક્ષુસનિકર્ષ ન થયો હોવાથી શી રીતે ધૂમમાં વસ્તિવ્યાપ્તિનો ગ્રહ થયો?" એ પૂર્વપક્ષ એ "ધૂમત્વવાળામાં રહેલ સામા.ણ્ય એ જ વ્યાપ્તિ છે" એ પ્રથમ મતને મનમાં રાખીને ઉભો થયેલો છે. અને એટલે જ ધૂમત્વમાત્રને જ વ્યાપ્તિ માની લઈને પછી "એકા એવ સા વ્યાપ્તિ:" એ સિદ્ધાન્તગ્રન્થ લખાયો છે. આની ચર્ચા હમણાં જ કરી ગયા છીએ.

જો કે આમાં "ધૂમત્વવાનૂમાં વસ્તિસામાનાધિકરણ્ય રૂપ વ્યાપ્તિ એ ભિન્નભિન્ન છે" એમ કહ્યું છે. છતાંય જે અનુમાનમાં આવેલો હેતુ આખા જગતમાં એક જ હશે ત્યાં તો એ સાધ્યની વ્યાપ્તિ એકમાં જ રહેનારી હોવાથી એ કંઈ જુદી જુદી બનવાની જ નથી. જેમ "એતદ્દરૂપવાન્ એતદ્દરસાત્" અહીં એતદ્દરસ તરીકે માત્ર એક જ રસ લેવાયો છે. એટલે એતદ્દરસત્વવાળામાં એતદ્દરૂપનું સામાનાધિકરણ્ય એ માત્ર એક જ રસમાં રહેવાનું. એટલે અહીં વ્યાપ્તિ એક જ થવાની છે.

તેમ ધૂમત્વાદિને જ વ્યાપ્તિ માનવાના બીજા મતમાં "એ વ્યાપ્તિ એક જ છે" એવું જે કહ્યું. ત્યાં પણ એમ સમજી રાખવું કે ઘટઃ દ્રવ્યં રૂપત્વવ્યાપ્તજાતિમતઃ અહીં દ્રવ્યત્વસામાનાધિકરણ્યવિશિષ્ટ એવું રૂપત્વવ્યાપ્ત જાતિમત્વ=હેતુતાવચ્છેદક=રૂપત્વવ્યાપ્તજાતિઓ જ વ્યાપ્તિ બનવાની છે. અને એ જાતિઓ તો નીલત્વ પીતત્વ રક્તત્વાદિ અનેક છે. ધૂમત્વની જેમ એક જ નથી. એટલે અહીં નીલત્વાદિ અનેક વ્યાપ્તિઓ મળવાની.

એટલે હેતુતાવચ્છેદકવિશિષ્ટમાં સાધ્યસામાનાધિકરણ્ય=વ્યાપ્તિ જુદી જુદી હોય એ વાત બધી જગ્યાએ ન લગાડવી. તેમ "સાધ્યસામાનાધિકરણ્યથી વિશિષ્ટ એવો હેતુતાવચ્છેદક રૂપ વ્યાપ્તિ એ એક જ હોય" એ વાત પણ બધી જ જગ્યાએ ન લગાડવી.

दीधिति

अयं कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादिसङ्ग्रहायासमानाधिकरणान्तम् । यत्तु-इदं संयोगि

द्रव्यत्वादित्यत्राव्याप्तिवारणाय तत्,

संयोगस्य शाखाद्यवच्छेदेन वृत्तेर्वृक्षत्वावच्छेदेन तत्सामान्याभाववृत्तावविरोधात्, तत्र

चातीन्द्रियस्य संयोगस्य सत्त्वात्, परितः प्रतियोग्युपलब्ध्येर्दोषाद्वा 'वृक्षे न संयोग'

ઇત્યાદિનાધ્યક્ષમિતિ, -તત્ર, દ્રવ્યે સંયોગસામાન્યાભાવે માનાભાવાત્ ।

જાગદીશી -- કપિસંયોગિન્યેતત્પદાર્થસ્ય સાધ્યતાભ્રમનિરાસાર્થ'મય'મિતિ પક્ષનિર્દેશ: ।

ચન્દ્રશેખરીયા: દીધિતિનિષ્ઠવાક્યસ્યાયમર્થ:-યદિ મૂલલક્ષણે પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણપદં અભાવવિશેષણત્વેન ન નિવેશ્યતે । તદા "કપિસંયોગી એતદ્વૃક્ષત્વાત્" ઇત્યાદૌ અવ્યાપ્તિ: । એતદ્વૃક્ષે મૂલાવચ્છેદેન કપિસંયોગાભાવસત્ત્વાત્ । તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં કપિસંયોગત્વમેવ સાધ્યતાવચ્છેદકં ઇતિ ભવતિ અવ્યાપ્તિ: । કિન્તુ તદ્વિશેષણોપાદાને તુ મૂલાવચ્છિન્નકપિસંયોગાભાવ: સ્વપ્રતિયોગિના શાખાવૃત્તિના કપિસંયોગેન સહ સમાનાધિકરણં: એવ । અતઃ ન સ ગૃહ્યતે । અતઃ ઘટાભાવમાદાય લક્ષણસમન્વય: ।

અધુના જાગદીશીવાક્યાનાં ભાવાર્થ: પ્રતિપાદ્યતે । દીધિતૌ "અયં કપિસંયોગી એતદ્વૃક્ષત્વાત્" ઇતિ અનુમાનં દર્શિતમ્ । પ્રાયઃ વ્યાપ્તિનિરૂપણે પક્ષનિર્દેશો ન ક્રિયતે । અત્ર તુ "અયં" પદેન પક્ષનિર્દેશ: કૃતઃ । યતો યદિ સ ન ક્રિયતે । તદા કપિસંયોગી એતદ્વૃક્ષત્વાત્ ઇતિ અત્ર ।" એતત્પદાર્થ: અત્ર સાધ્ય: અસ્તિ" ઇત્યાકારકો ભ્રમ: કસ્યચિત્ ભવેત્ । તદ્વારણાય "અયં" પદેન પક્ષોલ્લેખ: કૃતઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: દીધિતિનો અર્થ આ પ્રમાણે-મૂળ લક્ષણમાં "જો પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ "એ પદ અભાવના વિશેષણ તરીકે ન લે તો "અયં કપિસંયોગી એતદ્વૃક્ષત્વાત્" માં અવ્યાપ્તિ આવે. કેમકે હેત્વધિકરણ એવા એતદ્વૃક્ષમાં મૂલાવચ્છેદેન કપિસંયોગાભાવ છે. અને તેની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક જ સાધ્યતાવચ્છેદક કપિસંયોગત્વ છે. પણ એ વિશેષણથી આપત્તિ ન આવે. કેમકે એજ વૃક્ષમાં કપિસંયોગ પણ છે. એટલે મૂલાવચ્છિન્નકપિસંયોગાભાવ એ પોતાના પ્રતિયોગી=કપિસંયોગની સાથે સમાનાધિકરણ જ છે. માટે આ અભાવ ન લેવાય એટલે ઘટાભાવ લઈને લક્ષણ ઘટી જાય.

જાગદીશી-આમ તો વ્યાપ્તિનિરૂપણમાં લગભગ પક્ષનો નિર્દેશ કરવામાં આવતો નથી. પણ અહીં જો "અયં" પદ ન મુકે તો કપિસંયોગી (પક્ષ) એતત્ (સાધ્ય) વૃક્ષત્વાત્" એવો કોઈને ભ્રમ થવાની શક્યતા છે. એટલે જ "અયં" થી પક્ષનિર્દેશ કર્યો. જેથી કપિસંયોગી=સાધ્ય અને એતત્વૃક્ષત્વાત્ (હેતુ) તરીકે જ જણાય. ભ્રમ ન થાય.

જાગદીશી -- સામ્પ્રદાયિકમતે સંયોગસામાન્યાભાવમાત્રસ્ય દ્રવ્યેઽભાવાત્- *કપીતિ* ।

ચન્દ્રશેખરીયા: એવં યદિ "કપિ"શબ્દો ન નિવેશ્યતે । તદા "અયં સંયોગી એતદ્વૃક્ષત્વાત્" ઇતિ અનુમાનં ભવેત્ । તત્ર ચ સામ્પ્રદાયિકમતે એતદ્વૃક્ષે સંયોગસામાન્યાભાવસ્ય અસત્ત્વાત્ સાધ્યાભાવ: લક્ષણઘટકઃ ન ભવેત્ । તથા ચ ઘટાભાવમાદાય લક્ષણસમન્વય: સંભવેત્ । એવં ચ પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણપદં વિનાપિ લક્ષણઘટનાત્ તત્ પદં નિરર્થકમેવ

ભવેત્ । અત્ર તુ તસ્ય પદસ્ય સાર્થકતાપ્રતિપાદનાયૈવ પ્રયાસઃ ક્રિયતે । તસ્માત્ કપિપદં આવશ્યકમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: જો "કપિ" પદ ન મુકો તો પછી "પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ" પદ ન મુકવા છતાં ય કોઈ વાંધો ન આવે. કેમકે સામ્પ્રદાયિક મત પ્રમાણે તો એતદ્વૃક્ષમાં=હેતુ અધિકરણમાં સંયોગાભાવ=સાધ્યાભાવ તો મૂલાદિ કોઈપણ સ્થાને નથી જ મળવાનો. માટે ઘટાભાવને લઈને જ લક્ષણ ઘટી જાય. માટે જ "કપિ" પદ છે. એ "કપિ" પદથી જ અવ્યાપ્તિ અને વિશેષણ દ્વારા તેનો પરિહાર દીધિતિમાં લખ્યા પ્રમાણે ઘટે.

જાગદીશી -- વૃક્ષમાત્રે કપિસંયોગાભાવાત્- *એતદિતિ* ।

ચન્દ્રશેખરીયા: યદિ 'એતત્'પદં ન લિખ્યતે । તદા વૃક્ષત્વં હેતુર્ભવેત્ તચ્ચ સર્વવૃક્ષેષુ અસ્તિ । કિન્તુ સર્વવૃક્ષેષુ કપિસંયોગો નાસ્તિ । બહવો વૃક્ષાઃ કપિસંયોગહીના એવ સન્તિ । તસ્માત્ ઇદમનુમાનમેવાસત્ ભવેત્ । તતશ્ચ અત્ર લક્ષણાગમનસ્યેષ્ટત્વાત્ પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણપદં વ્યર્થમેવ ભવેત્ । નચ તદિષ્ટં । તસ્માત્ "એતદ્" પદોલ્લેખઃ કૃતઃ । તતશ્ચ તદ્વિશેષણાનુપાદાનેઽવ્યાપ્તિઃ । તદુપાદાને ચ અવ્યાપ્તિનિરાસઃ ભવતિ ઇતિ તત્પદં સાર્થકં ભવતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: હેતુમાં "એતદ્" પદ ન મુકે. તો તો માત્ર વૃક્ષત્વહેતુ બને. અને એવા તો ઘણાંય વૃક્ષો છે. જેમાં એક પણ "કપિ" નથી. એટલે એ અનુમાન જ ખોટું પડી જતાં ત્યાં લક્ષણસમન્વય ન થાય તે ઇષ્ટ જ બને. અને તેથી પેલું વિશેષણ આપવાની જરૂર જ ન રહે. માટે જ આ "એતદ્" વિશેષણ છે.

જાગદીશી -- ન ચાભાવે હેતુસામાનાધિકરણ્યસ્યેવ હેત્વધિકરણે નિરવચ્છિન્નવૃત્તિત્વરૂપસ્ય નિવેશાદુક્તાઽવ્યાપ્તિવ્યુદાસસમ્ભવાત્ પ્રતિયોગિવૈયધિકરણ્યવિશેષણપ્રવેશો મૂલકૃતોઽનુચિત ઇતિ વાચ્યમ્; અગ્રે તસ્ય સમાધાસ્યમાનત્વાદિતિ ભાવઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ યથા અભાવો હેતુસમાનાધિકરણો ગૃહીતઃ, તથા સ એવ અભાવો નિરવચ્છિન્નવૃત્તિઃ= નિરવચ્છિન્નવૃત્તિતાવાનેવ ગ્રાહ્યઃ । પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણનિવેશો ન કરણીયઃ । એતદ્વૃક્ષવૃત્તિકપિસંયોગાભાવસ્તુ ન નિરવચ્છિન્નવૃત્તિતાવાન્ । કિન્તુ મૂલાવચ્છિન્નવૃત્તિતાવાન્ । અર્થાત્ સ કપિસંયોગાભાવઃ મૂલાવચ્છેદનૈવ વૃક્ષે વર્તતે । એવં ચ સ અભાવઃ ન લક્ષણઘટકો ભવતિ । તતશ્ચ ઘટાભાવમાદાય લક્ષણસમન્વયઃ ઇતિ ચેત્ સત્યં । અગ્રેઽવચ્છેદકનિરુક્તિગ્રન્થે પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણપદં પરિત્યજ્ય અસ્ય સમાધાનં કરિષ્યામઃ । અત્ર ગ્રન્થે ન સમાધાસ્યામઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રશ્નઃ આપણે અભાવને જેમ હેતુ સમાનાધિકરણ લીધો છે. તેમ "તે જ અભાવ એ હેતુ-અધિકરણમાં નિરવચ્છિન્નવૃત્તિ જ લેવાનો." એવો નિવેશ કરી દઈએ તો આ આપત્તિ નીકળી જાય. કેમકે હેત્વધિકરણવૃક્ષમાં જે કપિસંયોગાભાવ લીધો છે એ તો મૂલાવચ્છેદન રહેલો છે. અર્થાત્ નિરવચ્છિન્નવૃત્તિતાવાળો એ અભાવ નથી. પણ મૂલાવચ્છેદન રહેલો છે. અર્થાત્ નિરવચ્છિન્નવૃત્તિતાવાળો એ અભાવ નથી. પણ મૂલાવચ્છિન્નવૃત્તિતાવાળો છે. માટે આ અભાવ ન લેવાય. અને એટલે ઘટાભાવ લઈને લક્ષણ ઘટી જાય. વૃક્ષમાં

તો સર્વત્ર ઘટાભાવ રહેલો જ હોવાથી તે ઘટાભાવમાં રહેલી વૃત્તિતા એ તો નિરવચ્છિન્ન જ મળી જાય છે. માટે અવ્યાપ્તિ ન આવે. એટલે "પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ" પદ ન મુકવું. પણ હેતુ-અધિકરણો નિરવચ્છિન્નવૃત્તિતાવત્ યઃ અભાવઃ.... એમ કહેવું.

ઉત્તરઃ આ વાતનું સમાધાન અમે આગળ કરશું. અર્થાત્ અવચ્છેદકત્વનિરુક્તિમાં આ વિશેષણ છોડીને નવું સિદ્ધાન્તલક્ષણ કહેવાના જ છીએ. આ ગ્રન્થમાં તે કહેવાના નથી.

જાગદીશી -- તત્=અસમાનાધિકરણાન્તમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ અત્ર પ્રાચીનાઃ વદન્તિ- "ઇદં સંયોગિ દ્રવ્યત્વાત્" इति अत्र अव्याप्तिवारणायैव प्रतियोग्यसमानाधिकरणपदं । तदनुपादाने तु द्रव्ये संयोगाभावस्य सत्त्वात् तदभावप्रतियोगितावच्छेदकमेव संयोगत्वं साध्यतावच्छेदकं भवतीति अव्याप्तिः । प्रतियोग्यसमानाधिकरणपदोपादाने तु न भवति अव्याप्तिः । संयोगाभावस्य हेत्वधिकरणे स्वप्रतियोगिसंयोगसमानाधिकरणत्वात् ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ પ્રાચીનોઃ ખરેખર તો આ વિશેષણ ન મુકીએ તો "ઇદં સંયોગિ દ્રવ્યત્વાત્" એ સ્થાને અવ્યાપ્તિ આવે. તે નિવારવા માટે જ આ વિશેષણ છે. તે આ પ્રમાણે-દ્રવ્યત્વહેતુના અધિકરણ દ્રવ્યમાં સંયોગાભાવ મળી જ જવાનો. જેમકે એ દ્રવ્ય તરીકે વૃક્ષ લો. તો વૃક્ષ સિવાયના તમામ દ્રવ્યોમાં રહેલા સંયોગો તો વૃક્ષમાં સર્વથા રહેવાના જ નથી. અને વૃક્ષમાં પણ જે કપિસંયોગાદિ છે. એ બધા જ જુદા-જુદા અવયવની અપેક્ષાએ તે વૃક્ષમાં રહે છે. એટલે પોતપોતાના અધિકરણ એવા અવયવ સિવાયના બીજા અવયવોમાં=મૂલાદિમાં તો તેમનો જ અભાવ મળી જવાનો. આમ બધા જ સંયોગાભાવ એ અહીં વૃક્ષમાં મળી જાય. અને તેની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક સંયોગત્વ જ સાધ્યતાવચ્છેદક બનવાથી અવ્યાપ્તિ આવે. "પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ" મુકીએ તો આ સંયોગાભાવ સ્વપ્રતિયોગિકપિસંયોગાદિને સમાનાધિકરણ જ હોવાથી તે અભાવ ન લેવાય. ઘટાભાવથી લક્ષણ ઘટે. [ખ્યાલ રાખવો આપણે સાંપ્રદાયિકમત પ્રમાણે "વૃક્ષમાં સંયોગાભાવ મળી શકતો જ નથી" એમ જ હમણા કહી ગયા છીએ. આ બીજો જ મત છે.]

જાગદીશી -- ननु शाखामूलादिसर्वावयवावच्छेदेन सर्वत्र द्रव्ये गगनादिसंयोगस्य सत्त्वात् कुतस्तत्सामान्याभावस्य द्रव्ये सम्भव इत्यत आह -

ચન્દ્રશેખરીયાઃ નનુ યદ્યપિ કપિસંયોગાદયસ્તુ વૃક્ષે સર્વત્ર ન વ્યાપ્તાઃ । અતઃ મૂલાદ્યવચ્છેદેન તદભાવો મીલતિ । કિન્તુ ગગનાદિવિભુષદાર્થાસ્તુ વૃક્ષસ્ય સર્વાવયવાવચ્છેદેન વૃક્ષે સંયુક્તાઃ । તથા ચ વૃક્ષે ગગનસંયોગાભાવસ્તુ ન મીલતિ । તત્કથં સંયોગસામાન્યાનામભાવો વૃક્ષાદિદ્રવ્યે પ્રસિદ્ધ્યતિ? येन अव्याप्तिर्भवेत् इति चेत्

ચન્દ્રશેખરીયાઃ મધ્યસ્થઃ બીજી વાત જવા દો. પણ આકાશ તો સર્વવ્યાપી હોવાથી વૃક્ષના દરેકેદરેક અવયવ

સાથે આકાશનો સંયોગ તો છે જ. અને તે એક જ છે. આમ વૃક્ષમાં કોઈપણ અવયવમાં આકાશસંયોગનો અભાવ ન મળવાથી વૃક્ષમાં સંયોગસામાન્યાભાવ મળવાનો જ નથી.

જાગદીશી -- *સંયોગસ્યેતિ* । *વૃક્ષત્વેતિ* । - શાખાદ્યવચ્છેદેન તત્તત્સંયોગસત્ત્વેऽપિ વૃક્ષત્વાવચ્છેદેન કસ્યાશ્ચિદપિ સંયોગવ્યક્તેરસત્ત્વાત્ તદવચ્છેદેનૈવ સંયોગસામાન્યાભાવસમ્ભવોઽવચ્છેદકભેદેનૈકત્ર ભાવાભાવયોઃ સમાવેશાદિતિ ભાવઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: ગગનાદેરપિ સંયોગો ન સમગ્રવૃક્ષે એક એવ । કિન્તુ સોઽપિ શાખાદ્યવચ્છેદેન ભિન્નઃ એવ મન્યતે । તથા ચ શાખીયગગનસંયોગઃ શાખાયામેવ વર્તતે, મૂલીયગગનસંયોગઃ મૂલે એવ વર્તતે । સમગ્રવૃક્ષે એક એવ ગગનસંયોગો નાભ્યુપગમ્યતે । એવં ચ વૃક્ષે વૃક્ષત્વાવચ્છેદેન કસ્યાપિ સંયોગસ્યાવિદ્યમાનત્વાત્ વૃક્ષત્વાવચ્છેદેન સંયોગસામાન્યાભાવો વૃક્ષે અસ્તિ ઇતિ વિશેષણાનુપાદાને ભવતિ અવ્યાપ્તિઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રાચીનો: અમે તો એમ જ માનીએ છીએ કે કોઈપણ સંયોગ વ્યાપ્યવૃત્તિ બની શકતો જ નથી. એટલે વૃક્ષમાં પણ ગગનસંયોગ બધે જ વ્યાપીને રહેલો છે એમ અમે માનતા નથી. પણ શાખાવચ્છિન્નગગનસંયોગ, મૂલાવચ્છિન્નગગનસંયોગાદિ એ જુદા જુદા જ છે. એટલે આખા વૃક્ષમાં રહેલો એક જ સંયોગ તો પ્રસિદ્ધ જ ન હોવાથી વૃક્ષત્વાવચ્છેદેન સંયોગસામાન્યનો અભાવ મળી જ જાય છે.

મધ્યસ્થ: આ રીતે એક જ વૃક્ષમાં સંયોગ અને સંયોગસામાન્યાભાવ શી રીતે ઘટે?

પ્રાચીનો: કેમ? "શાખાવચ્છેદેન સંયોગ અને વૃક્ષત્વાવચ્છેદેન સંયોગાભાવ" આમ અવચ્છેદક ભેદથી એક જ વસ્તુમાં એક જ વસ્તુના ભાવાભાવ મળી શકે છે. એમાં કોઈ વિરોધ નથી.

જાગદીશી -- નન્વેવં વૃક્ષે સંયોગસામાન્યાભાવસ્ય (સત્ત્વે) કુતો નાધ્યક્ષમ્? ઇતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ યદિ વૃક્ષે સંયોગસામાન્યાભાવોઽસ્તિ । તદા વૃક્ષઃ સંયોગસામાન્યાભાવવાન્ ઇતિ પ્રત્યક્ષં કથં ન ભવતિ? ઇતિ ચેત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: મધ્યસ્થઃ જો વૃક્ષમાં સંયોગસામાન્યાભાવ છે. તો તેનું પ્રત્યક્ષ કેમ નથી થતું? વૃક્ષઃ સંયોગાભાવવાન્ એવી પ્રતીતિ કેમ નથી થતી?

જાગદીશી -- આહ- *તત્ર ચેતિ* । -તત્ર=સંયોગસામાન્યાભાવે । *સત્ત્વાદિતિ* । અસ્ય પ્રતિયોગિતાસમ્બન્ધેનેત્યાદિઃ । તથા ચ સંયોગસામાન્યાભાવસ્યાતીન્દ્રિયપ્રતિયોગિકત્વાન્નાધ્યક્ષમિતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: શ્રુણુ યત્ર અભાવે પ્રતિયોગિતાસમ્બન્ધેન યોગ્યમાત્રપ્રતિયોગિનો ભવન્તિ તત્ર એવ અભાવેઽભાવીય લૌકિકવિષયતાસમ્બન્ધેનાઽભાવવિષયકં પ્રત્યક્ષં ભવતિ । યથા યોગ્યમાત્રાઃ ઘટસ્વરૂપાઃ પ્રતિયોગિનઃ પ્રતિયોગિતાસમ્બન્ધેન ઘટાભાવે વર્તન્તે । અતઃ એવ "ઘટાભાવવત્ ભૂતલં" ઇતિ અભાવવિષયકપ્રત્યક્ષં અભાવીયલૌકિકવિશેષણતાસમ્બન્ધેન ઘટાભાવે સમુત્પદ્યતે ઇતિ । સંયોગસામાન્યાભાવસ્ય સર્વે પ્રતિયોગિનઃ ન યોગ્યાઃ અપિ તુ કેચિદયોગ્યા અપિ । તસ્માત્ સંયોગાભાવે યોગ્યમાત્રપ્રતિયોગિનઃ ન પ્રતિયોગિતાસમ્બન્ધેન સન્તિ । અતઃ કારણાભાવાદેવ ન વૃક્ષે સંયોગસામાન્યાભાવવિષયકપ્રત્યક્ષં ભવતિ । યોગ્યમાત્રપ્રતિયોગિકત્વં યત્રાભાવે ભવતિ । તસ્યૈવ પ્રત્યક્ષં ભવતીતિ નિષ્કર્ષઃ । સંયોગસામાન્યાભાવસ્તુ યોગ્યાયોગ્યોભયસ્વરૂપપ્રતિયોગિકઃ । અતઃ તસ્ય પ્રત્યક્ષં ન ભવતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રાચીનોઃ અભાવનિષ્ઠ લૌકિક વિષયતા સંબંધથી અભાવપ્રત્યક્ષ તે જ અભાવમાં ઉત્પન્ન થાય. જ્યાં યોગ્યમાત્ર પ્રતિયોગિકત્વ=પ્રતિયોગિતાસંબંધથી યોગ્યમાત્ર પ્રતિયોગી હોય. હવે સંયોગસામાન્યાભાવનો પ્રતિયોગી સંયોગસામાન્ય તો અલૌકિક છે. એટલે આ અભાવ યોગ્યમાત્રપ્રતિયોગિક નથી અર્થાત્ પ્રતિયોગિતાસંબંધથી તેમાં યોગ્યમાત્રપ્રતિયોગી રહેતો નથી. માટે કારણ જ હાજર ન થવાથી સંયોગસામાન્યાભાવનું પ્રત્યક્ષ થઈ શકતું નથી.

જાગદીશી -- નનુ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવિશિષ્ટસ્યૈવ યોગ્યત્વમત્યન્તાભાવપ્રત્યક્ષે તન્નં (ન તુ યોગ્યમાત્રપ્રતિયોગિકત્વમ્) અન્યથા ગુણેઽપિ સંયોગસામાન્યાભાવ (સ્ય તાદૃશ) પ્રત્યક્ષં ન સ્યાત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ એવં તર્હિ 'ગુણઃ સંયોગસામાન્યાભાવવાન્' ઇતિ પ્રત્યક્ષમપિ ન ભવિષ્યતિ । યતો ભવતા એવ સંયોગસામાન્યાભાવસ્ય પ્રત્યક્ષં અનન્તરમેવ નિરાકૃતં । કિન્તુ તત્પ્રત્યક્ષં તુ ભવતામપિ ઇષ્ટમેવ । તસ્માત્ ન સ કાર્યકારણભાવઃ સમુચિતઃ । કિન્તુ યત્ર અભાવે સ્વપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવિશિષ્ટઃએકોઽપિ યોગ્યપ્રતિયોગી પ્રતિયોગિતાસમ્બન્ધેન ભવતિ । તસ્યૈવાભાવસ્ય પ્રત્યક્ષં ભવતીતિ અઙ્ગીકાર્યમ્ । સંયોગસામાન્યાભાવે તુ સ્વપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસંયોગત્વવિશિષ્ટાઃ કપિસંયોગાદયો બહવો યોગ્યાઃ પ્રતિયોગિનો વિદ્યન્તે । તસ્માત્ ગુણે સંયોગાભાવપ્રત્યક્ષં ભવિષ્યતિ । એવં ચ તસ્માદેવ ન્યાયાત્ દ્રવ્યેઽપિ સંયોગસામાન્યાભાવસ્ય પ્રત્યક્ષાપત્તિઃદુર્વારા ઇતિ ચેત્

ચન્દ્રશેખરીયા: મધ્યસ્થઃ આ વાત બરાબર નથી. કેમકે જો યોગ્યમાત્રપ્રતિયોગિકત્વ એ જ અભાવ પ્રત્યક્ષનું કારણ માનશો તો "ગુણઃ સંયોગસામાન્યાભાવવાન્" એ પ્રત્યક્ષ થઈ શકશે નહિ. કેમકે અહીં પણ સંયોગસામાન્યાભાવમાં યોગ્યમાત્રપ્રતિયોગિકત્વ નથી જ. તમે જ ના પાડી છે. એટલે એ અભાવમાં અભાવલૌકિકવિષયતાસંબંધથી પ્રત્યક્ષની ઉત્પત્તિ થઈ શકે નહિ. પણ થાય તો છે જ. માટે જ આ કારણ બરાબર નથી. એનાં કરતાં તો પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકથી વિશિષ્ટ કોઈપણ પ્રતિયોગી યોગ્ય હોવો જોઈએ. એવા પ્રતિયોગીના સામાન્ય-અભાવનું જ પ્રત્યક્ષ થાય. સંયોગસામાન્યાભાવનાં પ્રતિયોગી સંયોગો છે. તેમાં પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક સંયોગત્વથી વિશિષ્ટ ઘણા બધા સંયોગો યોગ્ય=પ્રત્યક્ષયોગ્ય છે જ. એટલે આ અભાવનું ગુણમાં પ્રત્યક્ષ થઈ શકશે. અને આ રીતે કારણ માનીએ તો તો પછી એ જ અભાવનું વૃક્ષમાં પણ પ્રત્યક્ષ થવાની આપત્તિ તો ઉભી જ છે.

ખ્યાલ રાખવો કે કારણ જ્યાં રાખીએ ત્યાં જ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય. પ્રતિયોગિતા સંબંધથી યત્કિંચિત્યોગ્યપ્રતિયોગી એ અભાવમાં રહી જાય. અને તેથી તે જ અભાવમાં અભાવીયલૌકિકવિષયતાસંબંધથી પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન થાય.

જાગદીશી -- આહ *પરિત્ત્વમ્* । પરિત્ત્વમ્=સર્વાવયવાવચ્છેદેન પ્રતિયોગિગ્રહાત્મકદોષાદ્વેત્યર્થઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: ન, તત્ર વૃક્ષે સર્વેષુ એવ અવયવેષુ યત્કિંચિત્સંયોગાત્મકપ્રતિયોગિનઃ પ્રત્યક્ષં ભવતિ । તચ્ચ પ્રત્યક્ષં સંયોગસામાન્યાભાવપ્રત્યક્ષે પ્રતિબન્ધકં ભવતિ । ગુણે તુ નૈવં । ગુણે સંયોગપ્રત્યક્ષસ્યાભાવાત્ । તસ્માત્ વૃક્ષે સંયોગસામાન્યાભાવસ્ય વિદ્યમાનસ્ય અપિ પ્રત્યક્ષં ન ભવતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રાચીનો: અમે એમ કહેશું કે વૃક્ષમાં બધી જ બાજુ સંયોગનામના પ્રતિયોગીનું પ્રત્યક્ષ થાય છે. આમ પ્રતિયોગિપ્રત્યક્ષ રૂપ પ્રતિબંધક હાજર હોવાથી જ વૃક્ષમાં સંયોગસામાન્યાભાવનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી. આમ વૃક્ષમાં વૃક્ષત્વાવચ્છેદેન સંયોગસામાન્યાભાવ છે. તેની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક સંયોગત્વ હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવે છે. તે નિવારવા દીધિતિમાં પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ પદ છે. સંયોગાભાવ એ તો કપિસંયોગાદિ પ્રતિયોગીઓને સમાનાધિકરણ હોવાથી તે ન લેવાય. એટલે ઘટાભાવાદિને લઈને લક્ષણ ઘટી જાય છે.

જાગદીશી -- ન ચૈવમપિ પ્રતિયોગિગ્રહોત્પત્તિદશાયમેવ તત્પ્રત્યક્ષં દુર્વારમ્

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ યદિ સંયોગપ્રત્યક્ષં પ્રતિબન્ધકં, તર્હિ સંયોગપ્રત્યક્ષાભાવઃ કારણમ્ ઇતિ ફલિતમ્ । તથા ચ યસ્મિન્ તૃતીયક્ષણે સંયોગપ્રત્યક્ષં ભવતિ । તત્પૂર્વક્ષણે સંયોગપ્રત્યક્ષાભાવઃ કારણસ્વરૂપો વિદ્યતે એવ । એવં ચ કારણસત્ત્વાત્ તૃતીયક્ષણે સંયોગપ્રત્યક્ષં સંયોગાભાવપ્રત્યક્ષં ચ ઇતિ ઉભયં ઉત્પત્સ્યતે । ન ચૈતદિષ્ટં । તસ્માત્ ન સંયોગપ્રત્યક્ષસ્ય પ્રતિબંધકત્વં ઉચિતં ઇતિ ચેત્

ચન્દ્રશેખરીયા: મધ્યસ્થઃ તમે પ્રતિયોગિપ્રત્યક્ષને સંયોગાભાવપ્રત્યક્ષમાં પ્રતિબંધક માન્યો. એનો અર્થ એ કે પ્રતિયોગિપ્રત્યક્ષાભાવ એ સંયોગાભાવપ્રત્યક્ષનું કારણ છે. કારણ હંમેશા પૂર્વક્ષણમાં હાજર જોઈએ. હવે ધારો કે ત્રીજી ક્ષણે પ્રતિયોગિપ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે તો બીજી ક્ષણે તો પ્રતિયોગિપ્રત્યક્ષાભાવ રૂપ કારણ હાજર જ છે. એટલે બીજી ક્ષણે કારણ હાજર હોવાથી ત્રીજી જ ક્ષણે પ્રતિયોગિપ્રત્યક્ષની સાથે જ પ્રતિયોગિ-અભાવનું પણ પ્રત્યક્ષ થવાની આપ્તિ આવે. જે થતું નથી જ.

જાગદીશી -- પ્રતિયોગ્યુપલમ્બકસામગ્ર્યા અપિ દોષત્વોપગમાત્ । ‘પ્રતિયોગિન ઉપલબ્ધિર્યત ઇતિ’ વ્યુત્પત્ત્યા તસ્યા એવ વા પ્રસ્તુતત્વાદિતિ ભાવઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: ન, પ્રતિયોગિનઃસંયોગપ્રત્યક્ષસ્ય સામગ્રી અપિ, સામગ્રી એવ વા પ્રતિબંધકત્વેન મન્યતે । તથા ચ દ્વિતીયક્ષણેઽપિ સંયોગપ્રત્યક્ષસામગ્રીસદ્ભાવાત્ પ્રતિબંધકસત્ત્વાત્ ન તૃતીયક્ષણે સંયોગાભાવપ્રત્યક્ષસ્ય આપત્તિઃ સંભવતિ । નનુ દીધિતૌ તુ "પરિતઃ પ્રતિયોગિ-ઉપલબ્ધેરેવ દોષત્વાત્" ઇતિ અનેન પ્રતિયોગિનઃ=સંયોગસ્ય ઉપલબ્ધિઃ=પ્રત્યક્ષમેવ દોષત્વેન=પ્રતિબંધકત્વેન સૂચ્યતે । તસ્માત્ સંયોગપ્રત્યક્ષસામગ્રેઃ પ્રતિબંધકત્વકથનમનુચિતમ્ ઇતિ ચેત્ ન, દીધિતિગ્રન્થેનાપિ સામગ્રી એવ પ્રતિબંધકત્વેન પ્રતિપાદ્યતે । તથા હિ "પ્રતિયોગિનઃ ઉપલબ્ધિઃ યસ્માત્" ઇતિ બહુવ્રીહિસમાસકરણાત્ યસ્યાઃ સામગ્ર્યાઃ સકાશાત્ પ્રતિયોગિપ્રત્યક્ષં ભવતિ, સા સામગ્રી એવ પ્રતિબંધકત્વેન વિવક્ષિતા ઇતિ ન કશ્ચિદ્ દોષઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રાચીનોઃ પ્રતિયોગિપ્રત્યક્ષને પ્રતિબંધક=દોષ માનવાનું છોડીને પ્રતિયોગિપ્રત્યક્ષની સામગ્રીને પણ પ્રતિબંધક માનશું. અથવા તો પછી એ સામગ્રીને જ દોષ=પ્રતિબંધક માનશું. ત્રીજી ક્ષણે પ્રતિયોગિપ્રત્યક્ષ થાય છે. તેનો અર્થ એ કે બીજી ક્ષણે તેની સામગ્રી હાજર છે. આમ બીજી ક્ષણે સંયોગાભાવપ્રત્યક્ષનો પ્રતિબંધક હાજર હોવાથી ત્રીજી ક્ષણે તે અભાવનું પ્રત્યક્ષ થવાની આપત્તિ ન આવે.

મધ્યસ્થ: દીધિતિમાં તો પ્રતિયોગિ-ઉપલબ્ધેર્વા દોષાત્.... એમ જ લખેલ છે. એનાથી તો પ્રતિયોગિપ્રત્યક્ષ જ પ્રતિબંધક તરીકે જણાય છે તો તમે સામગ્રીને શી રીતે પ્રતિબંધક માની શકો?

પ્રાચીનો: એ પંક્તિનો અર્થ—"પ્રતિયોગિનઃ ઉપલબ્ધિર્યસ્માત્" એમ બહુવ્રીહિસમાસથી કરવો. અર્થાત્ પ્રતિયોગીનું પ્રત્યક્ષ જેના દ્વારા થાય તે=પ્રતિયોગિપ્રત્યક્ષ સામગ્રી જ આવે. આમ દીધિતિ પણ સામગ્રીને જ પ્રતિબંધક તરીકે સૂચવે છે.

જાગદીશી -- પ્રતિયોગ્યુપલમ્બકદોષાભાવસ્ય સંયોગસામાન્યાભાવપ્રત્યક્ષે કાર્ય્યસહભાવેન હેતુત્વોપગમાત્રોક્તદોષ ઇત્યપિ વદન્તિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: અથવા "સર્વાણિ કારણાણિ કાર્યપૂર્વવર્તિત્વેન કાર્યજનકાણિ । કિન્તુ પ્રતિબંધકાભાવસ્વરૂપં કારણં તુ કાર્યકાલવૃત્તિત્વેનૈવ કારણં મન્યતે । તથા ચ દ્વિતીયક્ષણે સંયોગપ્રત્યક્ષાભાવસ્ય વિદ્યમાનત્વેઽપિ તૃતીયક્ષણે સંયોગપ્રત્યક્ષસત્ત્વાત્ તત્ક્ષણે સંયોગપ્રત્યક્ષાભાવાત્મકસ્ય પ્રતિબંધકાભાવસ્યાસત્ત્વાત્ ન તૃતીયક્ષણે સંયોગાભાવપ્રત્યક્ષાપત્તિઃ" ઇત્યપિ વદન્તિ ઇતિ આહુઃ । અત્ર "યત્તુ" ઇત્યાદિના દીધિતૌ પ્રતિપાદિતસ્ય પૂર્વપક્ષસ્ય નિરૂપણં સમાપ્તં । અધુના ઉત્તરં દીયતે । તત્ "કેચિત્" મતં તુચ્છં । યતો વૃક્ષાદૌ દ્રવ્યે સંયોગસામાન્યાભાવસ્ય વિદ્યમાનત્વે એવ ન કિમપિ પ્રમાણમસ્તિ । તથા ચ તત્ર સંયોગસામાન્યાભાવસ્યાભાવાત્ ન સાધ્યાભાવઃ લક્ષણઘટકઃ । કિન્તુ ઘટાદ્યભાવઃ । તથા ચ લક્ષણસમન્વયઃ પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણપદં વિનાપિ ભવતિ ઇતિ તત્પદં નિરર્થકમેવ ભવેત્ । તસ્માત્ કપિસંયોગી એતદ્વૃક્ષત્વાત્ ઇત્યનુમાને એવ તસ્ય વિશેષણસ્યાવ્યાપ્તિનિવારણરૂપં પ્રયોજનં સંભવતીતિ ધ્યેયમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: વદન્તિ—અથવા તો કોઈ એમ પણ કહે છે કે પ્રતિયોગિપ્રત્યક્ષ રૂપ દોષનો અભાવ જ એ સંયોગસામાન્યાભાવપ્રત્યક્ષ પ્રત્યે કારણ છે. પણ એ કાર્યપૂર્વવર્તિ તરીકે કારણ નથી. પરંતુ કાર્યકાલવૃત્તિત્વેન

કારણ છે. ત્રીજી ક્ષણે તો પ્રતિ.પ્રત્યક્ષ છે જ. એટલે તે ક્ષણે પ્રતિબંધકાભાવરૂપ કારણ ન હોવાથી સંયોગાભાવપ્રત્યક્ષ થવાની આપત્તિ ન આવે.

ઉત્તરપક્ષ: કોઈપણ દ્રવ્યમાં સંયોગસામાન્યનો અભાવ માનવામાં કોઈ પ્રમાણ જ નથી.

દીધિતિ

ન ચ 'યો યદીયયાવદ્વિશેષાભાવવાન્ સ તત્સામાન્યાભાવવાનિ'તિ વ્યાપ્તે:-

સંયોગયાવદ્વિશેષાભાવા એવ માનં ।

જાગદીશી -- ન ચ ઇતિ । - માનમિતિ પરેણાન્વય: । યો યદીયેતિ । યો યજ્જાતિસમાનાધિકરણો-
ભયાવૃત્તિધર્માવચ્છિન્ન-યત્સમ્બન્ધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક્રયાવદભાવવાન્ સ તજ્જાત્યવચ્છિન્ન-
તત્સમ્બન્ધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકાભાવવાન્ ઇત્યર્થ: । તેન ન સ્વરૂપાસિદ્ધિ: ન વા સિદ્ધસાધનં ।

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ વૃક્ષે વૃક્ષત્વાવચ્છેદેન સંયોગસામાન્યાભાવસાધકં અનુમાનં પ્રમાણં અસ્તિ એવ । તથા હિ - વૃક્ષ:
સંયોગસામાન્યાભાવવાન્ સંયોગનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાકાનાં યાવત્સંયોગવિશેષાભાવાનાં અધિકરણત્વાત્ । યત્ર
યત્પ્રતિયોગિતાકાનાં યાવતાં યદ્વિશેષાભાવાનાં સદ્ભાવ: તત્ર તત્પ્રતિયોગિતાક: તત્સામાન્યાભાવ: ઇતિ વ્યાપ્તિ: । યથા
ભૂતલે તત્તદ્ઘટપ્રતિયોગિતાકાનાં યાવતાં ઘટવિશેષાભાવાનાં સદ્ભાવ: તત્ર ઘટસામાન્યાભાવ: અસ્તિ એવ । એવં ચ
વૃક્ષેઽપિ સર્વેષાં સંયોગવિશેષાભાવાનાં મૂલાદ્યવચ્છેદેન સત્ત્વાત્ વૃક્ષત્વાવચ્છેદેન વૃક્ષે સંયોગસામાન્યાભાવ: સિદ્ધયતિ ।

[યદ્યપિ ઘટવતિ ભૂતલે ઘટપટોભયસ્ય અભાવ: અસ્તિ । તથા ચ તત્ર યાવદ્વિશેષાભાવાનાં સત્ત્વાત્ ઘટસામાન્યા-
ભાવાનામસત્ત્વાત્ વ્યભિચારો ભવતિ] તથાપિ અનન્તરમેવ વક્ષ્યમાણં પરિષ્કારસંયુતં નિરૂપણં નિર્દોષં ભવતિ । તથા હિ-
ય: યજ્જાતિસમાનાધિકરણોભયાવૃત્તિધર્માવચ્છિન્નયત્સમ્બન્ધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકયાવદભાવવાન્ સ તજ્જાત્યવચ્છિન્ન-
તત્સમ્બન્ધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકાભાવવાન્ ઇતિ વ્યાપ્તિ: । અસ્ય અર્થ: । યજ્જાતિ: ઘટત્વં, તત્સમાનાધિકરણ: = ઘટત્વાધિકરણે
વિદ્યમાન:, ઉભયાવૃત્તિ: = ઉભયસ્મિન્ અવિદ્યમાનશ્ચ ય: તદ્ઘટત્વાદિધર્મ:, તદ્ધર્માવચ્છિન્ના: યત્સમ્બન્ધેન =
સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન = સંયોગાદિના અવચ્છિન્ના: યા: પ્રતિયોગિતા:, તન્નિરૂપકા: યાવન્તોઽભાવા: = તત્તદ્ઘટાભાવા: ।
તદ્વાન્ ય: ભવતિ, સ "ઘટત્વજાત્યવચ્છિન્ના સંયોગસમ્બન્ધાવચ્છિન્ના યા પ્રતિયોગિતા" તન્નિરૂપકાભાવવાન્ = ઘટસામાન્યાભાવવાન્
ભવતિ ।

એવં ચ સંયોગત્વજાત્યધિકરણે વિદ્યમાના: ઉભયસ્મિન્ અવિદ્યમાનાશ્ચ તત્કપિસંયોગત્વ-તદ્ઘટસંયોગત્વ-તત્પટસંયોગત્વાદયો
ધર્મા: । તૈ: અવચ્છિન્ના: સમવાયસમ્બન્ધાવચ્છિન્નાશ્ચ યા: તેષુ સંયોગેષુ વિદ્યમાના: પ્રતિયોગિતા:, તાસાં નિરૂપકા:

તત્કપિસંયોગાભાવ-તદ્ઘટસંયોગાભાવાદયઃ । તદ્વાન્ વૃક્ષઃ અસ્તિ । તસ્માત્ વૃક્ષે સંયોગત્વજાત્યવચ્છિન્ન-
સમવાયાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકઃ સંયોગસામાન્યાભાવઃ સિદ્ધ્યતિ ।

દીધિતિવાક્યસ્યાયમર્થઃ યદીયાઃ=યત્રિષ્ટપ્રતિયોગિતાકાઃ યાવન્તો વિશેષાભાવાઃ, તદ્વાન્ । અત્ર યદીયપદં યાવત્પદં
ચ અભાવવિશેષણે જ્ઞેયે । તસ્ય પરિષ્કૃતોઽર્થઃ જાગદીશ્યનુસારેણાનન્તરમેવોક્તઃ ।

યદિ અત્ર ઉભયાવૃત્તિપદં ધર્મવિશેષણં ન ક્રિયતે । તદા તુ સંયોગત્વજાત્યધિકરણે સંયોગે વિદ્યમાનઃ ગુણત્વાદિધર્મઃ ।
તદવચ્છિન્ન-સમવાયાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકો ગુણસામાન્યાભાવઃ વૃક્ષે નાસ્તિ । તથા ચ સ્વરૂપાસિદ્ધિઃ ભવેત્ । તદ્વારણાય
ઉભયાવૃત્તિપદં । ગુણત્વાદિધર્માસ્તુ અનેકગુણેષુ વર્તમાનાઃ ઉભયવૃત્તિનઃ એવ । તસ્માત્ ઉભયાવૃત્તિપદેન તે ન ગૃહ્યન્તે ।
કિન્તુ એકસંયોગાદિષુ વર્તમાનાઃ તત્સંયોગત્વાદય એવ ગૃહ્યન્તે । તાદૃશધર્માવચ્છિન્નયાવદ્વિશેષાભાવાસ્તુ વૃક્ષે વિદ્યન્તે
ઇતિ ન સ્વરૂપાસિદ્ધિઃ ।

એવં યદિ યત્સમ્બન્ધાવચ્છિન્નપદં પ્રતિયોગિતાવિશેષણં ન ક્રિયતે, તદા તુ વૃક્ષે તત્તત્સંયોગત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકાનાં
સંયોગાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકાનાં તત્-તત્સંયોગાભાવાનાં વિદ્યમાનતા અસ્તિ । યતઃ સંયોગઃ સમવાયેન વૃક્ષાદૌ વર્તતે ।
સંયોગઃ ગુણઃ, ગુણશ્ચ સંયોગેન ન કુત્રાપિ વર્તતે । અતઃ વૃક્ષે સંયોગેન સંયોગાનાં અભાવઃ એવ । એવં ચ વૃક્ષે સંયોગેન
સંયોગસામાન્યસ્યાભાવ સિદ્ધ્યતિ । કિન્તુ સ તુ સર્વેષામ્ અભિમત એવ । અતઃ સિદ્ધસાધનં ભવતિ । કિન્તુ
યત્સમ્બન્ધાવચ્છિન્નપદનિવેશે નૈષ દોષઃ । યતોઽત્ર સમવાયસમ્બન્ધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકાઃ એવ યાવન્તઃ સંયોગવિશેષાભાવાઃ
हेतुभूताः । અતઃ સમવાયાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાકઃ સંયોગસામાન્યાભાવઃ એવ સાધ્યઃ । સ ચ વૃક્ષેઽસિદ્ધઃ ઇતિ અનેનાનુમાનેન
તસ્ય સાધનાત્ ન સિદ્ધસાધનદોષો ભવતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ પ્રાચીનોઃ "વૃક્ષાદિ દ્રવ્યોમાં વૃક્ષત્વાવચ્છેદેન સંયોગ સામાન્યાભાવ છે" એ વાત સાબિત
કરવા માટે અમે એક અનુમાન કરશું.

દીધિતિમાં—"યઃ યદીયયાવવિશેષાભાવવાન્ સ તત્સામાન્યાભાવવાન્" એ વ્યાપ્તિ છે. યદીયાઃ=યત્રિષ્ટપ્રતિયોગિતાકાઃ યાવન્તો
વિશેષાભાવાઃ" એમ સમાસ કરવો. અર્થાત્ ભૂતલ એ ઘટપ્રતિયોગિતાક જેટલા વિશેષાભાવો છે એ તમામ
અભાવવાળો હોય તો એ ઘટસામાન્યાભાવવાળો હોય જ. ધારો કે જગતમાં ૧૦૦ ઘટ છે. ભૂતલ ઉપર
નં.૧,૨,૩... ૧૦૦માંથી એક પણ ઘટ નથી. અર્થાત્ ૧ ઘટાભાવ ૨ ઘટાભાવ... ૧૦૦ ઘટાભાવ એમાં ૧૦૦
વિશેષાભાવો ભૂતલ ઉપર છે. તો એ ભૂતલ ઘટસામાન્યના અભાવવાળો કહેવાય. અહીં પણ વૃક્ષની અંદર બધા
જ સંયોગવિશેષોનો તત્ તત્ અવયવને વિશે અભાવ મળી જ જાય છે. ગગનનો પણ વૃક્ષત્વાવચ્છેદેન અભાવ
છે જ. આમ વૃક્ષ એ સંયોગનિષ્ઠ પ્રતિયોગિતાક એવા જેટલા સંયોગવિશેષાભાવો છે તે તમામવાળો છે. અને
માટે જ વૃક્ષમાં સંયોગસામાન્યાભાવની પણ સિદ્ધિ થાય છે.

અનુમાનઃ

વૃક્ષઃ સંયોગસામાન્યાભાવવાન્ સંયોગનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાક-યાવદ્વિશેષાભાવવત્વાત્ । ઘટનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા-

કયાવદ્વિશેષાભાવવદ્ભૂતલવત્ ।

મધ્યસ્થઃ આ વ્યાપ્તિમાં વ્યભિચાર છે. ઘટવાળા ભૂતલ ઉપર ઘટપટોભયનો અભાવ મળી જાય છે. એ રીતે ત્યાં ઘટીયયાવત્વિશેષાભાવ છે પણ ઘટસામાન્યાભાવ=સાધ્ય તો નથી.

૧ પૂર્વપક્ષઃ માટે જ અમે લક્ષણનો પરિષ્કાર કરશું.

યઃ યજ્જાતિસમાનાધિકરણોભયાવૃત્તિધર્માવચ્છિન્ન-યત્સમ્બન્ધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક યાવદભાવ વાન્ સ તજ્જાતિ-અવચ્છિન્નત્સમ્બન્ધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક-અભાવવાન્ । આનો અર્થ—યજ્જાતિસમાનાધિકરણ=યજ્જાતિના અધિકરણમાં વૃત્તિ એવો ઉભયમાં અવૃત્તિ એવો ધર્મ. એ ધર્મથી અવચ્છિન્ન અને યત્સંબંધથી અવચ્છિન્ન એવી પ્રતિયોગિતા, તે પ્રતિયોગિતાના નિરૂપક એવા જેટલા અભાવો હોય. તે અભાવવાળો જે હોય. તે તજ્જાતિ અને તત્સંબંધથી અવચ્છિન્ન એવી પ્રતિયોગિતાના નિરૂપક અભાવવાળો હોય.

દા.ત. ઘટત્વજાતિના અધિકરણ ૩ ઘટ છે. તેમાં રહેલો ઉભયમાં=બેમાં ન રહેનારો ધર્મ તો પ્રથમ ઘટત્વ, દ્વિતીય ઘટત્વ, તૃતીય ઘટત્વ જ આવે. અને તેથી

૧ ઘટત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક + સંયોગાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક એવો નં. ૧ ઘટાભાવ.

૨ ઘટત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક + સંયોગાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક એવો નં. ૨ ઘટાભાવ.

૩ ઘટત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક + સંયોગાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક એવો નં. ૩ ઘટાભાવ.

આ ત્રણેય અભાવો ભૂતલમાં મળે છે. અને તેથી તે ભૂતલમાં ઘટત્વજાતિ-અવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક એવો અને સંયોગસંબંધાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક એવો ઘટાભાવ મળેલ છે.

અહીં જો ઉભય-અવૃત્તિ એ શબ્દ "ધર્મના" વિશેષણ તરીકે ન લઈએ તો અનુમાનમાં સ્વરૂપાસિદ્ધિ

આવે. કેમકે વૃક્ષઃ સંયોગત્વજાતિ-અવચ્છિન્ન-સમવાયસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક-અભાવવાન્ સંયોગત્વજાતિ-અધિકરણવૃત્તિ-ધર્માવચ્છિન્નસમવાયસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકયાવદભાવત્વાત્, આમ અનુમાન બને. હવે સંયોગત્વજાતિનું અધિકરણ સંયોગ બને. તેમાં વૃત્તિ ધર્મ તરીકે ગુણત્વાદિ પણ લેવાય. અને તે ગુણત્વધર્માવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક અભાવ=ગુણસામાન્યાભાવ બને. એ તો રૂપાદિગુણવાળા વૃક્ષમાં મળતો જ નથી. માટે સ્વરૂપાસિદ્ધિ દોષ આવે.

પણ ઉભયાવૃત્તિ એ વિશેષણ મુકવાથી આ આપત્તિ નીકળી જાય. કેમકે ગુણત્વ તો ઉભયવૃત્તિ જ છે. [ધણામાં રહે તે બેમાં રહેનારો કહેવાય જ.] એટલે ઉભયાવૃત્તિ ધર્મ તરીકે નં.૧ સંયોગત્વ, નં.૨ સંયોગત્વ એમ ૧-૧ સંયોગમાં રહેનારા ધર્મો જ લેવાશે. અને તદવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક એવો તત્તૂતસંયોગાભાવ તો વૃક્ષમાં હોવાથી અવ્યાપ્તિ ન આવે.

એ રીતે હેતુ અંશમાં જો "તત્સંબંધાવચ્છિન્ન" ન લઈએ. તો પછી સાધ્ય-અંશમાં પણ એ નીકળી જ જવાનું. અને તો પછી વૃક્ષમાં સંયોગત્વજાતિ-અવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક-સંયોગસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકસંયોગાભાવ

રૂપ સાધ્ય તો માન્ય જ છે. કેમકે કોઈપણ સંયોગ એ ગુણરૂપ હોવાથી સમવાયથી જ રહે. સંયોગસંબંધથી ન રહે. એટલે વૃક્ષમાં સંયોગસંબંધથી તો કોઈપણ સંયોગ રહેતો જ નથી. આમ આ સાધ્ય તો વૃક્ષમાં સિદ્ધ જ હોવાથી તેનું અનુમાન કરવામાં સિદ્ધસાધન દોષ આવે. પણ અમે હેતુમાં અને સાધ્યમાં બેયમાં "સંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક" નો નિવેશ કરેલો છે જ. અને એટલે અહીં સાધ્ય પણ સમવાય-સંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક એવો સંયોગાભાવ જ છે. અને એ તો પક્ષમાં સિદ્ધ ન હોવાથી સિદ્ધસાધન દોષ ન આવે.

જાગદીશી -- જાત્યુપાદાનાદ્ગુરુધર્મસ્ય (કમ્બુગ્રીવાદિમત્ત્વસ્ય) પ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકત્વે-તદવચ્છિન્નાભાવાપ્રસિદ્ધ્યાપિ ન વ્યભિચારઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: યદિ જાતિપદમપહાય ધર્મપદં લિખ્યતે । તદા કમ્બુગ્રીવાદિમત્ત્વધર્માધિકરણવૃત્તિનઃ ઉભયાવૃત્તિનઃ તત્તદ્ઘટત્વાદયઃ ધર્માઃ । તદવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકાઃ તત્તદ્ઘટાભાવાઃ ભૂતલે વર્તન્તે । કિન્તુ તત્ર કમ્બુગ્રીવાદિ-મત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકાભાવઃ નાસ્તિ । યતઃ કમ્બુગ્રીવાદિમત્ત્વસ્ય ગુરુધર્મતયા તદવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતા એવ અપ્રસિદ્ધા ઇતિ તાદૃશાભાવોઽપિ અપ્રસિદ્ધઃ । તથા ચ વ્યભિચારઃ ભવેત્ । કિન્તુ જાતિપદોપાદાનાત્ સ વ્યભિચારઃ ન ભવતિ । કમ્બુગ્રીવાદિમત્ત્વસ્ય જાતિત્વાભાવાત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: જો "જાતિ" પદ ન લખે તો કમ્બુગ્રીવાદિમત્ત્વધર્મને સમાનાધિકરણ એવો તથા ઉભયમાં અવૃત્તિ એવો તદ્ઘટત્વાદિ ધર્મ મળે અને તદ્ઘટાત્વાદિધર્માવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક તત્તત્ત્વઘટવિશેષાભાવો ભૂતલમાં મળે જ છે. પણ ત્યાં કમ્બુગ્રીવાદિમત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક ઘટાભાવ નથી રહેતો. કેમકે કમ્બુગ્રીવાદિમત્ત્વ એ ગુરુધર્મ હોવાથી તદ્ધર્માવચ્છિન્ન એવી પ્રતિયોગિતા જ માનેલી નથી. અને તેથી તાદૃશ-અભાવ પણ અપ્રસિદ્ધ છે. એટલે અહીં હેતુ હોવા છતાં સાધ્ય ન હોવા રૂપ વ્યભિચાર આવે.

"જાતિ"પદ મુકવાથી એ આપત્તિ નીકળી જાય. કેમકે કમ્બુગ્રીવાદિમત્ત્વ એ જાતિ જ ન હોવાથી "હેતુ"માં પણ યજ્જાતિ" પદથી ઘટત્વાદિ જ લેવાશે. કમ્બુગ્રીવાદિમત્ત્વ નહીં લેવાય. અને તેથી વાંધો ન આવે. કેમકે ભૂતલમાં જેમ ઘટત્વ સમાનાધિકરણ... અભાવ રૂપ હેતુ છે. તેમ ઘટત્વાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક અભાવ પણ છે જ. એટલે વ્યભિચાર ન આવે.

જાગદીશી -- ન ચ સત્ત્વગુણત્વાદ્યવચ્છિન્નાભાવમાદાય સ્વરૂપાસિદ્ધ્યાદિદોષવારકતયા 'ઉભયાવૃત્તિ'પદસ્ય વૈયર્થ્ય -વ્યભિચારાવારકત્વાદિતિ વાચ્યમ્';

ચન્દ્રશેખરીયા: અત્રાહ કશ્ચિદ્ મધ્યસ્થઃ- યદિ હેતૌ ઉભયાવૃત્તિપદં ન નિક્ષિપ્યતે, તદા તુ સંયોગત્વજાતિસમાનાધિકરણ-ગુણત્વધર્માવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકો ગુણસામાન્યાભાવઃ હેતુરૂપઃ વૃક્ષે નાસ્તિ ઇતિ સ્વરૂપાસિદ્ધિર્ભવેત્ । ઉભયાવૃત્તિપદોપાદાનાત્

સ્વરૂપાસિદ્ધિદોષો ન ભવતિ । તથા ચ ઉભયાવૃત્તિપદં સ્વરૂપાસિદ્ધિનિવારકમેવ । વ્યભિચારનિવારકં નાસ્તિ ।
વ્યભિચારનિવારકપદં ચ વ્યર્થં ભવતિ ઇતિ હેતુઃ વ્યર્થવિશેષણઘટિતોઽભૂત્ ઇતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ મધ્યસ્થઃ તમે કહ્યું કે જો ઉભયાવૃત્તિ શબ્દ ન મુકીએ તો ગુણત્વાવસ્થિત્વાભાવ પણ લઈ શકાય. અને તે વૃક્ષમાં ન હોવાથી સ્વરૂપાસિદ્ધિ દોષ આવે. તે નિવારવા "ઉભયાવૃત્તિ"પદ છે." આનો અર્થ એ કે ઉભયાવૃત્તિવિશેષણ એ સ્વરૂપાસિદ્ધિવારક છે. પણ વ્યભિચારદોષ નિવારક નથી. અને વ્યભિચાર-અનિવારક એવું હેતુમાં રહેલું વિશેષણ એ વ્યર્થ ગણાય છે. આમ તમારો હેતુ વ્યર્થવિશેષણ ઘટિત બને છે.

**જાગદીશી -- વ્યભિચારવારકસ્યેવાસિદ્ધિવારકસ્યાપિ વિશેષણસ્ય સાર્થકતાયાઃ પક્ષધર-
મિશ્રાદિસમ્મતત્વાત્ ।**

અત એવ શબ્દોઽનિત્યઃ સામાન્યવત્ત્વે સતિ વિશેષગુણાન્તરાસમાનાધિકરણબહિરિન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વાદિતિ
હેતાવસિદ્ધિવારકસ્ય શબ્દેતરાર્થકસ્ય 'વિશેષગુણાન્તર'પદસ્ય શબ્દમણ્યાલોકે તૈઃ સાર્થકત્વં સમર્થિતમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ અત્ર પૂર્વપક્ષઃ પ્રાહ-વ્યભિચારવારકવિશેષણં યથા સાર્થકં ગણ્યતે । તથા સ્વરૂપાસિદ્ધિનિવારકં
વિશેષણમપિ સાર્થકં એવ ગણ્યતે । પક્ષધરમિશ્રાદીનામપિ એતત્ સમ્મતં । અતઃ એવ તત્ત્વચિન્તામણિગ્રન્થસ્ય શબ્દખંડે
આલોકનામ્નિ વ્યાખ્યાને પક્ષરધરમિશ્રૈઃ સ્વરૂપાસિદ્ધિવારકં વિશેષણં સાર્થકં ગણિતમ્ । તથા હિ - શબ્દઃ અનિત્યઃ
સામાન્યવત્ત્વે સતિ વિશેષગુણાન્તરાસમાનાધિકરણબહિરિન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વાત્ ઇતિ શબ્દોઽનિત્યત્વસાધકમનુમાનમ્ । અત્ર
હેતૌ ત્રયો વિભાગઃ સામાન્યવત્ત્વમ્=જાતિમત્ત્વમ્, વિશેષગુણાન્તરાસમાનાધિકરણત્વમ્=શબ્દભિન્નવિશેષગુણાધિકરણાવૃત્તિત્વમ્,
બહિરિન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વં ચ ।

શબ્દઃ (પક્ષઃ) જાતિમાન્, શબ્દભિન્નવિશેષગુણરૂપાદ્યધિકરણઘટાદ્યવૃત્તિઃ, બહિરિન્દ્રિયગ્રાહ્યશ્ચાસ્તિ ।

અત્ર "જાતિમત્ત્વં" ન લિખ્યતે । તદા શબ્દત્વજાતૌ તાદૃશાવૃત્તિત્વં બહિરિન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વં ચાસ્તિ । તત્ર ચ અનિત્યત્વં
નાસ્તિ ઇતિ વ્યભિચારો ભવેત્ । કિન્તુ જાતિમત્ત્વોપાદાને ન વ્યભિચારઃ । શબ્દત્વજાતૌ જાતિમત્ત્વાભાવાત્ ।

અત્ર યદિ બહિરિન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વં ન નિશ્ચિપ્યતે । તદા આત્મનિ જાતિમત્ત્વં તાદૃશાવૃત્તિત્વજ્ઞાસ્તિ । તત્ર ચ અનિત્યત્વાભાવાત્
ભવતિ વ્યભિચારઃ । બહિરિન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વોપાદાને ચ ન વ્યભિચારઃ । આત્મનિ બહિરિન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વાભાવાત્ ।

યદિ વિશેષગુણાન્તરપદં શબ્દભિન્નવિશેષણાર્થકં ન નિશ્ચિપ્યતે । તદા તુ અધિકરણાવૃત્તિત્વમેવ શિષ્ટમ્ ભવેત્ ।
શબ્દશ્ચ અધિકરણે આકાશે વર્તતે । અતઃ શબ્દે હેતુસદ્ભાવો ન ભવેત્ । તથા ચ સ્વરૂપાસિદ્ધિર્ભવેત્ ।

વિશેષગુણાન્તરપદોપાદાને ચ શબ્દભિન્નવિશેષગુણાનાં રૂપાદીનાં અધિકરણે ઘટાદૌ શબ્દસ્યાવર્તમાનત્વાત્ ન સ્વરૂપાસિદ્ધિઃ ।
તથા ચ અત્ર વિશેષગુણાન્તરપદં સ્વરૂપાસિદ્ધિવારકત્વેનૈવાભિમતમ્ ।

અત્ર મધ્યસ્થઃ પ્રાહ । વિશેષગુણાન્તરાધિકરણાવૃત્તિપદં એવ ન નિવેશ્યમ્ । શબ્દે જાતિમત્વસ્ય બહિરિન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વસ્ય ચ સત્ત્વાત્ ન સ્વરૂપાસિદ્ધ્યાદયો દોષાઃ ઇતિ ।

પૂર્વપક્ષઃ ઉત્તરયતિ-યઃ શબ્દઃ ઉત્પન્નોઽપિ ન કેનચિત્ શ્રુતઃ । તસ્મિન્ બહિરિન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વાભાવાત્ પક્ષૈકદેશે તાદૃશશબ્દે હેતોરસત્ત્વાત્ ભાગાસિદ્ધિર્ભવતિ । ન ચ બહિરિન્દ્રિયગ્રાહ્યજાતિમત્વમેવોચ્યતાં । તાદૃક્શબ્દેઽપિ બહિરિન્દ્રિયગ્રાહ્યશબ્દત્વજાતિમત્વસ્ય સત્ત્વાત્ ન ભાગાસિદ્ધિરિતિ વાચ્યમ્ । તથા સતિ જલપરમાણુગતરૂપે રૂપત્વજાતિમત્વસ્ય બહિરિન્દ્રિયગ્રાહ્યરૂપત્વજાતિમત્વસ્ય ચ સત્ત્વાત્ હેતુમતિ તસ્મિન્ રૂપેઽનિત્યત્વસાધ્યસ્યાસત્ત્વાત્ ભવતિ વ્યભિચારઃ ઇતિ તદ્વારણાય "અધિકરણાવૃત્તિ" પદં નિવેશનીયમ્ । જલરૂપસ્ય ચ જલાત્મકાધિકરણાવૃત્તિત્વાત્ ન તસ્મિન્ હેતુઃવિદ્યતે તથા ચ ન વ્યભિચારઃ । કિન્તુ એવંકરણે શબ્દે=પક્ષેઽપિ અધિકરણાવૃત્તિત્વસ્ય અભાવાત્ સ્વરૂપાસિદ્ધિઃ ભવતિ । તસ્માત્ શબ્દભિન્નવિશેષગુણાર્થકસ્ય વિશેષગુણાન્તરપદસ્ય નિવેશ આવશ્યકઃ । તથા ચ સ્વરૂપાસિદ્ધિનિવારકપદમપિ સાર્થકમેવાભિમન્યતે ઇતિ ન વ્યર્થવિશેષણઘટિતોઽસ્મદુક્તહેતુઃ ઇતિ ભાવઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ પૂર્વપક્ષઃ એ વાત ખોટી છે. કેમકે વ્યભિચારનિવારક વિશેષણ જેમ સાર્થક ગણાય છે. તેમ સ્વરૂપાસિદ્ધિનિવારક વિશેષણ પણ સાર્થક જ ગણાય છે. આ વાત અમે અમારી મતિથી નહીં કહેતા. પણ પક્ષધરમિશ્રાદિને પણ આ વાત સંમત જ છે. આથી જ તો તત્ત્વચિંતામણિ ગ્રન્થના શબ્દખંડની "આલોક" નામની વ્યાખ્યામાં એ પક્ષધરમિશ્રે નીચે મુજબ સ્વરૂપાસિદ્ધિ નિવારક દોષને પણ સાર્થક તરીકે ગણેલો જ છે. તેની ચર્ચા આ પ્રમાણે છે.

શબ્દઃ અનિત્યઃ સામાન્યવત્વે સતિ વિશેષગુણાન્તરાસમાનાધિકરણ બહિરિન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વાત્ આમાં સામાન્યવત્ત્વં=જાતિમત્વમ્ વિશેષગુણાન્તર=શબ્દભિન્નવિશેષગુણ અને અસમાનાધિકરણ=શબ્દભિન્નવિશેષગુણાધિકરણ-અવૃત્તિ. અર્થાત્ (૧) જાતિમત્વ (૨) શબ્દભિન્નવિશેષગુણાધિકરણ-અવૃત્તિત્વ (૩) બહિરિન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વ. એમ હેતુમાં ત્રણ વિભાગ છે. અહીં શબ્દ એ (૧) જાતિમાન છે. (૨) શબ્દ ભિન્ન એવા રૂપાદિવિશેષગુણોના અધિકરણ ઘટાદિમાં અવૃત્તિ પણ છે. (૩) બહિરિન્દ્રિય એવી શ્રોત્રેન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય પણ છે. આમ તેમાં હેતુ રહેલો છે.

આ હેતુમાં જો "જાતિમત્વ" ન મુકો તો શબ્દત્વનામની જાતિ એ શબ્દભિન્નવિશેષગુણાધિકરણઘટાદિમાં અવૃત્તિ છે. બહિરિન્દ્રિયગ્રાહ્ય પણ છે. માટે તેમાં હેતુ રહે અને "અનિત્યત્વ" સાધ્ય ન રહેવાથી વ્યભિચાર આવે. પણ જાતિમત્વ મુકવાથી વાંધો ન આવે. કેમકે શબ્દત્વ એ પોતે જ જાતિ છે. માટે તે જાતિમાન નથી. એટલે જ તેમાં જાતિમત્વ ન રહેવાથી હેતુ પણ રહેતો નથી. માટે વ્યભિચાર ન આવે.

જો બહિરિન્દ્રિયગ્રાહ્ય ન લખે તો આત્મા એ જાતિમાન છે. અને શબ્દભિન્નવિશેષગુણાધિકરણ ઘટાદિ કોઈપણ વસ્તુમાં રહેતો નથી. માટે આત્મામાં હેતુ રહી જાય પણ અનિત્યત્વ સાધ્ય ન રહેવાથી વ્યભિચાર આવે.

પણ બહિરિન્દ્રિયગ્રાહ્ય મુકવાથી એ આપત્તિ ન આવે. કેમકે આત્મામાં આ નં.૨ રહેતું નથી. એટલે હેતુ જ રહેતો નથી. માટે વ્યભિચાર ન આવે.

મુખ્ય વાત એ કે અહીં જે "વિશેષગુણાન્તર" પદ હેતુમાં છે તેનો અર્થ આપણે "શબ્દભિન્નવિશેષગુણ" એમ કરેલ છે. જો એ શબ્દ કાઢી નાંખીએ તો "અધિકરણ-અવૃત્તિ" એમ બીજો ભાગ બને. હવે શબ્દ એ આકાશાદિ અધિકરણમાં વૃત્તિ હોવાથી તે અધિકરણ-અવૃત્તિ ન બનતા આ હેતુ શબ્દ=પક્ષમાં ન રહેવાથી સ્વરૂપાસિદ્ધિ દોષ આવે. એ નિવારવા માટે "વિશેષગુણાન્તર" પદ મુકેલ છે. શબ્દ એ શબ્દભિન્નવિશેષગુણાધિકરણમાં તો અવૃત્તિ જ હોવાથી દોષ ન આવે! આમ આ વિશેષગુણાન્તરપદ એ સ્વરૂપાસિદ્ધિનિવારક જ છે. છતાં તેને અહીં લીધેલ છે સાર્થક ગણેલ છે. માટે સાબિત થાય કે સ્વરૂપાસિદ્ધિ વારક એવા "ઉભયાવૃત્તિ" વિગેરે વિશેષણો પણ વ્યર્થ નથી જ. અને તેથી અમારો હેતુ એ વ્યર્થવિશેષણઘટિત બનતો જ નથી.

મધ્યસ્થ: પ્રશ્ન તો એ જ થાય કે માત્ર (૧) જાતિમત્વ (૨) બહિરિન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વ એમ બે જ ભાગવાળો હેતુ માનો ને. વિશેષગુણાન્તરાધિકરણ-અવૃત્તિ કે અધિકરણવૃત્તિ કોઈની જરૂર જ નથી. આ બે જ ભાગો શબ્દમાં રહે જ છે. એટલે સ્વરૂપાસિદ્ધિ આવતી જ નથી. આ તો તમે યોજીને ચીકણું કરે છે. "અધિકરણ-અવૃત્તિ" લાવો છે એ લાવી સ્વરૂપાસિદ્ધિ ઉભી કરો છો અને એ નિવારવા "વિશેષગુણાન્તર" વિશેષણ લાવો છો. આ બરાબર નથી.

પૂર્વપક્ષ: તમારી વાત માનીએ તો સ્વરૂપાસિદ્ધિ દોષ ન આવે. પણ ભાગાસિદ્ધિ આવે. કેમકે અહીં વિશ્વના તમામ શબ્દો સાધ્ય તરીકે છે. પણ જે શબ્દો ઉત્પન્ન થવા છતાં કોઈએ કાનથી સાંભળ્યા જ નથી. તેવા શબ્દમાં તો બહિરિન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વ રહેતું નથી. અને તેથી તે શબ્દમાં=પક્ષના એક ભાગમાં આ હેતુ ન રહેવાથી ભાગાસિદ્ધિ આવે.

મધ્યસ્થ: એ નિવારવા તો એમ કહી દેવું કે બહિરિન્દ્રિયગ્રાહ્યજાતિમત્વ" એ જ હેતુનો એકભાગ છે. અતીન્દ્રિય શબ્દ પણ બહિરિન્દ્રિયગ્રાહ્યજાતિમાન તો છે જ. કેમકે તેમાં શબ્દત્વ જાતિ છે. આમ ભાગાસિદ્ધિ નીકળી જાય.

પૂર્વપક્ષ: શાબાશ આ રીતે કરશો એટલે જલપરમાણુરૂપમાં પણ જાતિમત્વ=બહિરિન્દ્રિયગ્રાહ્યરૂપત્વાદિ જાતિમત્વ છે. એટલે આ હેતુ તેમાં રહી ગયો અને સાધ્ય ન રહેવાથી વ્યભિચાર આવે. તે નિવારવા "અધિકરણ-અવૃત્તિત્વ" નામનો ત્રીજો ભાગ લેવો પડે. હવે પરમાણુઓમાં તો એ રૂપ રહે જ છે. એટલે અધિકરણ-અવૃત્તિત્વ તેમાં ન મળવાથી હવે વ્યભિચાર ન આવે. પણ આમ કરીએ એટલે શબ્દમાં પણ અધિકરણ-અવૃત્તિત્વ ભાગ ન રહેવાથી સ્વરૂપાસિદ્ધિ દોષ આવે. અને તેથી જ તે નિવારવા માટે "વિશેષગુણાન્તર" વિશેષણ જરૂરી બને છે. આમ આ વિશેષણ સ્વરૂપાસિદ્ધિ વારક તરીકે સાર્થક સિદ્ધ થાય જ છે.

જાગદીશી -- યદ્વા-‘યો યદીયયાવદ્વિશેષાભાવવાન્’ इत्यस्य-यो यदीयानां=यद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वानાં યાવતાં વિશેષાભાવવાન્=પ્રત્યેકાવચ્છિન્નાભાવવાન્ સ તદ્ધર્માવચ્છિન્નાભાવવાન્ इत्यर्थः। तथा च संयोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वव्यक्तीनां પ્રત્યેકાવચ્છિન્નાભાવકૂટવત્ત્વસ્ય પક્ષે સત્ત્વાન્નાસિદ્ધિર્ન વા વ્યર્થવિશેષણત્વમિતિ ધ્યેયમ્।

ચન્દ્રશેખરીયા: અથવા ઉભયાવૃત્તિપદં ધર્મવિશેષણાત્મકં, યત્સમ્બન્ધાવચ્છિન્નપદં ચ પ્રતિયોગિતાવિશેષણાત્મકં પરિત્યજ્ય લાઘવાનુસારેણ કલ્પાન્તરમપિ સંભવતિ । તથા હિ દીધિતૌ" યઃ યદીયયાવદ્વિશેષાભાવવાન્" ઇતિ વાક્યં । તસ્યાયમર્થઃ । યદીયાઃ=યદ્ધર્માવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાઃ । ન તુ યદ્ધર્માવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકાઃ ઇતિ અભાવવિશેષણાર્થકં તત્ પદં । તાદૃશપ્રતિયોગિતાનાં યાવતાં વિશેષાભાવઃ=તાદૃશપ્રત્યેકપ્રતિયોગિતાભિઃ અવચ્છિન્નાઃ પ્રતિયોગિતાઃ યેષાં તાદૃશાઃ યે અભાવાઃ ઇત્યર્થઃ । યથા અસત્કલ્પનાનુસારેણાત્ર જગતિ ત્રયો ઘટાઃ વિદ્યન્તે । ઘટત્વાવચ્છિન્નાઃ પ્રતિયોગિતાઃ અપિ તિસ્રઃ । પ્રથમપ્રતિયોગિતા પ્રથમઘટે, દ્વિતીયા દ્વિતીયે, તૃતીયા તૃતીયે વાસ્તિ । ભૂતલે પ્રથમપ્રતિયોગિતાવાન્ પ્રથમઘટો નાસ્તિ અર્થાત્ પ્રથમપ્રતિયોગિતાવત્પ્રતિયોગિકોઽભાવોઽસ્તિ । અર્થાત્ પ્રથમપ્રતિયોગિતાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકઃ પ્રથમઘટાભાવોઽસ્તિ । એવં દ્વિતીયપ્રતિયોગિતાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકઃ દ્વિતીયઘટાભાવોઽસ્તિ । એવં તૃતીયોઽપિ । તથા ચ ઘટત્વાવચ્છિન્નપ્રત્યેકપ્રતિયોગિતાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકાઃ ત્રયો વિશેષાભાવાઃ ભૂતલે વિદ્યન્તે । તસ્માત્ ભૂતલે ઘટત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકો ઘટસામાન્યાભાવોઽપિ સિદ્ધ્યતિ ।

એવં સંયોગત્વાવચ્છિન્નાઃ તિસ્રઃ પ્રતિયોગિતાઃ પ્રથમે દ્વિતીયે તૃતીયે ચ સંયોગે વર્તન્તે । અસત્કલ્પનયાઽત્ર જગતિ ત્રય એવ સંયોગાઃ । વૃક્ષે ચ પ્રથમપ્રતિયોગિતાવાન્ પ્રથમસંયોગો નાસ્તિ । એવં દ્વિતીયસ્તૃતીયોઽપિ ન સ્તઃ । તથા ચ સંયોગત્વાવચ્છિન્નપ્રત્યેકપ્રતિયોગિતાભિરવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકાસ્ત્રયોઽપિ અભાવાઃ વૃક્ષે સન્તિ ઇતિ વૃક્ષે સંયોગત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકઃ સંયોગસામાન્યાભાવોઽપિ પ્રસિદ્ધ્યતિ । તથા ચ નાત્ર કલ્પે ઉભયાવૃત્તિપદનિવેશઃ કરણીયઃ । એવં ચ ન વ્યર્થવિશેષણઘટિતત્વશઙ્કાલેશોઽપિ । વિશેષણસ્યેવ અનિવેશાત્ ઇતિ ધ્યેયમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પૂર્વપક્ષઃ અથવા "ઉભયાવૃત્તિ" એ વિશેષણ અને "યત્સમ્બન્ધાવચ્છિન્ન" એ વિશેષણ કાઢી નાંખીને બીજી રીતે પણ અર્થ થઈ શકે છે.

"યદીયયાવદ્વિશેષાભાવવાન્" એ દીધિતિવાક્યનું "યદીય"પદ એ પ્રતિયોગિતાને જણાવનારું જાણવું. યદીયાઃ=ઘટત્વધર્માવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાઃ તે તમામે તમામ પ્રતિયોગિતાઓના જે વિશેષાભાવો= પ્રત્યેકપ્રતિયોગિતાઓથી અવચ્છિન્ના અભાવો લેવાના.

દા.ત. ઘટત્વધર્માવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતા જગતમાં વિદ્યમાન ત્રણ ઘટોમાં છે. એમાં નં.૧ પ્રતિયોગિતાવાન્ નં.૧ ઘટ છે. નં.૨ પ્રતિયોગિતાવાન્ નં.૨ ઘટ છે. નં.૩ પ્રતિયોગિતાવાન્ નં.૩ ઘટ છે. ભૂતલ ઉપર નં.૧ પ્રતિયોગિતાવાન્ નથી. નં.૨ પ્રતિયોગિતાવાન્ નથી. નં.૩ પ્રતિયોગિતાવાન્ પણ નથી. એટલે નં.૧ પ્રતિયોગિતાવાનનો અભાવ, નં.૨ પ્રતિયોગિતાવાનનો અભાવ નં.૩ પ્રતિયોગિતાવાનનો અભાવ છે. આ અભાવની પ્રતિયોગિતા ક્રમશઃ નં.૧-૨-૩ પ્રતિયોગિતાવાન્ નં.૧-૨-૩ ઘટમાં છે. નં.૧ પ્રતિયોગિતાવાનમાં આવેલી પ્રતિયોગિતા એ નં.૧ પ્રતિયોગિતાથી અવચ્છિન્ન છે. એમ નં.૨ પ્રતિયોગિતાવાનમાં આવેલી પ્રતિયોગિતા એ નં.૨ પ્રતિયોગિતાથી અવચ્છિન્ન છે. એમ નં.૩ પ્રતિયોગિતાવાનમાં આવેલી પ્રતિયોગિતા એ નં.૩ પ્રતિયોગિતાથી અવચ્છિન્ન છે. આમ ઘટત્વધર્માવચ્છિન્ન એવી જે નં.૧-૨-૩ પ્રતિયોગિતા હતી તે પ્રત્યેકપ્રતિયોગિતાથી અવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાઓનો નિરૂપક નં.૧-૨-૩ ઘટાભાવ ભૂતલ ઉપર છે જ. અને માટે ત્યાં ઘટત્વાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક એવા ઘટાભાવની

સિદ્ધિ થઈ જાય છે. એ રીતે યદીયા: = સંયોગત્વધર્માવચ્છિન્ન એવી નં.૧-૨-૩ સંયોગમાં રહેલી નં.૧-૨-૩ પ્રતિયોગિતાઓ અને નં.૧-૨-૩ પ્રતિયોગિતાવાન્ એવા ક્રમશઃ નં.૧-૨-૩ સંયોગો છે. અને તે બધાનો અભાવ વૃક્ષમાં છે. એટલે વૃક્ષમાં-

નં.૧ પ્રતિયોગિતાવાન્ નં.૧ સંયોગનો અભાવ છે.

નં.૨ પ્રતિયોગિતાવાન્ નં.૨ સંયોગનો અભાવ છે.

નં.૩ પ્રતિયોગિતાવાન્ નં.૩ સંયોગ અભાવ છે.

અર્થાત્ નં.૧ પ્રતિયોગિતાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક એવો નં.૧ પ્રતિયોગિતાવાન્ સંયોગનો અભાવ છે.

નં.૨ પ્રતિયોગિતાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક એવો નં.૨ પ્રતિયોગિતાવાન્ સંયોગનો અભાવ છે.

નં.૩ પ્રતિયોગિતાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક એવો નં.૩ પ્રતિયોગિતાવાન્ સંયોગનો અભાવ છે.

માટે વૃક્ષમાં સંયોગત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક એવો સંયોગસામાન્યાભાવ સિદ્ધ થાય છે.

જાગદીશીની પંક્તિનો અર્થ—સંયોગત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાવ્યક્તિઓ = નં.૧-૨-૩ પ્રતિયોગિતાઓ. તેઓમાંની દરેકે દરેક પ્રતિયોગિતાઓ = નં.૧-૨-૩ જુદી જુદી પ્રતિયોગિતાઓ, તે પ્રત્યેકથી અવચ્છિન્ન = નં.૧ પ્રતિયોગિતાવાન્, નં.૨ પ્રતિયોગિતાવાન્, નં.૩ પ્રતિયોગિતાવાન્ અને તેઓનો અભાવ... આ રીતે કરવો. અને આવો અભાવ પક્ષમાં હોવાથી સ્વરૂપાસિદ્ધિ દોષ પણ ન આવે. અને ઉભયાવૃત્તિ વિગેરે પદ ન હોવાથી વ્યર્થવિશેષણઘટિત એવો પણ આ હેતુ બનતો નથી.

"સંયોગત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાવ્યક્તિનાં યાઃ પ્રત્યેકાઃ વ્યક્તયઃ, તાભિઃ અવચ્છિન્નાનાં = તત્તત્સંયોગાનાં "તત્તત્પ્રતિયોગિતાવાન્" ઇતિ સ્વરૂપાણાં અભાવઃ" એમ સંસ્કૃતમાં ખોલવું.

જાગદીશી -- યો યદ્ધર્મન્યૂનવૃત્તિધર્માવચ્છિન્નયાવદભાવવાન્ -સ તદ્ધર્માવચ્છિન્નાભાવવાન્ **ઇત્યર્થસ્તુ**
-સંયોગત્વન્યૂનવૃત્તિ-ધર્માવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકસ્ય ઘટાવૃત્તિસંયોગત્વાદિ-વૃક્ષાન્યાસમવેતત્વાદ્યવચ્છિન્નાભાવસ્ય
યાવદન્તર્ગતસ્ય વૃક્ષાદૌ સ્વરૂપાસિદ્ધત્વાદનુપાદેયઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ અત્ર કશ્ચિત્ પૂર્વપક્ષં પ્રશ્નયતિ "યો યદ્ધર્મન્યૂનવૃત્તિધર્માવચ્છિન્નયાવદભાવવાન્" ઇત્યેવ હેતુઃ કથં નોચ્યતે? સંયોગત્વધર્મસ્ય ન્યૂનવૃત્તિનઃ તત્તત્સંયોગત્વાદયો ધર્માઃ । તદવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક-યાવદભાવાઃ વૃક્ષે વર્તન્તે એવ ઇતિ ।

પૂર્વપક્ષઃ ઉત્તરયતિ- સંયોગત્વધર્મઃ ઘટવૃત્તિસંયોગે ઘટાવૃત્તિસંયોગેઽપિ ચ વર્તતે । ઘટાવૃત્તિસંયોગત્વધર્મસ્તુ કેવલં ઘટાવૃત્તિસંયોગે એવ વર્તતે । એવં ચ સંયોગત્વધર્મન્યૂનવૃત્તિઃ ઘટાવૃત્તિસંયોગત્વધર્મોઽપિ ભવતિ । વૃક્ષે ચ સર્વેઽપિ સંયોગાઃ ઘટાવૃત્તિસંયોગા એવ । અતઃ વૃક્ષે કુત્રાપિ ઘટાવૃત્તિસંયોગાભાવો નાસ્તિ । અર્થાત્ ઘટાવૃત્તિસંયોગત્વાવચ્છિન્નાભાવઃ ન વૃક્ષે

वर्तते इति वृक्षे हेतोरसत्त्वात् स्वरूपासिद्धिर्भवेत् । न च उत्पत्तिकालावच्छेदेन वृक्षे कस्यापि संयोगस्यासत्त्वात् घटावृत्तिसंयोगस्यापि
अभावः एव इति सर्वेषामभावानां वृक्षवृत्तित्वात् न स्वरूपासिद्धिरिति वाच्यम् एवमपि वृक्षान्यासमवेतत्वात्मको यः
संयोगत्वन्यूनवृत्तिधर्मः । तदवच्छिन्नस्य वृक्षान्यासमवेतस्य वृक्षत्वादिस्वरूपस्य उत्पत्तिकालावच्छेदेनाऽपि वृक्षे सत्त्वात् न
तदभावो वृक्षे मीलति इति पूर्ववत् स्वरूपासिद्धिरस्ति एव ।

न च संयोगत्वधर्मः सर्वेषु संयोगेष्वेव वर्तते । वृक्षान्यासमवेतत्वं तु संयोगत्वाभाववति वृक्षत्वादौ अपि वर्तते इति
न तत् संयोगत्वन्यूनवृत्ति इति न तददाय निरुक्तक्रमेण स्वरूपासिद्धिदोषः जाघटिति इति वाच्यम् । न्यूनवृत्तित्वं नाम
स्वसमानाधिकरण भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सति स्वसमानाधिकरणत्वरूपं । यथा स्वं=घटत्वं, तच्च प्रथमे द्वितीये च
घटे वर्तते । द्वितीये घटे प्रथमघटभेदो वर्तते । तथा च घटत्वसमानाधिकरणो यः द्वितीयघटवृत्तिः प्रथमघटभेदः ।
तत्प्रतियोगितावच्छेदकं प्रथमघटत्वं । तदेव च प्रथमघटे घटत्वसमानाधिकरणमपि भवति इति प्रथमघटत्वं न्यूनवृत्तित्वेन
गृह्यते । एवं द्वितीयघटत्वादयोऽपि ज्ञेयाः । संयोगत्वधर्मस्तु घटीयसंयोगे कपिसंयोगेऽपि च अस्ति । घटसंयोगः वृक्षान्यासमवेतः
न, किन्तु वृक्षान्यसमवेत एव इति घटसंयोगे वृक्षान्यसमवेतभेदो वर्तते । तथा च संयोगत्वसमानाधिकरणो यः घटसंयोगनिष्ठो
वृक्षान्यसमवेतभेदः, तत्प्रतियोगितावच्छेदकं वृक्षान्यसमवेतत्वं । तदेव च कपिसंयोगे संयोगत्वसमानाधिकरणमपि भवति
एव इति वृक्षान्यसमवेतधर्मोऽपि निरुक्तव्याख्यया संयोगत्वन्यूनवृत्तिरेव भवति । तस्मात् स्वरूपासिद्धिदोषः संभवति ।
अतः उभयावृत्तिपदघटितकल्पो द्वितीयो वा कल्पः एवानुसरणीयः । तत्र नैष दोषः भवति ।

उभयावृत्तित्वं नाम स्वप्रतियोगिवृत्तित्वत्वानुयोगिवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टो यः तदन्यत्वं । यथा प्रथमघटत्वं
प्रथमघटभेदप्रतियोगिप्रथमघटवृत्तिः । किन्तु प्रथमघटभेदानुयोगिद्वितीयघटवृत्तिः प्रथमघटत्वं नास्ति । अतः उभयसम्बन्धेन
प्रथमघटभेदविशिष्टः प्रथमघटत्वधर्मो न भवति । किन्तु प्रथमघटभेदप्रतियोगिप्रथमघटवृत्तिः प्रथमघटभेदानुयोगि द्वितीयघटवृत्तिः
च घटत्वं भवति एव इति घटत्वधर्मः उभयसम्बन्धेन प्रथमघटभेदविशिष्टो भवति, तदन्यस्तु प्रथमघटत्वादिधर्मः इति
स एव उभयावृत्तित्वेन गृह्यते । एवं वृक्षत्वे कपिसंयोगभेदो वर्तते । कपिसंयोगभेदप्रतियोगिकपिसंयोगे वृक्षान्यासमवेतत्वं
वर्तते । कपिसंयोगभेदानुयोगिवृक्षत्वेऽपि वृक्षान्यासमवेतत्वं वर्तते इति वृक्षान्यासमवेतत्वधर्मः उभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टः ।
न तदन्यः इति उभयावृत्तिधर्मत्वेन न वृक्षान्यासमवेतत्वं शक्यते ग्रहीतुं । तस्मात् न तत्कल्पे स्वरूपासिद्धिदोषः, न
वाऽन्योऽपि कोऽपि दोषः ।

ननु न्यूनवृत्तिपदस्य भवत्कृतोऽर्थः किंप्रयोजनः? इति चेत् भवानेव तावत्कथयतु, कोऽर्थः क्रियते तस्य?
घटत्वस्य यावन्ति अधिकरणानि । तेभ्यः केषुचिदेव वृत्तित्वं न्यूनवृत्तित्वं इति चेत् तर्हि असत्कल्पनया त्रिभ्यः
घटत्वाधिकरणेभ्यः अधिकरणद्वये द्रव्यत्वं वर्तते एव इति तदपि द्रव्यत्वं घटत्वन्यूनवृत्ति एव भविष्यति । यदि च
घटत्वस्य यावन्ति अधिकरणानि तेभ्यः केषुचिदेव वृत्तित्वं नान्येषु इति एवकारघटितः निषेधान्वितः अर्थः क्रियते
तर्हि अस्माभिरुदितोऽर्थ एव स भवति । केवलम् शब्दभेदः अर्थस्तु एक एव इति । एवं तावत् अस्माकं इदं रुचितं
विशेषज्ञानाय तु आदरणीया बहुश्रुताः ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રશ્ન: યઃ યદ્ધર્મન્યૂનવૃત્તિધર્માવચ્છિન્નયાવદમાવવાન... એમ હેતુ બનાવીએ તો શું વાંધો? ઘટત્વન્યૂનવૃત્તિ એવા તત્ત્વઘટવાદિધર્મો મળશે જ. અને તત્ત્વધર્માવચ્છિન્ન એવા તત્ત્વઘટાદિના અભાવો ભૂતલ પર મળી જશે. એ રીતે સંયોગત્વધર્મને ન્યૂનવૃત્તિ એવા તત્સંયોગત્વાદિ ધર્મો મળશે. અને તદવચ્છિન્ન એવા તત્સંયોગાદિઓના અભાવો વૃક્ષમાં પણ મળી જ જવાના છે. તો આવો જ અર્થ લઈએ તો શું વાંધો?

પૂર્વપક્ષ: વાંધો આવે. "વૃક્ષઃ ઘટાવૃત્તિસંયોગવાન ન" એવું બોલી શકાતું નથી. કેમકે વૃક્ષમાં કોઈપણ ભાગમાં ઘટાવૃત્તિસંયોગ તો છે જ. મૂલાવચ્છેદન કપિસંયોગાભાવાદિ ભલે બોલાય. પણ ઘટાવૃત્તિસંયોગનો અભાવ તો ન જ બોલાય. હવે ઘટાવૃત્તિસંયોગત્વ એ સંયોગત્વધર્મને ન્યૂનવૃત્તિ પણ છે જ. કેમકે સંયોગત્વ એ ઘટવૃત્તિસંયોગ+ઘટાવૃત્તિસંયોગ બેય પ્રકારના સંયોગમાં છે. જ્યારે ઘટાવૃત્તિસંયોગત્વ માત્ર ઘટાવૃત્તિસંયોગમાં જ છે. એટલે સંયોગત્વન્યૂનવૃત્તિ એવો ઘટાવૃત્તિસંયોગત્વ ધર્મ પણ આવે. અને તદવચ્છિન્ન એવો ઘટાવૃત્તિસંયોગનો અભાવ તો વૃક્ષમાં નથી મળતો. અર્થાત્ વૃક્ષમાં સંયોગત્વધર્મન્યૂનવૃત્તિધર્માવચ્છિન્ન એવા તમામે તમામ સંયોગોનો અભાવ નથી મળવાનો. કેમકે ઘટાવૃત્તિસંયોગનો અભાવ વૃક્ષમાં મળતો નથી. આમ થવાથી પાછો સ્વરૂપાસિદ્ધિ દોષ આવે છે.

પ્રશ્ન: આ દોષ ન આવે. કેમકે ઉત્પત્તિકાલીન એ વૃક્ષમાં તો તમામ સંયોગોનો અભાવ જ હોવાથી ઘટાવૃત્તિસંયોગનો પણ અભાવ જ હતો. માટે તે પણ વૃક્ષમાં મળી જતાં સ્વરૂપાસિદ્ધિ ન આવે.

પૂર્વપક્ષ: તો પણ "ઉત્પત્તિકાલીનઃ વૃક્ષઃ વૃક્ષાન્યાસમવેતવાન ન" એવું તો ન જ બોલાવું કેમકે વૃક્ષાન્યમાં અસમવેત એવા વૃક્ષત્વાદિ ધર્મો તો ઉત્પત્તિકાલીન વૃક્ષમાં પણ છે જ. આમ વૃક્ષાન્યાસમવેતવાવચ્છિન્નનો અભાવ તો વૃક્ષમાં ન મળવાથી પાછો સ્વરૂપાસિદ્ધિ દોષ આવે જ છે.

પ્રશ્ન: આ ખોટી વાત છે. કેમકે સંયોગત્વન્યૂનવૃત્તિ જે ધર્મ હોય. તેનાથી અવચ્છિન્નના જ અભાવ લેવાના છે. વૃક્ષાન્યાસમેવતત્વ એ તો વૃક્ષરૂપ વૃક્ષત્વજાતિ વિગેરે બધામાં રહેલ છે. અને સંયોગત્વ તો ત્યાં રહેતું નથી. એટલે આ ધર્મ તો સંયોગત્વને ન્યૂનવૃત્તિ જ નથી. પણ અધિકવૃત્તિ છે. માટે આ ધર્મ જ ન લેવાય. અને તેથી એને લઈને કોઈ દોષ આપી શકાતો નથી.

પૂર્વપક્ષ: યદ્ધર્મન્યૂનવૃત્તિત્વ=સ્વસમાનાધિકરણભેદપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકત્વે સતિ સ્વસમાનાધિકરણ્યં એવી વ્યાખ્યા છે. ધારો કે યદ્ધર્મ તરીકે ઘટત્વ લો તો તેના માટે ન્યૂનવૃત્તિ ધર્મ કોણ બને? એ આ વ્યાખ્યાથી વિચારીએ. નં.૧ અને નં.૨ ઘટ લઈએ. બેયમાં ઘટત્વ છે. નં.૧ ઘટમાં નં.૨ ઘટનો ભેદ પણ છે. એટલે ઘટત્વના અધિકરણ એવા નં.૧ ઘટમાં જે નં.૨ ઘટભેદ છે. તેની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક નં.૨ ઘટત્વ બને. અને એ જ ધર્મ ઘટત્વને સમાનાધિકરણ પણ છે. કેમકે નં.૨ ઘટમાં ઘટત્વ પણ છે અને નં.૨ ઘટત્વ પણ છે. આ રીતે નં.૧ ઘટત્વાદિ પણ ન્યૂનવૃત્તિ તરીકે આવી શકે.

હવે સંયોગત્વધર્મ એ ઘટીયસંયોગમાં છે. તે ઘટીયસંયોગમાં વૃક્ષાન્યાસમેવતનો ભેદ છે. કેમકે "ઘટીયસંયોગઃ વૃક્ષાન્યાસમેવતઃ ન" એમ બોલી શકાય છે. હવે આ ભેદની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક વૃક્ષાન્યાસમેવતત્વ છે. અને એ જ ધર્મ સંયોગત્વાધિકરણ એવા વૃક્ષવૃત્તિસંયોગમાં પણ છે જ. આમ આ ધર્મમાં પણ સંયોગત્વધર્મન્યૂનવૃત્તિત્વની

વ્યાખ્યા ઘટી જવાથી તે ધર્મ પણ લઈ શકાય. અને તદ્ધર્માવચ્છિન્ન એવા વૃક્ષાન્યાસમવેત પદાર્થનો વૃક્ષમાં અભાવ કોઈપણ રીતે ન મળવાથી સ્વરૂપાસિદ્ધિ દોષ આવવાનો જ છે.

[પ્રશ્ન એ થાય કે ન્યૂનવૃત્તિનો આવો અર્થ શા માટે કર્યો? તેનો ઉત્તર આ પ્રમાણે હોઈ શકે કે "ઘટત્વન્યૂનવૃત્તિ=ઘટત્વના જેટલા અધિકરણો હોય તેમાંથી થોડાક અધિકરણમાં રહેવું." હવે જો આવો અર્થ કરીએ તો તો દ્રવ્યત્વ એ પણ ઘટત્વના ૧૦૦ અધિકરણમાંથી ૨૫ અધિકરણ લઈએ તેમાં પણ રહે તો છે જ. ૧૦૦માંય રહે છે અને ૧૦૦માંથી થોડાક એવા ૨૫માં પણ રહે છે. એટલે તે દ્રવ્યત્વ પણ ન્યૂનવૃત્તિ ગણાવો પડે. આનો નિકાલ કરવા માટે "ઘટત્વના જેટલા અધિકરણો તેમાંથી થોડાક જ અધિકરણમાં રહેવું. તેનાથી વધારેમાં ન જ રહેવું" એમ નિષેધાર્થક વ્યાખ્યા કરવી પડે. એ વ્યાખ્યા ઉપર સંસ્કૃતમાં ગોઠવી એ પ્રમાણે જ થાય છે. અને એટલે આ દોષ આવે.] એટલે આ વાત માની શકાતી નથી. પણ અમે પૂર્વે જે કહી ગયા એ પ્રમાણે જ ઉભયાવૃત્તિપદ ઘટિત અથવા તો બીજા વિકલ્પ અનુસારે જ અર્થ કરવો. વૃક્ષાન્યાસમવેતત્વ એ ઉભયાવૃત્તિ તરીકે ન બને. કેમકે ઉભયાવૃત્તિ=સ્વપ્રતિયોગિવૃત્તિત્વ સ્વાનુયોગિવૃત્તિત્વોભય સંબંધથી ભેદવિશિષ્ટ જે બને તેનાથી અન્ય. જેમકે નં.૧ ઘટભેદ એ નં.૨ ઘટમાં રહે છે. તો નં.૧ ઘટભેદપ્રતિયોગી એવા નં.૧ ઘટમાં વૃત્તિ ઘટત્વ મળે છે. અને નં.૧ ઘટભેદના અનુયોગી એવા નં.૨ ઘટમાં વૃત્તિ એવું પણ તે ઘટત્વ છે. માટે ઘટત્વ એ ઉભયસંબંધથી ભેદવિશિષ્ટ બની ગયું. તેથી તદન્ય તરીકે ઘટત્વ ન આવે. પણ નં.૧ ઘટત્વ એ નં.૧ ઘટભેદપ્રતિયોગી નં.૧ ઘટમાં વૃત્તિ છે. પરંતુ નં.૧ ઘટભેદ-અનુયોગી નં.૨ ઘટમાં વૃત્તિ ન હોવાથી તે ઉભયસંબંધથી ભેદવિશિષ્ટ બનતું નથી. માટે તદન્ય તરીકે નં.૧ ઘટત્વ બને. એ રીતે નં.૨ ઘટત્વાદિ પણ લઈ લેવા. હવે કપિસંયોગભેદપ્રતિયોગિકપિસંયોગમાં એ વૃક્ષાન્યાસમવેતત્વ છે. અને કપિસંયોગભેદાનુયોગી એવા વૃક્ષત્વાદિમાં પણ વૃક્ષાન્યાસમવેતત્વ છે. અને કપિસંયોગભેદાનુયોગી એવા વૃક્ષત્વાદિમાં પણ વૃક્ષાન્યાસમવેતત્વ છે. આમ આ ધર્મ એ ઉભયસંબંધથી કપિસંયોગભેદવિશિષ્ટ બની જવાથી તે "તદન્ય" તરીકે ન મળે. અર્થાત્ આ ધર્મ ઉભયાવૃત્તિ ન બનતા કોઈ વાંધો ન આવે. આ રીતે અમને અર્થ સમજાય છે. છતાં વિશેષ જાણકારી માટે બહુશ્રુતોનું શરણ લેવું.]

જાગદીશી -- *સંયોગયાવદ્વિશેષાભાવ इति* । [मानं=मानतावच्छेदकम् आचार्य्यमतेनेदं वा] ।

न च सर्वावयवावच्छेदेन वृक्षादौ गगनादेरेक एव संयोगो लाघवादिति तस्यैवाभावविरहात् संयोगयावद्विशेषाभाववत्त्वं पक्षे स्वरूपासिद्धमिति वाच्यम्;

चन्द्रशेखरीयाः इत्थं च वृक्षे संयोगीययावद्विशेषाभावानां हेतुस्वरूपाणां सत्त्वात् तत्र संयोगसामान्याभावोऽपि सिध्यति । तथा च वृक्षे संयोगीययावद्विशेषाभावः एव वृक्षे संयोगसामान्याभावसत्त्वे प्रमाणं अभवत् ।

अत्राह मध्यस्थः ननु वृक्षे प्रत्यवयवं भिन्नानां गगनसंयोगानां स्वीकारे गौरवं इति लाघवात् समग्रे वृक्षे एक एव व्याप्यवृत्तिः गगनसंयोगः स्वीकर्तव्यः । तथा च वृक्षे वृक्षत्वावच्छेदेनाऽन्येषां संयोगानां અભાવે સતિ અપિ ગગનસંયોગાભાવો

યાવદન્તર્ગતઃ તત્ર નાસ્તિ ઇતિ હેતોઃ વૃક્ષેઽસત્ત્વાત્ સ્વરૂપાસિદ્ધિદોષઃ । સંયોગીયાનાં યાવતાં સંયોગાભાવાનાં એવ હેતુત્ત્વાત્ ।
વૃક્ષે ચ એકસ્ય ગગનસંયોગાભાવસ્યાસત્ત્વાત્ યાવત્સંયોગાભાવા ન મીલન્તિ ઇતિ ભાવઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ પૂર્વપક્ષઃ આમ સંયોગના જેટલા વિશેષાભાવો છે તે તમામ વૃક્ષમાં હોવાથી તેમાં સંયોગ સામાન્યાભાવ પણ સિદ્ધ થઈ જાય છે.

મધ્યસ્થઃ વૃક્ષાદિમાં સર્વાવયવાવચ્છેદેન=સમગ્ર વૃક્ષમાં વ્યાપીને રહેલો એક જ ગગનસંયોગ છે. દરેક અવયવોમાં ગગનસંયોગ જુદો માનવામાં તો લાખો ગગન સંયોગ માનવા પડે. એમાં તો ગૌરવ છે. આમ વૃક્ષત્વાવચ્છેદેન ગગનસંયોગનો અભાવ તો ન જ મળે. એટલે વૃક્ષમાં તમામે તમામ સંયોગોનો અભાવ ન મળવાથી સંયોગસામાન્યાભાવની સિદ્ધિ ન થાય. એટલે કે હેતુ પક્ષમાં ન રહેવાથી સ્વરૂપાસિદ્ધિદોષ આવે. અને તેથી આ અનુમાન ખોટું છે.

જાગદીશી -- અતિપ્રસન્નગ્ભઙ્ગાય શાખાદિતત્તદવયવાવચ્છિન્નવૃત્તિકસંયોગં પ્રતિ તત્તદવયવત્ત્વેન હેતુત્વસ્યાવશ્યકતયા વૃક્ષે વ્યાપ્યવૃત્તિગગનસંયોગસ્યાસમ્ભવાદિતિ ભાવઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ પૂર્વપક્ષઃ સમાદધાતિ-યદિ વૃક્ષઃ એવ શાખાવચ્છિન્નસ્ય કપિસંયોગાત્મકસ્ય કાર્યસ્ય કારણં ભવેત્ । તર્હિ વૃક્ષે કારણતા ભવેત્ । તથા ચ વૃક્ષે મૂલાવચ્છેદેનાપિ કપિસંયોગાત્મકં કાર્યં સ્યાત્, તત્ર વૃક્ષાત્મકસ્ય કારણસ્ય સત્ત્વાત્ । ન ચ ભવતિ । તથા ચ અન્યાવયવે ઉત્પદ્યમાનસ્ય કાર્યસ્ય અન્યાવયવે ઉત્પત્ત્યાપત્તિનિવારણાય ઇદમેવ મન્તવ્યં યત્ ન વૃક્ષઃ કપિસંયોગાદિનાં કારણં, કિન્તુ શાખા શાખીયસંયોગકારણં । મૂલં મૂલીયસંયોગકારણં । તથા ચ મૂલે શાખાત્મકકારણાભાવાત્ ન તત્ર શાખીયસંયોગોત્પત્ત્યાપત્તિઃ । ઇત્થં ચ શાખાદિતત્તદવયવાવચ્છિન્નવૃત્તિકં સંયોગં પ્રતિ શાખાદિતત્તદવયવાઃ એવ સ્વતન્ત્રાનિ કારણાનિ અવશ્યં સ્વીકર્તવ્યાનિ । તથા ચ મૂલવૃત્તિકં ગગનસંયોગં પ્રતિ મૂલમેવ કારણં । શાખાવૃત્તિકં ગગનસંયોગં પ્રતિ શાખૈવ કારણં ઇતિ પ્રત્યવયવં ગગનસંયોગો ભિન્ન એવ મન્તવ્યઃ । તથા ચ વૃક્ષે સર્વાવયવવચ્છેદેનૈકસ્યૈવ ગગનસંયોગસ્ય સિદ્ધિઃ ન સંભવતિ । તથા ચ વૃક્ષે વૃક્ષત્વાવચ્છેદેન સંયોગીયાનાં યાવતાં વિશેષાભાવાનાં સત્ત્વાત્ ન સ્વરૂપાસિદ્ધિઃ ।

તથા ચ વૃક્ષે સંયોગીયયાવદ્વિશેષાભાવહેતોઃ સત્ત્વાત્ તત્ર સંયોગીયસામાન્યાભાવોઽપિ સિદ્ધ્યતિ । ઇત્થં ચ મૂલોક્તવ્યાપ્તિલક્ષણે પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણપદાનુપાદાને **"સંયોગી દ્રવ્યત્વાત્"** ઇતિ અત્રાવ્યાપ્તિઃ ભવતિ । યતઃ દ્રવ્યત્વાધિકરણે વૃક્ષાદૌ નિરુક્તરીત્યા સંયોગસામાન્યાભાવઃ સિદ્ધ્યતિ । તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકમેવ સાધ્યાવચ્છેદકં ઇતિ ભવતિ અવ્યાપ્તિઃ । પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણપદનિવેશે તુ કપિસંયોગાદિમતિ વૃક્ષે વર્તમાનઃ સંયોગસામાન્યાભાવઃ સ્વપ્રતિયોગિસમાનાધિકરણ એવ, ન તુ વ્યધિકરણઃ ઇતિ ન સ ગૃહ્યતે । અતઃ ઘટાભાવમાદાય લક્ષણસમન્વયઃ । ઇત્થં ચ→ કેવલં **"કપિસંયોગી એતદ્વૃક્ષત્વાત્"** ઇતિ અત્રૈવ અવ્યાપ્તિવારણાય પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણપદં । નતુ **"સંયોગી દ્રવ્યત્વાત્"** ઇતિ અત્ર અવ્યાપ્તિવારણાય પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણપદં ← ઇતિ યત્ ભવતોચ્યતે । તત્ર સમ્યક્ । યતઃ ઉભયસ્મિન્નપિ અનુમાને

પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણપદાનુપાદાનેઽવ્યાપ્તિઃ । તદુપાદાને ચ અવ્યાપ્તિનિરાસઃ સંભવત્યેવ । અતઃ ઉભયસ્મિન્નપિ સ્થાને તત્પદં સાર્થકં ભવતિ । અત્ર સમાપ્તઃ પૂર્વપક્ષઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ પૂર્વપક્ષઃ શાખામાં ઉત્પન્ન થનારા કપિસંયોગાદિ પ્રત્યે જો માત્ર વૃક્ષને જ કારણ માનીએ. તો તો એ વૃક્ષ તો મૂલાવચ્છેદન પણ છે. તો એ કપિસંયોગ મૂલાવચ્છિન્ન વૃક્ષમાં પણ ઉત્પન્ન થવાની આપત્તિ આવે. આમ આ આપત્તિ નિવારવા માટે એમ જ કહેવું યોગ્ય છે કે શાખા જ એ શાખામાં ઉત્પન્ન થનારા સંયોગો પ્રત્યે કારણ છે. તેમ મૂલ જ મૂલમાં ઉત્પન્ન થનારા સંયોગ પ્રત્યે કારણ છે. શાખાગતસંયોગ પ્રત્યે મૂલ કારણ જ નથી. એટલે મૂલાવચ્છિન્નવૃક્ષના ભાગમાં શાખા=કારણ ન હોવાથી ત્યાં શાખીયસંયોગ ઉત્પન્ન થવાની આપત્તિ ન આવે.

આમ એક વાત તો નક્કી કે વૃક્ષના પ્રત્યેક અવયવો એ પોતાનામાં ઉત્પન્ન થનારા સંયોગ પ્રત્યે સ્વતંત્ર કારણ છે. આમ તે પ્રત્યેક અવયવો પોતાનામાં ઉત્પન્ન થનારા ગગનસંયોગ પ્રત્યે પણ સ્વતંત્ર કારણ જ બનવાના. અર્થાત્ દરેક અવયવોમાં ગગનસંયોગ જુદો જુદો જ સિદ્ધ થાય છે. અને એટલે વૃક્ષમાં સંપૂર્ણપણે વ્યાપીને રહેલો એવો ગગનસંયોગ સિદ્ધ થતો જ નથી. અને તેથી વૃક્ષત્વાવચ્છેદન ગગનસંયોગનો અભાવ પણ મળી જ જવાનો છે.

આમ વૃક્ષમાં સંયોગસામાન્યાભાવની સિદ્ધિ ઉપર્યુક્ત અનુમાનથી થઈ જશે. અને એટલે જ જો "પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ" પદ ન મુકો તો "ઇદં સંયોગિ દ્રવ્યત્વાત્" વિગેરે સ્થલે દ્રવ્યત્વવાળા વૃક્ષાદિમાં પણ વૃક્ષત્વાવચ્છેદન સંયોગસામાન્યાભાવ મળી જતાં તેની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક સંયોગત્વ એ જ સાધ્યતાવચ્છેદક હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવે. એ નિવારવા માટે જ "પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ" વિશેષણ છે. પણ તમે કહ્યા પ્રમાણે "વૃક્ષઃ કપિસંયોગી એતદ્વૃક્ષત્વાત્" એ જ સ્થલે અવ્યાપ્તિ નિવારવા માટે આ વિશેષણ છે એવું નથી. આ અમે કહેલા સ્થલે પણ એ વિશેષણ સાર્થક બને છે. કેમકે દ્રવ્યત્વાધિકરણ વૃક્ષાદિમાં રહેલો સંયોગસામાન્યાભાવ એ સ્વપ્રતિયોગી એવા કપિસંયોગાદિને સમાનાધિકરણ હોવાથી તે લક્ષણ ઘટક જ ન બને. એટલે બીજો અભાવ લઈ લક્ષણ ઘટી જાય.

ઉત્તરપક્ષઃ તમે વૃક્ષમાં સંયોગ સામાન્યાભાવને સિદ્ધ કરવા માટે જે અનુમાન આપ્યું. તે તો યત્=તત્ થી ઘટિત છે. "યો યદીયયાવદ્વિશેષાભાવવાન્ સ તદીયતાવત્સામાન્યાભાવવાન્" આમાં "યદીય" માં યત્ પદથી ઘટ-પટ-પુસ્તક-સંયોગ વિગેરે જુદી જુદી વ્યક્તિઓ જ લઈ શકાય છે. અને એટલે તદીયમાં તત્પદથી પણ જુદી જુદી વ્યક્તિઓ જ લેવાશે. પણ યત્થી કોઈ ચોક્કસ જ પદાર્થો લઈ શકાવાના નથી. અને એટલે જ આ યદ્પદનો અર્થ અને તત્પદનો અર્થ અનુગત ન હોવાથી આ સ્થલે અનુગતવ્યાપ્તિ જ ન મળે. જેમ ધૂમ હેતુ હોય તો ત્યાં ધૂમત્વધર્માવચ્છિન્ન તમામ ધૂમ અને વસ્તિત્વાવચ્છિન્ન તમામ વસ્તિ લઈ શકાય. એટલે ત્યાં તો તમામ ધૂમોમાં આવનારી વ્યાપ્તિ ધૂમત્વાવચ્છિન્ન મળી જાય. એટલે એ અનુગત વ્યાપ્તિ બને. અહીં યત્થી એવી કોઈ ચોક્કસ વસ્તુઓ ન લેવાતી હોવાથી અનુગતવ્યાપ્તિ ન મળે.

दीधिति

यत्तदर्थयोरननुगमात्, एकावच्छेदेन यावद्विशेषाभाववत्त्वस्योपाधित्वाच्च ।

जागदीशी -- प्राचां मते यत्तदर्थयोरनुगतत्वादाह - *एकावच्छेदेनेति* इदमुपाधेः साधनाव्यापकत्वरक्षायै ।

चन्द्रशेखरीयाः दीधित्यां उत्तरं ददाति-यत्तदर्थयोरननुगमात्-इत्यादिना । अयं भावः वस्तित्वावच्छिन्नवस्तुनिरूपिता व्याप्तिः सर्वत्र धूमे धूमत्वावच्छेदेनानुगता अस्ति । किन्तु अत्र तु भवदुक्ता व्याप्तिः यत्-तत्पदघटिता । यत्त्वं तत्त्वं च नानुगतं । न वा जातिः । अतः यत्पदात् कपिसंयोगाभिघातघटसंयोगपटादयो गृह्यन्ते । इत्थं च अत्रानुगतव्याप्तिः न मीलति । व्याप्यतावच्छेदकधर्मस्य सर्वेषु हेतुषु अनुगतस्यैव अनुगतव्याप्तिप्रयोजकत्वात् । यथा धूमत्वस्य सर्वेषु धूमेषु अनुगतव्याप्तिप्रयोजकत्वं । अत्र च तदभावात् नानुगता व्याप्तिः । अतः नेयम् व्याप्तिरुचिता इति भावः ।

ननु तत्पदजन्यबुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वमेव तत्पदस्य अर्थः । "स घटः स पटः" इत्यादिना तत्पदजन्यबुद्धिविषयतावच्छेदकाः घटत्वपटत्वादयो भवन्ति । तदवच्छिन्नाः घटपटपुस्तकादयो यद्यपि अननुगताः । तेषु सर्वेषु अनुगतस्यैकधर्मस्याभावात् । किन्तु तेषु सर्वेषु तादृशधर्मावच्छिन्नत्वं तु एकमेव इति भवति अत्रापि अनुगतैव व्याप्तिः इति चेत् अस्तु एवं । तथापि भवदुक्तव्याप्तौ एकावच्छेदेन यावद्विशेषाभाववत्त्वं उपाधिः भवति ।

[उपाधित्वं नाम साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वं] तस्य फलं तु व्यभिचारोद्भवः एव । तथा हि-संयोगसामान्याभावः साध्यः । स च कुत्रापि द्रव्येऽसिद्धः । यतोऽनेनानुमानेनैव स द्रव्ये भवता साध्यते । अतः अनुमानं यावत् निर्दोषं न सिध्येत् । तावत् कुत्रापि द्रव्ये संयोगसामान्याभावो न सिध्येत् । किन्तु गुणादौ संयोगसामान्याभावः प्रसिद्धः । तत्र च सर्वत्र एकावच्छेदेन संयोगीययावद्विशेषाभावः प्रसिद्धः । तत्र च सर्वत्र एकावच्छेदेन संयोगीययावद्विशेषाभावाः सन्ति इति उपाधिः साध्यव्यापको भवति । तथा संयोगीययावद्विशेषाभावाः वृक्षादौ प्रसिद्धाः । किन्तु तत्र एकावच्छेदेन=मूलाद्यवच्छेदेन संयोगीययावद्विशेषाभावाः न सन्ति । यतः कुत्रापि अवयवे गगनसंयोगादयः केचित् तु सन्त्येव । अतः अयमुपाधिः साधनाव्यापकोऽपि भवति ।

उपाधिः साध्यव्यापकः इति अस्यायमेवार्थः यदुत "यत्र साध्यं तत्र उपाधिः, यत्र उपाध्यभावः तत्र साध्याभावः" इति । स चोपाधिः "साधनाव्यापकः" इति अस्यायमेवार्थः यदुत-किञ्चिदेकादिकं स्थानं अस्ति । यत्र साधनमस्ति । उपाधिर्नास्ति । तथा च तादृक्स्थाने साधनं अस्ति, उपाद्यभावोऽस्ति । उपाद्यभावाच्च तत्र साध्याभावोऽपि सिद्ध्यति । तथा च तत्र स्थाने साधनं अस्ति, साध्याभावोऽपि अस्ति इति अयमेव व्यभिचारः ।

एवं चात्रापि संयोगीययावद्विशेषाभाववति वृक्षादौ एकावच्छेदेन संयोगीययावद्विशेषाभावस्याभावात् वृक्षे संयोगसामान्याभावात्मकसाध्यस्यापि अभावः प्रसिध्यति इति साधनवति साध्याभावसंभवेन व्यभिचारो भवति ।

અત્ર ઉપાધૌ યદિ "એકાવચ્છેદેન" પદં ન નિવેશ્યતે । તદા તુ હેતુઃ ઉપાધેઃ અભિન્નઃ ભવતિ । એવં ચ યત્ર હેતુઃ તત્ર ઉપાધિરપિ ભવત્યેવ ઇતિ ઉપાધિઃ સાધનવ્યાપકોઽપિ ભવેત્ । તથા ચ ન સ પરમાર્થતઃ ઉપાધિઃ ભવેત્ ઇતિ ઉપાધેઃ સાધનાવ્યાપકત્વસિદ્ધ્યર્થમેવ એકાવચ્છેદેન... પદમ્ । વૃક્ષે હેતોઃ સત્વાત્ તાદૃશોપાધેરસત્વાત્ સાધનાવ્યાપકત્વં અક્ષતમ્ ભવતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ પ્રાચીનોઃ યત્ પદ્મથી ઘટ-પટ-પુસ્તકાદિ લેવાય પણ તેનો અનુગમ કરનાર કોઈ ધર્મ નથી તેમ તમ કહો છો. પણ યત્પદાર્થવિષયક જ્ઞાનવિષયતાવચ્છેદકત્વવાળા જે ધર્મો, તેનાથી અવચ્છિન્ન જે બને, તે યત્પદનો અર્થ ગણાય. એટલે ક્યારેક યત્થી ઘટ, ક્યારેક યત્થી પટાદિની બુદ્ધિ ભલે કરીએ પણ એ ઘટત્વ-પટત્વાદિ ધર્મોએ બુદ્ધિવિષયતાવચ્છેદકત્વોપલક્ષિત તો છે જ. અને તાદૃશધર્માવચ્છિન્નત્વ તો બધામાં એક જ છે. આમ પ્રાચીનોના મતે તો બુદ્ધિવિષયતાવચ્છેદકત્વોપલક્ષિતધર્માવચ્છિન્ન તરીકે યત્-તત્ના અર્થોનો અનુગમ થઈ જ જાય છે. માટે અનુગતવ્યાપ્તિ મળી જ રહે છે.

ઉત્તરપક્ષઃ તો પણ તમારા અનુમાનમાં એકાવચ્છેદેન યાવદ્વિશેષાભાવત્વ એ ઉપાધિ બને છે. ઉપાધિ એ સાધ્યવ્યાપક+સાધનાવ્યાપક હોય. અને ઉપાધિ એ વ્યભિચાર લાવી આપવાનું કામ કરે. કેમકે ઉપાધિ એ સાધ્યવ્યાપક હોવાથી "જ્યાં સાધ્ય ત્યાં ઉપાધિ, જ્યાં ઉપાધિ-અભાવ ત્યાં સાધ્યાભાવ." એવો અર્થ થાય. અને એ ઉપાધિ સાધનને અવ્યાપક છે. એનો અર્થ એ કે "જ્યાં સાધન છે. ત્યાં બધે જ ઉપાધિ છે." તેવું નથી. પણ એવું પણ કોઈક સ્થાન છે જ્યાં સાધન છે અને ઉપાધિ નથી. અને માટે જ તો તે સાધન-અવ્યાપક ગણાય છે. હવે જ્યાં સાધન છે ઉપાધિ નથી ત્યાં ઉપાધિના અભાવને લીધે ઉપાધિને વ્યાપ્ય એવા સાધ્યનો પણ અભાવ જ સાબિત થાય. અને એટલે આ એવું સ્થાન બન્યું કે જ્યાં સાધન છે અને સાધ્ય નથી. અર્થાત્ વ્યભિચાર આવે.

પ્રસ્તુતમાં યાવત્સંયોગવિશેષાભાવો એ હેતુ છે. અને સંયોગસામાન્યાભાવ એ સાધ્ય છે. હવે એકાવચ્છેદેન યાવદ્વિશેષાભાવ એ ઉપાધિ બનાવવાનો છે. આમાં જો "એકાવચ્છેદેન" શબ્દ ન મુકો તો યાવદ્વિશેષાભાવ જ બાકી રહે. અને એ જ તો હેતુ છે. અને આમ હેતુ અને ઉપાધિ એક જ બની જવાથી જ્યાં હેતુ ત્યાં તે ઉપાધિ પણ રહેવાની જ. એટલે તે ઉપાધિ સાધન-અવ્યાપક ન બનતાં પરમાર્થથી ઉપાધિ ન જ કહેવાય. એટલે એકાવચ્છેદેન શબ્દ એ ઉપાધિને સાધન-અવ્યાપક બનાવીને સાચી ઉપાધિ બનાવવા માટે જ મુકેલ છે.

સંયોગસામાન્યાભાવ ગુણાદિમાં પ્રસિદ્ધ છે. અને ત્યાં સર્વત્ર એકાવચ્છેદેન યાવત્સંયોગવિશેષાભાવ રહેલા છે. માટે આ ઉપાધિ સાધ્યવ્યાપક છે. અને વૃક્ષાદિમાં યાવત્સંયોગવિશેષાભાવત્વ=હેતુ છે. પણ ત્યાં એકાવચ્છેદેન=મૂલાવચ્છેદેન કે શાખાદ્યવચ્છેદેન (એક જ અવયવાવચ્છેદેન) યાવત્સંયોગવિશેષાભાવો મળતા નથી જ. કેમકે કોઈપણ અવયવમાં ગગનસંયોગાદિ રૂપ કોઈક સંયોગો તો રહેલા જ છે. આમ આ ઉપાધિ સાધન-અવ્યાપક પણ બની જાય છે. અને એટલે ઉપર મુજબ વ્યભિચાર આવે.

જાગદીશી -- ન ચૈવં તત્ત્સંયોગાભાવસ્ય ગુણે વ્યાપ્યવૃત્તિત્વાદેકાવચ્છેદેન સાધ્યવ્યાપકત્વં દુર્ઘટમિતિ

વાચ્યમ્;

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ અયં ઉપાધિઃ ન સાધ્યવ્યાપકઃ । યતો ગુણાદૌ સર્વેઽપિ સંયોગાભાવાઃ વ્યાપ્યવૃત્તયઃ કેનચિદપિ
અનવચ્છિન્નાઃ । અતઃ તત્ર એકાવચ્છેદેન સંયોગીયયાવદ્વિશેષાભાવાભાવાત્ ન સ ઉપાધિઃ સાધ્યવ્યાપકઃ ઇતિ ચેત્

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રાચીનોઃ ગુણાદિમાં યાવત્સંયોગવિશેષાભાવ તો સમગ્ર ગુણમાં વ્યાપીને રહેલો હોવાથી ત્યાં
તો એ સંયોગવિશેષાભાવ એ કોઈપણ અવચ્છેદથી નથી રહેતો. અર્થાત્ નિરવચ્છિન્ન જ છે. એટલે કે ગુણાદિમાં
એકાવચ્છેદેન યાવત્સંયોગવિશેષાભાવ તો મળતો જ ન હોવાથી આ ઉપાધિ સાધ્યવ્યાપક જ ન બને. તેથી તે
ખોટી ગણાય.

જાગદીશી -- 'એકાવચ્છેદેન' ઇત્યનેન નિરવચ્છિન્નવૃત્તિકત્વવિશિષ્ટસ્ય વિવક્ષિતત્વાત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: ન, નિરવચ્છિન્નવૃત્તિકત્વવિશિષ્ટાઃ સંયોગીયયાવદ્વિશેષાભાવાઃ એવ ઉપાધિત્વેન વિવક્ષિતાઃ । ગુણે
વર્તમાનાઃ સંયોગાભાવાઃ નિરવચ્છિન્નવૃત્તિકત્વવિશિષ્ટા એવ । નિરવચ્છિન્ના=કેનચિદ્ અનવચ્છિન્ના વૃત્તિ=વૃત્તિતા યેષાં
તાદૃશાઃ ઇતિ સમાસઃ ।

એવં તાવત્ સંયોગસામાન્યાભાવસાધ્યકે ઉપાધિઃ પ્રતિપાદિતા । તથા ચ યદીયયાવદ્વિશેષાભાવહેતુકેષુ તદીયસામાન્યાભાવ
સાધ્યકેષુ સર્વેષુ સ્થલેષુ નિરવચ્છિન્નવૃત્તિકત્વવિશિષ્ટાઃ યદીયયાવદ્વિશેષાભાવાઃ ઉપાધિત્વેન વાચ્યાઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: ઉત્તરપક્ષઃ એકાવચ્છેદેન=નિરવચ્છિન્નવૃત્તિકત્વવિશિષ્ટ એવો અર્થ કરવો. ગુણાદિમાં રહેલો
યાવત્સંયોગવિશેષાભાવ એ નિરવચ્છિન્ન જ છે. અર્થાત્ નિરવચ્છિન્ના વૃત્તિઃ યસ્ય સ આ પ્રમાણે અર્થ કરવો. આ
તો સંયોગસામાન્યાભાવ સાધ્યસ્થલે ઉપાધિ બતાવી. એ પ્રમાણે ખરેખર તો યદીયયાવદ્વિશેષાભાવો જ્યાં હેતુ
હોય અને તદીયસામાન્યાભાવ સાધ્ય હોય. ત્યાં બધે નિરવચ્છિન્નવૃત્તિકત્વથી વિશિષ્ટ એવા યદીયયાવત્વિશેષાભાવો
એ ઉપાધિ ગણાવા. અહીં પણ એવો જ આ અભાવ મળે છે. માટે તે સાધ્યવ્યાપક બની જશે.

જાગદીશી -- ન ચ તથાઽપિ કપિસંયોગસામાન્યાભાવવતિ વૃક્ષે નિરવચ્છિન્નવૃત્તિકત્વવિશિષ્ટસ્ય તદીયયાવદ્વિશેષાભાવસ્યસત્ત્વાદુપાધેઃ સાધ્યાવ્યાપકત્વમિતિ વાચ્યમ્;

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ "યદીયયાવદ્વિશેષાભાવાઃ" ઇતિ અત્ર "યજ્જાતિ-સમાનાધિકરણોભયાવૃત્તિ-
ધર્માવચ્છિન્નયત્સમ્બન્ધાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાકાભાવાઃ" ઇતિ અર્થઃ પ્રાગુક્તઃ । ભવતા ચ સર્વત્ર તાદૃશે હેતૌ ઉપાધિઃદીયતે ।
કિન્તુ નેદં સમ્યક્ । યતઃ કપિસંયોગસામાન્યાભાવવાન્ કપિસંયોગીયયાવદ્વિશેષાભાવવત્વાત્ ઇતિ અત્ર
કપિસંયોગત્વજાતિસમાનાધિકરણાઃ ઉભયાવૃત્તિનઃ ચ તત્તત્કપિસંયોગત્વાદયો ધર્માઃ, તદવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકાઃ યાવન્તો
વિશેષાભાવાઃ મૂલાદ્યવચ્છિન્નવૃત્તિકાઃ એવ । નતુ નિરવચ્છિન્નાઃ । શાખાવચ્છેદેન કપિસંયોગસ્ય વિદ્યમાનત્વાત્ વૃક્ષે
નિરવચ્છિન્નવૃત્તિકાઃ કપિસંયોગાભાવાઃ ન સંભવન્તિ । તથા ચ તત્ર નિરવચ્છિન્નવૃત્તિકત્વવિશિષ્ટસંયોગાભાવાત્મકોપાધેઃ

અસત્વાત્ તત્ર ચ વૃક્ષે કપિસંયોગસામાન્યાભાવસ્ય ભવતામપીષ્ટત્વાત્ સ ઉપાધિઃ સાધ્યવ્યાપકો ન ભવતિ ઇતિ ન સ ઉપાધિઃ ઇતિ ચેત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રાચીનો: તમે ઉપાધિનો અર્થ નિરવચ્છિન્નવૃત્તિકત્વવિશિષ્ટ યાવત્સંયોગવિશેષાભાવ કર્યો. હવે આ તો જ્યાં સંયોગસામાન્ય સાધ્ય હશે ત્યાં આ પ્રમાણે કહેવાશે. ખરો અર્થ તો એ કે જ્યાં યજ્ઞજાતિ-અવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક-અભાવઃ ત્યાં નિરવચ્છિન્નવૃત્તિકત્વવિશિષ્ટ એવા તજ્ઞજાતિસમાનાધિકરણ-ઉભયાવૃત્તિધર્માવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક તમામે તમામ વિશેષાભાવો હોય. જો આવું મળે તો ઉપાધિ સાધ્યવ્યાપક ગણાય. જેમકે જે ભૂતલ ઉપર ઘટત્વજાતિ-અવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક એવો ઘટત્વસામાન્યાભાવ રૂપ સાધ્ય છે. અને ત્યાં ઘટત્વસમાનાધિકરણ ઉભયાવૃત્તિ-તત્ત્વત્ત્વઘટત્વધર્માવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક તમામે તમામ તત્ત્વઘટવિશેષાભાવો છે. વળી એ અભાવો નિરવચ્છિન્નવૃત્તિક પણ છે જ. એટલે આ ઉપાધિ સાધ્યવ્યાપક બને. પણ જ્યાં કપિસંયોગાભાવ સાધ્ય હશે ત્યાં તો વાંધો આવશે. કેમકે વૃક્ષમાં કપિસંયોગ હોવા છતાં કપિસંયોગસામાન્ય-અભાવ પણ માનેલો તો છે જ. અને એ સર્વમાન્ય છે. હવે ત્યાં જે કપિસંયોગાભાવો છે. એ બધા તો મૂલાદિ-અવચ્છિન્ન જ છે. એટલે ત્યાં નિરવચ્છિન્નવૃત્તિકત્વવિશિષ્ટ એવા યાવત્કપિસંયોગવિશેષાભાવ તો નથી જ. માટે આ ઉપાધિ એ સાધ્યવ્યાપક નથી બનતી.

જાગદીશી -- જાત્યવચ્છિન્નાભાવસ્યૈવોક્તવ્યાપ્તૌ સાધ્યવિધયા પ્રવેશાત્ કપિસંયોગાભાવસ્ય ચાતથાત્વેન તં પ્રતિ તદીયયાવદ્વિશેષાભાવસ્યોક્તરૂપેણાવ્યાપકત્વેઽપિ ક્ષત્યભાવાત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: ન વયં સર્વત્રોપાધિં પ્રતિપાદયામઃ । કિન્તુ યત્ર જાતિમાત્રાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકઃ સામાન્યાભાવઃ સાધ્યો ભવતિ, તત્રૈવોપાધિં પ્રતિપાદયામઃ । કપિસંયોગસામાન્યાભાવસ્તુ કપિપ્રતિયોગિકત્વસંયોગત્વજાત્યુભયાવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાકોઽભાવઃ । અતઃ ન સ જાતિમાત્રાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકઃ । તસ્માત્ અત્ર વયં નોપાધિં પ્રતિપાદયામઃ । તતઃ અત્ર ઉપાધેઃ સાધ્યા વ્યાપકત્વેઽપિ ન ક્ષતિઃ ।

જાતિમાત્રાવચ્છિન્નાભાવરૂપસ્ય સંયોગસામાન્યાભાવસ્ય યત્ર સાધ્યત્વં તત્રૈવ અયં ઉપાધિઃ પ્રતિપાદ્યતે । તત્ર ચ ભવત્યેવ ઇતિ પ્રાગેવોક્તં ।

ચન્દ્રશેખરીયા: ઉત્તરપક્ષઃ અમે જે મૂળ વ્યાપ્તિ બનાવી છે. તેમાં તત્સામાન્યાભાવ=સાધ્ય એ જાતિમાત્રાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક અભાવ જ લેવાનો છે. અને આ ઉપાધિ એને જ વ્યાપક તરીકે માનવાની છે. કપિસંયોગાભાવ એ તો કપિપ્રતિયોગિકત્વ વિશિષ્ટસંયોગત્વજાતિથી અવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાનો નિરૂપક અભાવ છે. પણ જાતિમાત્રાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક નથી. એટલે આ કપિસંયોગાભાવ એ સાધ્ય તરીકે જ ન આવતો હોવાથી ઉપાધિ તેને વ્યાપક ન બને તો ય વાંધો નથી. એટલે કે કપિસંયોગપ્રતિયોગિતાક એવા નિરવચ્છિન્ન-વૃત્તિકત્વવિશિષ્ટ એવા યાવત્કપિસંયોગવિશેષાભાવો એ કપિસંયોગાભાવને વ્યાપક ન બને તોય વાંધો નથી.

જાગદીશી -- ન ચાભિઘાતાદિ (સંયોગ) સામાન્યાભાવસ્ય વૃક્ષે સત્ત્વાત્ તત્ર (ચ) નિરવચ્છિન્ન-વૃત્તિકત્વવિશિષ્ટસ્ય તદીયયાવદ્વિશેષાભાવસ્યાસત્ત્વાદેવોપાધેઃ સાધ્યાવ્યાપકત્વમિતિ વાચ્યમ્;

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ તથાપિ "વૃક્ષઃ અભિઘાતસામાન્યાભાવવાન્ અભીઘાતીયયાવદ્વિશેષાભાવવત્ત્વાત્ ।" ઇતિ અત્ર અભિઘાતત્વજાતિમાત્રાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકઃ અભિઘાતસામાન્યાભાવઃ એવ સાધ્યઃ । યુષ્મન્મતાનુસારેણાત્રોપાધિઃ કથ્યતે । કિન્તુ ન સ મીલતિ । વૃક્ષે અભિઘાતસામાન્યાભાવસ્તુ યુષ્માકમપિ અભિમત એવ । કિન્તુ તત્ર શબ્દજનકસંયોગસ્વરૂપઃ કર્કરાસંયોગાદ્યાત્મકોઽભિઘાતો મૂલાઘવચ્છેદેન વર્તતે । અતઃ તત્ર વિદ્યમાનાઃ અભિઘાતીયયાવદ્વિશેષાભાવાઃ શાખાઘવચ્છિન્નવૃત્તિકાઃ એવ । નતુ નિરવચ્છિન્નાઃ । તથા ચ તત્ર નિરવચ્છિન્નવૃત્તિકત્વવિશિષ્ટાનાં અભિઘાતીયયાવદ્વિશેષાભાવાનામસત્ત્વાત્ અયં ઉપાધિઃ સાધ્યવ્યાપકો ન ભવતિ ઇતિ ચેત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પૂર્વપક્ષઃ શબ્દજનક સંયોગ એ અભિઘાત કહેવાય. અને વૃક્ષમાં અભિઘાતસામાન્યનો અભાવ છે. શબ્દજનક એવો કાંકરા વિગેરેનો સંયોગ મૂલાવચ્છેદેન છે છતાં તેનો પણ શાખાદિ-અવચ્છેદેન અભાવ તો છે જ. આમ ત્યાં સાધ્ય રહી ગયું. આ અભાવ એ અભિઘાતત્વજાતિમાત્રાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક પણ છે. છતાં આ વૃક્ષમાં નિરવચ્છિન્નવૃત્તિકત્વવિશિષ્ટ-અભિઘાત-યાવત્-વિશેષાભાવ તો નથી જ. કેમકે એ બધા જ અભાવો મૂલાદિ-શાખાદિ-અવચ્છિન્નવૃત્તિકત્વવાળા જ છે. આમ આ સ્થાને તમારી ઉપાધિ સાધ્ય-અવ્યાપક બને છે.

જાગદીશી -- ગુણવિભાજકજાતેરેવ હેતુસાધ્યયોઃ પ્રવેશાત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: તર્હિ "ગુણવિભાજકજાતિમાત્રાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાકસામાન્યાભાવસાધ્યકસ્થલે એવ ઉપાધિં વયં પ્રતિપાદયામઃ" ઇતિ બોદ્ધવ્યમ્ । અભિઘાતત્વં તુ ન ગુણવિભાજકજાતિઃ । અતઃતત્ર ન વયં ઉપાધિં પ્રતિપાદયામઃ । કિન્તુ ગુણવિભાજક સંયોગત્વાદિજાતિમાત્રાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકસંયોગાદિસામાન્યાભાવસાધ્યકસ્થલે એવ ઉપાધિં પ્રતિપાદયામઃ । તત્ર ચ સ મીલત્યેવ ઇતિ ન કશ્ચિદ્ દોષઃ ।

ઇદમત્ર હૃદયમ્ । પૂર્વપક્ષઃ યદીયયાવદ્વિશેષાભાવહેતુના સહ તદીયસામાન્યાભાવસ્ય વ્યાપ્તિં દર્શયિત્વા સંયોગસામાન્યાભાવં વૃક્ષે સાધિતવાન્ । ઉત્તરપક્ષસ્તુ તત્ર નિરવચ્છિન્નવૃત્તિકત્વવિશિષ્ટં યદીયયાવદ્વિશેષાભાવત્વં ઉપાધિં ઉક્તવાન્ । પૂર્વપક્ષઃ નિષેધં કરોતિ-યત્ કપિસંયોગસામાન્યાભાવસાધ્યકસ્થલે સ ઉપાધિઃ નિરવચ્છિન્નવૃત્તિકત્વવિશિષ્ટકપિસંયોગીયયાવદ્વિશેષાભાવવત્સ્વરૂપસાધ્યવ્યાપકો ન ભવતિ ઇતિ । ઉત્તરપક્ષઃ પ્રાહ યત્-વયં જાતિમાત્રાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકાભાવસ્થલે એવોપાધિં પ્રતિપાદયામઃ ઇત્યાદિ । પુનઃ પૂર્વપક્ષઃ પ્રશ્નયતિ યત્-અભિઘાતસામાન્યાભાવો જાતિમાત્રાવચ્છિન્નાભાવ એવ । તથા ચ તત્ર યુષ્માકં મતેન ઉપાધિર્ભવેત્ । કિન્તુ તત્રાપિ સ ઉપાધિઃ સાધ્યવ્યાપકો ન ભવતિ ઇત્યાદિ । તત્ર ઉત્તરપક્ષઃ સમાદધાતિ-વયં કેવલં ગુણવિભાજકોપાધિમાત્રાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકસામાન્યાભાવસાધ્યકસ્થલે એવોપાધિં પ્રતિપાદયામઃ

—ઈતિ । તથા ચ યદીયયાવદ્વિશેષાભાવવત્ત્વં સામાન્યો હેતુઃ । તદીયસામાન્યાભાવઃ સામાન્યમેવ સાધ્યં । તદનુસારેણ કપીયયાવત્સંયોગવિશેષાભાવવત્ત્વં, અભિઘાતીયયાવત્સંયોગવિશેષાભાવવત્ત્વં, ઘટીયયાવત્સંયોગવિશેષાભાવવત્ત્વં સંયોગીયયાવત્સંયોગવિશેષાભાવવત્ત્વં ઇત્યાદયો વિશેષાઃ હેતવો ભવન્તિ । એવં કપિસંયોગસામાન્યાભાવઃ અભિઘાતસામાન્યાભાવઃ ઘટસામાન્યાભાવઃ સંયોગસામાન્યાભાવઃ ઇત્યાદયો વિશેષાઃ સાધ્યાઃ ભવન્તિ । ઉત્તરપક્ષસ્તુ કેવલં ગુણવિભાજકજાતિમાત્રાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક-સામાન્યાભાવસાધ્યકે એવ ઉપાધિં પ્રતિપાદયતિ । તથા ચ તદન્યસાધ્યકસ્થલે ન ઉત્તરપક્ષઃ ઉપાધિં પ્રતિપાદયતિ ઇતિ ન કશ્ચિદ્ દોષઃ ।

એવં ચ અન્યાનિ અનુમાનાનિ કપિસંયોગસામાન્યાભાવાદિસાધ્યકાનિ યદ્યપિ સમ્યક્ ભવન્તિ । તથાપિ વૃક્ષાદૌ સંયોગસામાન્યાભાવસાધ્યકયાવત્સંયોગવિશેષાભાવહેતૌ તુ ઉપાધેઃ વિઘ્નમાનત્વાત્ ન સ હેતુઃ સંયોગસામાન્યાભાવસાધકો ભવતિ । તથા ચ ન વૃક્ષાદૌ દ્રવ્યે સંયોગસામાન્યાભાવઃ સિદ્ધયતિ । તથા ચ "સંયોગી દ્રવ્યત્વાત્" ઇતિ અત્ર દ્રવ્યત્વાધિકરણે વૃક્ષાદૌ સંયોગસામાન્યાભાવો ન મીલતિ । કિન્તુ ઘટાભાવઃ । તત્પ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકં સંયોગત્વમેવ સાધ્યતાવચ્છેદકં ઇતિ પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણપદં વિનાપિ તત્ર લક્ષણસમન્વયો ભવતિ । અતઃ પૂર્વપક્ષેણ "અત્ર સ્થાનેઽવ્યાપ્તિવારણાય પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણપદં નિવેશ્યમ્" ઇતિ યદુક્તં તત્ તુચ્છમેવ ઇતિ ફલિતમ્ । કિન્તુ "કપિસંયોગી એતદ્વૃક્ષત્વાત્" ઇતિ અત્રાવ્યાપ્તિવારણાયૈવ તદ્વિશેષણં નિવેશ્યમ્ ઇતિ પરમાર્થઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ ઉત્તરપક્ષઃ તો પછી અમે અમારા "યજ્ઞજાતિમાત્ર અવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક-સામાન્યાભાવ" રૂપ સાધ્યમાં "ગુણવિભાજકયજ્ઞજાતિ-અવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક-સામાન્યાભાવ" એવો પરિષ્કાર કરશું. આ પરિષ્કાર તે સાધ્યને સિદ્ધ કરવા આપેલા હેતુમાં પણ પરિષ્કાર કર્યા વિના ન સંભવે. કેમકે હેતુમાં યજ્ઞજાતિ થી જે લેશું તે જ સાધ્યમાં લેવાશે. એટલે "ગુણવિભાજકયજ્ઞજાતિમાત્રસમાનાધિકરણોભ્યાવૃત્તિધર્મા-વચ્છિન્નયત્સંબંધાવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાકયાવદ્ભાવ" એ હેતુ બનશે. અને સાધ્ય તો ઉપર બતાવેલું જ છે.

અભિઘાતત્વ એ તો સંયોગવિભાજક જાતિ છે. ગુણવિભાજક જાતિ નથી. માટે તે સ્થાને અમારી ઉપાધિ એ સાધ્યવ્યાપક ન બને તોય વાંધો નથી.

અહીં એ ખ્યાલ રાખવો કે અનુમાન કરનાર પૂર્વપક્ષ છે. અને તેમાં ઉપાધિ આપનાર એ ઉત્તરપક્ષ છે. હવે જ્યારે પૂર્વપક્ષ એ ઉપાધિ સાધ્યવ્યાપક ન બનવાની આપત્તિ આપે. ત્યારે ઉત્તરપક્ષ એમણે આપેલા અનુમાનમાં સુધારા-વધારા કરીને પોતાની ઉપાધિ સાધ્યવ્યાપક બનાવે તે તો ઉચિત ન જ ગણાય. કેમકે એ અનુમાન તો પૂર્વપક્ષે કરેલ છે. અને એટલે તેઓ જ તેમાં સુધારા-વધારા કરે. અને પોતાના અનુમાનને ખોટું પાડવા માટે બીજાએ કરેલા સુધારા એ પૂર્વપક્ષ શી રીતે માન્ય રાખે? અને એટલે જ આ ઉત્તરપક્ષ બધા સુધારા બતાવે તે ઉચિત નથી. એમ પ્રશ્ન સંભવે છે. પણ એનો ઉત્તર આ પ્રમાણે કે હેતુ=યદીયયાવદ્વિશેષાભાવ, સાધ્ય=તત્સામાન્યાભાવ. આમ મૂલમાં પૂર્વપક્ષે બતાવેલ છે. આ સામાન્ય વ્યાપ્તિ દ્વારા તેઓ વૃક્ષમાં સંયોગીય યાવત્વિશેષાભાવ રૂપ હેતુ દ્વારા સંયોગસામાન્યાભાવની સિદ્ધિ કરવા માંગે છે. એની સામે ઉત્તરપક્ષ એમને એમની સામાન્ય વ્યાપ્તિમાં ઉપાધિ આપે છે. હવે સામાન્ય વ્યાપ્તિ અનુસારે તો

હેતુ-કપિસંયોગયાવદ્વિશેષાભાવ. સાધ્ય-કપિસંયોગસામાન્યાભાવ

હેતુ-અભિધાતસંયોગયાવત્વિશેષાભાવ. સાધ્ય-અભિધાતસામાન્યાભાવ

હેતુ-ઘટયાવત્વિશેષાભાવ. સાધ્ય-ઘટસામાન્યાભાવ

એમ ઘણા અનુમાનો આવે. એટલે ઉપાધિ એ સર્વત્ર સાધ્યવ્યાપક બને તો જ એ સામાન્ય વ્યાપ્તિમાં તે ઉપાધિ સારી ગણાય. આથી જ પૂર્વપક્ષે કહ્યું કે કપિસંયોગસામાન્યાભાવસાધ્યકસ્થલે તમારી ઉપાધિ સાધ્યવ્યાપક નથી બનતી." આની સામે ઉત્તરપક્ષ એમ જ કહે છે કે અમે આ સામાન્ય વ્યાપ્તિ દ્વારા જેટલા જુદા જુદા અનુમાનો થાય તે તમામ સ્થાને ઉપાધિ નથી આપતા. પણ જ્યાં જાતિમાત્રાવચ્છિન્નાભાવ સાધ્ય હશે ત્યાં જ અમે ઉપાધિ આપીએ છીએ. એટલે પૂર્વપક્ષે કહ્યું કે "તોય અભિધાત-સામાન્યાભાવ એ જાતિમાત્રાવચ્છિન્ન હોવા છતાં ત્યાં ઉપાધિ તો સાધ્યવ્યાપક બનતી ન હોવાથી ઉપાધિ ખોટી છે." એટલે ઉત્તરપક્ષ નવો ખુલાસો આપે છે કે "તમારી સામાન્ય વ્યાપ્તિ દ્વારા જ્યાં ગુણવિભાજક જાતિમાત્રાવચ્છિન્નાભાવસાધ્યક અનુમાન કરાતું હોય ત્યાં જ અમે આ ઉપાધિ માનીએ છીએ. એટલે અભિધાતસામાન્યાભાવ સ્થલે ઉપાધિ અમે આપતા જ નથી. પણ સંયોગસામાન્યાભાવ એ ગુણવિભાજક સંયોગત્વજાતિમાત્રાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક એવો અભાવ છે. એટલે આ જ સ્થલે અમારે ઉપાધિ આપવી છે. અને આ સ્થલે તો નિરવચ્છિન્નવૃત્તિકત્વવિશિષ્ટ સંયોગયાવત્વિશેષાભાવ સાધ્ય વ્યાપક બને જ છે. કેમકે આ તમારુ સાધ્ય દ્રવ્યોમાં તો સિદ્ધ કરવાનું બાકી છે. માત્ર ગુણાદિમાં તે સિદ્ધ છે. અને ત્યાં સર્વત્ર અમારી ઉપાધિ પણ છે જ.

આ પ્રમાણે અર્થ સમજવો.

જાગદીશી -- [કેચિત્તુ 'एकावच्छेदेन'त्यस्य-अवच्छेदकतासम्बन्धेन तदभावाधिकरणीभूतदेशस्या-वच्छेद्यता-सम्बन्धेनाभाववत्त्वेनेत्यर्थः तथा च तद्विशिष्टयावद्विशेषाभाववत्त्वमुपाधिरित्याहुस्तच्चिन्त्यम् ।]

चन्द्रशेखरीयाः अत्र केचित् "एकावच्छेदेन" इति अस्य अवच्छेदकतासम्बन्धेन तदभावाधिकरणीभूतदेशस्य अवच्छेद्यतासम्बन्धेन यः अभावः, तदभाववत्त्वविशिष्टा यावन्तो विशेषाभावाः एव उपाधिः इति आहुः । अयं भावः । गुणादौ वर्तमानाः सर्वेऽपि तत्तत्संयोगाभावाः व्याप्यवृत्तयः एव । अतः तत्र गुणः तेषामवच्छेदकः न भवति । किन्तु तत्र वर्तमानास्ते सर्वे निरवच्छिन्नाः कथ्यन्ते । तथा च गुणः अवच्छेदकतासम्बन्धेन न संयोगाभाववान् भवति । गुणस्य संयोगाभाववच्छेदकत्वाभावात् । किन्तु द्रव्यमेवावच्छेदकं भवति । द्रव्ये संयोगाभावाः अव्याप्यवृत्तय एव । यद्यपि वृक्षादौ सर्वथा घटस्यासत्त्वात् तत्र तादृशो घटाभावो व्याप्यवृत्तिः गण्यते, तथापि कपिसंयोगाधिकरणे वृक्षादौ वर्तमानः कपिसंयोगाभावस्तु मूलावच्छेदेनैव वर्तते । अतः स अव्याप्यवृत्तिरेव भवति । तथा च कपिसंयोगाभावस्य अवच्छेदकं मूलादि भवति । घटाभावस्य वृक्षेऽपि व्याप्यवृत्तित्वात् तस्यावच्छेदकं न किमपि भवति । अत्र "तदभाव" पदेन कपिसंयोगाभावो गृह्यते । अवच्छेदकतासम्बन्धेन कपिसंयोगाभावाधिकरणं मूलमेव । अथ तत्र मूले पक्षीसंयोगः गगनसंयोगश्च विद्येते । अतः तयोरभावौ शाखादौ वर्तते । तथा च कपिसंयोगाभावादयो मूलावच्छेद्या भवन्ति । अतः अवच्छेद्यतासम्बन्धेन

તેઽભાવાઃ મૂલવન્તો ભવન્તિ । કિન્તુ પક્ષીસંયોગાભાવઃ મૂલીયગગનસંયોગાભાવશ્ચ ન મૂલાવચ્છેદ્યૌ, અતઃ તૌ અભાવૌ ન અવચ્છેદ્યતાસમ્બન્ધેન મૂલવન્તૌ । કિન્તુ મૂલાભાવવન્તૌ ।

તથા ચ તાદૃશમૂલાભાવવત્ત્વવિશિષ્ટૌ દ્વૌ એવ અભાવૌ વૃક્ષે સ્તઃ । અન્યે અભાવાસ્તુ ન તાદૃશમૂલાભાવવત્ત્વવિશિષ્ટાઃ । અતઃ વૃક્ષે તાદૃશવિશિષ્ટાઃ યાવદ્વિશેષાભાવા ન મીલન્તિ । અતઃ સ ઉપાધિઃ સાધનાવ્યાપકો ભવતિ । ગુણે ચ વિદ્યમાનાઃ સર્વે એવ સંયોગવિશેષાભાવાઃ કેનચિદનવચ્છેદ્યાઃ ઇતિ તેઽભાવાઃ અવચ્છેદ્યતાસમ્બન્ધેન મૂલાભાવવન્તો ભવન્તિ । તથા ચ ગુણે તાદૃશમૂલાભાવવત્ત્વવિશિષ્ટાઃ યાવત્સંયોગવિશેષાભાવાઃ વિદ્યન્તે । અતઃ અયમુપાધિઃ સાધ્યવ્યાપકોઽપિ ભવતિ ।

અત્રેદમવધેયં । યદિ હિ વૃક્ષે વર્તમાનાઃ ઘટસંયોગાભાવાદયો વ્યાપ્યવૃત્તયઃ મન્યન્તે । તદા તુ તેઽપિ મૂલાનવચ્છેદ્યાઃ એવ ભવન્તિ । કિન્તુ તથાપિ વૃક્ષે મૂલભિન્નેષુ અવયવેષુ યે ગગનસંયોગકપિસંયોગાદયો વર્તન્તે, તદભાવાસ્તુ તુ સર્વેઽપિ મૂલાવચ્છેદ્યા એવ ભવન્તિ ઇતિ તેઽભાવાઃ અવચ્છેદ્યતાસમ્બન્ધેન મૂલવન્તો ભવન્તિ । ન મૂલાભાવવન્તઃ ભવન્તિ । યદિ ચ ઘટસંયોગાભાવાદયોઽપિ વૃક્ષેઽવ્યાપ્યવૃત્તય એવ મન્યન્તે । તદા તુ સુતરાં મૂલનિષ્ઠપક્ષીસંયોગાદિભિન્નાઃ સર્વેઽપ્યભાવાઃ મૂલાવચ્છેદ્યા એવ ભવન્તિ ઇતિ તે સર્વેઽભાવાઃ અવચ્છેદ્યતાસમ્બન્ધેન મૂલવન્તો ભવન્તિ ઇતિ કેનાપિ પ્રકારેણ અયમુપાધિઃ સાધનાવ્યાપકો ભવતિ ।

ઇદમત્ર હૃદયમ્ । કસ્મિન્નપિ દ્રવ્યેઽન્યસંયોગો વિદ્યતે વા ન વા । તથાપિ તત્ર ગગનસંયોગાદયસ્તુ સર્વદા ભવન્ત્યેવ । કસ્યાપિ ચ સંયોગાભાવસ્યાવચ્છેદકમપિ દ્રવ્યમેવ ભવતિ । ન ગુણાદિઃ । તત્ત્વ કિમપિ દ્રવ્યં અવચ્છેદ્યતાસમ્બન્ધેન સ્વવર્તમાનેષુ અભાવેષુ તિષ્ઠન્ત્યેવ ઇતિ કુત્રાપિ દ્રવ્યે અવચ્છેદ્યતાસમ્બન્ધેન તાદૃક્દ્રવ્યાભાવવત્ત્વવિશિષ્ટાઃ યાવત્સંયોગવિશેષાભાવાઃ ન ભવન્ત્યેવ ઇતિ અયમુપાધિઃ સાધ્યવ્યાપકસ્સાધનાવ્યાપકશ્ચ ભવતિ ।

ગ્રન્થકારસ્યાસ્મિન્નિરૂપણેઽસ્વરસઃ । તસ્ય કારણં તુ ઇદં-રૂપસામાન્યાભાવસાધ્યકસ્થલે અયમુપાધિઃ સાધ્યવ્યાપકો ન ભવતિ । યતો રૂપસ્ય વ્યાપ્યવૃત્તિતયા તદભાવોઽપિ વ્યાપ્યવૃત્તિરેવ । તથા ચ તસ્યાવચ્છેદકમેવ ન પ્રસિદ્ધં । એવં ચ અવચ્છેદકતાસમ્બન્ધેન રૂપાભાવવદ્ધિકરણસ્યૈવાપ્રસિદ્ધ્યા તત્રોપાધિરેવ ન મીલતિ । અસ્માભિશ્ચ ગુણવિભાજક-જાતિમાત્રાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકાભાવસાધ્યકે સર્વત્રોપાધિઃ દર્શનીયૈવ । તથૈવ પ્રાક્ પ્રતિજ્ઞા કૃતા ઇતિ નેદં મતં સમીચીનં । અસ્મદુક્તોપાધિવ્યાખ્યાનં તુ રૂપસામાન્યાભાવસ્થલેઽપિ સમીચીનં ભવત્યેવ । તથા હિ રૂપસામાન્યાભાવઃ ગુણાદૌ વર્તતે । તત્ર ચ નિરવચ્છિન્નવૃત્તિકત્ત્વવિશિષ્ટાઃ યાવન્તો રૂપવિશેષાભાવાઃ અપિ વર્તન્તે એવ ઇતિ અયમુપાધિઃ સાધ્યવ્યાપકોઽપિ ભવતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ કેટલાંક લોકો એ ઉપાધિનો અર્થ આ રીતે કરે છે. એકાવચ્છેદન=અવચ્છેદકતાસંબંધથી તદભાવાધિકરણીભૂત એવો જે દેશ હોય તેનો અવચ્છેદ્યતાસંબંધથી અભાવ જેમાં રહે તેવા યાવદ્વિશેષાભાવો (યાવદ્વિશેષાભાવવત્ત્વ) એ ઉપાધિ બનશે. વૃક્ષઃ સંયોગસામાન્યાભાવવાન્ સંયોગીયયાવદ્ વિશેષાભાવવત્વાત્ । માં કપિસંયોગ, પક્ષીસંયોગ, ઘટસંયોગ વિગેરે બધા જ સંયોગના અભાવો સાધ્ય તરીકે છે. ધારો કે મૂલમાં પક્ષી બેઠો છે. એટલે પક્ષીસંયોગ છે. અને શાખામાં કપિસંયોગ છે. એટલે મૂલમાં તો કપિસંયોગાભાવ જ છે. તેનો

અવચ્છેદક મૂલ છે. એટલે અવચ્છેદકતાસંબંધથી કપિસંયોગાભાવવાનું મૂલ બનશે. હવે આ મૂલથી અવચ્છેદક તરીકે કપિસંયોગાભાવ, ઘટાભાવ વિગેરે બધા જ મળશે. પણ પક્ષીસંયોગાભાવ નહીં મળે કેમકે મૂલમાં પક્ષી બેઠેલો છે. એટલે મૂલનો અવચ્છેદકતાસંબંધથી પક્ષીસંયોગ-અભાવમાં અભાવ છે. આમ પક્ષીસંયોગાભાવ એ મૂલાભાવવાનું બનશે. અર્થાત્ અવચ્છેદકતાસંબંધથી મૂલાભાવવત્ત્વવિશિષ્ટ એવો પક્ષીસંયોગાભાવ મળ્યો. પણ બીજા બધા અભાવ તો અવચ્છેદકતાસંબંધથી મૂલવાળા જ બની ગયા છે. એટલે વૃક્ષમાં તો અવચ્છેદકતાસંબંધથી મૂલાભાવવત્ત્વવિશિષ્ટ એવા સંયોગીયયાવદ્વિશેષાભાવ નથી. માટે આ ઉપાધિ વૃક્ષમાં ન મળે. અને એટલે એ સાધન-અવ્યાપક બને.

પણ ગુણમાં આ બધા જ અભાવો રહેલા છે. અને તે બધા ગુણમાં તો વ્યાપ્યવૃત્તિ છે. એટલે ગુણ તે અભાવોનો અવચ્છેદક બનતો નથી. એટલે ગુણમાં જે અભાવો રહેલા છે. તે બધા જ કોઈથી પણ અવચ્છેદક=અવચ્છિન્ન નથી અને એટલે જ અવચ્છેદકતાસંબંધથી તત્ત્વસંયોગાભાવના અધિકરણ એવા મૂલાદિ દેશો એ અવચ્છેદકતાસંબંધથી મૂલાદિવૃત્તિ એવા સંયોગાભાવોમાં જ રહેશે. પરંતુ ગુણમાં રહેલા તમામે તમામ સંયોગાભાવો એ કોઈથી અવચ્છેદક ન હોવાથી મૂલશાખાદિ એ ગુણવૃત્તિ-સંયોગાભાવોમાં અવચ્છેદકતાસંબંધથી રહી શકતા નથી. આમ ગુણવૃત્તિ તમામ સંયોગાભાવો એ અવચ્છેદકતાસંબંધથી મૂલાદિ-અભાવવાળા જ બને છે. આમ ગુણમાં તાદૃશમૂલાદિ-અભાવવત્ત્વવિશિષ્ટ એવા યાવદ્વ વિશેષાભાવ રૂપ ઉપાધિ મળે છે. માટે તે ઉપાધિ સાધ્યવ્યાપક બની જાય છે.

સાર એટલો જ કે કોઈપણ દ્રવ્યના કોઈપણ અવયવમાં છેવટે ગગનસંયોગાદિ તો રહેવાના જ છે. અને એટલે જ કોઈપણ દ્રવ્યમાં તમામે તમામ અભાવો નિરવચ્છિન્નવૃત્તિક તરીકે મળી જ ન શકે. એટલે કે વૃક્ષમાં ઘટ છે જ નહિ તો ઘટાભાવ એ હજી નિરવચ્છિન્નવૃત્તિ મળી જાય. પણ વૃક્ષમાં જ જે પ્રત્યેક અવયવોમાં જુદા જુદા સંયોગ રહેલા છે એના અભાવ તો જુદા જુદા અવયવોમાં જ મળે. સંપૂર્ણ વૃક્ષમાં ન મળે. એટલે જ શાખીયકપિસંયોગનો અભાવ એ મૂલાવચ્છિન્ન બની જાય છે. હવે અવચ્છેદકતાસંબંધથી કોઈપણ સંયોગાભાવનું અધિકરણ કોઈપણ એક દેશ લેવાનો છે. એનો અર્થ જ એ કે એ જે સંયોગનો અભાવ લઈએ તે સંયોગ તો તે જ દ્રવ્યમાં બીજા અવયવમાં રહેલો જ છે. અને માટે જ આ મૂલાદિ અવયવ તે સંયોગાભાવનો અવચ્છેદક બને છે. જો વૃક્ષમાં શાખા પર પણ કપિસંયોગ ન હોત તો તો વૃક્ષમાં નિરવચ્છિન્ન-વૃત્તિક એવો જ કપિસંયોગાભાવ સિદ્ધ થઈ જાય. એટલે અવચ્છેદકતાસંબંધથી કપિસંયોગાભાવવાનું કોઈપણ એક દેશ લઈ લેવો. દા.ત. મૂલ. અને તે મૂલમાં જે પક્ષીસંયોગ, ગગનસંયોગ, વાયુસંયોગ છે. તેનો અભાવ તે મૂલમાં ન મળે. પણ બાકીના તમામ અભાવો એ મૂલમાં મળે. અને તે તમામ અભાવો એ મૂલાવચ્છેદક બને. એટલે જ અવચ્છેદકતાસંબંધથી તે તમામ અભાવો મૂલવાનું જ બનવાના છે. માત્ર મૂલમાં રહેલા પક્ષી+ગગન+વાયુના સંયોગો કે જેનો અભાવ શાખાદિમાં છે. તે અભાવોમાં મૂલાવચ્છેદકતા નથી. પરંતુ શાખાવચ્છેદકતા છે. એટલે તે અભાવો જ અવચ્છેદકતા સંબંધથી મૂલવાળા નથી બનતા. અર્થાત્ મૂલાભાવવાળા બને છે. આમ વૃક્ષમાં આ ત્રણ જ સંયોગોના અભાવો એ તાદૃશમૂલાભાવવત્ત્વવિશિષ્ટ છે. પણ યાવત્સંયોગવિશેષાભાવો તેવા પ્રકારના નથી. માટે આ ઉપાધિ વૃક્ષમાં ન મળે.

આ કેચિત્ત્નો મત કોંસમાં લખેલો છે. તેનો કોઈ ખુલાસો વિવૃત્તિમાં નથી. અમે અમારી સમજ પ્રમાણે બેસાડેલો છે. આમાં "તચ્ચિન્યમ્" કહીને જે અસ્વરસ દેખાડ્યો છે. તે એ કે રૂપસામાન્યાભાવ સાધ્ય તરીકે હશે ત્યાં આ ઉપાધિ નહીં ઘટે. કેમકે રૂપ પોતે જ વ્યાપ્યવૃત્તિ હોવાથી તેનો અભાવ પણ વ્યાપ્યવૃત્તિ જ છે. અને એટલે તેનો અવચ્છેદક જ કોઈ પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી અવચ્છેદકતાસંબંધથી રૂપાભાવાધિકરણ જ ન મળતા ત્યાં આ ઉપાધિલક્ષણ ન ઘટે. અને આપણે તો ગુણવિભાજક જાતિમાત્રાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક-અભાવસાધ્યક તમામ સ્થલે ઉપાધિ આપવાની વાત કરી છે. આ સ્થાન પણ ગુણવિભાજકરૂપત્વજાતિમાત્રાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક જ છે. એટલે અહીં ઉપાધિ ન ઘટે તો આપણો જ દોષ ગણાય. માટે કેચિત્ મતમાં અસ્વરસ છે.

જાગદીશી -- યત્તુ 'એકાવચ્છેદને' ત્યસ્ય પરસ્પરાનવચ્છેદકાનવચ્છેદ્યવૃત્તિકત્વવિશિષ્ટેત્યર્થમાહુ:

ચન્દ્રશેખરીયા: "યત્તુ" इत्यादिना द्वितीयं मतं प्रतिपादयति जागदीशी । तस्यायमर्थः । परस्परानवच्छेदकानवच्छिन्नवृत्तिकत्वविशिष्टाः यावद्विशेषाभावाः उपाधिः । गुणादौ तु संयोगाभावानां सर्वेषां व्याप्यवृत्तित्वात् गुणादयः तस्यावच्छेदकाः न भवन्ति इति तत्रावच्छेदकानवच्छेदकादिविवक्षैव व्यर्था । परस्परानवच्छेदक... इति द्वौ अभावौ ग्राह्यौ । कपिसंयोगाभावः पक्षिसंयोगाभावश्च । तत्र कपिसंयोगाभावस्यानवच्छेदिका कपिसंयोगवती शाखा । पक्षिसंयोगाभावस्य अनवच्छेदकं पक्षिसंयोगवत् मूलं । तथा च यदि परस्परानवच्छेदकपदेन मूलं गृह्यते । तदा तन्मूलावच्छिन्नवृत्तिकत्वविशिष्टाः एव वृक्षे कपिसंयोगाभावादयः । मूलवृत्तिकपक्षिसंयोगगगनसंयोगादीनां येऽभावाः, ते एव मूलानवच्छिन्नवृत्तिकाः भवन्ति । तथा च वृक्षे सर्वेऽपि अभावाः मूलानवच्छिन्नवृत्तिकत्वविशिष्टा न भवन्ति इति अयमुपाधिः साधनाव्यापको भवति । एवं परस्परानवच्छेदकपदेन यदि शाखा गृह्यते । तदा पक्षिसंयोगाभावादयः शाखावच्छिन्नवृत्तिकत्वविशिष्टा एव । केवलं कपिसंयोग-शाखीयगगनसंयोगादीनां येऽभावाः । ते एव शाखानवच्छिन्नवृत्तिकाः भवन्ति इति शाखामाश्रित्यापि वृक्षे न सर्वेऽपि विशेषाभावाः परस्परानवच्छेदकानवच्छिन्नवृत्तिनो भवन्ति इति अयमुपाधिः साधनाव्यापको भवति । गुणे वर्तमानास्ते सर्वे विशेषाभावाः मूलेन शाखया च अनवच्छिन्नाः एव इति गुणे परस्परानवच्छेदकानवच्छिन्न-वृत्तिकत्वविशिष्टाः संयोगीययावद्विशेषाभावाः सन्ति इति अयमुपाधिः साध्यव्यापकोऽपि भवति ।

अत्रापि इदं ध्येयं, यत् कस्मिन्नपि द्रव्ये कश्चिद् अभावोऽव्याप्यवृत्तिः भवति । तथा च परस्परानवच्छेदकं यत् द्रव्यं तदनवच्छिन्नवृत्तिकाः अभावाः सर्वे न भवन्ति । किन्तु तद्द्रव्यवृत्तिसंयोगानामेवाभावाः तदनवच्छिन्नवृत्तिकाः भवन्ति इति अयमुपाधिः गुणादौ एव प्रसिद्ध्यति ।

ચન્દ્રશેખરીયા: મધ્યસ્થ: એકાવચ્છેદને=પરસ્પરાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નવૃત્તિકત્વવિશિષ્ટ એવા યાવત્વિશેષાભાવ એ ઉપાધિ છે. ગુણાદિમાં તો તમામ સંયોગાભાવ વ્યાપ્યવૃત્તિ હોવાથી ત્યાં રહેલા સંયોગાભાવનો કોઈ અવચ્છેદક જ પ્રસિદ્ધ નથી. એટલે દ્રવ્યમાં જ જોવાનું રહે. મૂલમાં પક્ષી+પથિકના સંયોગ છે. તો શાખામાં કપિ+કીડી નો સંયોગ છે. એટલે શાખામાં પક્ષી-સંયોગાભાવ+પથિક-સંયોગાભાવ છે. તો મૂલમાં પક્ષી+પથિકના સંયોગ વિનાના તમામ સંયોગોના અભાવ છે. શાખામાં ય કપિસંયોગ+કીડીસંયોગ સિવાય તમામ સંયોગોના

અભાવ છે. આમ આ સિવાયના તમામ સંયોગોના અવચ્છેદક તો બેય બને જ છે. હવે શાખા એ કપિસંયોગાભાવ+કીડીસંયોગાભાવની અનવચ્છેદક છે. અને મૂલ પક્ષીસંયોગાભાવ+પથિસંયોગાભાવનું અનવચ્છેદક છે. આમ બે ય પરસ્પર અનવચ્છેદક બન્યા. હવે આ મૂલ+શાખા બે ય પરસ્પરાનવચ્છેદક તરીકે ગણાય. અને તેમાં શાખાથી અવચ્છિન્ન વૃત્તિતા તો કપિસંયોગાભાવ+કીડીસંયોગાભાવ સિવાયના તમામ અભાવોમાં મળશે. પણ આ બે અભાવો એ શાખા-અવચ્છિન્ન નથી જ બનવાના. એટલે પરસ્પરાનવચ્છેદકાનવચ્છેદત્વથી વિશિષ્ટ આ બે જ અભાવો મળશે. બાકીના બધા સંયોગ-અભાવો તો તદવિચ્છિન્ન જ બની જવાના છે. માટે ત્યાં ઉપાધિ સાધન-અવ્યાપક બની જાય છે. હવે ગુણમાં રહેલા તમામે તમામ અભાવો એ તો પેલા પરસ્પરાનવચ્છેદક શાખા+મૂલથી અનવચ્છેદ જ છે. માટે ત્યાં સંયોગીયતાવત્વિશેષાભાવો એ પરસ્પરાનવચ્છેદક-અવનવચ્છેદત્વવિશિષ્ટ મળી જાય છે. એટલે આ ઉપાધિ સાધ્યવ્યાપક પણ બની જાય. જો કે જે સંયોગો વૃક્ષમાં ક્યાંય નથી રહેતા તે તો ત્યાં નિરવચ્છિન્ન=અનવચ્છેદવૃત્તિક જ બનવાના. પરંતુ વૃક્ષમાં જ પર્ણ-પુષ્પ-ફલાદિમાં જે સંયોગો છે. તેઓના અભાવ તો ત્યાં શાખાઅવચ્છેદ જ બની જવાના હોવાથી વૃક્ષમાં તાદૃશવિશિષ્ટ એવા યાવત્વિશેષાભાવો તો ન જ મળે. એટલે વાંધો ન આવે.

અહીં પણ સાર તો એ જ છે કે પરસ્પર-અનવચ્છેદકમાં પરસ્પર=કપિસંયોગાભાવ, પક્ષીસંયોગાભાવ ઇત્યાદિ કોઈપણ બે અભાવ લેશું. અને તેના અનવચ્છેદક તરીકે તો કપિસંયોગનું અધિકરણ શાખા અને પક્ષીસંયોગનું અધિકરણ મૂલ જ બનવાનું. ગુણાદિમાં તો આ બધા જ અભાવો વ્યાપ્યવૃત્તિ હોવાથી અવચ્છેદક-અનવચ્છેદકની વિવક્ષા તેમાં થતી જ નથી. આમ મૂલ+શાખા જ લેવાશે. અને તેમાં કોઈપણ એક પકડો, તો મૂલથી અનવચ્છેદવૃત્તિતાવાળા અભાવ તરીકે તો "જે સંયોગો મૂલમાં રહેલા છે." તે પક્ષીસંયોગ વિગેરેના અભાવો જ બનવાના. બાકીના શાખાદિગત કપિસંયોગાદિના અભાવો તો એ મૂલાવચ્છેદ જ બની જવાના. એટલે વૃક્ષમાં તમામે તમામ સંયોગાભાવો એ મૂલાનવચ્છેદવૃત્તિકત્વવિશિષ્ટ નથી જ મળવાના. માત્ર પક્ષીસંયોગાભાવાદિ જ મૂલાનવચ્છેદવૃત્તિકત્વવિશિષ્ટ મળશે. બીજા નહીં. એટલે આ ઉપાધિ ગુણમાં મળશે પણ કોઈપણ દ્રવ્યમાં નહીં આ તો માત્ર વૃક્ષનું દૃષ્ટાન્ત લીધું. બાકી તો જે દ્રવ્યને ઉપાધિવાળું બનાવવા માંગો તે દ્રવ્યના અવયવોને પરસ્પરાનવચ્છેદક તરીકે લઈને આ વિવક્ષા કરવાની છે. ખુબ ગહન પદાર્થ છે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી કામ લેવું.

જાગદીશી -- તત્ર; વ્યાપ્યવૃત્તિરૂપાદીનાં વિશેષાભાવસ્યાવચ્છેદકાપ્રસિદ્ધ્યા તદનવચ્છેદકસ્યાપ્યસમ્ભવેન તત્રૈવ સાધ્યાવ્યાપકત્વતાદવસ્થ્યાદિતિ દિક્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: અત્રાપિ ગ્રન્થકારસ્યાસ્વરસઃ । સ ચ સ્વયમેવ ગ્રન્થકારેણ દર્શ્યતે । રૂપત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકરૂપ-સામાન્યાભાવ-સાધ્યકસ્થલે અયમ્ ઉપાધિઃ સાધ્યવ્યાપકો ન ભવતિ । રૂપસ્ય વ્યાપ્યવૃત્તિતયા તદભાવસ્યાવચ્છેદક એવ ન પ્રસિદ્ધઃ ઇતિ રૂપાભાવાનવચ્છેદકોઽપિ ન પ્રસિદ્ધ્યતિ ઇતિ તદ્વદિતઃ ઉપાધિરપિ અત્ર અપ્રસિદ્ધા । તસ્માત્ નેદં મતં સમ્યક । અનવચ્છેદકસ્ય અવચ્છેદકભિન્નાર્થકત્વાત્ અત્ર જગતિ રૂપાભાવાવચ્છેદકસ્યૈવાપ્રસિદ્ધ્યા રૂપાભાવાવચ્છેદકભિન્નો

કથં સંઘટતે? इति भावः ।

નનુ ભવદુક્તઃ ઉપાધિરત્ર સાધ્યવ્યાપકો ભવતિ, કિન્તુ સાધનાવ્યાપકો ન ભવતિ । યતો યત્ર રૂપપ્રતિયોગિકાઃ યાવન્તો વિશેષાભાવાઃ વિદ્યન્તે, તત્રાકાશાદૌ નિરવચ્છિન્નવૃત્તિકત્વવિશિષ્ટઃ રૂપસામાન્યાભાવોઽપિ વિદ્યતે એવ । તથા ચ અયમુપાધિઃ સાધનાવ્યાપકો ન ભવતિ इति चेत् । ન, મૂઢોઽસિ ત્વં, યત્ પરમાર્થ ન જાનાસિ । અસ્માભિઃ ગુણવિભાજકજાતિમાત્રાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકસામાન્યાભાવસાધ્યકે ગુણવિભાજકજાતિમાત્રાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક યાવદ્વિશેષાભાવહેતુકે એવ ઉપાધિઃ દર્શિતઃ । ન કેવલં રૂપસામાન્યાભાવસાધ્યકે । તથા ચ યત્ર ગુણવિભાજકજાતિમાત્રાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકઃ સામાન્યાભાવઃ સંયોગસામાન્યાભાવઃ, રૂપસામાન્યાભાવઃ, જ્ઞાનસામાન્યાભાવઃ इत्यादयो भवन्ति । તત્ર સર્વત્ર અયમુપાધિઃ વિદ્યતે इति अयमुपाधिः साध्यव्यापको भवति । યત્ર ચ ગુણવિભાજકજાતિવિશિષ્ટાનાં સર્વેષાં સંયોગાનાં સર્વેષાં રૂપાણાં સર્વેષાં જ્ઞાનાનાં વા યાવન્તો વિશેષાભાવાઃ, તત્ર યદિ એકસ્મિન્નપિ સ્થલે અયમુપાધિઃ ન વિદ્યતે, તદા સ સાધનાવ્યાપકો ભવત્યેવ । તથા ચ રૂપીયયાવદ્વિશેષાભાવાધિકરણે સર્વત્ર ઉપાધેઃ વિદ્યમાનત્વેઽપિ સંયોગીયયાવદ્વિશેષાભાવાધિકરણે વૃક્ષાદૌ નિરવચ્છિન્નવૃત્તિકત્વવિશિષ્ટયાવત્સંયોગ-વિશેષાભાવવત્વોપાધેઃ અવિદ્યમાનત્વાત્ સ ઉપાધિઃ સાધનાવ્યાપકોઽપિ ભવત્યેવ ।

अतिगहनोऽयं पदार्थः । केषांचिन्मतस्य च निरूपणं विवृत्तिकारेण न कृतं । अस्माभिस्त्वक्षयोपशमानुसारेण क्रियते । अत्र निरूपणेऽस्माकं स्वल्पनाऽपि संभवत्येव । तस्मात् बहुश्रुतानापृच्छ्य सम्यग् निर्णयो विधातव्यः । अत्र पदकृत्यं न क्रियते । विस्तरादिभयात् । केवलं भावार्थः एव प्रतिपादितः । विदुषा तु पदकृत्यं स्वयमेव विभावनीयम् इति अलं विस्तरेण ।

ચન્દ્રશેખરીયા: ઉત્તર: આમાં ય વ્યાખ્યવૃત્તિરૂપાદિનો સામાન્યાભાવ જ્યાં સાધ્ય હશે ત્યાં આ ઉપાધિ ન મળી શકે. કેમકે રૂપ વ્યાખ્યવૃત્તિ હોવાથી રૂપાભાવનો અવચ્છેદક જ કોઈ બનવાનો નથી. એટલે અનવચ્છેદક પણ કોઈ ન મળતા આ સ્થાનમાં ઉપાધિ ન મળે. જ્યારે આપણે તો અહીં પણ ઉપાધિ આપવાની જ છે. માટે આ મત પણ યોગ્ય નથી.

આમ પૂર્વપક્ષે જે મુખ્ય વ્યાપ્તિ આપી તે ઉપાધિદોષવાળી બનવાથી તે ખોટી ઠરી. અને તેથી તેના દ્વારા વૃક્ષાદિમાં સંયોગસામાન્યાભાવ સિદ્ધ કરવાની ઇચ્છા પણ તેમની પુરી થતી નથી. આ વાત આગળ કરી જ ગયા છીએ.

આપણે કરેલા ઉપાધિલક્ષણ એ રૂપાભાવસાધ્યક સ્થળે ઘટે છે કે નહીં? તે જોઈએ. આકાશાદિમાં રૂપસામાન્યાભાવ છે. તો ત્યાં નિરવચ્છિન્નવૃત્તિકત્વથી વિશિષ્ટ એવા યાવત્ રૂપવિશેષાભાવો પણ છે જ. એટલે આ ઉપાધિ સાધ્યવ્યાપક બનશે. એટલે સાધ્યવ્યાપકતામાં કોઈ વાંધો ન આવે.

પ્રશ્ન: પણ આ સ્થલે આ ઉપાધિ સાધન-અવ્યાપક નથી બનતી. કેમકે રૂપના યાવત્વિશેષાભાવો જ્યાં છે ત્યાં સર્વત્ર ઉપાધિ છે જ.

ઉત્તર: પાછી ભુલ કરી. ભલે આ ઉપાધિ આ સાધનને વ્યાપક બની પણ તમે એ ભુલી ગયા કે

ગુણવિભાજકજાતિમાત્રાવચ્છિન્નસામાન્યાભાવ સાધ્ય અને ગુણવિભાજકજાતિમાત્રાવચ્છિન્નના યાવત્વિશેષાભાવો રૂપ હેતુ સ્થલે જ અમે ઉપાધિ આપીએ છીએ. સાધ્યને વ્યાપક તો ઉપાધિ બનાવી. હવે કોઈપણ એક સ્થાને હેતુને અવ્યાપક જ બનાવવાની છે. અને એ તો સંયોગત્વાવચ્છિન્નના યાવત્વિશેષાભાવરૂપ હેતુને અવ્યાપક બની જ જાય છે. એમ આગળ બતાવી ગયા છીએ.

દીધિતિ

एतेन-अयं संयोगसामान्याभाववान् संयोगयावद्विशेषाभाववत्त्वादिति निरस्तं, व्यर्थविशेषणत्वात्, अप्रयोजकत्वात्, त्रिगुणत्वादेरुपाधित्वाच्च ।

न च प्रतियोग्यनवच्छेदकतयैव वृक्षत्वादेरभाववच्छेदकत्वं, गुणाद्यनवच्छेदकप्रमेयत्वादेस्तदभाववच्छेदकत्वप्रसङ्गात् ।

जागदीशी -- यत्तद्भ्यां विना कृतमनुगतमनुमानमाशङ्क्य निषेधति *एतेनेति* । वक्ष्यमाणदोषेणेत्यर्थः ।

ચન્દ્રશેખરીયા: એવં તાવત્ પૂર્વપક્ષં ખણ્ડયિતું દ્વૈ દોષૌ પ્રતિપાદિતૌ યત્તદ્ઘટિતવ્યાપ્તેઃ અનનુગતત્વં ઉપાધિવત્ત્વં ચ । યદિ દ્વિતીયો દોષઃ ન પ્રતિપાદ્યતે તદા પ્રથમદોષનિરાકરણાય પૂર્વપક્ષઃ હિમભિધાતું શક્નોતિ યદુત-વયં યત્-તદ્ ઘટિતવ્યાપ્તિં પરિત્યજ્ય "અયં વૃક્ષઃ સંયોગસામાન્યાભાવવાન્ સંયોગયાવદ્વિશેષાભાવાત્" ઇતિ અનુમાનં વિશેષવ્યાપ્તિં સ્વીકૃત્યૈવ કુર્મઃ । યદ્યપિ હિમમેવાનુમાનં પ્રાક્ કૃતં, કિન્તુ તદા યત્તદ્ઘટિતવ્યાપ્ત્યનુસારેણ કૃતં । હિદાનીં તુ યત્ર સંયોગયાવદ્વિશેષાભાવઃ તત્ર સંયોગસામાન્યાભાવઃ ઇતિ સ્વતન્ત્રૈવ વ્યાપ્તિઃ આદૃતા । યત્ર ગુણાદૌ સંયોગયાવદ્વિશેષાભાવઃ વર્તતે, તત્ર સંયોગસામાન્યાભાવોઽપિ વર્તતે એવ ઇતિ નિર્દોષા હયં વ્યાપ્તિઃ-કિન્તુ અસ્માભિરુપાધિવત્ત્વરૂપો દ્વિતીયો દોષોઽપિ દત્તઃ । તેન અસ્ય સ્વતંત્રાનુમાનસ્યાપિ ખણ્ડનં સંભવતિ । યતો નિરવચ્છિન્નવૃત્તિકત્વવિશિષ્ટયા-વત્સંયોગવિશેષાભાવવત્ત્વરૂપઃ ઉપાધિઃ અત્રાનુમાને ભવતિ એવ । તચ્ચ પ્રાગેવ બહુશો ભાવિતં । તથા ચ પૂર્વપક્ષખંડનં ભવતિ ।

યદ્યપિ દીધિત્યાં "એતેન" પદમસ્તિ તસ્યાર્થઃ "અનન્તરોક્તોપાધિવત્ત્વરૂપદોષેણ" ઇતિ ન કૃતઃ । કિન્તુ જાગદીશ્યાં "વક્ષ્યમાણદોષેણ" ઇતિ અર્થઃ કૃતઃ । દીધિત્યામપિ નૂતનાઃ એવ દોષાઃ પ્રતિપાદ્યન્તે । તૈઃ દોષૈઃ હિમં પૂર્વપક્ષકૃતં નિરૂપણં ખણ્ડિતં ભવતિ । તથાપિ પ્રાક્પ્રતિપાદિતં ઉપાધિવત્ત્વમપિ અત્ર ઘટતે ઇતિ કૃત્યા અસ્માભિસ્તદપિ પરિભાવિતમિતિ બોધ્યમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પૂર્વપક્ષની વાતને તોડવા માટે આપણે બે વાત કરેલી છે. (૧) તમારું અનુમાન યત્-તત્ થી

ઘટિત હોવાથી અનુગત વ્યાપ્તિનો અભાવ છે. (૨) તમારા અનુમાનમાં ઉપાધિ આવે છે. જગદીશજી કહે છે કે આ બીજી આપત્તિ જો ન આપી હોત તો પૂર્વપક્ષ આ પ્રમાણે ખુલાસો કરત કે

પૂર્વપક્ષ: યત્-તત્ત્વં અનુમાન જો અનુગતવ્યાપ્તિવાળું નથી બનતું તો પછી અમે તે છોડી દઈ યત્-તત્ત્વં વિનાનું એક જ અનુમાન આપશું. **વૃક્ષ: સંયોગસામાન્યાભાવવાન્ સંયોગયાવતદ્વિશેષાભાવાત્** [સંયોગનાં યાવન્તો વિશેષાભાવાઃ, પૃથક્ પૃથક્ અભાવાઃ તદ્વત્ત્વાત્ इति] આમાં યત્-તત્ત્વ આવતું જ નથી. અને વ્યાપ્તિ પણ સાચી જ બને છે. આગળ અમે આ જ અનુમાન કરેલું. પણ ત્યાં વ્યાપ્તિ તરીકે યદીયયાવત્વિશેષાભાવ... એ બતાવેલી. એમાં અંતર્ગત તરીકે આ અનુમાન આવી જ જતું હતું. પણ તમે યત્-તત્ત્વ વાળી વ્યાપ્તિનો નિષેધ કર્યો છે. એટલે હવે આ સ્વતંત્રવ્યાપ્તિવાળું યત્-તત્ત્વ વિનાનું અનુમાન આપીએ છીએ.

ઉત્તરપક્ષ કહે છે કે અમે ઉપાધિ આપી જ દીધી છે. એટલે તમારું આ સ્વતંત્ર અનુમાન પણ ખોટું સાબિત થાય છે.

જો કે જગદીશજી તો આ સ્વતંત્ર અનુમાનમાં નવી જ આપત્તિઓ બતાવે છે. અને એટલે જ દીધિતિના એતેન શબ્દનો અર્થ "પૂર્વે બતાવેલી ઉપાધિ રૂપ આપત્તિ વડે" એમ ન કરતાં "વક્ષ્યમાનદોષેણ" એમ નવા દોષોનું સુચન કરેલ છે. અને એ દોષો દીધિતિકારે બતાવ્યા જ છે. તે જગદીશના વ્યાખ્યાન અનુસારે વિચારીએ.

जागदीशी -- *व्यर्थेति* । संयोगसामान्याभावस्य तन्मते केवलान्वयितया तत्साध्यतायामभाव-वत्त्वादित्यस्यैव सम्यक्त्वादिति भावः ।

ચન્દ્રશેખરીયા: અધુના નૂતનાઃ એવ દોષાઃ જાગદીશ્યનુસારેણ વિવિચ્યન્તે । ઉત્તરપક્ષઃ ક્ષણ્ડયતિ પૂર્વપક્ષ-સંયોગસામાન્યાભાવો ગુણાદિષુ વર્તતે એવ । ભવાન્ ચ વૃક્ષાદિસર્વદ્રવ્યેષુ અપિ સંયોગસામાન્યાભાવં મન્યતે । તથા ચ ભવન્મતે સંયોગસામાન્યાભાવસ્ય સર્વત્ર વિદ્યમાનત્વાત્ સ કેવલાન્વયી એવ । એવં ચાત્રાનુમાને વ્યર્થવિશેષણત્વં હેતૌ વર્તમાનં દોષઃ । યતઃ કેવલં "અભાવવત્ત્વં" इत्येव हेतुः सम्यक् । यत्र अभावः तत्र सर्वत्र संयोगसामान्याभावो विद्यते एव । तथा च हेतौ संयोगयावद्विशेषपदानि व्यर्थानि एव इति भवति व्यर्थविशेषणत्वं दोषः "व्यर्थाः विशेषणाः यस्मिन् स तादृशो हेतुः" इति समासः ।

ચન્દ્રશેખરીયા: ઉત્તરપક્ષઃ ગુણાદિ તમામ પદાર્થોમાં તો સંયોગસામાન્યાભાવ રહેલો જ છે. અને હવે તો તમે દ્રવ્યોમાં પણ સંયોગસામાન્યાભાવ માનો છે. એટલે તમારા મતે તો સંયોગસામાન્યાભાવ કેવલાન્વયી જ બની ગયો. અને એટલે પછી જ્યારે સંયોગસામાન્યાભાવ સાધ્ય હોય ત્યાં તો માત્ર "અભાવવત્ત્વ" એ જ હેતુ રાખો તો ય કોઈ દોષ આવવાનો નથી. કેમકે જ્યાં અભાવ છે ત્યાં સર્વત્ર સંયોગસામાન્યાભાવ છે જ. આમ અભાવવત્ત્વ હેતુ જ પુરતો છે એટલે સંયોગયાવત્વિશેષાભાવ એ હેતુ તો વ્યર્થવિશેષણોથી ઘટિત હોવાથી ખોટો પડે છે. સંયોગાદિપદોની કોઈ જરૂર નથી.

जागदीशी -- अथाभाववत्त्वादिकमेव तर्हि हेतुरस्तु अत आह *अप्रयोजकत्वादिति* । - (अनुकूलतर्कविरहादित्यर्थः) ।

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ તર્હિ અભાવવત્ત્વમેવ હેતુરસ્તુ, તેન વૃક્ષાદૌ સંયોગસામાન્યાભાવઃ પ્રસિદ્ધ્યતિ ઇતિ ચેત્ ન અપ્રયોજકત્વાત્ । "અસ્તુ અભાવવત્ત્વં માસ્તુ સંયોગસામાન્યાભાવવત્ત્વં કો દોષઃ" ઇતિ વ્યભિચારશંકાયાઃ નિવર્તકસ્ય અનુકૂલતર્કસ્ય વિરહાત્ ન અત્ર હેતુઃ સાધ્યં સાધયિતું સમર્થઃ ઇતિ ભાવઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પૂર્વપક્ષઃ ભલે અમે સંયોગસામાન્યાભાવવાનુ અભાવવત્વાત્ એવું અનુમાન કરશું. એ રીતે તો દ્રવ્યમાં સંયોગસા.અભાવ ઘટી જ જાય છે ને?

ઉત્તરપક્ષ: ના. "અસ્તુ અભાવવત્ત્વં, માસ્તુ સંયોગસામાન્યાભાવઃ કો દોષઃ?" એવો વ્યભિચારસંશય ઉભો થાય તો તેનો નિવારક કોઈ અનુકૂલ તર્ક તમારી પાસે નથી. માટે તમારું આ અનુમાન અપ્રયોજકત્વદોષવાળું બને છે.

જાગદીશી -- નનુ નિરુપાધિકત્વમેવ પ્રયોજકમત આહ *નિર્ગુણત્વાદેરિતિ* । – આદિના દ્રવ્યભિન્નત્વાદેરુપગ્રહઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ અત્રાનુમાને નિરુપાધિકત્વં એવ પ્રયોજકં, અનુકૂલતર્કઃ ઇતિ યાવત્ । યતો યદિ અયં હેતુઃ અસત્યઃ સ્યાત્, તદા ઉપાધિસહિતઃ સ્યાત્ । ઉપાધિશ્ચ ન ઘટતે । અતઃ નિરુપાધિકત્વાત્ સત્યઃ એવ અયં હેતુઃ ઇતિ ચેત્ ન, નિર્ગુણત્વસ્ય=ગુણસામાન્યાભાવસ્ય ઉપાધિત્વાત્ । યત્ર સંયોગસામાન્યાભાવઃ પ્રસિદ્ધઃ, તત્ર સર્વત્ર ગુણાદૌ ગુણસામાન્યાભાવોઽસ્તિ । અભાવવત્ત્વરૂપો હેતુસ્તુ ઘટાદિદ્રવ્યેઽપિ વર્તતે । તત્ર પટત્વાભાવાદિઃ વિદ્યતે । તત્ર ચ ગુણસામાન્યાભાવસ્ય અસત્ત્વાત્ અયં હેતુઃ સાધનાવ્યાપકોઽપિ ભવતિ ઇતિ ઉપાધેઃ વિદ્યમાનત્વાત્ નષ્ટોઽયં ભવદુક્તો હેતુઃ ।

ન ચ ઉત્પત્તિકાલીનઘટાદૌ ગુણસામાન્યાભાવસ્ય સત્ત્વાત્ ગુણસામાન્યાભાવઃ સાધનાવ્યાપકઃ એવ ઇતિ વાચ્યમ્ । ઉત્પત્તિરહિતે આકાશાદૌ સદૈવ ગુણઃ વર્તતે । તથા ચ તત્ર અભાવવત્ત્વહેતુરસ્તિ, કિન્તુ ગુણસામાન્યાભાવઃ નાસ્તીતિ તત્રાયં હેતુઃ સાધનાવ્યાપકો ભવત્યેવ । અથવા દ્રવ્યભિન્નત્વાદિરપિ અત્ર ઉપાધિઃ ભવતિ । ઘટાદૌ દ્રવ્યભિન્નત્વાભાવાત્ સ ઉપાધિઃ સાધનાવ્યાપકઃ સુલભ એવ । સંયોગસામાન્યાભાવાત્મકસાધ્યવતિ ગુણાદૌ ચ દ્રવ્યભિન્નત્વસ્ય સત્ત્વાત્ સાધ્યવ્યાપકોઽપિ અયં ઉપાધિઃ ભવતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પૂર્વપક્ષઃ અમારા અનુમાનમાં કોઈપણ ઉપાધિ આવતી નથી એ જ બતાવે છે કે એ હેતુ પ્રયોજક છે. અર્થાત્ જો તે ખોટો હોત તો તેમાં છેવટે ઉપાધિ તો મળત જ. પણ ઉપાધિ ન મળતી હોવાથી એ હેતુ સાચો જ માનવો જોઈએ. પ્રયોજક માનવો જોઈએ.

ઉત્તરપક્ષ: ના નિર્ગુણત્વાદિ=ગુણસામાન્યાભાવ એ ઉપાધિ બને છે. ગુણાદિમાં સંયોગસામાન્યાભાવ પ્રસિદ્ધ છે અને ત્યાં સર્વત્ર ગુણસામાન્યાભાવ=ઉપાધિ પણ છે જ. એટલે આ ઉપાધિ સાધ્યવ્યાપક બની. અને અભાવવત્ત્વ હેતુ દ્રવ્યાદિમાં રહેલો છે. પણ ત્યાં ગુણ-સામાન્યાભાવ રહેતો નથી. કોઈને કોઈ ગુણ હોય જ છે. એટલે એ ઉપાધિ સાધનાવ્યાપક પણ બની જાય છે. આમ તમારા અનુમાનમાં ઉપાધિ પણ આવે જ છે.

પ્રશ્ન: દ્રવ્યોમાં પણ ઉત્પત્તિકાળે તો ગુણસામાન્યાભાવ હોવાથી તે સાધનવ્યાપક જ બને છે.

ઉત્તર: આકાશાદિની તો ઉત્પત્તિ જ ન થતી હોવાથી ત્યાં કાયમ માટે ગુણ હાજર હોવાથી આકાશાદિમાં હેતુ હોવા છતાં ગુણસામાન્યાભાવ ન હોવાથી આ ઉપાધિ સાધનાવ્યાપક બને જ છે. અને આમ છતાંય દ્રવ્યભિન્નત્વ ઉપાધિ ય મળશે. ઉત્પત્તિકાલીનઘટાદિ પણ દ્રવ્ય તો છે જ. એટલે તેઓમાં દ્રવ્યભિન્નત્વ રહેલું નથી. અને અભાવવત્ત્વ=હેતુ છે. એટલે આ ઉપાધિ સાધન-અવ્યાપક બને.

જાગદીશી -- અત્ર યદ્યપિ નિર્ગુણત્વોપાધેર્ન સ્વાભાવેન સાધ્યાભાવોન્નાયકતયા દોષત્વં, સંયોગસ્યૈવ સાધ્યાભાવતયા વૃક્ષાદૌ તસ્યેષ્ટત્વાત્, નાપિ વ્યભિચારોન્નાયકતયા, તત એવ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ ભવતુ અસ્મદુક્તાનુમાને ઉપાધિઃ । તથાપિ નાસ્માકં કાચિત્ક્ષતિઃ । યતો ઉપાધિઃ સ્વાભાવદ્વારા સાધનાધિકરણે સાધ્યાભાવં સાધયતિ । યથા ધૂમવાન્ વહ્નેઃ ઇતિ અત્ર આદ્રેન્ધનં વહ્ન્યધિકરણે અયોગોલકે સ્વાભાવદ્વારા ધૂમાભાવં સાધયતિ ઇતિ । કિન્તુ અત્ર ન કોઽપિ દોષઃ । યતો નિર્ગુણત્વં ઉપાધિઃ અભાવત્વાધિકરણે વૃક્ષાદિદ્રવ્યે સ્વાભાવદ્વારા=ગુણસામાન્યાભાવાભાવદ્વારા=ગુણત્વદ્વારા સ્વવ્યાપ્યસંયોગસામાન્યાભાવસ્ય સાધ્યરૂપસ્ય અભાવં સંયોગસામાન્યાભાવાભાવાત્મકં સંયોગસ્વરૂપં સાધયતિ । તત્ત્વેષ્ટમેવ । સર્વત્ર દ્રવ્યે સંયોગસામાન્યાભાવઃ સંયોગશ્ચ અસ્માકમભિમતઃ એવ ।

અયં ભાવઃ ધૂમવાન્ વહ્નેઃ ઇતિ અનુમાનકર્તારો "યત્ર વહ્નિઃ તત્ર સર્વત્ર ધૂમઃ" ઇતિ સાધયિતું પ્રયતન્તે । તથા ચ વહ્નિ-અધિકરણે સર્વત્ર તેષાં ધૂમસત્તા એવ ઇષ્ટા । આદ્રેન્ધનોપાધિશ્ચ વહ્ન્યધિકરણેઽયોગોલકે ધૂમાભાવં સાધયતિ । તેન તેષાં અભિમતં વહ્નિ-અધિકરણે સર્વત્ર ધૂમસત્તારૂપં સાધ્યં અસત્ ભવતિ । અત્ર સંયોગસામાન્યાભાવવાન્ અભાવવત્ત્વાત્ ઇતિ અનુમાનકર્તારો વયં "યત્ર અભાવઃ તત્ર સંયોગસામાન્યાભાવઃ" ઇત્યેવ સાધયિતું પ્રયતામહે । કિન્તુ અભાવાધિકરણે સર્વત્ર યથા સંયોગસામાન્યાભાવોઽસ્માકમિષ્ટઃ, તથૈવ સર્વદ્રવ્યેષુ સંયોગસામાન્યાભાવવત્સુ સંયોગોઽપિ અસ્માકમિષ્ટઃ । તથા ચ નિર્ગુણત્વોપાધિઃ અભાવાધિકરણે દ્રવ્યે યદિ સંયોગં સાધયતિ । તદાપિ અસ્માકં તુ તદભિમતમેવ ઇતિ ન કશ્ચિદ્દોષઃ ।

એવં અયં ઉપાધિઃ સંયોગસામાન્યાભાવાભાવવદ્વૃત્તિત્વરૂપં વ્યભિચારં અભાવાત્મકે હેતૌ સાધયતિ । તથાપિ ન કશ્ચિદ્દોષઃ । યતો અયં વ્યભિચારોઽપિ અસ્માકમિષ્ટ એવ । અભાવાધિકરણેષુ સર્વેષુ દ્રવ્યેષુ વયં સંયોગં સંયોગસામાન્યાભાવં ચ મન્યામહે । તસ્માત્ ઉપાધેઃ વિદ્યમાનત્વેઽપિ ન કશ્ચિત્ અસ્માકં ક્ષતિઃ ઇતિ ચેત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પૂર્વપક્ષઃ તમે આગળ કહી ગયા કે ઉપાધિ એ કોઈક સ્થાને સાધન હોવા છતાં ત્યાં હોતી નથી. અને ત્યાં ઉપાધિના અભાવથી સાધ્યાભાવ સાબિત થાય. અને એ રીતે તે સાધન સાધ્યને વ્યભિચારી બને.

પણ પ્રસ્તુતમાં ધારો કે ઘટમાં અભાવવત્ત્વ હેતુ છે. ગુણસામાન્યાભાવ ઉપાધિ નથી એટલે ઘટમાં સંયોગસામાન્યાભાવ રૂપ સાધ્યનો અભાવ=સંયોગસામાન્યાભાવાભાવ=સંયોગની સિદ્ધિ થાય. પણ આ દોષ ન

ગણાય. કેમકે વૃક્ષમાં સંયોગ અને સંયોગસામાન્યાભાવ એ બે ય અમને ઇષ્ટ જ છે. એટલે ઉપાધિ એ વૃક્ષાદિમાં સંયોગાભાવાભાવસંયોગની સિદ્ધિ કરાવી આપે તો એમાં અમને કોઈ જ વાંધો નથી. એ જ રીતે – "આ ઉપાધિ એ વ્યભિચાર લાવી આપવા દ્વારા દોષરૂપ બને છે" એમ પણ ન મનાય. કેમકે વૃક્ષમાં અભાવ=હેતુનું રહેવું સંયોગસામાન્યાભાવ=સાધ્યનું રહેવું અને સંયોગાભાવાભાવ=સંયોગનું રહેવું તે અમને ઇષ્ટ જ છે. એટલે સાધ્યાભાવવત્=સંયોગવત્=વૃક્ષવૃત્તિત્વ એ અભાવહેતુમાં રહે છે. છતાં એ તો દોષરૂપ નથી પણ ઇષ્ટ છે. માટે આ ઉપાધિ આ રીતે પણ દોષરૂપ બની શકતી નથી. એટલે ઉપાધિ આપવા છતાં અમને કોઈ તકલીફ પડવાની નથી.

જાગદીશી -- તથાऽપિ સ્વવ્યાપ્યત્વેન સાધ્યસ્ય પક્ષવૃત્તિત્વાભાવોત્ત્રાયકતયા દૂષકત્વં बोध्यं 'संयोगसामान्याभावो न पक्षवृत्तिर्निर्गुणत्वव्याप्यत्वा' दित्यनुमानेनापि 'वृक्षः संयोगसामान्याभाववान्' इत्यनुमिते: प्रतिरोधादिति ध्येयम् ।

ચન્દ્રશેખરીયા: ન, તથાપિ નિર્ગુણત્વં વૃક્ષાદૌ પક્ષે ન વિદ્યતે । અતઃ નિર્ગુણત્વં इदमेव साधयति यत् "यत्र निर्गुणत्वं नास्ति तत्र निर्गुणत्वव्याप्यः संयोगसामान्याभावोऽपि नास्ति" इति । अर्थात् "निर्गुणत्वोपाधिः स्वाभावद्वारा पक्षे संयोगसामान्याभावाभावं साधयति" इति अर्थो न कर्तव्यः । किन्तु निर्गुणत्वोपाधिः स्वाभावद्वारा "संयोगसामान्याभावो पक्षे वृक्षादौ न वर्तते" इत्येव साधयति । अर्थात् साध्ये पक्षवृत्तित्वाभावं साधयति । तेन च "संयोगसामान्याभावो न वृक्षादिवृत्तिः" इति ज्ञानात् "वृक्षः संयोगसामान्याभाववान्" इति ज्ञानस्य प्रतिबंधो भवति ।

અનુમાનદ્વારેણાપિ અસ્ય જ્ઞાનસ્ય પ્રતિબંધઃ સંભવતિ । તથાહિ-સંયોગસામાન્યાભાવઃ ન વૃક્ષાદિવૃત્તિઃ નિર્ગુણત્વવ્યાપ્યત્વાત્ યત્ર ગુણત્વાદૌ નિર્ગુણત્વવ્યાપ્યત્વં, તત્ર વૃક્ષાદિવૃત્તિતા-ભાવઃ । તથા ચ અસ્માદનુમાનાત્ "સંયોગસામાન્યાભાવઃ વૃક્ષાદિવૃત્તિતા-ભાવવાન્" ઇતિ અનુમિતિઃ ભવતિ । તયા ચ સંયોગસામાન્યાભાવઃ વૃક્ષાદિવૃત્તિઃ ઇતિ જ્ઞાનસ્ય પ્રતિબંધઃ ક્રિયતે । તથા ચ અયમુપાધિઃ "વૃક્ષે સંયોગસામાન્યાભાવો નાસ્તિ" ઇતિ સાધયતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: ઉત્તરઃ ભલે પણ આ ઉપાધિ સાધ્યવ્યાપક તરીકે તો છે જ. અર્થાત્ સાધ્ય એ વ્યાપ્ત જ બનવાનું. અને નિર્ગુણત્વ ઉપાધિ એ તો વૃક્ષાદિરૂપ પક્ષમાં રહેતો નથી. એટલે પક્ષમાં ઉપાધિના અભાવ એ એટલું સાબિત કરે છે. કે ઉપાધિને વ્યાપ્ય એવું સંયોગસામાન્યાભાવ પણ પક્ષમાં સિદ્ધ થતો નથી. અર્થાત્ ઉપાધિ-અભાવ એ સંયોગસામાન્યાભાવાભાવ=સંયોગને સિદ્ધ કરે છે એમ ન માનવું. પણ એ ઉપાધિ-સંયોગસામાન્યાભાવને સિદ્ધ કરવા દેતું નથી. આશય એ કે જ્યાં વ્યાપક ન હોય ત્યાં વ્યાપ્ય ન જ હોય. એટલે વૃક્ષમાં નિર્ગુણત્વ=વ્યાપક નથી તેથી ત્યાં "વૃક્ષઃ સંયોગસામાન્યાભાવવાન્ ન" એવું જ જ્ઞાન થવાનું. અને આ જ્ઞાન એ "વૃક્ષઃ સંયોગસામાન્યાભાવવાન્" એ જ્ઞાનનું પ્રતિબંધક બની જ જવાનું. એટલે "વૃક્ષઃ સંયોગસામાન્યાભાવવાન્" એ વાત સિદ્ધ ન થાય. અનુમાન દ્વારા પણ આ વાત સિદ્ધ થાય. તે આ પ્રમાણે- સંયોગસામાન્યાભાવઃ ન વૃક્ષવૃત્તિઃ નિર્ગુણત્વવ્યાપ્યત્વાત્= ગુણસામાન્યાભાવ-વ્યાપ્યત્વાત્ ગુણત્વાદિ એ

ગુણસામાન્યાભાવને વ્યાપ્ય છે. અને તે ગુણત્વાદિમાં વૃક્ષવૃત્તિત્વ અભાવ પણ છે. એટલે આ અનુમાન સાચું છે. એટલે આ અનુમાનથી "સંયોગસામાન્યાભાવઃ વૃક્ષવૃત્તિતાવાન્ ન" એવું જ્ઞાન થવાનું અને તેથી વૃક્ષઃ સંયોગસામાન્યાભાવવાન્ એ જ્ઞાન થઈ શકે જ નહીં.

જાગદીશી -- નનુ 'યો યદ્ધર્મસ્યાનવચ્છેદકઃ સ તદભાવસ્યાવચ્છેદક' इति' વ્યાપ્ત્યૈવ વૃક્ષત્વાદેઃ સંયોગાભાવાવચ્છેદકત્વં સેત્સ્યતીત્યાશङ्क्य निराचष्टे - *न चेति* *गुणादीति* । -

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ વૃક્ષત્વં સંયોગસામાન્યાભાવાવચ્છેદકં સંયોગસામાન્યાનવચ્છેદકત્વાત્ । યો યત્પ્રતિયોગિનઃ અનવચ્છેદકઃ, સ તદભાવાવચ્છેદકઃ । યથા મૂલં કપિસંયોગાભાવપ્રતિયોગિનઃ કપિસંયોગસ્યાનવચ્છેદકં । તસ્મિન્ મૂલે ચ કપિસંયોગાભાવાવચ્છેદકત્વં અસ્તિ । એવં ચ વૃક્ષત્વમપિ કસ્યાપિ સંયોગસ્ય અનવચ્છેદકં इति વૃક્ષત્વે સંયોગસામાન્યાભાવાવચ્છેદકત્વં સિદ્ધ્યતિ । અર્થાત્ વૃક્ષે વૃક્ષત્વાવચ્છેદેન સંયોગસામાન્યાભાવઃ પ્રસિદ્ધ્યતિ इति चेत् ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પૂર્વપક્ષ: વૃક્ષત્વં સંયોગસામાન્યાભાવાવચ્છેદકં સંયોગસામાન્યાનવચ્છેદકત્વાત્ । યો યદ્ધર્મસ્ય=યત્પ્રતિયોગિનઃ અનવચ્છેદકઃ સ તદભાવાવચ્છેદકઃ જેમ મૂલ કપિસંયોગનો અનવચ્છેદક છે માટે મૂલએ કપિસંયોગાભાવનો અવચ્છેદક ગણાય. એ રીતે વૃક્ષત્વ એ સંયોગસામાન્યનો અવચ્છેદક બનતો નથી. કેમકે કોઈપણ સંયોગ વૃક્ષમાં વ્યાપીને રહેતો નથી. માટે વૃક્ષત્વમાં પણ સંયોગસામાન્યાભાવાવચ્છેદકત્વ સિદ્ધ થાય. અર્થાત્ આ અનુમાનદ્વારા વૃક્ષમાં વૃક્ષત્વાવચ્છેદેન સંયોગસામાન્યાભાવ સિદ્ધ થાય છે.

દિધિતિ પંક્તિ:--વૃક્ષત્વ એ સંયોગસામાન્યાભાવપ્રતિયોગિ=સંયોગસામાન્યનો અનવચ્છેદક હોવાથી તે વૃક્ષત્વ સંયોગસામાન્યાભાવનો અવચ્છેદક બને છે.

જાગદીશી -- तथा च व्यभिचारान्नोक्तव्याप्तिरिति भावः ।

ચન્દ્રશેખરીયા: ન, પ્રમેયત્વં ગુણસામાન્યસ્યાનવચ્છેદકં । યતો યત્ર પ્રમેયત્વં તત્ર સર્વત્ર ગુણો ન વર્તતે । કિન્તુ પ્રમેયત્વં ગુણસામાન્યાભાવાવચ્છેદકં ન ભવતિ । યતો યત્ર પ્રમેયત્વં તત્ર સર્વત્ર ગુણસામાન્યાભાવો ન વિદ્યતે । પ્રમેયત્વવતિ દ્રવ્યાદૌ ગુણસ્ય સત્ત્વાત્ । તથા ચ પ્રમેયત્વે વ્યભિચારાત્ નેદં અનુમાનં સમ્યક્ इति અનેનાનુમાનેનાऽपि વૃક્ષે વૃક્ષત્વાવચ્છેદેન સંયોગસામાન્યાભાવો ન સિદ્ધ્યતિ इति भावः ।

ચન્દ્રશેખરીયા: ઉત્તર: આ વ્યાપ્તિ માનીએ તો પ્રમેયત્વ એ ગુણાવચ્છેદક બનતું નથી. કેમકે પ્રમેયત્વ સર્વત્ર છે બધે કંઈ ગુણ રહેતા નથી. એટલે પ્રમેયત્વમાં ગુણાનવચ્છેદકત્વ રૂપ હેતુ રહેલો છે. તો પ્રમેયત્વમાં ગુણાભાવાવચ્છેદકત્વ માનવાની આપત્તિ આવે. એ પણ ઇષ્ટ નથી. કેમકે આનો અર્થ તો એ થાય કે "જ્યાં પ્રમેયત્વ છે ત્યાં સર્વત્ર ગુણાભાવ છે." પણ એવું તો નથી. પ્રમેયત્વવાળા દ્રવ્યાદિમાં ગુણાભાવ નથી એટલે પ્રમેયત્વમાં હેતુ રહેવા છતાં સાધ્ય ન રહેવાથી વ્યભિચાર આવે. આમ આ વ્યાપ્તિ વ્યભિચારદોષવાળી હોવાથી

આ અનુમાન ખોટું પડે છે. અને એટલે વૃક્ષમાં વૃક્ષત્વાવચ્છેદન સંયોગસામાન્યાભાવની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી.

દીધિતિ

યથા ચ ઘટપૂર્વવર્તિત્વસ્ય પ્રતિદણ્ડં, વહ્નિસામાનાધિકરણ્યસ્ય વા પ્રતિધૂમં,-ભિન્નત્વેઽપિ; દણ્ડત્વં, ધૂમત્વં વા તત્સામાન્યસ્યાવચ્છેદકં, તથૈવ 'સંયોગસામાન્યસ્યાવચ્છેદકં દ્રવ્યત્વાદિક' મિત્યસ્યાપિ સુવચત્વાચ્ચેતિ-સમ્પ્રદાયવિદઃ ।

જાગદીશી -- નનુ 'વૃક્ષત્વં સંયોગસામાન્યાભાવાવચ્છેદકં સંયોગસામાન્યાનવચ્છેદકત્વાત્' इति विशिष्यैव व्याप्तिर्वाच्या प्रमेयत्व-सत्त्वादेः पक्षसमत्वात् ।

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ યત્ર યદ્ધર્માનવચ્છેદકત્વં તત્ર તદભાવાવચ્છેદકત્વં इति व्याप्तिस्तु प्रमेयत्वादौ व्यभिचारदोषदुष्टा भवति । अतः तादृशीं सामान्यां व्याप्तिं परित्यज्य यत्र संयोगसामान्यानवच्छेदकत्वं तत्र संयोगसामान्याभावावच्छेदकत्वं" इति विशेषत एव व्याप्तिं स्वीकुर्मः । तथा च वृक्षत्वं संयोगसामान्याभावावच्छेदकं संयोगसामान्यानवच्छेदकत्वात् इति अनुमानेन वृक्षत्वे संयोगसामान्याभावावच्छेदकत्वं सिद्ध्यति । यद्यपि प्रागपि इदमेवानुमानं कृतं । किन्तु तत् तु सामान्यव्याप्तिं अङ्गीकृत्य कृतं । इदानीं तदेवानુमानं सामान्यां व्याप्तिं परित्यज्य विशेषतઃ व्याप्तिं સ્વીકૃત્ય ક્રિયતે इति ध्येयम् ।

न च तथापि विशेषव्याप्तिरपि प्रमेयत्वादौ व्यभिचारदोषदुष्टा, प्रमेयत्वे संयोगसामान्यानवच्छेदकत्वसत्त्वेऽपि संयोगसामान्याभावावच्छेदकत्वस्यासत्त्वात् इति वाच्यम् । द्रव्यादयो सप्त पदार्थाः । सर्वेषु प्रमेयत्वं वर्तते । गुणादिषट्पदार्थेषु तु संयोगसामान्याभावोऽस्ति एव । यदि सर्वत्र द्रव्येऽपि संयोगसामान्याभावो सिध्येत्, तदा सर्वेषु प्रमेयेषु संयोगसामान्याभावस्य सत्त्वात् प्रमेयत्वं संयोगसामान्याभावावच्छेदकं भवेत् । द्रव्ये च "संयोगसामान्याभावोऽस्ति न वा" इति अद्यापि न निर्णीतम् । वयं तु अनेनानुमानेन वृक्षत्वादौ संयोगसामान्याभावावच्छेदकत्वं साधयित्वा वृक्षादौ द्रव्ये संयोगसामान्याभावं साधयामः । अतः द्रव्ये संयोगसामान्याभावस्य अनिर्णीतत्वात् प्रमेयत्वे संयोगसामान्याभावावच्छेदकत्वस्य शङ्का एव विद्यते । अतः प्रमेयत्वमपि पक्षसममेव । साध्यशङ्कावत्त्वमेव पक्षत्वम् । प्रमेयत्वे च साध्यशङ्का वर्तते, अतः तद् अपि पक्षतुल्यमेव भवति इति न तदादाय व्यभिचारदोषः संभवति इति चेत् ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પૂર્વપક્ષઃ અમે "યઃ યદ્ધર્મસ્થાનવચ્છેદકઃ સ તદભાવાવચ્છેદકઃ" એ સામાન્ય વ્યાપ્તિને છોડી દેશું. કેમકે એ વ્યાપ્તિ પ્રમેયત્વાદિમાં વ્યભિચારદોષવાળી બને છે. પરંતુ "યઃ સંયોગસામાન્યાનવચ્છેદકઃ સ સંયોગસામાન્યાભાવાવચ્છેદકઃ" આવી જ વ્યાપ્તિ બનાવશું. અને વૃક્ષત્વં સંયોગસામાન્યાભાવાવચ્છેદકં

સંયોગસામાન્યાનવચ્છેદકત્વાત્ આ અનુમાન કરશું. જો કે આ જ અનુમાન અમે પહેલાં કરેલું પણ ત્યાં સામાન્ય વ્યાપ્તિ લીધેલી. અને એટલે પ્રમેયત્વમાં ગુણસામાન્યાનવચ્છેદકત્વાદિની વિવક્ષા દ્વારા વ્યભિચાર આવતો હતો. પણ હવે સ્વતંત્ર વ્યાપ્તિ હોવાથી આ દોષ ન આવે.

પ્રશ્ન: દોષ તો આવશે જ. કેમકે પ્રમેયત્વ, સત્તા વિગેરેમાં સંયોગસામાન્યાનવચ્છેદકત્વ છે. જ્યાં પ્રમેયત્વ છે ત્યાં બધે જ કંઈ સંયોગસામાન્ય તો છે જ નહીં. ગુણાદિમાં પ્રમેયત્વ છે. ત્યાં એકેય સંયોગ નથી. આમ આ હેતુ પણ પ્રમેયત્વમાં છે. અને આ હેતુ એ સંયોગસામાન્યાભાવનો અવચ્છેદક બનતો નથી. એટલે પાછો વ્યભિચાર આવશે.

પૂર્વપક્ષ: ના ભાઈ. ગુણાદિ સાતેય પદાર્થોમાં પ્રમેયત્વ છે અને ત્યાં બધે જ સંયોગસામાન્યાભાવ છે જ. હવે દ્રવ્યોમાં તો સંયોગસામાન્યાભાવ સિદ્ધ જ કરવાનો બાકી છે. જો એ સિદ્ધ થઈ જાય તો જ્યાં પ્રમેયત્વ ત્યાં બધે જ સંયોગસામાન્યાભાવ સિદ્ધ થવાથી પ્રમેયત્વ એ સંયોગસામાન્યાભાવાવચ્છેદક બની જ જાય. પણ દ્રવ્યોમાં સંયોગસામાન્યાભાવ સિદ્ધ થતું નથી. તેમ "તે નથી" એવું પણ સિદ્ધ નથી થયું. અને એટલે જ જેમ વૃક્ષત્વ એ સંયોગસામાન્યાભાવાવચ્છેદક તરીકે સિદ્ધ કરવાનું છે. તેમ પ્રમેયત્વમાં પણ એ સિદ્ધ કરવાનું બાકી છે. અર્થાત્ પ્રમેયત્વ, સત્તા વિગેરે પક્ષસમાન છે. અને પક્ષસમાનમાં સાધ્યાભાવ નક્કી ન હોવાથી વ્યભિચાર આપી ન શકાય. જેમાં સાધ્ય હોવાની શંકા હોય તે બધાં પક્ષ તરીકે ગણાય. એટલે પ્રમેયત્વાદિમાં વ્યભિચાર આપી શકાતો નથી.

જાગદીશી -- અતઃ સ્વરૂપાસિદ્ધિમાહ-- *યથા ચેતિ* । *પ્રતિદળ્ઘમિતિ* । -‘ભિન્નત્વેऽપી’તિ પરેણાન્વયઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: તથાપિ સ્વરૂપાસિદ્ધિદોષો ભવતિ । તથા હિ-ઘટાવ્યવહિતપૂર્વવૃત્તિતા સર્વેષુ ઢળ્ઘેષુ વર્તતે । કિન્તુ સા જાતિર્નાસ્તિ, અતઃ સા સર્વેષુ ઢળ્ઘેષુ ભિન્નૈવ । તથા ચ યથા સર્વેષુ ઢળ્ઘેષુ વિદ્યમાનાનાં પરસ્પરભિન્નાનાં ઘટપૂર્વવર્તિતાનાં અવચ્છેદકં એકમેવ ઢળ્ઘત્વં ભવતિ । તથૈવ સર્વેષુ દ્રવ્યેષુ વિદ્યમાનાનાં પરસ્પરભિન્નાનામપિ સંયોગાનાં અવચ્છેદકં એકમેવ દ્રવ્યત્વ-વૃક્ષત્વાદિકં ભવિતુમર્હતિ ઇતિ વૃક્ષત્વાદૌ સંયોગસામાન્યાનવચ્છેદકત્વરૂપહેતોરસત્ત્વાત્ સ્વરૂપાસિદ્ધિર્ભવતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: ઉત્તરઃ તો પણ સ્વરૂપાસિદ્ધિ દોષ આવશે, તે આ પ્રમાણે—જેમ દરેક દંડમાં જે ઘટપૂર્વવૃત્તિત્વ રહેલું છે. તે જાતિ ન હોવાથી દરેકદંડમાં જુદું જુદું છે. અને આમ છતાં દંડત્વ એ ઘટપૂર્વવૃત્તિત્વનો અવચ્છેદક બને છે. તેમ ભલે સંયોગ એ દરેક અવયવોમાં જુદો જુદો હોય તો પણ એ સંયોગસામાન્યનું અવચ્છેદક દ્રવ્યત્વ વૃક્ષત્વ માનવામાં કોઈ વાંધો નથી. અર્થાત્ વૃક્ષના પ્રત્યેક અવયવોમાં ભલે જુદા જુદા સંયોગ હોય તો પણ વૃક્ષત્વ એ જુદા જુદા તમામ સંયોગોનો અવચ્છેદક બને જ છે. એટલે તેમાં સંયોગસામાન્યાનવચ્છેદકત્વ રહેતું જ ન હોવાથી સ્વરૂપાસિદ્ધિ દોષ આવે છે.

જાગદીશી -- નનુ અવ્યવહિતપૂર્વવર્તિતાયા અવચ્છેદકં ન દણ્ડત્વમતિપ્રસઙ્ગાત્ । કિન્તુ અવ્યવહિતપૂર્વવર્તિજાતીયતાયાઃ, સા ચ ન ભિન્ના,

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ દંડત્વં ઘટપૂર્વવર્તિતાયાઃ અવચ્છેદકં ન ભવતિ । યતો અવચ્છેદકં તદેવ ભવતિ યત્ સ્વાવચ્છિન્નધર્માત્ અન્યૂનાનતિરિક્તવૃત્તિ ભવેત્ । દંડત્વં ચ સ્વાવચ્છિન્નઘટપૂર્વવૃત્તિતા યત્ર નાસ્તિ, તત્રાપિ અરણ્યસ્થદંડાદૌ વર્તતે । અતઃ તદ્ અતિરિક્તિવૃત્તિ અસ્તિ । તસ્માત્ તદ્ ઘટપૂર્વવર્તિતાયાઃ અવચ્છેદકં ન ભવતિ । કિન્તુ ઘટપૂર્વવર્તિજાતીયતાયાઃ [ઘટપૂર્વવર્તિવૃત્તિજાતિમત્તાયાઃ] એવ અવચ્છેદકં ભવતિ । ઘટપૂર્વવર્તિદંડવૃત્તિદંડત્વજાતિમત્તા તુ સર્વેષુ દંડેષુ વર્તતે । અતઃ તસ્યાવચ્છેદકં દંડત્વં ભવત્યેવ । સા ચ જાતિમત્તા દંડત્વજાતિસ્વરૂપા । સા ચ જાતિઃ સર્વેષુ દંડેષુ એકા એવ । અતઃ દંડત્વં સર્વેષુ દંડેષુ વિદ્યમાનાયાઃ એકસ્યા એવ જાતિમત્તાયાઃ અવચ્છેદકં ભવતિ । ન પરસ્પરભિન્નાનાં જાતિમત્તાનાં અવચ્છેદકં ભવતિ ઇતિ દંડત્વદૃષ્ટાન્તાનુસારેણ વૃક્ષત્વે સંયોગસામાન્યાવચ્છેદકત્વસાધનપ્રયાસોડનુચિતઃ, દૃષ્ટાન્તદાર્પણ્તિકયોઃ વૈષમ્યાત્ ઇતિ ચેત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પૂર્વપક્ષઃ તમે ઘટપૂર્વવર્તિતાનો અવચ્છેદક દંડત્વ કહો છો. પણ એ ન મનાય. કેમકે જે દંડોમાં ઘટપૂર્વવર્તિતા નથી ત્યાં પણ દંડત્વ તો રહેલું જ છે. અને અવચ્છેદકતો તે જ બને કે જે અવચ્છિન્નથી અધિકમાં કે ન્યૂનમાં ન રહે. દંડત્વ તો સ્વાવચ્છિન્નઘટપૂર્વવૃત્તિતા જેટલામાં છે તેનાથી વધારેમાં=અરણ્યસ્થ દંડાદિમાં પણ રહે છે. માટે તે અવચ્છેદક બની જ ન શકે. જો દંડત્વને અવચ્છેદક માનવું હોય તો તેને ઘટાવ્યવહિતપૂર્વવર્તિજાતીયતાનું જ અવચ્છેદક માનવું જોઈએ. ઘટાવ્યવહિતપૂર્વવર્તિ જે દંડો છે તેમાં રહેલી દંડત્વ જાતિ તો બધા દંડોમાં રહેલી છે. એટલે ઘટપૂર્વવર્તિ જાતીયત્વ=ઘટપૂર્વવર્તિવૃત્તિ દંડત્વજાતિમત્વ બધો જ દંડોમાં હોવાથી દંડત્વ એ તેનો જ અવચ્છેદક બને. હવે એ દંડત્વજાતિમત્વ તો દંડત્વજાતિ સ્વરૂપ જ છે.

અને એ તો તમામ દંડોમાં એક જ છે. એટલે દંડત્વ એ ઘટાવ્યવહિતપૂર્વવર્તિજાતીયતાનું = એકનું જ અવચ્છેદક છે. જ્યારે તમે તો જુદા જુદા અવયવોમાં રહેલા જુદા જુદા એ સંયોગોનું અવચ્છેદક વૃક્ષત્વાદિ બનાવવાની વાત કરો છો. આ તો સર્વથા અસંગત છે. અર્થાત્ દંડત્વના દૃષ્ટાન્તને લઈને વૃક્ષત્વને સંયોગસામાન્યાવચ્છેદક સિદ્ધ કરવાની પદ્ધતિ ખોટી છે. કેમકે દંડત્વ તો એકનું જ અવચ્છેદક બનશે. વૃક્ષત્વને તો જુદા જુદામાં રહેલ જુદા જુદાનું અવચ્છેદક માનવાની વાત છે. એટલે આ ઉચિત નથી.

જાગદીશી -- અતઃ સંયોગસ્થલ એવાનુરૂપં દૃષ્ટાન્તમાહ-વહ્નીતિ । તત્સામાન્યસ્યેતિ-ઘટપૂર્વવર્તિત્વસામાન્યસ્ય, વહ્નિસામાનાધિકરણ્યસ્ય ચેત્યર્થઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: ભવતુ નામૈવં તથાપિ સર્વેષુ ધૂમેષુ ભિન્નાનાં વહ્નિસામાનાધિકરણ્યાનાં અવચ્છેદકં યથા ધૂમત્વં ભવતિ, તથૈવ સર્વેષુ દ્રવ્યેષુ અવયવેષુ વા વિદ્યમાનાનાં પરસ્પરભિન્નાનાં સંયોગાનામપિ અવચ્છેદકં દ્રવ્યત્વં વૃક્ષત્વં વા ભવિષ્યતિ ઇતિ ધૂમત્વદૃષ્ટાન્તાનુસારેણ વૃક્ષત્વાદૌ સંયોગસામાન્યાવચ્છેદકત્વં સિદ્ધ્યતિ । તથા ચ વૃક્ષત્વાદૌ

સંયોગસામાન્યાનવચ્છેદકત્વસ્ય અસત્વાત્ સ્વરૂપાસિદ્ધિઃ ભવત્યેવ ઇતિ જ્ઞેયમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: ઉત્તરપક્ષઃ એ વાત જવા દો. પરંતુ વસ્તિસામાનાધિકરણ્ય તો દરેક ધૂમમાં જુદું જ છે. અને છતાં ધૂમત્વ એ તેનો અવચ્છેદક બને છે. એ તો માન્ય જ છે. તેમ અહીં પણ દ્રવ્યત્વ-વૃક્ષત્વાદિ એ જુદા જુદા દ્રવ્યોમાં કે અવયવોમાં રહેલા જુદા જુદા સંયોગોના અવચ્છેદક માની જ શકાય છે. આમ ધૂમત્વના દૃષ્ટાન્તથી આ વાત સિદ્ધ થઈ શકે છે. એટલે સ્વરૂપાસિદ્ધિ દોષ આવે જ છે.

જાગદીશી -- કેચિત્તુ કથિતવ્યાપ્તાવપ્રયોજકત્વં, અન્યથા તદભાવાનવચ્છેદકત્વહેતુના તદવચ્છેદકત્વમેવ કુતો ન વૃક્ષત્વાદેઃ સાધ્યતે, વૃક્ષત્વાદ્યવચ્છેદેન તત્તત્સંયોગવ્યક્તીનાં અસત્વેऽપિ સંયોગસામાન્યસ્ય સમ્ભવાદિત્યભિપ્રાયકઃ અયં ગ્રન્થ ઇત્યાહુઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: અત્ર કેચિત્ ઇત્થં પૂર્વપક્ષં ક્ષણ્ડયન્તિ--"યત્ર સંયોગસામાન્યાનવચ્છેદકત્વં તત્ર સંયોગસામાન્યાભાવાવચ્છેદકત્વં" ઇતિ અત્ર વ્યાપ્તૌ અપ્રયોજકત્વં દોષઃ । "અસ્તુ સંયોગસામાન્યાનવચ્છેદકત્વં માસ્તુ સંયોગસામાન્યાભાવાવચ્છેદકત્વં કો દોષઃ" ઇતિ વ્યભિચારશઙ્કાનિવારકતર્કાભાવાત્ । યદિ હિ ઇયં વ્યાપ્તિઃ સમ્યમેવ મન્યતે । તદા તુ તુલ્યયુક્ત્યા ઇદમપિ પ્રતિપાદયિતું શક્યમ્, યત્ વૃક્ષત્વં સંયોગસામાન્યાવચ્છેદકં સંયોગસામાન્યાભાવાનવચ્છેદકત્વાત્ । યદિ હિ પૂર્વપક્ષો વદતિ યત્ વૃક્ષત્વે સંયોગસામાન્યાભાવાનવચ્છેદકત્વં ન સિદ્ધં । યતો અસ્માભિઃ અનુમાનેન વૃક્ષત્વે સંયોગસામાન્યાભાવાવચ્છેદકત્વં સાધ્યતે । તદા વયમપિ પ્રતિવદામો યત્ હે પૂર્વપક્ષ! ત્વં યદનુમાનં કરોષિ તત્રાપિ વૃક્ષત્વે સંયોગસામાન્યાનવચ્છેદકત્વકરૂપો હેતુરસિદ્ધઃ । યતો અસ્માભિઃ અનેન અનુમાનેન વૃક્ષત્વે સંયોગસામાન્યાવચ્છેદકત્વં સાધ્યતે । એવં ચ પૂર્વપક્ષાનુમાનં અપ્રયોજકમેવ ભવતિ ।

નનુ તથાપિ વૃક્ષે વૃક્ષત્વાવચ્છેદેન કસ્યાપિ સંયોગસ્યાવિદ્યમાનત્વાત્ વૃક્ષે વૃક્ષત્વાવચ્છેદેન સંયોગસામાન્યં કથં ભવેત્? અર્થાત્ વૃક્ષત્વં કથં સંયોગસામાન્યાવચ્છેદકં ભવેત્ ઇતિ ચેત્? ન, યથા હિ ઈકો મનુજઃ સંપૂર્ણોપાશ્રયે વ્યાપ્યવૃત્તિઃ ન ભવતિ । તથાપિ સહસ્રદ્વયં યદિ સંપૂર્ણોપાશ્રયે તિષ્ઠતિ મનુજાનાં । તદા તત્ર ઉપાશ્રયત્વાવચ્છેદેન મનુજસત્તા પ્રતિપાદ્યતે એવ । એવં કોઽપિ સંયોગઃ સંપૂર્ણવૃક્ષે વ્યાપ્યવૃત્તિઃ નાસ્તિ એવ, તથાપિ તત્તદવયવાવચ્છેદેન તત્ર વૃક્ષે અનેકાનિ સહસ્રાણિ સંયોગાનાં વિદ્યન્તે એવ । તૈઃ ભૂતોઽયં વૃક્ષઃ । અતઃ વૃક્ષત્વાવચ્છેદેન વૃક્ષે સંયોગસામાન્યસત્તાઽપિ ન વિરુદ્ધા । અર્થાત્ વૃક્ષત્વે સંયોગસામાન્યાવચ્છેદકત્વં સંભવતિ એવ । અયમેવાસ્મદુક્તોઽભિપ્રાયઃ દીધિતિગ્રન્થસ્ય વિજ્ઞેયઃ । અત્ર કેષાઞ્ચિત્ મતં સમાપ્તમ્ ।

ગ્રન્થકારસ્ય જગદીશસ્ય અત્ર કલ્પેઽસ્વરસઃ । યતઃ પૂર્વપક્ષાનુમાને કોઽપિ ઉપાધિઃ ન સંભવતિ । અતઃ નિરુપાધિકત્વં એવ પ્રયોજકં અસ્તિ । તથા ચ પૂર્વપક્ષાનુમાને અપ્રયોજકત્વકથનં અનુચિતમ્ । તસ્માત્ કેષાઞ્ચિત્ મતં અસમ્યક્ ઇતિ । એવં તાવત્ દીધિત્યાં સમ્પ્રદાયવિદાં મતમ્ પ્રતિપાદિતમ્ જાગદીશ્યાં ચ તદ્વિવરણં પ્રદર્શિતમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: કેચિત્ અહીં પૂર્વપક્ષની આ વ્યાપ્તિમાં અપ્રયોજકત્વની શંકા જ ઉભી છે. એટલે કે અસ્તુ સંયોગસામાન્યાનવચ્છેદકત્વં માસ્તુ સંયોગસામાન્યાભાવાવચ્છેદકત્વં કો દોષઃ। એ શંકાનો નિવારક અનુકૂલ તર્ક પૂર્વપક્ષ પાસે નથી. બાકી જો સંયોગસામાન્યાનવચ્છેદક એ સંયોગસામાન્યાભાવાવચ્છેદક કહેવાતો હોય તો તો એવું અનુમાન પણ કરી શકાય કે, "વૃક્ષત્વં સંયોગસામાન્યાવચ્છેદકં સંયોગસામાન્યાભાવાનવચ્છેદકત્વાત્ અને એના દ્વારા વૃક્ષત્વમાં સંયોગસામાન્યાવચ્છેદકત્વની સિદ્ધિ પણ થઈ શકે. ભલે વૃક્ષમાં વૃક્ષત્વાવચ્છેદેન સંપૂર્ણવૃક્ષમાં વ્યાપીને રહેલો કોઈ સંયોગ ન મળે. પરંતુ સંયોગસામાન્ય તો [= તે વૃક્ષાવયવોમાં રહેલા બધા સંયોગો તો] વૃક્ષત્વાવચ્છેદેન વૃક્ષમાં રહેલા છે એમ કહી શકાય. જેમ આખા ઉપાશ્રયમાં કોઈપણ એક માણસ તો વ્યાપીને રહેવાનો નથી. પણ ૨૦૦૦ માણસો આખા ઉપાશ્રયમાં બેઠેલા હોય ત્યારે "ઉપાશ્રયમાં સર્વત્ર માણસો છે." એટલે કે "ઉપાશ્રયત્વાવચ્છેદેન માણસસામાન્ય છે." એમ અહીં વ્યવહાર કરાય જ છે. એમ પણ કહી શકાય છે.

આમ પૂર્વપક્ષ "વૃક્ષત્વં સંયોગસામાન્યાભાવાવચ્છેદકં સંયોગસામાન્યાનવચ્છેદકત્વાત્" અનુમાન કરે તો અમે "વૃક્ષત્વં સંયોગસામાન્યાભાવાવચ્છેદકં સંયોગસામાન્યાભાવાનવચ્છેદકત્વાત્" અનુમાન કરશું.

જો પૂર્વપક્ષ એમ કહે કે "વૃક્ષમાં સંયોગસામાન્યાભાવાનવચ્છેદકત્વં છે કે નહીં" એ સિદ્ધ કરવાનું બાકી છે માટે તમારું અનુમાન સાચું ન ગણાય" તો સામે અમે કહીશું કે "વૃક્ષત્વમાં સંયોગસામાન્યાનવચ્છેદકત્વં પણ છે કે નહીં એ સિદ્ધ કરવાનું બાકી જ હોવાથી તમારું અનુમાન પણ સાચું ન ગણાય." આમ અપ્રયોજકત્વ દ્વારા પૂર્વપક્ષનું અનુમાન ખોટું સાબિત થાય છે. દીધિતિનો ગ્રન્થ પણ આ જ અભિપ્રાયથી લખાયેલો છે." (કેચિત્ મત પૂર્ણ)

[જગદીશજીને આ કેચિત્ મતમાં અસ્વરસ એટલા માટે છે કે તે પૂર્વપક્ષના અનુમાનમાં કોઈ ઉપાધિ ન મળતી હોવાથી નિરૂપાધિકત્વ મળે છે. અને એ જ એ પૂર્વપક્ષના અનુમાનને સાચું સાબિત કરી શકે છે. એટલે છેવટે તો સ્વરૂપાસિદ્ધિ દોષ આપવો એ જ ઉચિત છે. આ પ્રમાણે અહીં સંપ્રદાયવેત્તાઓનો મત દીધિતિમાં બતાવ્યો.]

દીધિતિ

નવીનાસ્તુ- 'ઉત્પત્તિકાલાવચ્છેદેન ઘટાદૌ ગુણસ્ય, -પ્રલયાવચ્છેદેન ગગનાદૌ સંયોગસ્ય, -સામાન્યાભાવો વર્તતે, - તથા ધૂમવત્યપિ વિરહો દહનસ્ય, -

'ઇહ પર્વતે નિતમ્બે હુતાશનો, ન શિખરે' इति प्रतीतेः संयोगेन द्रव्यस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वात्, वृत्तेरव्याप्यवृत्तित्वे, -વૃત્તિમતો વ્યાપ્યવૃત્તિત્વસ્યાત્યન્તમસમ્ભાવિતત્વાચ્ચ ।

एवं प्रतियोगिमतोरपि काल-देशयोर्देश-कालभेदावच्छेदेन तदभावः, तथा च तत्तत्साध्यकाव्याप्तिवारणाय तत् । नोपादेयञ्च, -सर्वथैव व्याप्यवृत्तिसाध्यके, साध्य-साधनभेदेन

व्याप्तिभेदात्-इति वदन्ति ।।५।।

जागदीशी -- *गुणस्येति* । - 'सामान्याभाव' इति परेणान्वयः । ननु 'आद्यक्षणे घटे गुणो नास्ती'ति प्रत्यक्षमसम्भवि; सन्निकर्षाद्यभावात् 'प्रथमक्षणे घटादौ गुणो नास्ती'ति व्यवहारादिकञ्च सन्दिग्धप्रामाण्यकमतः स्थलान्तरमाह - *प्रलयावच्छेदेनेति* । - तदानीं जन्यभावसत्त्वे प्रलय एव व्याहन्येतेति भावः ।

चन्द्रशेखरीयाः अत्र नवीनाः इत्थं स्वमतं प्रतिपादयन्ति-संप्रदायविद्भिः "कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वात्" इत्यनुमाने प्रतियोग्यसमानाधिकरणपदप्रयोजनं प्रतिपादितं । तदनन्तरं पूर्वपक्षेण संयोगी द्रव्यत्वात् इत्यनुमाने तत्पदप्रयोजनं प्रतिपादितं तस्य खंडनमपि ग्रन्थकारेण कृतम् । अस्माकं तु मतमिदं । प्रतियोग्यसमानाधिकरणपदानुपादाने "घटः गुणवान् घटत्वात्" इति अत्राव्याप्तिः भवति । तथाहि घटत्वाधिकरणे घटे उत्पत्तिकालावच्छेदेन गुणाभावो वर्तते । तत्प्रतियोगितावच्छेदकं एव साध्यतावच्छेदकं इति अव्याप्तिः । तद्विशेषणोपादाने तु अयं गुणाभावः स्वप्रतियोगिगुणसमानाधिकरणः एव, घटे द्वितीयादिक्षणावच्छेदेन गुणस्य वर्तमानत्वात् । अतः नाव्याप्तिः भवति इति भावः ।

ननु घटे उत्पत्तिकाले गुणसामान्याभावो वर्तते इति अत्र किं प्रमाणं? "उत्पत्तिकालीनघटो गुणसामान्याभाववान्" इति प्रत्यक्षमेव प्रमाणं इति चेत् न, यतः चाक्षुषप्रत्यक्षकारणं चक्षुःसन्निकर्षो भवति । उत्पत्तिकालीने घटे चक्षुःसंयोगो न भवति । यतः चक्षुःसंयोगः गुणः कार्यरूपः । तस्य च समवायिकारणं घटादि भवति । कारणं च कार्याव्यवहितपूर्ववर्ति एव भवति । तथा च यदि उत्पत्तिक्षणे घटचक्षुःसंयोगः उत्पादयितुं इष्यते । तदा तत्पूर्वक्षणे घटसत्ता आवश्यकी । सा च नास्ति इत्यतो कारणाभावात् न उत्पत्तिकाले चक्षुःसंयोगो भवति । तद्विना च उत्पत्तिकालीनघटे "गुणसामान्याभाववान्" इति प्रत्यक्षमपि न शक्यम् । तत्प्रत्यक्षं विना च उत्पत्तिकालीनघटे गुणसामान्याभावः केन प्रमाणेन सिद्धो भवेत्?

न च "गुणसामान्याभाववान् उत्पत्तिकालीनो घटः" इति व्यवहारः एव तादृशे घटे गुणसामान्याभावसाधको भविष्यति इति वाच्यम् । यस्य व्यवहारस्य प्रयोजकं प्रमात्मकं प्रत्यक्षं भवति, स एव व्यवहारो प्रामाणिकः मन्यते । भूतले घटविषयकप्रमात्मकप्रत्यक्षं एव "भूतले घटः" इति व्यवहारे प्रामाण्यं स्थापयति । अत्र च "उत्पत्तिकालीनो घटः गुणसामान्याभाववान्" इति प्रत्यक्षज्ञानाभावात् तादृशो व्यवहारः सन्दिग्धप्रामाण्यक एव । अतः न तेन व्यवहारेण घटे गुणसामान्याभावः साधयितुं शक्यः इति चेत्

अत्रोच्यते । संयोगवान् द्रव्यत्वात् इति अत्र तद्विशेषणानुपादानेऽव्याप्तिः भवति इति ज्ञेयम् । यतो द्रव्यत्वाधिकरणे गगने महाप्रलयकालावच्छेदेन कोऽपि संयोगः न विद्यते । महाप्रलयत्वं नाम जन्यभावानधिकरणत्वं । सर्वे संयोगाः

જન્યભાવપદાર્થઃ એવ, નિત્યસ્ય સંયોગસ્યાનઙ્ગીકારાત્ । તથા ચ ગગને મહાપ્રલયાવચ્છેદેન સંયોગસામાન્યાભાવો વિદ્યતે
 ઇતિ સાધ્યાભાવસ્ય લક્ષણઘટકીભૂતત્વાત્ અવ્યાપ્તિઃ ભવતિ । કિન્તુ તદ્વિશેષણોપાદાને ન કોઽપિ દોષઃ । તત્રૈવ ગગને
 સૃષ્ટિકાલાવચ્છેદેન સંયોગસ્ય વિદ્યમાનત્વાત્ ગગને વર્તમાનઃ સંયોગાભાવઃ સ્વપ્રતિયોગિ-સમાનાધિકરણઃ એવ ઇતિ સ ન
 લક્ષણઘટકઃ । અતઃ અભાવાન્તરમાદાય લક્ષણસમન્વયો ભવતિ ઇતિ નાવ્યાપ્તિઃ । યદિ હિ મહાપ્રલયે કોઽપિ સંયોગો
 મન્યતે, તદા જન્યભાવાનધિકરણત્વરૂપલક્ષણસ્યૈવ તત્રાગમનાત્ સ મહાપ્રલય એવ ન ભવેત્ ઇતિ ધ્યેયમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: નવ્યનૈયાધિકો: આ બાબતમાં અમારી માન્યતા આ પ્રમાણે છે. સંપ્રદાયવેત્તાઓ વિગેરે--
 "કપિસંયોગી એતદ્વૃક્ષત્વાત્" માં અવ્યાપ્તિ નિવારવા માટે "પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ પદ છે" --એમ માને
 છે. વચ્ચેના પૂર્વપક્ષે "સંયોગી દ્રવ્યત્વાત્" ઇત્યાદિમાં અવ્યાપ્તિ નિવારવા માટે "પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ"
 પદ છે" એમ વાત કરી. જેનું ખંડન પણ થઈ ગયું. પણ અમારી માન્યતા સાવ જુદી છે. ઘટઃ ગુણવાન્ ઘટત્વાત્
 આ સ્થલે ઘટત્વાધિકરણ એવા ઘટમાં ઉત્પત્તિકાલાવચ્છેદેન ગુણસામાન્યાભાવ મળે છે. અને તેની પ્રતિયોગિતાનો
 અવચ્છેદક એ જ સાધ્યતાવચ્છેદક બનવાથી અવ્યાપ્તિ આવે. તે નિવારવા પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ પદ છે.
 એ જ ઘટમાં બીજી ક્ષણે તો ગુણો રહેવાના જ છે. એટલે આ ઘટમાં રહેલો ગુણાભાવ એ સ્વપ્રતિયોગિગુણોને
 સમાનાધિકરણ જ બને છે. અને માટે ગુણાભાવ ન લેવાય. બીજા અભાવને લઈને લક્ષણ સમન્વય થઈ જાય.

પ્રશ્ન: "ઉત્પત્તિકાલીનઘટમાં ગુણસામાન્યાભાવ છે" એની સાબિતિ શું?

નવીનો: પ્રથમ ક્ષણીયઘટમાં "ગુણસામાન્યાભાવવાન્ ઘટઃ" એ પ્રતીતિ જ તેમાં ગુણસામાન્યાભાવની સિદ્ધિ
 કરી આપે છે.

પ્રશ્ન: ખોટી વાત. કેમકે પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે ઇન્દ્રિયસંનિકર્ષ કારણ છે. ઘટ સાથે ચક્ષુ સંયોગ થાય તો જ પછીની
 ક્ષણે ઘટપ્રત્યક્ષાદિ થાય. હવે જે ક્ષણે ઘટ ઉત્પન્ન થયો તે જ ક્ષણે તેની સાથે ચક્ષુસંયોગ સંભવતો જ નથી. કેમકે
 સંયોગ એ ગુણાત્મક કાર્ય છે. અને તેનું સમવાયિકારણ ઘટાદિ બને છે. હવે કારણ તો કાર્યની અવ્યવહિતપૂર્વવર્તિ
 હોવું જોઈએ. જો ઘટોત્પત્તિ કાળે જ ચક્ષુસંયોગ રૂપ કાર્ય માનવું હોય તો તેની પૂર્વપક્ષે ઘટરૂપ કારણની હાજરી
 હોવી જોઈએ. એ તો છે જ નહિ. અને તેથી પ્રથમક્ષણીયઘટમાં ચક્ષુસંયોગ સંભવતો જ નથી. અને તે સંયોગ
 વિના "ઉત્પત્તિકાલીનો ઘટઃ ગુણસામાન્યાભાવવાન્" એ પ્રત્યક્ષ પણ અસંભવી જ છે. અને તે પ્રત્યક્ષ ન ઘટવાથી
 તેના દ્વારા ઘટમાં ગુણસામાન્યાભાવની સિદ્ધિ કરવાની વાત પણ નિરર્થક જ છે.

નવીનો: ઉત્પત્તિકાલીન ઘટમાં ગુણસામાન્યાભાવ છે. એવું પ્રત્યક્ષ ભલે ન થતું હોય પણ તેવો વ્યવહાર તો
 થાય જ છે. અને એ વ્યવહાર જ પ્રથમક્ષણીય ઘટમાં ગુણસામાન્યાભાવનો સાધક છે.

પ્રશ્ન: "આ વ્યવહાર સાચો છે" એ વાત માનવામાં જ શંકા છે. કેમકે કોઈપણ સાચા વ્યવહાર પ્રત્યે સાચું
 જ્ઞાન પ્રયોજક હોય છે. અહીં સાચું જ્ઞાન જ સંભવતું ન હોવાથી આવો વ્યવહાર સાચો માની શકાતો નથી. અને
 તેથી એ સંદિગ્ધપ્રામાણ્યવાળા વ્યવહારથી ગુણસામાન્યાભાવ સિદ્ધ ન થાય. આમ થવાથી ઘટત્વહેતુના અધિકરણ
 ઘટાદિમાં કોઈપણ રીતે ગુણસામાન્યાભાવ મળવાનો જ નથી. એટલે પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ પદ ન મુકો
 તોય બીજા અભાવને લઈને લક્ષણ ઘટી જતું હોવાથી કોઈ અવ્યાપ્તિ વિગેરે દોષ આવતા જ નથી. અહીં ઘટત્વ

દ્રવ્યત્વ કોઈપણ હેતુ લઈ શકાય.

નવીનો: તો પછી સંયોગી દ્રવ્યત્વાત્ એ સ્થાન લો. ત્યાં દ્રવ્યનું અધિકરણ આકાશાદિ બધા જ છે. હવે જે મહાપ્રલય થાય છે. તેમાં કોઈપણ કાર્યપદાર્થો વિદ્યમાન હોતા નથી. સંયોગો બધા કાર્ય રૂપ હોવાથી મહાપ્રલયમાં એકપણ સંયોગ હોતો નથી. એટલે દ્રવ્યત્વાધિકરણ એવા આકાશમાં મહાપ્રલયકાળે તો સંયોગસામાન્યાભાવ જ હોય છે. અને તેની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક એ જ સાધ્યતાવચ્છેદક બનવાથી અવ્યાપ્તિ આવે. પણ પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણપદ મુકવાથી વાંધો ન આવે. કેમકે ગગનમાં મહાપ્રલયકાલાવચ્છેદેન રહેલા સંયોગાભાવના પ્રતિયોગી સંયોગાદિ તો સૃષ્ટિકાલાવચ્છેદેન તે જ ગગનમાં હતા. એટલે એ સંયોગાભાવ સ્વપ્રતિયોગિ-સમાનાધિકરણ હોવાથી તે ન લેવાય. એટલે ઘટાભાવાદિને લઈને લક્ષણ ઘટી જાય છે. આમ આ સ્થલે અવ્યાપ્તિ નિવારવા માટે "પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ" પદ છે. ખ્યાલ રાખવો કે મહાપ્રલયમાં એકપણ જન્યભાવપદાર્થ હોતો નથી. જો એ ત્યાં હોય તો એ મહાપ્રલય જ ન ગણાય. કેમકે "જન્યભાવપદાર્થ-અનધિકરણત્વં એવ મહાપ્રલયત્વં" એવી તેની વ્યાખ્યા છે.

જાગદીશી -- નનુ મહાપ્રલયે માનાભાવાત્તદવચ્છેદેનેત્યયુક્તમત આહ --*તથેતિ* ।

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ મહાપ્રલયો ન સર્વેષાં અભિમતઃ । અતઃ મહાપ્રલય એવ માનાભાવાત્ તદવચ્છેદેન સંયોગસામાન્યાભાવકથનમપિ અનુચિતં ઇતિ ચેત્ મા ભવતુ તત્સ્થલેઽવ્યાપ્તિઃ । કિન્તુ તદ્વિશેષણાનુપાદાને વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ ઇતિ અત્રૈવાવ્યાપ્તિઃ ભવિષ્યતિ । ન ચ ધૂમાધિકરણે પર્વતાદૌ વહ્નિ-અભાવસ્ય અસત્ત્વાત્ કથં વહ્નિ-અભાવમાદાયાવ્યાપ્તિઃ શક્યા? ઇતિ વાચ્યમ્ । "ઇહ પર્વતે નિતમ્બે વહ્નિઃ, ન તુ શિખરે" ઇતિ પ્રતીતિબલાત્ પર્વતે નિતમ્બાવચ્છેદેન વહ્નિઃ વિદ્યમાનતાયામપિ શિખરાવચ્છેદેન પર્વતે વહ્નિ-અભાવોઽસ્તિ । તથા ચ યથા "વૃક્ષે શાખાવચ્છેદેન કપિસંયોગઃ મૂલાવચ્છેદેન કપિસંયોગાભાવઃ" ઇતિ પ્રતીતિબલાત્ સંયોગાદયો ગુણાઃ અવ્યાપ્યવૃત્તયઃ ગણ્યન્તે । તથા નિરુક્તપ્રતીતિબલાત્ સંયોગેન વર્તમાનાનિ દ્રવ્યાણિ અપિ અવ્યાપ્યવૃત્તીનિ એવ મન્તવ્યાનિ । તથા ચ ધૂમાધિકરણે પર્વતે વર્તમાનસ્ય શિખરાવચ્છેદેન વહ્નિ-અભાવસ્ય પ્રતિયોગિતાયાઃ અવચ્છેદકં એવ વહ્નિત્વં ઇતિ ભવતિ પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણપદાનુપાદાનેઽવ્યાપ્તિઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રશ્ન: "મહાપ્રલય" નામનો કોઈ પદાર્થ હોવામાં જ કોઈ પ્રમાણ નથી. કેમકે બધાને આવો મહાપ્રલય માન્ય નથી બનતો. અને તે સિવાય તો ગગનાદિમાં કોઈને કોઈ સંયોગ હોય જ છે એટલે સંયોગાભાવ હેત્વધિકરણમાં મળવાનો જ નથી. એટલે પેલા વિશેષણ વિના પણ ઘટાભાવાદિને લઈને લક્ષણ સમન્વય સંભવે છે.

નવીનો: જવા દો એ વાત. પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ એ સ્થલે એ વિશેષણ વિના અવ્યાપ્તિ આવશે.

પ્રશ્ન: પર્વત માં તો વહ્નિ હોવાથી તેનો અભાવ લક્ષણઘટક બનવાનો જ નથી.

નવીનો: ના. જેમ સંયોગાદિગુણો એ દ્રવ્યમાં અવ્યાપ્યવૃત્તિ છે. તેમ દ્રવ્યો પણ સંયોગસંબંધથી પોતાના અધિકરણમાં અવ્યાપ્યવૃત્તિ જ છે. જેમ વૃક્ષમાં શાખાવચ્છેદન કપિસંયોગ અને મૂલાવચ્છેદન તદભાવની પ્રતીતિ થતી હોવાથી સંયોગને અવ્યાપ્યવૃત્તિ માનેલ છે. તેમ વૃક્ષમાં શાખાવચ્છેદન કપિ અને મૂલાવચ્છેદન કપિ-અભાવ એવી પ્રતીતિ થવાથી કપિ વિગેરે દ્રવ્યો પણ અવ્યાપ્યવૃત્તિ જ માનવા જોઈએ. પર્વતમાં પણ નિતંબદેશાવચ્છેદન વસ્ત્રની અને શિખરાવચ્છેદન વસ્ત્રિ-અભાવની પ્રતીતિ થાય જ છે. એટલે સંયોગસંબંધથી રહેનારા દ્રવ્યો પણ સંયોગસંબંધથી અવ્યાપ્યવૃત્તિ જ છે. અને એટલે ધૂમાધિકરણ પર્વતાદિમાં શિખરાવચ્છેદન વસ્ત્રિ-અભાવ મળી જાય. એટલે અવ્યાપ્તિ આવે. પણ "પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ" પદ મુકવાથી તે આપત્તિ ન આવે. કેમકે આ વસ્ત્રિ-અભાવ તો પોતાના જ પ્રતિયોગી વસ્ત્રિને પર્વતમાં સમાનાધિકરણ જ છે. પર્વતમાં નિતંબાવચ્છેદન વસ્ત્રિ છે જ. એટલે ઘટાભાવાદિને લઈને લક્ષણ ઘટી જાય. આ વાત યોગ્ય પણ છે. કેમકે કપિસંયોગ માત્ર શાખામાં માનવો અને કપિ આખા વૃક્ષમાં માનવો એ તો મૂઢતા જ લાગે છે.

જાગદીશી -- નનૂત્પ્રતીતિ:—પર્વતવૃત્તિહુતાશનાવચ્છેદકત્વાભાવં શિખરે શિખરાવચ્છિન્નપર્વતવૃત્તિત્વાભાવં વા હુતાશનેઽવગાહતે ન તુ પર્વતે હુતાશનાભાવમિતિ યદિ બ્રૂયાત્તદાઽપ્યાહ— *વૃત્તેરિતિ* । -વૃત્તે: =સમ્બન્ધસ્ય વૃત્તિમત: =સમ્બન્ધવત: તથા ચ 'યો યદવચ્છેદેન યદીયયત્સમ્બન્ધાભાવવાન્ સ તદવચ્છેદેન તસ્ય તત્સમ્બન્ધાવચ્છિન્નાભાવવાનિતિ' વ્યાપ્ત્યા શિખરાવચ્છેદેન સંયોગસમ્બન્ધાવચ્છિન્ન-વહ્ન્યભાવસિદ્ધિરિતિ ભાવ: ।

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ "ઇહ પર્વતે નિતમ્બે વહ્નિ: ન તુ શિખરે" ઇતિ પ્રતીતે: અયમેવ અર્થો જ્ઞેય: યત્ "શિખર: પર્વતે વર્તમાનસ્ય વહ્ને: અવચ્છેદકો ન ભવતિ" ઇતિ । અથવા "હુતાશન: શિખરાવચ્છિન્નપર્વતનિરૂપિતાધેયતાઽભાવવાન્" ઇતિ અર્થો વાચ્ય: । ન "પર્વતે વહ્નિ-અભાવ:" ઇતિ અર્થ: । તથા ચ અનયા પ્રતીત્યાપિ પર્વતે વહ્નિ-અભાવો ન સિદ્ધ્યતિ ઇતિ ચેત્ અહો કદાગ્રહકલુષિતતા યુષ્માકં । શાખાયાં વર્તમાન: કપિસંયોગ: વૃક્ષે અવ્યાપ્યવૃત્તિ: યુષ્માભિ: કથ્યતે, તત્રૈવ ચ શાખાયાં તેનૈવ સંયોગેન વર્તમાન: કપિસ્તુ ભવદ્ભિ: વૃક્ષે વ્યાપ્યવૃત્તિ: કથ્યતે । એવં વૃક્ષે મૂલાવચ્છેદેન કપિસંયોગાભાવો કથ્યતે ભવતા । કિન્તુ તત્ર મૂલે કપ્યભાવ: ન કથ્યતે ઇતિ સર્વથાઽનુચિતમિદં ભવતાં કથનં ।

અયં ભાવ: "યો યદવચ્છેદેન યદીયયત્સમ્બન્ધાભાવવાન્ સ તદવચ્છેદેન તસ્ય તત્સમ્બન્ધાવચ્છિન્નાભાવવાન્ ઇતિ વ્યાપ્તિ: । યથા વૃક્ષ: મૂલાવચ્છેદેન કપીયસંયોગસમ્બન્ધાભાવવાન્, સ વૃક્ષ: મૂલાવચ્છેદેન સંયોગસમ્બન્ધેન કપ્યભાવવાન્ । [કપે: સંયોગાવચ્છિન્નાભાવવાન્ ઇતિ] પર્વતશ્ચ શિખરાવચ્છેદેન વહ્નીયસંયોગાભાવવાન્ ઇતિ સ પર્વત: શિખરાવચ્છેદેન સંયોગસમ્બન્ધેન વહ્નિ-અભાવવાન્ સિદ્ધ્યતિ । તથા ચ તદ્વિશેષણાનુપાદાને ધૂમાધિકરણે પર્વતે સાધ્યાભાવસ્ય પર્વતાવચ્છેદેન વિદ્યમાનત્વાત્ અવ્યાપ્તિ: ભવત્યેવ । અનુમાનાકારસ્તુ અયં પર્વત: શિખરાવચ્છેદેન સંયોગેન વહ્નિ-અભાવવાન્ શિખરાવચ્છેદેન વહ્નીયસંયોગાભાવાત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રશ્ન: તમે "ઇહ પર્વતે નિતમ્બે વહ્નિ: ન તુ શિખરે" એ પ્રતીતિના આધારે વસ્ત્રિને પણ

અવ્યાપ્યવૃત્તિ માનો છો. અર્થાત્" પર્વતે શિખરાવચ્છેદન વસ્તિ-અભાવ" એવો અર્થ તમે કરો છો. પણ આ પ્રતીતિનો અર્થ જુદો જ છે. "શિખર એ પર્વતમાં રહેનારા વસ્તિનો અવચ્છેદક નથી" એટલો જ એનો અર્થ થાય છે. અથવા તો "શિખરાવચ્છિન્નપર્વતમાં વસ્તિ વૃત્તિ નથી" એટલો જ એનો અર્થ થાય છે. પણ "શુદ્ધપર્વતમાં વસ્તિનો અભાવ છે" એવો અર્થ તો થતો જ નથી. અને એટલે હેત્વધિકરણ પર્વતમાં વસ્તિ-અભાવ લઈ શકાતો જ નથી.

નવીનો: અમને તો તમારી આ વિચિત્રતા સમજાતી નથી. જો વસ્તિનો સંયોગ એ પોતે પર્વતમાં અવ્યાપ્યવૃત્તિ હોય. તો એ જ સંયોગ સંબંધથી રહેનારો વસ્તિ એ પર્વતમાં શી રીતે વ્યાપ્યવૃત્તિ હોઈ શકે? એ વ્યાપ્યવૃત્તિ હોવો સંભવતો જ નથી. આશય એ કે ય: યદવચ્છેદન...." જે પર્વત શિખરાવચ્છેદન વસ્તિય એવા સંયોગસંબંધના અભાવવાળો છે. તો એ પર્વત શિખરાવચ્છેદન સંયોગસંબંધ-અવચ્છિન્નવસ્તિના અભાવવાળો ગણાય જ. આ વ્યાપ્તિને અનુસારે પર્વતમાં શિખરાવચ્છેદન સંયોગસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક એવો વસ્તિ-અભાવ સિદ્ધ થાય છે.

જાગદીશી -- નનૂક્તવ્યાપ્તાવપ્રયોજકત્વમ્ । અન્યથા તુલ્યન્યાયેન 'યો યદીયયત્સમ્બન્ધવાન્ સ તત્સમ્બન્ધેન તદ્વાનિતિ' વ્યાપ્ત્યા(ડપિ) કુણ્ડાદિસંયોગિનો બદરાદે: સંયોગેન કુણ્ડાદિમત્ત્વાપત્તેરિત્યુક્તાવાહ -*એવમિતિ* । (ભેદ: =વિશેષ: ।) ઘટવત્યપિ કાલે 'ઇદાનીં તન્તૌ ન ઘટ' ઇતિ પ્રતીત્યા તન્ત્વવચ્છેદેનૈતત્કાલે ઘટાભાવ: , તથા ઘટવત્યપિ કપાલે ઘટનાશદશાયાં - 'ઇદાનીમિહ કપાલે ન ઘટ' ઇત્યાદ્યનુભવાત્ તત્કાલાવચ્છેદેન [કપાલે] ઘટસ્ય સામાન્યાભાવ: સિદ્ધ્યતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ ઉક્તવ્યાપ્તૌડપ્રયોજકત્વં એવ દોષ: । અન્યથા તુલ્યયુક્ત્યા ઇદમપિ શક્યતે વક્તું યત્ "બદર: સંયોગેન કુંડવાન્ કુંડીયસંયોગવત્વાત્" ઇતિ । યત્ર યદીયયત્સમ્બન્ધ: તત્ર તત્સમ્બન્ધેન તદ્વત્ત્વમ્ । યથા ભૂતલે ઘટીયસંયોગસમ્બન્ધ: વર્તતે, તત્ર ચ સંયોગેન ઘટોડપિ વર્તતે । એવં ચ "બદર: સંયોગેન કુંડવાન્" ઇત્યપિ વક્તું શક્યેત । ન ચ તદિષ્ટં । તસ્માત્ ભવદુક્તાનુમાનમપ્રયોજકત્વદોષદુષ્ટમેવાભિમન્તવ્યમ્ ઇતિ । અત્ર ઇદમવધેયમ્ તુલ્યન્યાય: પૂર્વપક્ષેણ નવીન કથિતવ્યાપ્તિં પ્રતિ ઉક્ત: । સ ચ ઇત્યં ભવતિ । નવીનકથિતા વ્યાપ્તિ: ઇયં અસ્તિ યત્ "ય: યદવચ્છેદેન યદીયયત્સમ્બન્ધાભાવવાન્, સ તદવચ્છેદેન તેન સમ્બન્ધેન તદભાવવાન્" ઇતિ । યથા ય: પર્વત: શિખરાવચ્છેદેન વસ્તિયસંયોગસમ્બન્ધાભાવવાન્, સ શિખરાવચ્છેદેન સંયોગેન વસ્તિ-અભાવવાન્ । પૂર્વપક્ષેણ ચ સાધ્ય-સાધનઘટકસ્થલેડભાવશબ્દં દૂરીકૃત્ય ભાવશબ્દં નિવિશ્ય વ્યાપ્તિ: પ્રોક્તા: યથા "યો યદવચ્છેદેન યદીયયત્સમ્બન્ધવાન્ સ તદવચ્છેદેન તેન સમ્બન્ધેન તદ્વાન્" ઇતિ । યથા પર્વતો નિતમ્બાવચ્છેદેન વસ્તિયસંયોગવાન્ સ તદવચ્છેદેન સંયોગેન વસ્તિમાન્ ઇતિ । અત્ર યદ્યપિ જાગદીશ્યાં પૂર્વપક્ષોક્તવ્યાપ્તૌ "યદવચ્છેદેન તદવચ્છેદેન" ઇતિ પદે ન દૃશ્યેતે । તથાપિ તે દ્વે પદે ગ્રહીતવ્યે એવ । ન તયોર્ગ્રહણે કશ્ચિદ્દોષ: । તથા ચ તુલ્યન્યાયેન "બદર: સ્વાવયવાવચ્છેદેન કુંડીયસંયોગવાન્" ઇતિ "બદર: સ્વાવયવાવચ્છેદેન સંયોગેન કુંડવાન્" ઇતિ આપત્તિ: દુર્વારા એવ ઇતિ ભાવ: ।

एवं च तृतीये अपि स्थाने पर्वते वह्नि-अभावस्याप्रसिद्ध्या तद्विशेषणं विनाऽपि अभावान्तरमादायैव लक्षणसमन्वयः संभवति इति अत्रानुमाने तद्विशेषणं सार्थकं न भवति इति पूर्वपक्षाभिप्रायः ।

नवीनास्तु तदनुमानमपि परित्यज्य चतुर्थ-पञ्चमानुमानप्रतिपादनाय भूमिकामारचयन्ति--"इदानीं भूतले घटः" इति प्रतीत्या "एतत्काले भूतलावच्छेदेन घटोऽस्ति" इति सिद्ध्यति । तथैव इदानीं "तन्तुषु न घटः" इति प्रतीत्या एतत्काले तन्त्ववच्छेदेन घटाभावोऽपि सिद्ध्यति एव । एवं च घटवति अपि काले तन्त्ववच्छेदेन घटाभावः सिद्ध्यति । तथा यत्र द्वितीयप्रहरे घटो ध्वस्तः, तत्र प्रथमप्रहरे कपालं समवायेन घटवत् अस्ति । तदेव कपालं द्वितीयप्रहरे घटाभाववत् अस्ति । तथा च प्रथमप्रहरावच्छेदेन घटवति अपि कपाले द्वितीयप्रहरावच्छेदेन घटाभावोऽस्ति । एतन्निरूपणेन इदं सिद्धं यत् प्रतियोगिमति अपि काले देशभेदेन प्रतियोग्यभावो भवति । प्रतियोगिमति अपि देशे कालभेदेन प्रतियोग्यभावो भवति । तथा च "कालो घटवान् एतत्कालत्वात्" इति अत्र कालिकेन घटस्य साध्यतायां भवति अव्याप्तिः । हेत्वधिकरणे काले तन्त्ववच्छेदेन घटाभावो वर्तते । तत्प्रतियोगितावच्छेदकमेव साध्यतावच्छेदकं इति अव्याप्तिः । एवं "कपालं घटवत् घटध्वंसात्" इति अत्रापि घटध्वंसहेतुमति कपाले घटनाशकालावच्छेदेन घटाभाव एव वर्तते । तत्प्रतियोगितावच्छेदकमेव साध्यतावच्छेदकं घटत्वं इति अव्याप्तिः । प्रतियोग्यसमानाधिकरणपदोपादाने तु न कोऽपि दोषः । यतः काले वर्तमानः तन्त्ववच्छेदेन घटाभावः स्वप्रतियोगिघटसमानाधिकरण एव इति न स लक्षणघटकः । कपाले वर्तमानो घटनाशकालावच्छेदेन घटाभावोऽपि स्वप्रतियोगिघटसमानाधिकरण एव, कपाले घटकालावच्छेदेन घटस्य सत्त्वात् । अतः तत्रापि न साध्याभावो लक्षणघटकः इति अत्र स्थलद्वयेऽपि अभावान्तरमादाय लक्षणसमन्वयः भवति ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રશ્ન: તમારી "યો યદવચ્છેદેન યદીયયત્સંબંધાભાવવાન્ સ તદવચ્છેદેન તસ્ય તત્સંબંધાવચ્છિન્નાભાવવાન્" આ વ્યાપ્તિમાં અપ્રયોજકત્વ દોષ છે. અર્થાત્ "અસ્તુ હેતુઃ માસ્તુ સાધ્યં કો દોષ" એવી વ્યભિચાર શંકાનો નિવારક કોઈ અનુકૂલતર્ક તમારી પાસે નથી. બાકી તો આ ન્યાયથી એવી પણ વ્યાપ્તિ બનાવી શકાશે કે "યો યદીયયત્સમ્બન્ધવાન્ સ તત્સમ્બન્ધેન તદ્વાન્" અને તો પછી બદર=બોર એ કુંડીય-સંયોગસંબંધવાળો છે. તો બોર એ સંયોગસંબંધથી કુંડવાળો છે. એમ માનવાની આપત્તિ આવે. પણ એ ઇષ્ટ નથી. તો એ જ રીતે આ તમારી વ્યાપ્તિ પણ ખોટી જ માનવી જોઈએ.

અહીં ખ્યાલ રાખવો કે નવ્યોએ આપેલી વ્યાપ્તિ આ છે કે યઃ યદવચ્છેદેન યદીયયત્સમ્બન્ધાભાવવાન્ સ તદવચ્છેદેન તસ્ય તત્સમ્બન્ધાવચ્છિન્નાભાવવા જ્યારે પ્રશ્નકારે યઃ યદવચ્છેદેન યદીયયત્સમ્બન્ધાભાવવાન્ સ તત્સમ્બન્ધેન તદ્વાન્ એમ તુલ્યન્યાય લઈને વ્યાપ્તિ આપી છે. આમાં તુલ્યન્યાય એ રીતે કે નવીનોએ "તસ્ય તત્સંબંધેન અભાવ" લીધો. તો પ્રશ્નકારે તસ્ય તત્સંબંધેન સદ્ભાવ લીધો. આમ નવીનોની વ્યાપ્તિમાં બેય બાજુ અભાવ કાઢી નાંખીને પ્રશ્નકારે નવી વ્યાપ્તિ બતાવી. અને એ રીતે તુલ્યન્યાય ગણાય. પણ પાછો પ્રશ્ન થાય કે "નવીનોએ તો યદવચ્છેદેન તદવચ્છેદેન" એ શબ્દો મુકેલ છે. જ્યારે પ્રશ્નકારે તો એના વિના જ વ્યાપ્તિ બનાવી છે. તો આ તુલ્યન્યાય શી રીતે ગણાય? તો એની સામે સમજી લેવાનું કે "યઃ યદવચ્છેદેન યદીયયત્સંબંધવાન્" સ તદવચ્છેદેન તત્સંબંધેન તદ્વાન્ એવી જ પ્રશ્નકારની વ્યાપ્તિ છે. અર્થાત્ પ્રશ્નકાર પણ યદવચ્છેદેન... એ

પદો લઈને જ વ્યાપ્તિ આપે છે. અને એટલે તુલ્યન્યાય થઈ જાય છે. બદર એ યદવચ્છેદન કુંડીયસંયોગસંબંધવાનું છે. તે બદર તદવચ્છેદન તત્સંયોગેન કુંડવાનું માનવાની આપત્તિ આવે છે. જે કોઈને ઇષ્ટ નથી કેમકે બદર કોઈપણ દેશાવચ્છેદન કુંડવાનું સંયોગસંબંધથી બનતો જ નથી. એટલે નવીનોની યઃ યદવચ્છેદન યદીયયત્સમ્બન્ધાભાવવાનું સ તદવચ્છેદન તત્સમ્બન્ધેન તદભાવવાનું-એ વ્યાપ્તિ અને પ્રશ્નકાશ્નની "યઃ યદવચ્છેદન યદીયયત્સમ્બન્ધાભાવવાનું સ તદવચ્છેદન તત્સમ્બન્ધેન તદ્વાનું એવી વ્યાપ્તિ માનવાની. એટલે તુલ્યન્યાય ઘટી જાય છે.

મૂળવાત પર આવીએ. આ રીતે અવ્યાપ્તિ ન આવતા પેલું વિશેષણ નિરર્થક જ બની રહે છે.

નવીનો: એક વાત ખ્યાલ રાખો. યદભાવપ્રતિયોગિવાનું કાલ એ દેશાવચ્છેદન તત્પ્રતિયોગિ-અભાવવાળો હોય છે. યદભાવપ્રતિયોગિવાનું દેશ એ કાલાવચ્છેદન તત્પ્રતિયોગિ-અભાવવાળો હોય છે.

ધારો કે ૧૨ વાગ્યાના સમયે ઘટ ભૂતલ ઉપર છે. તો "ઇદાનીં ભૂતલે ઘટઃ" એવી પ્રતીતિ થાય છે. અને તેના આધારે જ તે કાલ ઘટવાનું ગણાય છે. તેમ એ જ કાળે "ઇદાનીં તન્તૌ ન ઘટઃ" એ પ્રતીતિ દ્વારા તે જ કાળમાં ઘટાભાવની સિદ્ધિ પણ થઈ જ શકે છે. આમ ભૂતલાવચ્છેદન ઘટવાનું કાળમાં તન્તુ-અવચ્છેદન ઘટાભાવ રહે છે. એ વાત સાબિત થાય છે.

એ જ રીતે ૧૨ વાગે ઘટ ફુટ્યો તો ૧૦ વાગ્યે એ કપાલ ઘટવાનું હતું. અને ૧૨ વાગે એ કપાલ ઘટાભાવવાનું છે. અર્થાત્ ૧૦ વાગ્યાના કાળની અપેક્ષાએ ઘટવાનું કપાલમાં ૧૨ સમયાવચ્છેદન ઘટાભાવ સિદ્ધ થાય છે. અને આ વાત "ઇદાનીં (૧૨ વાગે) કપાલે ન ઘટઃ" એવા અનુભવથી સિદ્ધ થાય છે.

આમ બે વાત સિદ્ધ થઈ કે, તદ્દેશાવચ્છેદન પ્રતિયોગિમાનું કાલ તદન્યદેશાવચ્છેદન પ્રતિયોગિ-અભાવવાનું બને. ભૂતલાવચ્છેદન ઘટવાનું કાલ ભૂતલભિન્નતન્તુ-અવચ્છેદન ઘટાભાવવાનું બને. તત્કાલાવચ્છેદન પ્રતિયોગિમાનું દેશ તદન્યકાલાવચ્છેદન પ્રતિયોગિ-અભાવવાનું બને. ૧૦ કાલાવચ્છેદન ઘટવાનું કપાલ ૧૨ કાલાવચ્છેદન ઘટાભાવવાનું બને.

અને એટલે "સમયો ઘટવાનું એતત્કાલત્વાત્" અને "કપાલં ઘટવત્ ઘટધ્વંસાત્" આ સ્થાનોમાં અવ્યાપ્તિ આવે. એતત્કાલત્વાધિકરણ એતત્કાલમાં તન્તુ-અવચ્છેદન ઘટાભાવ મળી જ જાય. ઘટધ્વંસાધિકરણ કપાલમાં ઘટનાશકાલાવચ્છેદન ઘટાભાવ મળી જ જાય. અને તે અભાવની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક એ જ સાધ્યતાવચ્છેદક ઘટત્વ બને. આમ અવ્યાપ્તિ આવે. પરંતુ પ્રતિયોગિ-અસામાનાધિકરણપદ મુકવાથી વાંધો ન આવે. કેમકે એતત્કાલમાં ભૂતલાવચ્છેદન ઘટ રહેલો હોવાથી એતત્કાલમાં તન્તુઅવચ્છેદન રહેલો ઘટાભાવ એ સ્વપ્રતિયોગિ-સમાનાધિકરણ બને છે. માટે ઘટાભાવ ન લેવાય. તેમ કપાલમાં ઘટકાલાવચ્છેદન ઘટ રહેલો હોવાથી તેમાં રહેલો ઘટાભાવ (ધ્વંસાદિ રૂપ) એ પણ સ્વપ્રતિયોગિસમાનાધિકરણ હોવાથી તે ઘટાભાવ લક્ષણ ઘટક ન બને. અને એટલે બીજા અભાવને લઈને લક્ષણસમન્વય થઈ જાય.

જાગદીશી -- ન ચ 'ઇદાનીં તન્તુષુ ન ઘટ' ઇત્યાદિપ્રતીતેરેતત્કાલાવચ્છેદન તન્તુષ્વેવ ઘટાભાવો

વિષયો -ન [તુ] તન્ત્વવચ્છેદેનૈતત્કાલે તથેતિ વાચ્યમ્;

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ "ઇદાનીં તન્તુષુ ન ઘટઃ" ઇતિ પ્રતીતિઃ ન એતત્કાલે તન્ત્વવચ્છેદેન ઘટાભાવવિષયિકા, કિન્તુ તન્તુષુ એતત્કાલાવચ્છેદેન ઘટાભાવવિષયિકા । તથા ચ ઘટવતિ કાલે ઘટાભાવસ્યાવિદ્યમાનત્વાત્ તદ્વિશેષણં વિનાઽપિ લક્ષણસમન્વયો ભવિષ્યતિ ઇતિ ચેત્

ચન્દ્રશેખરીયા: પૂર્વપક્ષઃ ઇદાનીં તન્તુષુ ન ઘટઃ એનો અર્થ "એતત્કાલે તન્તુ-અવચ્છેદેન ઘટાભાવ" એમ તમે કરો છો. પણ એ બરાબર નથી. કેમકે એનો અર્થ એટલો જ થાય છે કે "એતત્કાલાવચ્છેદેન તન્તુષુ ઘટાભાવઃ" અર્થાત્ કાલમાં તો ઘટાભાવ રહેતો જ નથી. માટે એ લઈ શકાવાનો જ નથી.

જાગદીશી -- તન્તુષુ ઘટાભાવસ્ય વ્યાપ્યવૃત્તિતયા એતત્કાલસ્ય તદવચ્છેદકત્વાવગાહને ઉક્તપ્રતીતેર્ભ્રમત્વાપાતાત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: ન, તન્તુષુ ઘટાભાવો વ્યાપ્યવૃત્તિરસ્તિ । અતઃ યદિ ભવદુક્તં સ્વીક્રિયતે તદા તુ "તન્તુષુ એતત્કાલાવચ્છિન્નો ઘટાભાવઃ" ઇત્યેવ પ્રતીત્યર્થો ભવેત્ । કિન્તુ ઘટાભાવસ્ય વ્યાપ્યવૃત્તિતયા તસ્મિન્ કિઞ્ચિદવચ્છિન્નત્વં ન ભવતિ । અતઃ એતત્કાલાવચ્છિન્નત્વાભાવવતિ ઘટાભાવે એતત્કાલાવચ્છિન્નત્વવિષયિકા સા પ્રતીતિઃ ભ્રમજ્ઞાનમેવ ભવેત્ । ન ચ તદ્ ઇષ્ટં । અતઃ ન સ અર્થઃ સમુચિતઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: નવીનઃ તન્તુઓમાં ઘટાભાવ એ વ્યાપ્યવૃત્તિ છે. અને વ્યાપ્યવૃત્તિ પદાર્થો કોઈથી પણ અવચ્છિન્નવૃત્તિવાળા નથી હોતા. એટલે જ જો "એતત્કાલાવચ્છેદેન તન્તુષુ ઘટાભાવ" માનશો, તો એ ઘટાભાવ એતત્કાલાવચ્છિન્ન બનવાથી આવી પ્રતીતિ એ ભ્રમ માનવાની આપત્તિ આવશે. કેમકે એ પ્રતીતિ તો એતત્કાલાદિ-અવચ્છિન્નત્વાભાવવાળા ઘટાભાવમાં એતત્કાલાવચ્છિન્નત્વની પ્રતીતિ છે. માટે જ ઇદાનીં તન્તુષુ ન ઘટઃ એ પ્રતીતિનો અર્થ એતત્કાલે તન્ત્વવચ્છેદેન ઘટાભાવઃ એ જ કરવો ઉચિત છે.

જાગદીશી -- ન ચ તથાઽપ્યેતત્કાલવૃત્તિઘટાભાવ એવ તન્તુષુ ભાસતાં તન્નેતિ વાચ્યમ્; કાલસ્ય પ્રતિયોગિકુક્ષાવગ્રહેઽપિ તાદૃશપ્રતીતેસ્તન્ત્વવચ્છેદેન સમયે ઘટાભાવાવગાહિત્વસ્યાનુભવસિદ્ધત્વાદિતિ ભાવઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ "એતત્કાલવૃત્તિઃ યઃ ઘટઃ તદભાવસ્તન્તુષુ વર્તતે" ઇત્યેવાર્થો વાચ્યઃ । તથા ચ અત્ર ઘટાભાવે એતત્કાલાવચ્છિન્નત્વં ન ભાસતે ઇતિ ન ઇયં પ્રતીતિઃ ભ્રમરૂપા ભવેત્ ઇતિ ચેત્ ન, ભવદુક્તરીત્યા "એતત્કાલવૃત્તિત્વવિશિષ્ટઘટસ્ય અભાવઃ તન્તુષુ ભાસતે" ઇતિ મન્યેત્ યદિ, તદા યદા એતત્કાલે ઘટવૃત્તિત્વસ્ય જ્ઞાનં ન ભવતિ [વિશિષ્ટઘટાત્મકપ્રતિયોગિકુક્ષૌ એતત્કાલો ન જ્ઞાયતે ઇતિ યાવત્] તદા પ્રતિયોગિજ્ઞાનાભાવાત્ તદભાવજ્ઞાનં અપિ ન ભવિતુમ્ અર્હતિ । કિન્તુ એતત્કાલવૃત્તિત્વવિશિષ્ટઘટસ્યાજ્ઞાનકાલેઽપિ "ઇદાનીં તન્તુષુ ન ઘટઃ" ઇતિ પ્રતીતિર્ભવત્યેવ । અતઃ સા પ્રતીતિઃ

નવીન: આનો અર્થ એ કે એતત્કાલવૃત્તિત્વવિશિષ્ટઘટ એ પ્રતિયોગી તરીકે ભાસે છે. એટલે એતત્કાલ એ પ્રતિયોગિતાઘટક તરીકે બનેલો છે. પણ જે વખતે 'ઘટ એ એતત્કાલવૃત્તિ છે' એવું જ્ઞાન નથી હોતું. એટલે કે એતત્કાલ એ પ્રતિયોગિઘટક તરીકે જણાયેલો નથી હોતો તે વખતે પણ "इदानीं तन्तुषु न घटः" પ્રતીતિ થાય જ છે. હવે જો તમારા કહ્યા પ્રમાણે માનીએ તો આ પ્રતીતિ થઈ જ ન શકે. કેમકે એતત્કાલવૃત્તિત્વવિશિષ્ટઘટાત્મક પ્રતિયોગીનું જ્ઞાન જ ન હોવાથી તદંભાવની પ્રતીતિ પણ થઈ ન શકે. અભાવના જ્ઞાન પૂર્વે પ્રતિયોગીની ઉપસ્થિતિ જરૂરી છે. માટે જ તમારી વાત માની ન શકાય. એટલે ખરેખર તો "एतत्काले तत्त्ववच्छेदेन घटाभावः" એવો જ અર્થ કરવો ઉચિત છે.

जागदीशी -- *तथा चेति।-गुणवत् संयोगवद्वा द्रव्यत्वात्, वह्निमान् धूमात्, समयो घटवान्
एतत्कालत्वात्, कपालं घटवत् घटध्वंसादित्यादावव्याप्तिवारणायेत्यर्थः। *तदिति*
असमानाधिकरणान्तमित्यर्थः। *नोपादेयञ्चेति*

नवीनाः पुनः कथयन्ति-यत्र सर्वथैव व्याप्यवृत्ति साध्यं भवति तत्र इदं विशेषणं न व्याप्तिलक्षणे निवेश्यम् । किन्तु अव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले एव निवेशनीयम् ।

ચન્દ્રશેખરીયા: આમ કુલ દીધિતિએ પાંચ અનુમાનો નવીનના મુખે બતાવ્યા. (a) ગુણવાન્ દ્રવ્યત્વાત્/ઘટત્વાત્ (b) સંયોગવાન્ દ્રવ્યત્વાત્ (c) વસ્તિમાન્ ધૂમાત્ (d) સમયો ઘટવાન્ એતત્કાલત્વાત્ (e) કપાલં ઘટવત્ ઘટધ્વંસાત્ દીધિતિના કહેવા પ્રમાણે આ પાંચેય અનુમાનોમાં પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણપદ વિનાનું લક્ષણ અવ્યાપ્ત બને છે. એમાંથી જાગદીશીમાં પ્રથમ ત્રણ અનુમાનોમાં અવ્યાપ્તિનિરાકરણ જુદી જુદી રીતે બતાવ્યું. પણ છેલ્લા બે અનુમાનોમાં તો સુતરાં અવ્યાપ્તિ આવે જ છે. હવે નવીનો કહે છે કે જે વસ્તુ જે ધર્મ દ્વારા જે સંબંધ દ્વારા વ્યાપ્યવૃત્તિ હોય તે વસ્તુ તે ધર્મ અને તે સંબંધથી જ્યાં સાધ્ય હોય ત્યાં આ વિશેષણ લેવાની કોઈ જરૂર નથી.

જાગદીશી -- યેન રૂપેણ યેન સમ્બન્ધેન ચ યદ્ વ્યાપ્યવૃત્તિ તેન સમ્બન્ધેન [તેન રૂપેણ] તત્સાધ્યતાયાં નોપાદેયમિત્યર્થઃ । તેન સંયોગત્વેનાવ્યાપ્યવૃત્તેરપિ સંયોગસ્ય સમવેતત્વેન સાધ્યતાયાં કાલિકતયાઽવ્યાપ્યવૃત્તેરપિ દ્રવ્યત્વસ્ય સમવાયેન સાધ્યતાયાઽચ્ચ ‘-પ્રતિયોગિવૈયધિકરણ્યં-’ નોપાદેયમિતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ દીધિત્યાં "સર્વથૈવ વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકે નોપાદેયમ્" ઇતિ નવીનમતનિરૂપણે પ્રોક્તં । કિન્તુ ન તદુચિતમ્ સમવેતવાન્ દ્રવ્યત્વાત્ ઇતિ અત્ર સમવેતસાધ્યં વ્યાપ્યવૃત્તિ એવ । સ્વાધિકરણે સ્વરૂપસમ્બન્ધેન વર્તમાનસ્યાભાવસ્યાપ્રતિયોગિ વ્યાપ્યવૃત્તિ કથ્યતે । સમવેતપદાર્થશ્ચ સ્વાધિકરણે દ્રવ્યાદૌ વર્તમાનસ્ય ઘટાદ્યભાવસ્યાપ્રતિયોગિ એવ ભવતિ ઇતિ સમવેતસાધ્યં વ્યાપ્યવૃત્તિ । કસ્મિન્નપિ ઘટપદાદિદ્રવ્યે પટાભાવાદયઃ વક્તું શક્યાઃ, કિન્તુ સમવેતાભાવો ન શક્યતે વક્તું । યતઃ સર્વત્ર જાત્યાદયઃ સમવેતા વિદ્યન્તે એવ । અતઃ સમવેતસાધ્યં વ્યાપ્યવૃત્તિ । તત્સાધ્યકે ચ પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણપદં યદિ નોચ્યતે, તદા અત્રાનુમાને યદ્યપિ નાવ્યાપ્તિઃ । કિન્તુ સમવેતસાધ્યે સંયોગોઽપિ અન્તર્ભૂત એવ ઇતિ સંયોગોઽપિ વ્યાપ્યવૃત્તિરેવ પ્રસજ્યેત । તથા ચ "સંયોગી દ્રવ્યત્વાત્" ઇત્યત્રાપિ વ્યાપ્યવૃત્તિ એવ સાધ્યં મન્તવ્યમ્ । અતઃ અત્ર ન તત્પદં લક્ષણે નિવેશ્યમ્ । તથા ચ દ્રવ્યત્વાધિકરણે ગગને મહાપ્રલયકાલાવચ્છેદેન સંયોગસામાન્યાભાવોઽસ્તિ ઇતિ સાધ્યાભાવસ્ય લક્ષણઘટકત્વાત્ અવ્યાપ્તિર્ભવતિ ઇતિચેત્ ।

યદ્વસ્તુ યેન ધર્મેણ વ્યાપ્યવૃત્તિ તદ્ વસ્તુ તેન ધર્મેણ યત્ર સાધ્યં, તત્રૈવ તદ્વિશેષણમ્ નોપાદેયમ્ ઇત્યર્થકારણાત્ ન કોઽપિ દોષઃ । સંયોગઃ સ્વાધિકરણે ગગને સ્વરૂપેણ વર્તમાનસ્ય મહાકાલાવચ્છેદેન સંયોગસામાન્યાભાવસ્ય પ્રતિયોગી ભવતિ ન તુ અપ્રતિયોગી ઇતિ । તથા ચ સંયોગઃ સંયોગત્વેન ધર્મેણ યત્ર સાધ્યં, તત્ર "સંયોગી દ્રવ્યત્વાત્" ઇતિ અત્ર તદ્વિશેષણં ઉપાદેયમેવ । તથા ચ ગગને વર્તમાનઃ સંયોગસામાન્યાભાવઃ સ્વસૃષ્ટિકાલાવચ્છેદેન સંયોગવતિ ગગને વર્તતે । અતઃ સ "પ્રતિયોગિ-સમાનાધિકરણઃ" ઇતિ ન સ ગૃહ્યતે અતઃ અભાવાન્તરમાદાય લક્ષણસમન્વયઃ । ગગને ઘટત્વાદ્યભાવઃ પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણઃ પ્રસિદ્ધઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: આશય એ છે કે દીધિતિમાં એમ લખ્યું છે કે સર્વથા વ્યાપ્યવૃત્તિ સાધ્ય જે અનુમાનમાં હોય ત્યાં લક્ષણમાં પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ પદ મુકવાની કોઈ જરૂર નથી. પણ જો આ જ પ્રમાણે માનવાનું હોય

તો જ્યાં "સમવેતવાન્ દ્રવ્યત્વાત્" એ સ્થાન છે. એ સ્થલે દ્રવ્યત્વાધિકરણમાં કોઈપણ કાળે સમવેત તો કોઈને કોઈ મળશે જ. ઉત્પત્તિકાળે પણ દ્રવ્યમાં દ્રવ્યત્વાદિ જાતિઓ સમવેત છે જ. અને ત્યારબાદ સંયોગ, રૂપ, રસાદિ સમવેત છે. એટલે અહીં સમવેત સાધ્ય એ વ્યાપ્યવૃત્તિ ગણાય. કેમકે "વ્યાપ્યવૃત્તિ=સ્વાધિકરણ સ્વરૂપસંબંધથી રહેનાર એવા અભાવનો અપ્રતિયોગી." એવો અર્થ થાય છે. સમવેતપદાર્થના અધિકરણમાં સમવેતાભાવ કોઈપણ કાળે મળતો જ નથી. પણ ઘટાદિ-અભાવ મળી શકે. અને તેનો અપ્રતિયોગી સમવેતપદાર્થ ગણાય. એટલે સમવેત સાધ્ય એ વ્યાપ્યવૃત્તિ ગણાશે. આનો અર્થ એ કે સમવેત તરીકે જે આવે તે બધા વ્યાપ્યવૃત્તિ ગણાય. અને તો તો પછી સંયોગગુણ પણ સમવેત તરીકે હોવાથી તેને ય વ્યાપ્યવૃત્તિ માનવો પડશે. અને તેથી સંયોગી દ્રવ્યત્વાત્ એ સ્થાને પણ પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ પદ ન મુકી શકાય. અને તો પછી ત્યાં તો દ્રવ્યમાં મહાપ્રલયાવચ્છેદન સંયોગાભાવ મળી જતા અવ્યાપ્તિ જ આવે.

આ માટે જગદીશજી કહે છે કે "યદ્ વસ્તુ યેન રૂપેણ (ધર્મેણ) વ્યાપ્યવૃત્તિ, તદ્ વસ્તુ તેન ધર્મેણ સાધ્યં યત્ર ભવતિ તત્ર इदं विशेषणं नोपादेयम्" સંયોગ એ સમવેતત્વેન ધર્મેણ વ્યાપ્યવૃત્તિ છે. તો સંયોગ જ્યાં સમવેતત્વેન ધર્મેણ સાધ્ય હોય ત્યાં પેલું વિશેષણ ન લેવું. સમવેતવાન્ દ્રવ્યત્વાત્માં સંયોગ એ સંયોગત્વેન ધર્મેણ સાધ્ય છે. ત્યાં તો તેમાં વ્યાપ્યવૃત્તિની વ્યાખ્યા નથી ઘટતી. કેમકે સંયોગ એ સ્વાધિકરણ=ગગનમાં સ્વરૂપસંબંધથી રહેનાર એવા અવચ્છિન્નસંયોગાભાવનો પ્રતિયોગી છે. એટલે જ્યાં સંયોગ સંયોગત્વેન ધર્મેણ સાધ્ય હશે ત્યાં તો પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ પદ મુકવું જ જેથી કોઈ વાંધો ન આવે. એ રીતે ઘટઃ સમવાયેન દ્રવ્યત્વવાન્ ઘટત્વાત્ એ સ્થલે દ્રવ્યત્વ એ સ્વાધિકરણમાં સ્વરૂપસંબંધથી રહેનાર ગુણત્વાભાવાદિનો અપ્રતિયોગી જ છે. ઘટત્વાધિકરણઘટમાં સ્વરૂપસંબંધથી દ્રવ્યત્વાભાવ તો મળવાનો જ નથી. આમ આ સાધ્ય એ દ્રવ્યત્વત્વેન ધર્મેણ વ્યાપ્યવૃત્તિ જ છે.

પણ તો પછી ઘટઃ કાલિકેન દ્રવ્યત્વવાન્ ઘટત્વાત્ અહીં પણ દ્રવ્યત્વ એ દ્રવ્યત્વત્વેન ધર્મેણ જ સાધ્ય છે. તો પછી અહીં પણ પેલું વિશેષણ મુકવાનું ન રહે. અને તો પછી ઘટત્વાધિકરણ ઘટમાં ભલે સમવાયથી દ્રવ્યત્વ હોય. પણ એ દ્રવ્યત્વ કાલિકસંબંધથી ગુણમાં રહેલ છે. અને તે ગુણમાં રહેલ દ્રવ્યત્વનો તો આ ઘટમાં અભાવ જ છે. એટલે ઘટમાં આ રીતે દ્રવ્યત્વાભાવ=સાધ્યાભાવ મળી જતા અવ્યાપ્તિ આવવાની જ.

એટલે નવો પરિષ્કાર એટલો કરવો કે યદ્વસ્તુ યેનરૂપેણ યેન સમ્બન્ધેન વ્યાપ્યવૃત્તિ, તદ્ વસ્તુ તેન રૂપેણ તેન સમ્બન્ધેન યત્ર સાધ્યં તત્ર इदं विशेषणं नोपादेयम्। દ્રવ્યત્વ જ્યારે સમવાયસંબંધેન દ્રવ્યત્વત્વરૂપેણ સાધ્ય હોય છે ત્યારે તે વ્યાપ્યવૃત્તિ જ છે. જે જોઈ ગયા. પણ જ્યારે એ દ્રવ્યત્વ કાલિકેન સાધ્ય હોય. ત્યાં તો એ અવ્યાપ્યવૃત્તિ જ બનશે. કેમકે એ દ્રવ્યત્વ સ્વાધિકરણ એવા આકાશમાં રહેલા કાલિકસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક એવા દ્રવ્યત્વાભાવનો પ્રતિયોગી જ બને. નિત્યવસ્તુઓમાં કાલિકથી કોઈ વસ્તુ ન રહેતી હોવાથી તદભાવ જ ત્યાં મળી જાય. એટલે એ દ્રવ્યત્વ કાલિકથી તો અવ્યાપ્યવૃત્તિ જ હોવાથી ત્યાં પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ પદ મુકવું. એટલે હેત્વધિકરણ ઘટમાં ગુણાવચ્છેદન વર્તમાન એવો દ્રવ્યત્વાભાવ એ ઘટમાં રહેનારા પોતાના પ્રતિયોગી એવા દ્રવ્યત્વને સમાનાધિકરણ હોવાથી આ દ્રવ્યત્વાભાવ ન લેવાય. અને બીજો અભાવ લઈ લક્ષણ સમન્વય થઈ જતાં અવ્યાપ્તિ ન આવે.

યેન ધર્મેણ યેન સમ્બન્ધેન "પદનું પ્રયોજન બીજી રીતે પણ કહેવાય. તે આ પ્રમાણે— યેન ધર્મેણ ન લખીએ તો સંયોગી દ્રવ્યત્વાત્ એ સ્થલે સંયોગ એ અવ્યાપ્યવૃત્તિ હોવાથી ત્યાં પેલું વિશેષણ લેવાનું જ છે. પણ તો પછી સમવેતવાન્ દ્રવ્યત્વાત્ એ સ્થલે પણ સમવેત તરીકે સંયોગ પણ સાધ્યરૂપ જ હોવાથી આ સ્થલે પણ એ વિશેષણ લેવું જ પડે. જેનું કોઈ પ્રયોજન નથી. એટલે "યેન ધર્મેણ" પદ છે. સંયોગ એ સંયોગત્વેન રૂપેણ જ્યાં સાધ્ય, ત્યાં તે અવ્યાપ્યવૃત્તિ હોવાથી તે વિશેષણ લેવું. અને સંયોગ એ સમવેતત્વેન જ્યાં સાધ્ય હોય ત્યાં તે વ્યાપ્યવૃત્તિ હોવાથી તે વિશેષણ ન લેવું.

જાગદીશી -- પરન્તુ સમવાયેન વ્યાપ્યવૃત્તેરપિ દ્રવ્યત્વસત્ત્વાદેઃ કાલિકેન સાધ્યતાયાં તદુપાદેયમેવ ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ નનુ તથાપિ દ્રવ્યત્વવાન્ ઘટત્વાત્ ઇતિ સમવાયેન દ્રવ્યત્વં યત્ર સાધ્યં, તત્ર દ્રવ્યત્વં સ્વાધિકરણે દ્રવ્યે સ્વરૂપેણ વર્તમાનસ્ય ઘટાદ્યભાવસ્ય અપ્રતિયોગિ ઇતિ વ્યાપ્યવૃત્તિ એવ । પટાદિદ્રવ્યે ઘટાદ્યભાવો શક્યતે વક્તું, કિન્તુ કુત્રાપિ દ્રવ્યે સમવાયેન દ્રવ્યત્વાભાવસ્ય સ્વરૂપેણ વર્તમાનત્વં ન શક્યતે વક્તું ઇતિ ઘટાદ્યભાવમાદાય લક્ષણસમન્વયઃ । એવં ચ દ્રવ્યત્વં દ્રવ્યત્વત્વેન ધર્મેણ વ્યાપ્યવૃત્તિ ઇત્યતો દ્રવ્યત્વં યત્ર દ્રવ્યત્વત્વેન ધર્મેણ સાધ્યં તત્ર લક્ષણે તદ્વિશેષણં નોપાદેયં ઇતિ ફલિતમ્ ।

તથા ચ કાલિકેન "દ્રવ્યત્વવાન્ ઘટત્વાત્" ઇતિ અત્રાવ્યાપ્તિઃ । અત્રાપિ દ્રવ્યત્વં દ્રવ્યત્વત્વેનૈવ સાધ્યં ઇતિ અત્ર લક્ષણે તદ્વિશેષણં નોપાદેયમેવ । કિન્તુ એવં સતિ ઘટત્વાધિકરણે કાલિકસમ્બન્ધેન ગુણે વર્તમાનસ્ય દ્રવ્યત્વસ્ય અભાવો ભવતિ ઇતિ ઘટત્વાધિકરણે કાલિકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકસ્ય સ્વરૂપેણ વર્તમાનસ્ય દ્રવ્યત્વાભાવસ્ય પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકમેવ સાધ્યતાવચ્છેદકં ઇતિ અવ્યાપ્તિઃ ઇતિ ચેત્ ન, યદ્ વસ્તુ યેન ધર્મેણ યેન સમ્બન્ધેન વ્યાપ્યવૃત્તિ, તદ્વસ્તુ તેન ધર્મેણ તેન સમ્બન્ધેન ચ યત્રાનુમાને સાધ્યં તત્રૈવ તદ્વિશેષણં નોપાદેયં ઇતિ અર્થકરણાત્ ન દોષઃ । દ્રવ્યત્વં દ્રવ્યત્વત્વેન ધર્મેણ સમવાયેન સમ્બન્ધેન વ્યાપ્યવૃત્તિ યદ્યપિ ભવતિ । કિન્તુ દ્રવ્યત્વં દ્રવ્યત્વત્વેન ધર્મેણ કાલિક-સમ્બન્ધેન વ્યાપ્યવૃત્તિ ન ભવતિ । યતો દ્રવ્યત્વં સ્વાધિકરણે દ્રવ્યે કાલિકાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકસ્ય સ્વરૂપેણ વર્તમાનસ્ય દ્રવ્યત્વાભાવસ્ય પ્રતિયોગિ ભવતિ । એવં ચ દ્રવ્યત્વં યત્ર કાલિકેન સાધ્યં તત્ર તુ તદ્વિશેષણં ઉપાદેયમેવ, અતઃ નાવ્યાપ્તિઃ, દ્રવ્યે વર્તમાનસ્ય નિરુક્તદ્રવ્યત્વાભાવસ્ય સમવાયેન સ્વપ્રતિયોગિદ્રવ્યત્વવતિ દ્રવ્યે સમાનાધિકરણત્વાત્ । અતઃ ન દ્રવ્યત્વાભાવઃ લક્ષણઘટકઃ ઇતિ અભાવાન્તરમ્ આદાય લક્ષણસમન્વયઃ ।

અથવા પ્રકારાન્તરેણાપિ જાગદીશીનિષ્ઠ "યેન રૂપેણ યેન સમ્બન્ધેન" ઇત્યાદિપદસ્ય પ્રયોજનં વક્તું શક્યતે । તથા હિ-દીધિત્યાં "સર્વથૈવ વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકે લક્ષણે તદ્વિશેષણં નોપાદેયં" ઇતિ ઉક્તં । સંયોગશ્ચ સંયોગત્વેન યત્ર સાધ્યઃ તત્ર સ અવ્યાપ્યવૃત્તિઃ ઇતિ તત્ર તદ્વિશેષણં ઉપાદેયમેવ ભવતિ । સંયોગસ્ય અવ્યાપ્યવૃત્તિત્વાત્ । તથા ચ "સમવેતવાન્ દ્રવ્યત્વાત્" ઇતિ અત્રાનુમાનેઽપિ તદ્વિશેષણં ઉપાદેયં ભવતિ । ન ચ તત્ર તસ્ય વિશેષણસ્ય કિમપિ પ્રયોજનં । તદ્વિનૈવ લક્ષણઘટનાત્ ઇતિ પ્રાગેવોક્તં । અતો જાગદીશ્યામુક્તં "યદ્ વસ્તુ યેન ધર્મેણ વ્યાપ્યવૃત્તિ" ઇતિ । તથા ચ સંયોગઃ સંયોગત્વેન

ધર્મેણૈવ અવ્યાપ્યવૃત્તિઃ, સમવેતત્ત્વેન ધર્મેણ તુ વ્યાપ્યવૃત્તિરેવ ઇતિ સમવેતસાધ્યકે ન તદ્વિશેષણં ઉપાદેયમ્ । એવં દ્રવ્યત્વં દ્રવ્યત્વત્ત્વેન ધર્મેણ કાલિકેન સમ્બન્ધેનાવ્યાપ્યવૃત્તિ અસ્તિ । અતઃ યદ્ વસ્તુ યેન ધર્મેણ વ્યાપ્યવૃત્તિ... ઇત્યેવોચ્યમાને તુ દ્રવ્યત્વસ્યાવ્યાપ્યવૃત્તિત્વાત્ સમવાયેન દ્રવ્યત્વસાધ્યકસ્થલેऽપિ તદ્વિશેષણં ઉપાદેયં ભવતિ । ન ચ તદિષ્ટં । સમવાયેન દ્રવ્યત્વસાધ્યકે તદ્વિશેષણં વિનાપિ લક્ષણઘટનાત્ તત્ર તદ્વિશેષણં વ્યર્થમેવ ભવેત્ । અતઃ યદ્ વસ્તુ યેન ધર્મેણ યેન સમ્બન્ધેન વ્યાપ્યવૃત્તિઃ... ઇત્યાદિ નિવેશ્યમ્ । દ્રવ્યત્વસ્ય દ્રવ્યત્વત્ત્વેન ધર્મેણ કાલિકેન સમ્બન્ધેન અવ્યાપ્યવૃત્તિત્વેऽપિ સમવાયેન વ્યાપ્યવૃત્તિત્વાત્ ન તત્ર તદ્વિશેષણં ઉપાદેયમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ એમ "યેન સમ્બન્ધેન" ન લખીએ તો કાલિકેન દ્રવ્યત્વવાન્ ઘટત્વાત્ સ્થલે દ્રવ્યત્વ એ દ્રવ્યત્વત્ત્વેન અવ્યાપ્યવૃત્તિ સાધ્ય હોવાથી ત્યાં તો એ વિશેષણ લેશું જ. પણ એ જ દ્રવ્યત્વ દ્રવ્યત્વત્ત્વેન રૂપેણ જ્યાં સમવાયથી સાધ્ય હશે ત્યાં પણ હવે આ પ્રતિ. અસમાનાધિકરણ"પદ લેવું પડશે. જે નિરર્થક છે. માટે "યેન સંબંધેન" પદ છે. દ્રવ્યત્વ એ કાલિકેન સાધ્ય હોય ત્યાં જ તે અવ્યાપ્યવૃત્તિ છે. દ્રવ્યત્વ એ સમવાયથી જ્યાં સાધ્ય હોય ત્યાં તો એનામાં વ્યાપ્યવૃત્તિની વ્યાખ્યા ઘટતી હોવાથી ત્યાં આ વિશેષણ ન મુકવું. અહીં વ્યાપ્યવૃત્તિની વ્યાખ્યા બરાબર ધ્યાનમાં રાખવી. અને એમાં અભાવ સ્વરૂપસંબંધથી રાખવાનો છે એ પણ ધ્યાન રાખવું. જેથી કોઈ ગેરસમજ ન થાય.

દીધિતિમાં જે "સર્વથૈવ" પદ છે. તેનું પ્રયોજન એ છે કે આમ તો અમે અવ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યક સ્થલે તે વિશેષણ લેવાની વાત કરી. અને એટલે સંયોગાભાવ રૂપ સાધ્ય એ સ્વાધિકરણ એવા વૃક્ષાદિમાં વર્તમાન સંયોગાભાવાભાવનો પ્રતિયોગી બનતો હોવાથી ત્યાં એ વિશેષણ અવશ્ય લેવાનું જ છે. છતાં

જાગદીશી -- અવ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકે [વૃક્ષઃ સંયોગ્યેતદ્વૃક્ષત્વાદિત્યાદૌ દેયં] સંયોગાભાવવાન્ નિત્યગુણત્વાદિત્યાદૌ ક્વચિદેવ ન દેયં, વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકે તુ પ્રયોજનવિરહાત્ સર્વત્રૈવ નોપાદેયમિત્યાવેદયિતું - *વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકે સર્વથૈવ* ત્યુક્તમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ દીધિત્યાં યત્ "સર્વથા" પદં તસ્ય ઇદં પ્રયોજનં, યત્ યદ્યપિ અવ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકે વૃક્ષઃ સંયોગી એતદ્વૃક્ષત્વાત્ ઇત્યાદૌ તદ્વિશેષણં ઉપાદેયમ્ । તથાપિ સંયોગાભાવવાન્ નિત્યગુણત્વાત્ ઇતિ અત્ર સંયોગાભાવઃ સ્વાધિકરણે ગગનાદૌ વર્તમાનસ્ય સંયોગાભાવાભાવસ્ય સંયોગાત્મકસ્ય પ્રતિયોગી ઇતિ અવ્યાપ્યવૃત્તિઃ અસ્તિ । અતઃ અત્ર તદ્વિશેષણં યદ્યપિ ઉપાદેયમ્ ભવતિ । કિન્તુ નિત્યગુણત્વાધિકરણે નિત્યગુણે તુ સંયોગાભાવાભાવઃ સંયોગરૂપઃ ન કેનાપિ સમ્બન્ધેન વર્તતે નિત્યગુણે કાલિકેન કસ્યાપિ વર્તમાનત્વાભાવાત્ । અતઃ અત્ર સાધ્યાભાવઃ ન લક્ષણઘટકઃ ઇત્યતો અભાવાન્તરમાદાય તદ્વિશેષણં વિનાપિ સંભવતિ લક્ષણસમન્વયઃ ઇતિ અત્ર અવ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકેऽપિ ન તદ્વિશેષણં ઉપાદેયમ્, પ્રયોજનવિરહાત્ । યત્ર વ્યાપ્યવૃત્તિ સાધ્યમ્, તત્ર તુ સર્વત્રૈવ તદ્વિશેષણં નોપાદેયમ્, તદ્વિનાऽપિ લક્ષણસમન્વયસંભવાત્ । એતદર્થજ્ઞાપનાયૈવ "સર્વથા" પદં અસ્તિ ઇતિ ધ્યેયમ્ । જાગદીશીગ્રન્થસ્યાયમર્થઃ-અવ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકે "સંયોગાભાવવાન્ નિત્યગુણત્વાત્" ઇત્યાદૌ ક્વચિદેવ=કુત્રચિદેવાનુમાને તદ્વિશેષણં નોપાદેયમ્ । અન્યત્ર તુ

સર્વત્રાવ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકે તદ્વિશેષણં ઉપાદેયમેવ ઇતિ ક્વચિત્પદાનન્તરવિદ્યમાનસ્ય એવકારસ્યાર્થઃ । વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકે
તુ સર્વત્રૈવ ન દેયમ્ । અત્ર "ગુણત્વાત્" ઇત્યેવ યદિ હેતુરુચ્યતે તદા તુ ગુણત્વાધિકરણે જન્યગુણે કાલિકેન સંયોગસ્ય
સંયોગાભાવાભાવાત્મકસ્ય વિદ્યમાનત્વાત્ અવ્યાપ્તિઃ ભવતિ તદ્વિશેષણં વિના । અતઃ નિત્યપદોપાદાનં કૃતં ।

ચન્દ્રશેખરીયા: "સંયોગાભાવવાન્ નિત્યગુણત્વાત્" આ સાચા સ્થળે નિત્યગુણત્વાધિકરણ નિત્યગુણોમાં
સાધ્યાભાવ=સંયોગાભાવાભાવ=સંયોગ એ કાલિક, સમવાય, સંયોગ આદિ કોઈપણ સંબંધથી રહેતો જ ન
હોવાથી સાધ્યાભાવ લેવાશે જ નહીં. એટલે અહીં પેલા વિશેષણ વિના પણ બીજા અભાવને લઈને લક્ષણ
સમન્વય થઈ જ જાય છે. જ્યારે જે સાધ્યો સર્વથા વ્યાપ્યવૃત્તિ જ છે. ત્યાં તો કોઈપણ સ્થાને એ વિશેષણ લેવાનું
નથી જ. અહીં નિત્યગુણત્વને બદલે જો માત્ર ગુણત્વ હેતુ લો, તો તેનું અધિકરણ જન્યગુણો પણ બને. અને તેમાં
તો કાલિકસંબંધથી સંયોગાભાવાભાવ=સંયોગ રહેવાનો જ છે. એટલે ત્યાં તો અવ્યાપ્તિ આવે. અને પેલું
વિશેષણ લેવું પડે. માટે જ "નિત્ય" પદ મુકેલ છે. નિત્યગુણોમાં કાલિકથી પણ સંયોગાદિ વિશેષણની જરૂર ન
પડે. આ વિવક્ષાથી એ સમજી લેવાનું કે હેત્વધિકરણમાં જે અભાવ રાખવાનો છે. એ કોઈપણ સંબંધથી
રાખવાની મંજૂરી છે.

જાગદીશી -- *સાધ્યસાધનભેદેનેતિ* સાધ્યતાઘટકસમ્બન્ધાદેરપ્યુપલક્ષકમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ એવં ક્વચિત્ પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણઘટિતલક્ષણં, ક્વચિચ્ચ તદઘટિતં ઇતિ વ્યાપ્તિલક્ષણભેદો
ભવેત્ ઇતિ ચેત્ ભવેદેવ । સાધ્યભેદેન સાધનભેદેન ચ વ્યાપ્તિભેદઃ સ્વીક્રિયતે એવ ઇતિ ઇષ્ટાપત્તિરસ્માકં ।

નનુ દીધિત્યાં સાધ્યસાધનભેદેન વ્યાપ્તિભેદઃ પ્રતિપાદિતઃ । તથા ચ સાધ્યાભેદે વ્યાપ્ત્યભેદઃ ઇતિ અર્થાત્ આપતિતમ્ ।
તથા ચ "સંયોગી દ્રવ્યત્વાત્, સમવેતવાન્ દ્રવ્યત્વાત્" ઇતિ દ્વયોરનુમાનયોઃ સંયોગ એવ સાધ્યઃ ઇતિ તત્ર વ્યાપ્ત્યભેદઃ એવ
મન્તવ્યઃ । ન ચ તદિષ્ટં । સંયોગત્વેન સંયોગસાધ્યકે તદ્વિશેષણઘટિતં સમવેતત્ત્વેન ચ સંયોગસાધ્યકે તદઘટિતં લક્ષણમેવ
સમુચિતં । એવં કાલિકેન દ્રવ્યત્વસાધ્યકે સમવાયેન ચ દ્રવ્યત્વસાધ્યકેનુમાને સાધ્યસ્યૈક્યાત્ વ્યાપ્તિલક્ષણં એકમેવ
મન્તવ્યં ભવેત્ । ન ચ તદિષ્ટં ઇતિ પ્રાગેવોક્તં ઇતિ ચેત્ ।

ન, દીધિતિગ્રન્થઃ "સાધ્યસાધનભેદેન વ્યાપ્તિભેદાત્" ઇત્યાકારકઃ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધભેદેન સાધ્યતાવચ્છેદકધર્મભેદેન
ચ વ્યાપ્તિભેદોપલક્ષકો મન્તવ્યઃ । તથા ચ યત્ર સાધ્યતાવચ્છેદકધર્મયોઃ ભેદઃ, તત્રાપિ વ્યાપ્તિભેદો મન્તવ્યઃ । યત્ર ચ
સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધયોઃ ભેદઃ, તત્રાપિ વ્યાપ્તિભેદો મન્તવ્યઃ ઇતિ ન કશ્ચિદ્ દોષઃ ।

અત્રેદં અવધેયં । વ્યાપ્યવૃત્તિવ્યાખ્યાયાં સ્વાધિકરણે સ્વરૂપસમ્બન્ધેન વર્તમાનોઽભાવઃ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્ન-
પ્રતિયોગિતાક એવ ગ્રાહ્યઃ, અન્યથા સમવાયેન દ્રવ્યત્વસાધ્યતાયાં અપિ દ્રવ્યત્વં સ્વાધિકરણે દ્રવ્યે વર્તમાનસ્ય ગુણાદ્યવચ્છેદેન
કાલિકેન વર્તમાનસ્યદ્રવ્યત્વાભાવસ્ય પ્રતિયોગિ ભવતિ ઇતિ તદ્ અપિ સમવાયેન સાધ્યતાયામપિ અવ્યાપ્યવૃત્તિ ભવેત્ ।
કિન્તુ દ્રવ્યે સમવાયાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકો દ્રવ્યત્વાભાવઃ સમવાયેન ન વર્તતે । અતઃ દ્રવ્યત્વં દ્રવ્યે વર્તમાનસ્ય ગુણત્વાદ્યભાવસ્ય

અપ્રતિયોગિ ભવતિ इति तद् व्याप्यवृत्तित्वेन ग्रहीतुं शक्येत । अत्र नवीनानां अभिप्रायः समाप्तोऽभूत् ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રશ્ન: પણ આ રીતે તો વ્યાપ્તિના લક્ષણ એક ન બનતા જુદા જુદા બનશે.

નવીન: જેમ જેમ સાધ્ય-સાધન બદલાય તેમ તેમ વ્યાપ્તિનો ભેદ પણ માનેલો જ છે. અર્થાત્ સર્વત્ર એક જ વ્યાપ્તિ હોય તેવું નથી. દ્રવ્યત્વ સાધ્યને બદલે સંયોગાદિ સાધ્ય આવે તો લક્ષણ બદલાઈ જાય. એમ હેતુ બદલાય ત્યાં પણ વ્યાપ્તિ બદલાય.

પ્રશ્ન: કાલિકથી દ્રવ્યત્વ અને સમવાયથી દ્રવ્યત્વ જ્યાં સાધ્ય છે. ત્યાં તો કોઈ સાધ્યનો ભેદ છે જ નહિ. છતાં ત્યાં પણ વ્યાપ્તિ જુદી જુદી તો પડે છે.

નવીન: જ્યાં સાધ્યતાવચ્છેદક સંબંધ બદલાય ત્યાં પણ વ્યાપ્તિ બદલાય છે એમ સમજી લેવું. એ રીતે સાધ્યતાવચ્છેદક સંયોગત્વ-સમવેતત્વધર્મો બદલાય ત્યાં પણ વ્યાપ્તિ બદલાય એ સમજી જ લેવું. એટલે જ્યાં સંયોગ સાધ્ય હોય અને જ્યાં સમવેત સાધ્ય હોય ત્યાં સાધ્યતાવચ્છેદક સંબંધ એક જ છે. સાધ્ય પણ આમ તો એક જ છે. છતાં ત્યાં સાધ્યતાવચ્છેદક ધર્મ જુદા જુદા છે માટે જ સંયોગત્વાવચ્છિન્ન સંયોગસાધ્યક સ્થલે પ્રતિ.અસમા. વિશેષણવાળી વ્યાપ્તિ માનવી અને સમવેતત્વાવચ્છિન્ન સંયોગસાધ્યકસ્થલે વિશેષણ વિનાની વ્યાપ્તિ માનવી. આમ અહીં નવીનમત પુરો થાય છે. વ્યાપ્યવૃત્તિની વ્યાપ્યામાં સ્વાધિકરણમાં સ્વરૂપસંબંધથી વર્તમાન એવો અભાવ લેવાનો છે તે અભાવ સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક જ લેવો. નહીં તો સમવાયથી જ્યાં દ્રવ્યત્વ સાધ્ય હશે ત્યાં પણ દ્રવ્યત્વાધિકરણમાં કાલિકસંબંધથી દ્રવ્યત્વના અધિકરણ એવા ગુણમાં રહેલા દ્રવ્યત્વનો તો અભાવ જ હોવાથી તે અભાવનો પ્રતિયોગી દ્રવ્યત્વ બનતા સમવાયસંબંધથી દ્રવ્યત્વસાધ્યને પણ અવ્યાપ્યવૃત્તિ માનવું પડશે. પણ ઉપર્યુક્ત વિવક્ષાથી વાંધો ન આવે. કેમકે દ્રવ્યમાં સાધ્યતાવચ્છેદક સમવાયસંબંધ-અવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક એવો દ્રવ્યત્વાભાવ સ્વરૂપસંબંધથી મળવાનો જ નથી. માટે બીજો ગુણત્વાદિ-અભાવ જ લેવાશે. અને તેનો અપ્રતિયોગી દ્રવ્યત્વ બની જતાં તે અવ્યાપ્યવૃત્તિ ગણાશે.

જાગદીશી -- અत्र यद्यपि-व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले तदप्रवेशे सत्तावान् जातेरित्यादावव्याप्तिः, साधनवति स्पन्दादौ समवायेन सत्ताभावस्यापि कालिकादिसम्बन्धेन वृत्तेः ।

ચન્દ્રશેખરીયા: ननु व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले प्रतियोग्यसमानाधिकरणपदानुपादाने सत्तावान् जातेः इति अत्र अव्याप्तिः भवति । सत्ता स्वाधिकरण-द्रव्यगुणकर्मसु स्वरूपेण वर्तमानस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य घटाद्यभावस्य अप्रतियोगिनी एव इति व्याप्यवृत्तिः भवति । अतःअत्र तद्विशेषणं नोपादेयम् । तथा च जात्यधिकरणे स्पन्दादिगुणे यद्यपि स्वरूपसम्बन्धेन समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकः सत्ताऽभावो नास्ति । तथापि विशेषादिषु वर्तमानः स एव सत्ताऽभावः कालिकेन स्पन्दादौ वर्तते । "लक्षणघटकोऽभावः केन सम्बन्धेन हेत्वधिकरणे ग्राह्यः?" इति तु अद्य यावत् नोक्तं । अतः कालिकेनापि स अभावो ग्रहीतुं शक्यः । तथा च साध्याभावस्य लक्षणघटकत्वात् अव्याप्तिरेव ।

इदं तु अवधातव्यम् । यत् व्याप्यवृत्तिसाध्यस्य व्याख्यायामेव "स्वरूपसम्बन्धेन अभावो ग्राह्यः" इति उक्तं । व्याप्तिलक्षणे 'हेत्वधिकरणवृत्तिरभावो केन सम्बन्धेन ग्राह्यः' इति तु अद्य यावत् नोक्तं इति चेत् ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પૂર્વપક્ષ: વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યસ્થલે તમે પ્રતિ.અસમાનાધિકરણ પદ ન મુકો તો વાંધો આવશે. સત્તાવાન જાતે: માં સત્તા એ સ્વાધિકરણમાં=દ્રવ્ય+ગુણ+કર્મમાં સ્વરૂપસંબંધથી વર્તમાન તેવા ઘટાદિ-અભાવની અપ્રતિયોગી જ છે. દ્રવ્યાદિમાં સમવાયથી સત્તાનો અભાવ મળવાનો જ નથી. એટલે આ વ્યાપ્યવૃત્તિ સાધ્ય છે. એટલે પેલું વિશેષણ અહીં ન મુકીએ તો હેતુનું=જાતિનું અધિકરણ સ્પંદ વિગેરે બને છે. હવે તેમાં સમવાયથી સત્તા રહે છે એટલે સત્તા-અભાવ ન લેવાય. પણ જે વિશેષાદિમાં સમવાયથી સત્તાનો અભાવ છે. તે જ અભાવ કાલિકથી તો સ્પન્દાદિમાં રહે જ છે. લક્ષણમાં જે અભાવ છે એ ક્યા સંબંધથી લેવો એ હજી તમે કહ્યું નથી. એટલે કાલિકથી પણ અભાવ લઈ શકાય. સ્વરૂપસંબંધથી અભાવ લેવાની વાત તો વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યની વ્યાખ્યામાં કરી છે. વ્યાપ્તિની વ્યાખ્યામાં તો કરી જ નથી. આમ સાધ્યાભાવ જ લક્ષણઘટક બની જતાં અવ્યાપ્તિ આવે.

जागदीशी -- न चाभावे हेत्वधिकरणवृत्तित्वस्याभावीयविशेषणतया विवक्षणात्रोक्तदोषः

ચન્દ્રશેખરીયા: ન, હેત્વધિકરણે અભાવીયવિશેષણતાસમ્બન્ધેન.સ્વરૂપસમ્બન્ધાત્મકેનૈવ અભાવો ગ્રાહ્ય: इति વિવક્ષણાત્ । જાત્યધિકરણે સત્તાઽભાવ: સ્વરૂપેણ ન વર્તતે । અતઃ જાત્યધિકરણે પટાદૌ સમવાયેન ઘટાભાવ: સ્વરૂપેણ વર્તતે । તં ગૃહીત્વા લક્ષણસમન્વયઃ કર્તવ્યઃ इति ન દોષઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: ઉત્તર: હેત્વધિકરણવૃત્તિ જે અભાવ છે તે સ્વરૂપસંબંધથી જ લેવો એમ કહેશું. એટલે સ્પન્દાદિમાં સમવાયેન સત્તા-અભાવ એ સ્વરૂપથી તો રહેતો જ ન હોવાથી બીજા અભાવને લઈને લક્ષણ સમન્વય થઈ જાય છે.

जागदीशी -- तथा सत्यपि द्रव्यत्वाभाववान् सत्त्वादित्यत्रातिव्याप्तेः । द्रव्यत्वस्वरूपस्य साध्याभावस्य देशिकविशेषणतया वृत्तित्वविरहात् द्रव्यभिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्यापि द्रव्यत्वानतिरेकात् ।

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ તથા સતિ દ્રવ્યત્વાભાવવાન્ સત્ત્વાત્ इति અત્રાતિવ્યાપ્તિપ્રસङ्ગો ભવેત્ । તથાહિ- દ્રવ્યત્વાભાવોઽપિ વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યઃ એવ । તત્ તુ સ્વયમેવ વિભાવનીયમ્ । તથા ચ અત્ર સત્તાધિકરણે દ્રવ્યે દ્રવ્યત્વાભાવાભાવઃ=સાધ્યાભાવઃ=દ્રવ્યત્વાત્મકઃ સ્વરૂપસમ્બન્ધેન ન વર્તતે, કિન્તુ સમવાયેન વર્તતે । અતઃ સાધ્યાભાવોઽત્ર ન લક્ષણઘટકો ભવતિ । અતોઽભાવાન્તરમાદાય લક્ષણઘટનાત્ અતિવ્યાપ્તિઃ ભવતિ । અસત્સ્થલે સાધ્યાભાવઃ એવ લક્ષણઘટકો ભવિતું યોગ્યઃ । યેનાવ્યાપ્તિઃ ન ભવેત્ इति ચેત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પૂર્વપક્ષ: તો પછી દ્રવ્યત્વાભાવવાન્ સત્ત્વાત્ અહીં અતિવ્યાપ્તિ આવશે. કેમકે સત્તાના

અધિકરણ દ્રવ્યાદિમાં સાધ્યાભાવ=દ્રવ્યત્વાભાવાભાવ મળવો જ જોઈએ. પણ એ સાધ્યાભાવ=દ્રવ્યત્વ તો સમવાયથી રહે છે એટલે સ્વરૂપથી રહેતો ન હોવાથી હેત્વધિકરણમાં દ્રવ્યત્વાભાવાભાવ સ્વરૂપસંબંધથી ન મળે. અને એટલે ઘટાદિ-અભાવ લેવાય. તેની પ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક દ્રવ્યત્વાભાવત્વ મળી જતા લક્ષણ ઘટી જાય. અને આ સ્થાન તો ખોટું હોવાથી અતિવ્યાપ્તિ આવે. સાચા સ્થાનમાં સાધ્યાભાવ લક્ષણઘટક ન બનવો જોઈએ. અને ખોટા સ્થાનમાં લક્ષણઘટક બનવો જોઈએ. તો જ અવ્યાપ્તિ-અતિવ્યાપ્તિ દોષો ન આવે.

જાગદીશી -- ન ચાભાવત્વપ્રતીતે: પ્રમાત્વરક્ષાર્થમભાવાભાવસ્યાતિરિક્તતયોક્તાતિવ્યાપ્ત્યાદિવારણમિતિ

વાચ્યમ્;

ચન્દ્રશેખરીયા: ન, સત્તાધિકરણે દ્રવ્યે દ્રવ્યભિન્નત્વપ્રકારકપ્રમાવિશેષ્યતાયાઃ અભાવો અસ્તિ । તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં દ્રવ્યત્વાભાવત્વં એવ સાધ્યતાવચ્છેદકં ઇતિ નાતિવ્યાપ્તિઃ ।

અયં ભાવઃ-ગુણો દ્રવ્યભિન્નઃ કર્મ દ્રવ્યભિન્નં... ઇત્યાદિ પ્રમાત્મકપ્રતીતિઃ ગુણાદિષુ ભવતિ । સા પ્રતીતિઃ દ્રવ્યભિન્નત્વપ્રકારકપ્રમા કથ્યતે । તસ્યાઃ વિશેષ્યતા ગુણાદિષુ અસ્તિ । કિન્તુ 'દ્રવ્યં દ્રવ્યભિન્નં' ઇતિ પ્રમાત્મિકા પ્રતીતિર્ન ભવતિ । અતઃ દ્રવ્યે દ્રવ્યભિન્નત્વપ્રકારકપ્રમાવિશેષ્યતાયાઃ અભાવઃ એવ વર્તતે । દ્રવ્યભિન્નત્વં દ્રવ્યભિન્નેષુ ષટ્સુ પદાર્થેષુ વર્તતે । એવં દ્રવ્યત્વાભાવોઽપિ દ્રવ્યભિન્નેષુ ષટ્સુ પદાર્થેષુ વર્તતે । અતઃ પરમાર્થતઃ તયોઃ દ્વયોઃ સમવ્યાપકત્વાત્ દ્રવ્યભિન્નત્વં દ્રવ્યત્વાભાવરૂપમેવ । તથા ચ દ્રવ્યભિન્નત્વપ્રકારકપ્રમાવિશેષ્યતાઽભાવસ્ય પ્રતિયોગિતા દ્રવ્યભિન્નત્વપ્રકારક-પ્રમાવિશેષ્યતાયાં વર્તતે । તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં દ્રવ્યભિન્નત્વત્વં ભવતિ । દ્રવ્યભિન્નત્વં ચ દ્રવ્યત્વાભાવરૂપં । અતઃ દ્રવ્યભિન્નત્વત્વં દ્રવ્યત્વાભાવત્વરૂપં ઇતિ તાદૃકપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકમેવ સાધ્યતાવચ્છેદકં ઇતિ નાતિવ્યાપ્તિઃ । નનુ તાદૃશવિશેષ્યતાઽભાવઃ સર્વેષુ દ્રવ્યેષુ વર્તતે । તત્ર ચ સર્વત્ર દ્રવ્યત્વં વર્તતે । અતઃ તયોઃ સમવ્યાપકત્વાત્ વિશેષ્યતાઽભાવો દ્રવ્યત્વરૂપ એવ । તથા ચ તસ્યાપિ સમવાયેનૈવ વર્તમાનત્વાત્ સ્વરૂપેન તાદૃશવિશેષ્યતાભાવો ન હેત્વધિકરણવૃત્તિત્વેન ગ્રહીતું શક્યઃ ઇતિ ઘટાભાવાદિકમાદાય ભવતિ એવાતિવ્યાપ્તિઃ ઇતિ ચેત્ "દ્રવ્યત્વાભાવાભાવોઽભાવઃ" ઇતિ પ્રમાત્મિકા પ્રતીતિઃ ભવતિ । યદિ દ્રવ્યત્વાભાવાભાવો દ્રવ્યત્વરૂપો મન્યતે । તદા તુ દ્રવ્યત્વં અભાવઃ ઇતિ આપતિતમ્ । તથા ચ ભાવત્વવતિ દ્રવ્યત્વે અભાવત્વપ્રકારિકા પ્રતીતિઃ ભ્રમરૂપા એવ ભવેત્, કિન્તુ સા પ્રમાત્વેનૈવેષ્ટા । અતઃ અસ્યાઃ પ્રતીતેઃ પ્રમાત્વરક્ષાર્થં અભાવત્વં અભાવવૃત્તિ એવ મન્તવ્યમ્ । અર્થાત્ દ્રવ્યત્વાભાવાભાવઃ અતિરિક્તો અભાવરૂપઃ એવ મન્તવ્યઃ । સ ચ સ્વરૂપેણૈવ દ્રવ્યે હેત્વધિકરણીભૂતે વર્તતે ઇતિ સાધ્યાભાવસ્ય લક્ષણઘટકત્વાત્ નાતિવ્યાપ્તિઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: ઉત્તરઃ ગુણઃ દ્રવ્યભિન્નં ક્રિયા દ્રવ્યભિન્ના આયું જે દ્રવ્યભિન્નત્વ=દ્રવ્યભેદપ્રકારકપ્રમાત્મક જ્ઞાન થાય છે. તેની વિશેષ્યતા માત્ર ગુણાદિમાં જ મળે. "દ્રવ્યં દ્રવ્યભિન્નં" એમ તો સાચું જ્ઞાન થતું જ નથી. એટલે દ્રવ્યભિન્નત્વપ્રકારકજ્ઞાનની વિશેષ્યતાનો દ્રવ્યમાં તો અભાવ મળી જ જાય. અને એ અભાવ સ્વરૂપસંબંધથી જ રહે. એટલે સત્તાના અધિકરણ એવા દ્રવ્યમાં દ્રવ્યભિન્નત્વપ્રકારકપ્રમાજ્ઞાનવિશેષ્યતાનો અભાવ સ્વરૂપથી મળી જાય. તેની પ્રતિયોગિતા વિશેષ્યતામાં આવી. એટલે એના ઘટક એવા દ્રવ્યભિન્નત્વમાં પણ પ્રતિયોગિતા આવી.

અને તે પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક દ્રવ્યભિન્નત્વત્વ બનશે. પરંતુ જ્યાં દ્રવ્યભિન્નત્વ=દ્રવ્યભેદ છે ત્યાં સર્વત્ર દ્રવ્યત્વાભાવ છે જ. એટલે દ્રવ્યભેદ+દ્રવ્યત્વાભાવ એ સમવ્યાપક હોવાથી એક જ મનાય છે. એટલે દ્રવ્યભેદમાં આવેલી પ્રતિયોગિતા એ દ્રવ્યત્વાભાવમાં આવેલી પણ ગણાય. અને તેની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક દ્રવ્યત્વાભાવત્વ જ બની જતાં અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

પૂર્વપક્ષ: આ વાત બરાબર નથી. કેમકે દ્રવ્યભિન્નત્વપ્રકારકપ્રમાવિશેષ્યતા-અભાવ એ સર્વત્ર દ્રવ્યોમાં જ રહે છે. અને દ્રવ્યત્વ પણ દ્રવ્યમાં જ રહે છે. એટલે તાદૃશવિશેષ્યતા-અભાવ એ દ્રવ્યત્વસ્વરૂપ જ હોવાથી તે અભાવ પણ સમવાયસંબંધથી જ રહે છે. અને તેથી જ હેત્વધિકરણ દ્રવ્યમાં તાદૃશવિશેષ્યતા અભાવ પણ સ્વરૂપસંબંધથી ન મળતાં બીજા અભાવને લઈને લક્ષણ ઘટી જાય. અને તેથી અતિવ્યાપ્તિ આવે.

ઉત્તર: દ્રવ્યત્વાભાવાભાવ એ દ્રવ્યત્વ સ્વરૂપ માનવો યોગ્ય નથી. કેમકે દ્રવ્યત્વ એ ભાવપદાર્થ છે. અને "દ્રવ્યત્વાભાવાભાવો અભાવ:" એવી પ્રમાત્મક પ્રતીતિ થાય છે. આ પ્રતીતિ પ્રમા ત્યારે જ ગણાય જ્યારે દ્રવ્યત્વાભાવાભાવને દ્રવ્યત્વસ્વરૂપ=ભાવસ્વરૂપ ન માનો. અન્યથા ભાવાત્મક એવા દ્રવ્યત્વાભાવાભાવમાં અભાવત્વની પ્રતીતિ ભ્રમ જ માનવી પડે. આમ આ દ્રવ્યત્વાભાવાભાવ અભાવરૂપ જ છે. અને તેથી તે સ્વરૂપસંબંધથી રહેતો હોવાથી સત્તાધિકરણ દ્રવ્યમાં સ્વરૂપથી દ્રવ્યત્વાભાવાભાવ મેળી જતા તે સાધ્યાભાવ જ લક્ષણઘટક બની ગયો. એટલે અવ્યાપ્તિ ન આવે.

જાગદીશી -- 'અભાવત્વજ્ઞે'ત્યગ્રિમગ્રન્થેન ભાવાભાવસાધારણસ્યાભાવત્વસ્ય નિર્વચનવિરોધાપત્તે:

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ યદિ અભાવત્વં અભાવમાત્રવૃત્તિ એવ મન્યેત । તદા તુ દીધિત્યાં એકવિંશતિતમકારિકાયાં યત્ ભાવાભાવસાધારણં અભાવત્વં પ્રોક્તં, તેન સહ વિરોધો ભવેત્ । અર્થાત્ ઘટાભાવત્વાદિકં અભાવે વર્તતે દ્રવ્યત્વાભાવાભાવત્વાદિકે ચ દ્રવ્યત્વાત્મકે ભાવે વર્તતે, ઇતિ યત્ પ્રોક્તં । તેન સહ વિરોધો ભવેત્ । યતો ભવતા દ્રવ્યત્વાભાવાભાવત્વં કેવલં અભાવે એવ મન્યતે ન તુ દ્રવ્યત્વે ઇતિ ચેત્

ચન્દ્રશેખરીયા: પૂર્વપક્ષ: તો પછી ૨૧મી કારિકામાં દીધિતિકાર પોતે જ અભાવત્વ એ ભાવાભાવસાધારણ તરીકે કહેવાના છે તેની સાથે વિરોધ આવશે. કેમકે તમારા મતે તો દ્રવ્યત્વાભાવાભાવ અભાવ રૂપ જ હોવાથી આ દ્રવ્યત્વાભાવાભાવત્વ=અભાવત્વ એ માત્ર અભાવમાં જ રહેશે. દ્રવ્યત્વરૂપભાવપદાર્થમાં નહી રહે. જ્યારે દીધિતિ તો આવા દ્રવ્યત્વાભાવાભાવત્વ રૂપ અભાવત્વને દ્રવ્યત્વાત્મક ભાવપદાર્થમાં રહેનાર અને ઘટાભાવત્વાદિને અભાવમાં રહેનાર કહેવાના છે. એટલે એ ગ્રન્થની સાથે વિરોધ આવે. માટે આ વિવક્ષા પણ બરાબર નથી.

જાગદીશી -- ઘટત્વાદ્યભાવસ્ય કાલિકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નાભાવે સ્વરૂપસમ્બન્ધેન સાધ્યે ગગનત્વાદિ-હેતાવવ્યાપ્તેસ્તથાઽપ્યનુદ્ધારાચ્ચ ।

વિશેષણતાસમ્બન્ધેન ગગનનિષ્ઠઘટત્વાભાવસ્યૈવ તાદૃશઘટત્વાભાવાભાવાભાવત્વકલ્પનાત્

तावतैवाभावत्वप्रतीतेः प्रमात्वसम्भवात् ।

अत एव 'साध्यताघटकसम्बन्धेन साध्यवत्त्वबुद्धेर्विषयविधया प्रतिबन्धकतावच्छेदको यः सम्बन्धस्तेन सम्बन्धेन हेतुसामानाधिकरण्यमभावस्य ग्राह्यमि'त्युक्तावपि न निस्तारः । तथाविधसम्बन्धेन हेतुसामानाधिकरण्यस्याप्रसिद्ध्या प्रागुक्तगगनत्वादिहेतौ द्रव्यत्वाभाववान् जातित्वादित्यादौ चाव्याप्तेः ।

चन्द्रशेखरीयाः न, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवत्त्वबुद्धिं प्रति यद् ज्ञानं प्रतिबन्धकं भवति, तद्ज्ञाने विषयविधया प्रतिभासमानः यः सम्बन्धः तज्ज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतायाः विषयविधयाऽवच्छेदकः भवति । तेन सम्बन्धेन हेत्वधिकरणवृत्तिरभावो ग्राह्यः ।

सत्तावान् जातेः इति अत्र साध्यतावच्छेदकसमवायेन "सत्तावान् घटः" इति प्रतीतिं प्रति समवायेन "सत्ताऽभाववान् घटः" इति ज्ञानं प्रतिबन्धकं भवति । अत्र घटे सत्ताऽभावः स्वरूपसम्बन्धेन भासते । अतः स्वरूपसम्बन्धः तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदको भवति । तथा च अत्र स्थाने हेत्वधिकरणे स्वरूपेणाभावो ग्राह्यः । जात्यधिकरणे समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकसत्ताऽभावो न स्वरूपेण वर्तते किन्तु कालिकेन । अतः न स गृह्यते इति घटाद्यभावमादाय लक्षणसमन्वयः ।

एवं द्रव्यत्वाभाववान् सत्त्वात् इति अत्र साध्यतावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धेन "द्रव्यत्वाभाववान् घटः" इत्यादि प्रतीतिं प्रति समवायेन "द्रव्यत्ववान् घटः" इति प्रतीतिः प्रतिबन्धिका भवति । तथा च तादृक्प्रतीतिनिष्ठ-प्रतिबन्धकतायाः विषयविधयाऽवच्छेदकः समवायसम्बन्धः एव । अतः हेत्वधिकरणे समवायेन वर्तमानः एव अभावो ग्राह्यः । सत्ताधिकरणे द्रव्ये समवायेन द्रव्यत्वाभावाभावो वर्तते एव इत्यतो साध्याभावस्य लक्षणघटकत्वात् नातिव्याप्तिः भवति । अत्र प्रतिबन्धकं ज्ञानं कुत्रचित् प्रमात्मकं ज्ञानं । कुत्रचित् च भ्रमात्मकं इति अन्यदेतत् । न तज्ज्ञानस्य प्रमात्वस्य भ्रमत्वस्य वाऽत्र किञ्चित् प्रयोजनम् ।

ननु एवं विवक्षणेऽपि गगनं घटत्वाभावस्य कालिकेनाभाववान् गगनत्वात् इति अत्र अव्याप्तिः भवति । घटत्वाभावो गगने स्वरूपेण वर्तते । कालिकेन तु कुत्रापि नित्यपदार्थे कस्यापि वस्तुनः अवर्तमानत्वात् गगने कालिकेन घटाभावः न वर्तते । अर्थात् घटाभावाभावः स्वरूपेण वर्तते । अतः अयं सद्धेतुः । किन्तु साध्यतावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धेन कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटत्वाभावाभाववत्ताप्रतीतिं प्रति गगनं कालिकेन घटत्वाभाववान् इति ज्ञानं प्रतिबन्धकं भवति । तज्ज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतायाः विषयविधयाऽवच्छेदकः सम्बन्धः कालिकः । अतः हेत्वधिकरणे गगने कालिकेनैव अभावो ग्राह्यः । किन्तु तत्र कालिकेन कस्यापि अवर्तमानत्वात् अत्र कोऽपि अभावो लक्षणघटको न भवति इति अव्याप्तिः । यथा "संयोगेन घटाभाववान्" इति प्रतीतिं प्रति "संयोगेन घटवान्" इत्येव ज्ञानं प्रतिबन्धकं, न तु "समवायेन घटवान्" इति ज्ञानं । अन्यथा कपाले समवायेन घटवत्ताप्रतीतेरनन्तरं एव कपाले "संयोगेन घटो नास्ति" इति प्रतीतिः न भवेत् । किन्तु भवति । एवमत्रापि "गगने कालिकेन घटत्वाभावो नास्ति" इति प्रतीतिं प्रति

ગગને કાલિકેન ઘટત્વાભાવોઽસ્તિ इत्येव ज्ञानं प्रतिबंधकं । "गगने स्वरूपेण घटत्वाभावोऽस्ति" इति ज्ञानं न प्रतिबंधकं ।
अतः कालिकः एव सम्बन्धः अत्र प्रसिद्ध्यति, न तु स्वरूपादिः इति अधिकं ज्ञेयम् ।

अत्रानुमानेऽभावाभावो भावातिरिक्तो मन्यते यदि, तदापि अव्याप्तिरेव । "घटत्वाभावाभावाभावोऽभावः" इति
प्रतीतिः "घटत्वाभावाभावाभावो घटत्वाभावस्वरूपः" इति मतेऽपि प्रमात्मिका संभवत्येव । तथा च गगने
घटत्वाभावाभावाभावस्य घटत्वाभावस्वरूपस्य सत्त्वात् साध्याभावो लक्षणघटकः, तत्प्रतियोगी घटत्वाभावाभावः,
तन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकमेव साध्यतावच्छेदकमिति अव्याप्तिः । तथा च "हेत्वधिकरणे अभावः स्वरूपसम्बन्धेन
ग्राह्यः" इति **प्रथमकल्पः** "साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवत्ताप्रतीतिं प्रति विषयविधया ज्ञाननिष्ठप्रतिबंधकतावच्छेदक-
सम्बन्धेन हेत्वधिकरणे अभावो ग्राह्यः" इति **द्वितीयकल्पश्च** अत्रानुमाने अकिञ्चित्करो भवति । कल्पद्वयानुसारेणापि
अत्राव्याप्तिः भवति ।

अत्र "अत एव" इत्यादिना प्रतिपादितो ग्रन्थोऽस्माभिः पदार्थक्रमानुसारेण प्रथमं प्रतिपादितः । "घटत्वाद्यभावस्य..."
इत्यादिना प्रतिपादितो ग्रन्थोऽस्माभिः पश्चात्प्रतिपादितः इति विबुधैः तदनुसारेणैवार्थसमन्वयः करणीयः । किञ्च
द्वितीयकल्पानुसारतोऽपि **द्रव्यत्वाभाववान् जातित्वात्** इति अत्राव्याप्तिः भवति । साध्यतावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धेन
द्रव्यत्वाभाववत्ताप्रतीतिं प्रति "समवायेन द्रव्यत्ववान्" इत्येव प्रतीतिः प्रतिबन्धिका । तथा च विषयविधया
प्रतिबंधकतावच्छेदकसमवायेनैव जातित्वाधिकरणजातौ अभावो ग्राह्यः । स च अप्रसिद्धः, जातौ कस्यापि समवायेनावर्तमानत्वात्
इति चेत् ।

ચન્દ્રશેખરીયા: ઉત્તર: અમે એમ કહેશું કે સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધથી સાધ્યવત્તાની જે બુદ્ધિ થાય. તેમાં જે
જ્ઞાન પ્રતિબંધક બને તે જ્ઞાનમાં વિષયરૂપે જે સંબંધ હોય અને એ સંબંધ જ્ઞાનનિષ્ઠપ્રતિબંધકતાનો અવચ્છેદક
બનતો હોય એ જ સંબંધથી હેત્વધિકરણમાં અભાવ લેવાનો. "સત્તાવાન્ જાતે:" એ સ્થલે ઘટ: સમવાયેન
સત્તાવાન્ એ સાધ્યતાવચ્છેદકસમવાયસંબંધથી સાધ્યવત્તાની ઉપર્યુક્ત બુદ્ધિ ગણાય. હવે ઘટ: સમવાયેન સત્તા-
અભાવવાન્ એવી બુદ્ધિ એ સાધ્યવત્તાની ઉપર્યુક્ત બુદ્ધિ પ્રત્યે પ્રતિબંધક બને. આ પ્રતિબંધક એવા જ્ઞાનમાં ઘેટમાં
સત્તા-અભાવ સ્વરૂપસંબંધથી વિષય બને છે. અર્થાત્ આ જ્ઞાનમાં આવેલી પ્રતિબંધકતાનો અવચ્છેદક વિષયવિધયા
સ્વરૂપસંબંધ છે તો આ સ્થલે હેત્વધિકરણ એવા ઘટાદિમાં સ્વરૂપથી સત્તા-અભાવ મળતો નથી. એટલે
ઘટાભાવાદિને લઈને લક્ષણસમન્વય થાય.

દ્રવ્યત્વાભાવવાન્ સત્ત્વાત્ એ સ્થલે ઘટ: દ્રવ્યત્વાભાવવાન્ એ પ્રતીતિ સાધ્યતાવચ્છેદક સ્વરૂપસંબંધથી
દ્રવ્યત્વાભાવવત્તાની પ્રતીતિ છે. હવે ઘટ: સમવાયેન દ્રવ્યત્વવાન્ એવું જ્ઞાન એ પેલી સાધ્યવત્તાની પ્રતીતિ પ્રત્યે
પ્રતિબંધક બને છે. આમ અહીં જ્ઞાનમાં સમવાયસંબંધ ભાસે છે. અને એ જ જ્ઞાનમાં આવેલી પ્રતિબંધકતાનો
વિષયવિધયા અવચ્છેદક છે. એટલે આ સ્થલે હેત્વધિકરણમાં સમવાયથી રહેનારો અભાવ જ લેવાનો છે. એટલે
સત્તાના અધિકરણ દ્રવ્યમાં દ્રવ્યત્વાભાવાભાવ=દ્રવ્યત્વ સમવાયથી રહેતું હોવાથી તે લઈ શકાય. આમ સાધ્યાભાવ
જ લક્ષણઘટક બની જતાં અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

પૂર્વપક્ષ: આવો ખુલાસો આપો તો પણ અને અભાવાભાવને જુદો માનો તો પણ ગગનં ઘટત્વાભાવસ્ય કાલિકેન અભાવવાનુ=ઘટત્વાભાવાભાવવાનુ ગગનત્વાત્ અહીં અવ્યાપ્તિ આવશે. ગગનમાં ઘટત્વ સમવાયથી ન રહેતું હોવાથી ઘટત્વાભાવ સ્વરૂપથી રહે છે. પણ ગગનમાં કાલિકસં.થી તો કંઈ જ ન રહેતું હોવાથી કાલિકથી ઘટત્વાભાવ પણ ન રહે. અર્થાત્ ઘટત્વાભાવનો કાલિકસં.થી અભાવ જ ગગનમાં મળે. આમ આ સ્થાન સાચું છે. છતાં અવ્યાપ્તિ એ રીતે આવશે કે ગગનં ઘટત્વાભાવાભાવવાનુ આ સાધ્યવત્તાનું જ્ઞાન છે. એમાં સાધ્ય સ્વરૂપસંબંધથી છે. આ જ્ઞાનનો પ્રતિબંધક જ્ઞાન તો "ગગનં કાલિકેન ઘટત્વાભાવવાનુ" એ જ જ્ઞાન બને. આમ આ જ્ઞાનમાં આવનારી પ્રતિબંધકતાનો અવચ્છેદક સંબંધ વિષયવિધયા કાલિકસંબંધ જ આવશે. એટલે હવે આ સ્થાને હેત્વધિકરણમાં રહેનારો અભાવ એ કાલિકથી જ લેવો પડશે. પણ ગગનત્વાધિકરણ ગગનમાં તો કાલિકથી કોઈપણ વસ્તુ ન રહેતી હોવાથી કોઈપણ અભાવ એ લક્ષણઘટક ન બનવાથી લક્ષણસમન્વય જ ન થતા અવ્યાપ્તિ આવશે. અહીં તમારી પહેલી વિવક્ષા પ્રમાણે એ વાત માની લઈએ કે "દ્રવ્યત્વાભાવાભાવ એ અભાવ રૂપ જ છે. દ્રવ્યત્વરૂપ નથી. અભાવત્વ માત્ર અભાવમાંજ રહેનારું છે." તો ય વાંધો નથી. કેમકે અહીં ઘટત્વાભાવાભાવાભાવ એ જ સાધ્યાભાવ છે. અને અહીં તો તેને ઘટત્વાભાવસ્વરૂપ માનવામાં કોઈ વાંધો જ નથી. કેમકે ઘટત્વાભાવાભાવાભાવત્વધર્મ એ ઘટત્વાભાવરૂપ અભાવમાં જ રહેનારો બનવાનો હોવાથી કોઈ વાંધો તો આવવાનો જ નથી. એટલે ગગનમાં ઘટત્વાભાવાભાવાભાવ=ઘટત્વાભાવ એ તો સ્વરૂપથી રહેલો જ છે. અહીં "સ્વરૂપ સંબંધથી જ હેત્વધિકરણવૃત્તિ અભાવ લેવાનો." એ વિવક્ષા પ્રમાણે વિચારીએ છીએ. એટલે સાધ્યાભાવ લક્ષણ ઘટક બની ગયો. તેની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક જ સાધ્યતાવચ્છેદક બની જવાથી અવ્યાપ્તિ આવે. એટલે સ્વરૂપસંબંધથી અભાવ લેવાનો મત કે બીજો આપેલો મત બેય રીતે આ સ્થાને તો અવ્યાપ્તિ આવવાની જ છે. [અહીં અમે ક્રમશઃ નિરૂપણ માટે અત એવ... એ પંક્તિ પહેલા નવીનમત તરીકે લઈ લીધી છે. અને પછી ઘટત્વાદ્યભાવસ્ય... એ પંક્તિ પૂર્વપક્ષ તરફથી લીધી છે.]

આ ઉપરાંત દ્રવ્યત્વાભાવવાનુ જાતિત્વાત્ એ સ્થલે પણ અવ્યાપ્તિ આવશે. તે આ પ્રમાણે-જાતિત્વનું અધિકરણ જાતિ છે. હવે "દ્રવ્યત્વાભાવવતી જાતિ:" એવા સાધ્યતાવચ્છેદકસ્વરૂપસંબંધથી સાધ્યવત્તાના જ્ઞાન પ્રત્યે "જાતિ: સમવાયેન દ્રવ્યત્વવતી" એ જ્ઞાન જ પ્રતિબંધક છે. એટલે જ્ઞાનનિષ્ઠપ્રતિબંધકતાનો વિષયવિધયા અવચ્છેદક સમવાય છે. એટલે હેત્વધિકરણમાં સમવાયથી જ અભાવ લેવો પડે. તો પછી જાતિત્વાધિકરણ જાતિમાં સમવાય સંબંધથી કોઈ જ રહેતું ન હોવાથી ત્યાં સમવાયથી અભાવ મળવાનો જ નથી. એટલે કોઈપણ અભાવ લક્ષણઘટક ન બનતા અવ્યાપ્તિ આવે. એટલે જ "હેત્વધિકરણમાં વૃત્તિ એવો અભાવ ક્યા સંબંધથી લેવો" એ બાબતના તમારા બેય ઉત્તરો" (a) સ્વરૂપસંબંધથી લેવો (b) સા.અ.સંબંધથી સાધ્યવત્તાની બુદ્ધિમાં પ્રતિબંધક બનનાર જ્ઞાનમાં રહેલી પ્રતિબંધકતાનો વિષયવિધયા જે અવચ્છેદક સંબંધ બને તે લેવો." આ બે સ્થલે અવ્યાપ્તિ દૂર કરવા સમર્થ નથી. એટલે વ્યાખ્યવૃત્તિસાધ્યકસ્થલે પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ પદ ન મુકવામાં અવ્યાપ્તિ દોષ તો આવે જ છે.

જાગદીશી -- તથાઽપિ-સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન સ્વપ્રતિયોગિમત્ત્વબુદ્ધેર્વિષયતયા પ્રતિબન્ધકતાચ્છેદકો

યઃ સમ્બન્ધસ્તેન હેત્વધિકરણવૃત્તિત્વમભાવસ્ય વિવક્ષિતમિત્યદોષઃ ।

तथा च द्रव्यत्वाभाववान् जातित्वादित्यादौ विशेषणताविशेषसम्बन्धेन जातित्वाभावबुद्धेर्विषयविधया प्रतिबन्धकतावच्छेदको यः स्वरूपसम्बन्धः, तेन जातित्वस्वरूपाभावस्य [तत्र] प्रसिद्धत्वादिति भावः ।

चन्द्रशेखरीयाः अत्रोच्यते साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवत्ताप्रतीतिं प्रति... इति परित्यज्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वप्रतियोगिमत्ताप्रतीतिं प्रति विषयविधया प्रतिबन्धकतावच्छेदको यः सम्बन्धः, तेन सम्बन्धेन हेत्वधिकरणेऽभावस्य विवक्षितत्वात् न कोऽपि दोषः । गगनं घटत्वाभावस्य कालिकेनाभाववान् गगनत्वात् इति अत्र यदि घटत्वाभावाभावभावो गृह्यते । तदा साध्यतावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धेन घटत्वाभावाभावभावप्रतियोगिघटत्वाभावाभाववत्ताप्रतीतिं प्रति गगनं "कालिकेन घटत्वाभाववान्" इति ज्ञानं प्रतिबन्धकं । तथा च प्रतिबन्धकतायाः विषयविधयाऽवच्छेदकः कालिकसम्बन्धः, तेन सम्बन्धेन गगनत्वाभावाभावो यदि गृह्यते, तदा तु साध्यतावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धेन गगनत्वाभावाभावप्रतियोगि-गगनत्वाभाववत्ताप्रतीतिं प्रति "गगनं स्वरूपेण गगनत्ववान्" इति ज्ञानं प्रतिबन्धकं । तादृशप्रतिबन्धकतायाः विषयविधयाऽवच्छेदकः स्वरूपसम्बन्धः, तेन सम्बन्धेन हेत्वधिकरणे गगने गगनत्वाभावाभावस्य सत्त्वात् स एव लक्षणघटकः । तत्प्रतियोगितानवच्छेदकं साध्यतावच्छेदकं घटत्वाभावाभावत्वं इति लक्षणसमन्वयः ।

सत्तावान् जातेः इति अत्र साध्यतावच्छेदकसमवायेन सत्ताऽभावप्रतियोगिसत्तावत्ताप्रतीतिं प्रति "स्वरूपेण सत्ता-अभाववान्" इति ज्ञानं प्रतिबन्धकं । तथा च प्रतिबन्धकतावच्छेदकः स्वरूपसम्बन्धो भवति । तेन सम्बन्धेन जात्यधिकरणे द्रव्यादौ सत्ताऽभावस्य असत्त्वात् साध्याभावो न लक्षणघटकः । किन्तु साध्यतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन घटत्वाभावप्रतियोगिघटत्ववत्ताप्रतीतिं प्रति "स्वरूपेण घटत्वाभाववान्" इति ज्ञानं प्रतिबन्धकं । तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदक-स्वरूपसम्बन्धेन हेत्वधिकरणे गुणादौ घटत्वाभावः वर्तते । अतः तमादाय लक्षणसमन्वयः ।

द्रव्यत्वाभाववान् सत्त्वात् इति अत्र साध्यतावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धेन द्रव्यत्वाभावाभावप्रतियोगिद्रव्यत्वाभाववत्ता-प्रतीतिं प्रति "समवायेन द्रव्यत्ववान्" इति ज्ञानं प्रतिबन्धकं । तथा च विषयविधया प्रतिबन्धकतावच्छेदकेन समवायसम्बन्धेन हेत्वधिकरणे द्रव्ये द्रव्यत्वाभावाभावस्य द्रव्यत्वस्वरूपस्य सत्त्वात् साध्याभाव एव लक्षणघटकः इति नातिव्याप्तिः ।

द्रव्यत्वाभाववान् जातित्वात् इति अत्र तु साध्यतावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धेन द्रव्यत्वाभावाभावप्रतियोगि-द्रव्यत्वाभाववत्ताप्रतीतिं प्रति "समवायेन द्रव्यत्ववान्" इति ज्ञानं प्रतिबन्धकं । तथा च विषयविधया तादृशप्रतिबन्धकता-वच्छेदकसमवायसम्बन्धेन जातित्वाधिकरणे जातौ कस्यापि वस्तुनः अवर्तमानत्वात् न साध्याभावो लक्षणघटकः । किन्तु जातित्वाभावाभावः । साध्यतावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धेन जातित्वाभावाभावप्रतियोगि-जातित्वाभाववत्ताप्रतीतिं प्रति "स्वरूपेण जातित्ववान्" इति ज्ञानं प्रतिबन्धकं । तथा च विषयविधया तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धेन जातित्वाधिकरणे जातौ जातित्वाभावाभावो जातित्वस्वरूपो वर्तते । तत्प्रतियोगितानवच्छेदकं द्रव्यत्वाभावत्वं इति लक्षणसमन्वयो भवति ।

अत्रेदमवधेयम् सत्तावात् जातेः, द्रव्यत्वाभाववान् सत्त्वात् कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-घटत्वाभावाभाववान्

ગગનત્વાત્, દ્રવ્યત્વાભાવવાન્ જાતેઃ ઇતિ એતેષુ ચતુરુષુ અનુમાનેષુ સર્વાણિ સાધ્યાનિ વ્યાપ્યવૃત્તીનિ એવ । વ્યાપ્યવૃત્તિત્વં ચ સ્વાધિકરણે સ્વરૂપેણ વર્તમાનસ્ય સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકસ્ય અભાવસ્યાપ્રતિયોગિત્વં ઇતિ । એતદર્થાનુસારેણૈવ એતાનિ સાધ્યાનિ વ્યાપ્યવૃત્તીનિ । અતઃ એતેષુ સ્થાનેષુ વ્યાપ્તિલક્ષણે ન પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણપદમુપાદેયં । તદનુપાદાને ચ સમુદ્ભૂતા અવ્યાપ્ત્યતિવ્યાપ્ત્યાદયો દોષાઃ અનન્તરમેવ નિરાકૃતાઃ । અત્રાસ્માકં ઇયં હિતશિક્ષા અધ્યેતૃન્ પ્રતિ યત્ વ્યાપ્યવૃત્તિપદસ્યાનન્તરમેવ કથિતં લક્ષણં, અનન્તરમેવ ચ વક્ષ્યમાણં લક્ષણં મનસિ અવધાર્યમ્ । યતઃ અત્રૈવ ગ્રન્થે લક્ષણદ્વયસ્યાપિ બહુશઃ ઉપયોગો ભવિષ્યતિ ઇતિ લક્ષણદ્વયમપિ મનસિ સ્થિરીકર્તવ્યમ્ । એવં યદનન્તરમેવોક્તં યદુત-સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન સ્વપ્રતિયોગિમત્તાપ્રતીતિં પ્રતિ વિષયવિધયા પ્રતિબંધકતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન હેત્વધિકરણવૃત્તિ અભાવો ગ્રાહ્યઃ-ઇતિ તત્ર "અભાવઃ કેન સમ્બન્ધેન ગ્રાહ્યઃ" ઇતિ વિવક્ષિતમ્ । કિન્તુ "અભાવસ્ય પ્રતિયોગિતા કેન સમ્બન્ધેન અવચ્છિન્ના ગ્રાહ્યા" ઇતિ ન પ્રતિપાદિતમ્ । તત્તુ અગ્રે વક્ષ્યતે । અતઃ તદપિ અવધાર્યમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ ઉત્તરપક્ષઃ સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધથી સાધ્યવત્તાની બુદ્ધિ... એમ કહેવાને બદલે એમ કહેવું કે સાધ્યતા-અવચ્છેદકસંબંધથી સ્વપ્રતિયોગિતાની બુદ્ધિ પ્રત્યે પ્રતિબંધક બનનાર જ્ઞાનમાં જે પ્રતિબંધકતા આવે તે પ્રતિબંધકતાનો વિષયવિધયા જે સંબંધ અવચ્છેદક બને એ જ સંબંધથી હેત્વધિકરણમાં અભાવ લેવાનો.

જુઓ દ્રવ્યત્વાભાવવાન્ જાતિત્વાત્ આ સ્થલે જાતિત્વાભાવાભાવ લક્ષણઘટક બનાવવો છે. તો તેનો પ્રતિયોગી જાતિત્વાભાવ બને. અને "સાધ્યતા-અવચ્છેદક સ્વરૂપસંબંધથી જાતિત્વાભાવવાન્" એવી બુદ્ધિ પ્રત્યે જાતિત્વાભાવાભાવવાન્=જાતિત્વવાન્ એવી બુદ્ધિ પ્રતિબંધક બને છે. એટલે તેમાં જાતિત્વ સ્વરૂપ સં.થી રહેતું હોવાથી એ જ વિષયવિધયા પ્રતિ.અવ. સંબંધ બનશે. અને તેથી તે સ્વરૂપસંબંધથી જ હેત્વધિકરણવૃત્તિ એવો અભાવ લેવાનો રહેશે. જાતિત્વાધિકરણ જાતિમાં સ્વરૂપસંબંધથી જાતિત્વાભાવાભાવ=જાતિત્વ રહી જ જતું હોવાથી તે લક્ષણઘટક બને. તેની પ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક દ્રવ્યત્વાભાવત્વ એ જ સા.તા.અવચ્છેદક મળી જવાથી અવ્યાપ્તિ ન આવે.

ઘટત્વાભાવસ્ય કાલિકેન અભાવવાન્ ગગનત્વાત્ અહીં પણ સાધ્યાભાવ તો લક્ષણઘટક ન જ બને. કેમકે સાધ્યાભાવ=ઘટત્વાભાવાભાવાભાવ. તેનો પ્રતિયોગી=ઘટત્વાભાવાભાવ. સ્વરૂપથી તદ્વત્તાની બુદ્ધિ પ્રત્યે કાલિકેન ઘટત્વાભાવવત્તાની બુદ્ધિ પ્રતિબંધક બને. અને ગગનમાં તો કાલિકથી કોઈ રહેતું જ નથી. માટે એ અભાવ ન લેવાય. પણ ગગનત્વાભાવાભાવનો પ્રતિયોગી ગગનત્વાભાવ અને ગગનત્વાભાવવત્તાની બુદ્ધિ પ્રત્યે ગગનત્વવત્તાની બુદ્ધિ પ્રતિબંધક બને. અને પ્રતિબંધકતા-અવચ્છેદક તરીકે વિષયવિધયા સ્વરૂપસંબંધ બને. કેમકે ગગનત્વ સ્વરૂપથી રહે છે. એટલે હેત્વધિકરણમાં તે સ્વરૂપસં.થી જ અભાવ લેવાનો રહે. અને ગગનત્વાધિકરણમાં સ્વરૂપથી ગગનત્વાભાવાભાવ=ગગનત્વ રહેતું જ હોવાથી એ અભાવ લક્ષણઘટક બની જાય. અને એ દ્વારા લક્ષણ પણ ઘટી જાય.

સત્તાવાન્ જાતેઃ સ્થલે પણ સાધ્યતાવચ્છેદક સમવાયસંબંધથી સત્તા-અભાવપ્રતિયોગિસત્તાવત્તાની બુદ્ધિ પ્રત્યે સમવાયથી સત્તાના અભાવની બુદ્ધિ પ્રતિબંધક બને. અને તેમાં વિષયવિધયા સ્વરૂપસંબંધ અવચ્છેદક બને. અને જાત્યધિકરણમાં તો સમવાયથી સત્તાનો અભાવ સ્વરૂપથી મળતો જ નથી. માટે તે અભાવ લક્ષણ ઘટક ન બને.

એટલે ઘટત્વાભાવાદિને એ રીતે લઈને લક્ષણ સમન્વય થઈ જતા કોઈ દોષ ન આવે.

આમ, "વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકસ્થલે પણ પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણપદ મુક્યા વિના જ સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધથી સ્વ(અભાવ) પ્રતિયોગિમત્તાની બુદ્ધિ પ્રત્યે પ્રતિબંધક બનનાર જે જ્ઞાન હોય તે જ્ઞાનમાં આવેલી પ્રતિબંધકતાનો અવચ્છેદક વિષયવિધયા જે સંબંધ બનતો હોય, તે સંબંધથી જ હેત્વધિકરણમાં વૃત્તિ એવો અભાવ લેવાનો." એવી વિવક્ષા કરવાથી લક્ષણસમન્વય થઈ જ જાય છે. માટે કોઈ દોષ નથી.

એમ દ્રવ્યત્વાભાવવાન્ સત્વાત્ સ્થલે સાધ્યતા-અવ.સ્વરૂપસંબંધથી દ્રવ્યત્વાભાવપ્રતિયોગિદ્રવ્યત્વાભાવવત્તાની બુદ્ધિ પ્રત્યે સમવાયેન દ્રવ્યત્વવત્તાની બુદ્ધિ પ્રતિબંધક બને છે. વિષયવિધયા એમાં પ્રતિબંધકતાનો અવચ્છેદક સમવાય સંબંધ બને. અને સત્તાધિકરણ દ્રવ્યમાં સમવાયથી દ્રવ્યત્વાભાવાભાવ=દ્રવ્યત્વ રહેલું જ હોવાથી સાધ્યાભાવ લક્ષણઘટક બનતા અતિવ્યાપ્તિ ન આવે. અહીં સંસ્કૃતટીકામાં ઘટાવેલા દૃષ્ટાન્તોનો કમ ફેરવાઈ ગયો છે. તો એ રીતે વાંચવું.

ખ્યાલ રાખવો કે સત્તાવાન્ જાતે, દ્રવ્યત્વાભાવવાન્ સત્વાત્, ઘટત્વાભાવાભાવવાન્ ગગનત્વાત્, દ્રવ્યત્વાભાવવાન્ જાતિત્વાત્ આ ચારેય સ્થાનોમાં સાધ્ય એ વ્યાપ્યવૃત્તિ જ છે. એમ ગણીને આ બધી વિવક્ષા કરી છે. અહીં વ્યાપ્યવૃત્તિ=સ્વાધિકરણે સ્વરૂપેણ વર્તમાનસ્ય સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધ-અવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકસ્યા-ભાવમાત્રસ્યાપ્રતિયોગી એ કરવાનો છે. અને આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે આ સ્થળે બધા સાધ્યો વ્યાપ્યવૃત્તિ બને છે. એ સ્વયં વિચારવું અને એટલે આ સ્થાનોમાં "પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ" વિશેષણ લક્ષણમાં મુકવાનું નથી. અને તેથી અવ્યાપ્તિ-અતિવ્યાપ્તિ દોષો જે આવતા હતા તે બધાં ઉપરની વિવક્ષાઓથી દૂર થયા છે. અમારી ખાસ ભલામણ છે કે વ્યાપ્યવૃત્તિની આ વ્યાખ્યા અને હમણાં જ કહેવાનારી બીજી વ્યાખ્યા એ બરાબર યાદ રાખવી. આ ગ્રન્થમાં આ બે વ્યાખ્યાઓનો આગળ વારંવાર ઉપયોગ આવવાનો છે. તથા હમણાં જે કહ્યું કે તાદૃશપ્રતિબંધકતાનો વિષયવિધયા જે અવચ્છેદક બને તે જ સંબંધથી હેત્વધિકરણવૃત્તિ એવો અભાવ લેવાનો. એમાં એ ખ્યાલ રાખવો કે એ અભાવની પ્રતિયોગિતા કયા સંબંધથી અવચ્છિન્ન લેવી? એ વાત કરી નથી. એટલે કે અભાવનો પ્રતિયોગી કયા સંબંધથી હેત્વધિકરણમાં લેવાનો? એની વિવક્ષા હજી કરી નથી. એની ચર્ચા આગળ કરવાના છે.

જાગદીશી -- વસ્તુતો વ્યાપ્યવૃત્તિત્વમત્ર સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન યત્ સ્વાધિકરણં, તદ્વૃત્યભાવસ્ય તાદૃશસમ્બન્ધા-વચ્છિન્નપ્રતિયોગિત્વાભાવરૂપં ગ્રન્થકૃતોઽભિપ્રેતં

તાદૃશસાધ્યકઞ્ચ સમવાયાદિના આત્મત્વસાધ્યકજ્ઞાનવત્ત્વાદિકં સમવાયેન આત્મત્વવતિ સમવાયેનાત્મત્વા-ભાવસ્ય કેનાપિ સમ્બન્ધેનાવૃત્તેઃ ।

તથા ચ તાદૃશસાધ્યક એવ નોપાદેયં, સત્તાવાન્ જાતેરિત્યાદૌ તુ પુનરુપાદેયમેવ । સત્ત્વવતિ સ્પન્દાદૌ સમવાયાવચ્છિન્નસત્તાભાવસ્ય કાલિકસમ્બન્ધેન વર્તમાનતયા સત્તાદેર્નિરુક્તવ્યાપ્યવૃત્તિત્વાભાવાત્,

व्याप्यवृत्तित्वघटक-स्वाधिकरणवृत्तित्वस्य सम्बन्धसामान्येन प्रविष्टत्वात् । एतल्लाभार्थमेव 'सर्वथैव व्याप्यवृत्तिसाध्यक' इत्युक्तं तस्य सम्बन्धविशेषानियन्त्रितत्वात्

चन्द्रशेखरीयाः व्याप्यवृत्तिपदस्यैका व्याख्या दृष्टा । अधुना तस्य द्वितीया व्याख्या क्रियते । वस्तुतो इत्यादिना । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याधिकरणं यत् भवति, तस्मिन् येन केनापि सम्बन्धेन वर्तमानस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याभावस्य प्रतियोगिता यस्मिन् साध्ये न वर्तते, स व्याप्यवृत्तिः । आत्मत्ववान् ज्ञानवत्त्वात् इति अत्र साध्यतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेनात्मत्वाधिकरणे आत्मनि समवायेनात्मत्वाभावस्य स्वरूपेण कालिकेन वाऽवर्तमानत्वात् न स अभावो गृह्यते । अतः आत्मनि वर्तमानस्य समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य घटत्वाभावस्य प्रतियोगिता ग्राह्या, सा तु आत्मत्वे न वर्तते । अतः इदं साध्यं व्याप्यवृत्तिः । अत्र न तद्विशेषणं लक्षणे निवेश्यम् । तद्विनापि लक्षणसमन्वयात् ।

तथा हि- ज्ञानाधिकरणे आत्मनि आत्मत्वाभावस्य केनाऽपि सम्बन्धेनावर्तमानत्वात् घटत्वाभावादिकत्वमादाय लक्षणसमन्वयो भवति । सत्तावान् जातेः इति अत्र तु साध्यतावच्छेदकसमवायेन सत्ताधिकरणे द्रव्यादौ विशेषनिष्ठः सत्ताभावः कालिकेन वर्तते । तत्प्रतियोगिता समवायावच्छिन्नप्रतियोगिनि सत्तात्मके साध्ये वर्तते । अतः इदं साध्यं अव्याप्यवृत्तिः । तथा च अत्र तद् विशेषणं निवेशनीयमेव । तथा च हेत्वधिकरणे स्पन्दादौ कालिकेन सत्ताऽभावो यद्यपि अस्ति । तथापि स स्वप्रतियोगिसत्तासमानाधिकरणः एव । स्पन्दे सत्तायाः समवायेन सत्त्वात् इति न सत्ताऽभावो गृह्यते । तथा च घटाभावमादाय लक्षणसमन्वयः । एवं च हेत्वधिकरणे केनापि सम्बन्धेनाभावे गृह्यमाणेऽपि न कोऽपि दोषः । एवमेव घटत्वाभावाभाववान् गगनत्वात् इत्यादौ अपि विचारणीयम् । तथाहि-साध्यतावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धेन कालिकावच्छिन्नप्रतियोगिक-घटत्वाभावाभावाधिकरणे गगने स्वरूपेण तादृशघटत्वाभावाभावाभावो घटत्वाभावस्वरूपो विद्यते एव । तस्य प्रतियोगिता तादृशघटत्वाभावाभावात्मके साध्ये अस्ति । अतः इदं साध्यं अव्याप्यवृत्तिः । तेन अत्र लक्षणे तद् विशेषणं समुपादेयम् । तथा च गगनत्वाधिकरणे गगने कालिकावच्छिन्नप्रतियोगिताक-घटत्वाभावाभावाभावस्य घटत्वाभावस्वरूपस्य विद्यमानत्वेऽपि स अभावः कालिकावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटत्वाभावाभावात्मकस्वप्रतियोगि-समानाधिकरण एव । अस्य प्रतियोगिनः गगने विद्यमानत्वात् । अतः नायमभावो लक्षणघटकः इति अभावान्तरमादाय लक्षणसमन्वयो भवति । अत्र व्याप्यवृत्तिद्वितीयव्याख्यायां स्वाधिकरणे येन केनापि सम्बन्धेन अभावः प्रविष्टः, प्रथमव्याख्यायां तु स्वरूपेणैव अभावः प्रविष्टः इति विशेषः । एतद्द्वितीयव्याख्यालाभार्थमेव दीधित्यां "सर्वथैव" इति कथितम् ।

अयं भावः । यत् साध्यं स्वाधिकरणे केनापि सम्बन्धेन वर्तमानस्य तादृशाभावस्याप्रतियोगी भवति (व्याप्यवृत्तिः भवति ।), तदेव सर्वथैव व्याप्यवृत्तिः कथ्यते । यत् साध्यं स्वाधिकरणे स्वरूपेणैव वर्तमानस्य तादृशाभावस्य (साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य) अप्रतियोगि भवति, न तु कालिकादिनाऽपि वर्तमानस्याभावस्याप्रतियोगि ।

સ સર્વથૈવ વ્યાપ્યવૃત્તિ ન કથ્યતે । અતઃ સર્વથૈવ વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકે એવ તદ્વિશેષણમુપાદેયમ્, નાન્યત્ર ।

ચન્દ્રશેખરીયા: વ્યાપ્યવૃત્તિની એક વ્યાખ્યા જોઈ ગયા. હવે બીજી વ્યાખ્યા જોઈએ. સાધ્યતા-અવચ્છેદક સંબંધથી સાધ્યનું અધિકરણ જે બને તેમાં કોઈપણ સંબંધથી જે અભાવ રહે તે અભાવની સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતા જે સાધ્યમાં ન હોય તે સાધ્ય વ્યાપ્યવૃત્તિ ગણાય. હવે આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે સત્તાવાન્ જાતે: માં સાધ્યતા-અવચ્છેદકસમવાયસંબંધથી સત્તાનું અધિકરણ સ્પંદગુણન્દ્રવ્યાપ્તિ બને અને તેમાં વિશેષાદિમાં રહેલો સમવાયથી સત્તાનો અભાવ એ કાલિકથી (દ્રવ્યમાં) રહી જાય છે. અને તેની સાધ્યતાવચ્છેદકસમવાયાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતા એ સત્તાનામના સાધ્યમાં છે. એટલે આ સત્તા એ અવ્યાપ્યવૃત્તિ સાધ્ય જ ગણાય. માટે આ સ્થલે પણ લક્ષણમાં પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ પદ મુકવાનું જ છે. એટલે જ હવે જાત્યધિકરણ ઘટાદિમાં કદાચ કાલિકસં.થી સત્તા-અભાવ રાખો તો ય એ અભાવ સ્વપ્રતિયોગિસત્તા-સમાનાધિકરણ જ બનવાનો. કેમકે ઘટમાં સત્તા છે જ. એટલે સત્તા-અભાવ લક્ષણઘટક ન બનવાથી બીજા અભાવ દ્વારા લક્ષણસમન્વય થઈ જાય. **કાલિકાવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાક-ઘટત્વાભાવાભાવવાન્ ગગનત્વાત્** માં પણ સાધ્યતાવચ્છેદક સ્વરૂપસંબંધથી સાધ્યાધિકરણ આકાશ બનશે તેમાં ઘટત્વાભાવાભાવાભાવ=સાધ્યાભાવ=ઘટત્વાભાવ સ્વરૂપથી તો રહેલો જ છે. અને તેની ઘટત્વાભાવાભાવમાં રહેલી પ્રતિયોગિતા સ્વરૂપસંબંધાવચ્છિન્ન પણ છે જ. અને તે પ્રતિયોગિતા સાધ્યમાં રહેલી હોવાથી આ સાધ્ય પણ અવ્યાપ્યવૃત્તિ જ ગણાશે. એટલે આ સ્થાને પણ પ્રતિ.અસમાનાધિકરણ પદ મુકવાનું જ છે. એટલે જ ગગનત્વાધિકરણ ગગનમાં ઘટત્વાભાવાભાવાભાવ=સાધ્યાભાવ રહેતો હોય તો પણ એ પોતાના પ્રતિયોગી કાલિકાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક એવા ઘટત્વાભાવાભાવને સમાનાધિકરણ જ છે. કેમકે ઘટત્વાભાવનો કાલિકથી ગગનમાં અભાવ જ છે. આમ આ અભાવ લક્ષણઘટક ન બનતા બીજા અભાવને લઈને લક્ષણસમન્વય થઈ જાય. આ રીતે બધે જ વિચારી લેવું. પણ **આત્મત્વવાન્ જ્ઞાનત્વાત્** આ સ્થાને સાધ્યતાવચ્છેદક સમવાયસંબંધથી સાધ્યનું અધિકરણ આત્મા છે. અને તેમાં તો સમવાયથી આત્મત્વાભાવ કાલિકસંબંધથી પણ રહેવાનો નથી. કેમકે આત્મા નિત્ય હોવાથી તેમાં કાલિકથી કોઈ વસ્તુ ન રહે. એટલે ત્યાં સમવાયથી ઘટાભાવ જ લેવાય. અને તેની સમવાયસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતા ઘટમાં જ હોવાથી આત્મત્વમાં આ પ્રતિયોગિતાનો અભાવ મળી જાય છે. માટે આ સાધ્ય વ્યાપ્યવૃત્તિ ગણાશે. એટલે આ સ્થલે પેલું વિશેષણ ન લેવું. એટલે જ્ઞાનાધિકરણ આત્મામાં આત્મત્વાભાવ સ્વરૂપથી કે કાલિકથી મળવાનો જ નથી. એટલે ઘટાભાવાદિ જ લેવાશે. અને તેથી લક્ષણ ઘટી જશે. **સત્તાવાન્ જાતે:** નું તો હમણાં જ કહી ગયા. અહીં સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધથી સાધ્યાધિકરણમાં કોઈપણ સંબંધથી અભાવને રાખવાની છુટ આપેલી છે. આગળ સ્વરૂપસંબંધથી જ અભાવવાળી વ્યાખ્યા કરેલી છે. દીધિતિમાં જે "સર્વથૈવ વ્યાપ્યવૃત્તિ-સાધ્યકે નોપાદેયમ" એમ આગળ કહેલું તેનો અર્થ પણ આ જ છે કે "જે સાધ્ય સ્વાધિકરણમાં કોઈપણ સંબંધથી રહેનારા અભાવનો પ્રતિયોગી ન બને. તે સર્વથા=સર્વપ્રકારે વ્યાપ્યવૃત્તિ ગણાય. અને તે સ્થાને એ વિશેષણની કોઈ જરૂર નથી" **સર્વથૈવનો** અર્થ જ એ કે "એ સાધ્ય અમુક જ સંબંધથી વ્યાપ્યવૃત્તિ હોય એટલે કે અમુક જ સંબંધથી સ્વાધિકરણમાં રહેનારા અભાવનો અપ્રતિયોગી હોય" તેવું ન લેવું. પણ કોઈપણ સંબંધથી સ્વાધિકરણમાં રહેનારા અભાવનો અપ્રતિયોગી એ જ વ્યાપ્યવૃત્તિ તરીકે ગણવો. આમ આ બીજી વ્યાખ્યામાં અભાવ એ કોઈપણ સ્વરૂપાદિસંબંધથી નિયંત્રિત નથી. એ ધ્યાનમાં રાખવું.

જાગદીશી -- વ્યભિચારાદિસ્તુ સમ્બન્ધો ન વૃત્તિનિયામકઃ, તેનાત્મત્વાદેરપિ ન વ્યાપ્યવૃત્તિત્વહાનિરિતિ ધ્યેયમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ આત્મનિ અપિ આત્મત્વાભાવઃ ઘટાદિનિષ્ઠઃ સમાનકાલીનત્વેન સમ્બન્ધેન વર્તતે એવ, તસ્ય સમવાયાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતા આત્મત્વે વર્તતે ઇતિ આત્મત્વહેતુરપિ અવ્યાપ્યવૃત્તિરેવ ઇતિ ચેત્ ન, સમાનકાલીનત્વાદિસમ્બન્ધો વ્યભિચારાદિસમ્બન્ધત્વેન કથ્યતે સ ચ વૃત્તિનિયામકઃ । અતઃ "અનેન સમ્બન્ધેન અમુકં વસ્તુ અમુકસ્મિન્ વર્તતે" ઇતિ ન પ્રસિદ્ધમ્ । તથા ચ અનેન સમ્બન્ધેન આત્મત્વાભાવસ્ય આત્મનિ અવર્તમાનત્વાદેવ ન આત્મત્વહેતુરવ્યાપ્યવૃત્તિઃ ભવતિ, કિન્તુ વ્યાપ્યવૃત્તિરેવ । યોઽભાવો યત્ર સ્વરૂપેણ ન વર્તતે, તત્ર આત્મત્વાભાવસાધકઃ સમાનકાલીનત્વસમ્બન્ધઃ વ્યભિચારસમ્બન્ધઃ પરિગણ્યતે ઇતિ ભાવઃ । તથા ચ ન તમાદાય આત્મત્વહેતોઃ અવ્યાપ્યવૃત્તિત્વાપાદનં યુક્તમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રશ્નઃ આત્મત્વાધિકરણમાં પણ ઘટવૃત્તિ એવો આત્મત્વાભાવ એ સમાનકાલીનત્વ સંબંધથી રહી જ જાય છે. અને તેનો પ્રતિયોગી આત્મત્વ બને જ છે. એટલે એ પણ અવ્યાપ્યવૃત્તિ સાધ્ય જ બની જશે.

ઉત્તરઃ સમાનકાલીનત્વ સંબંધ એ વ્યભિચારસંબંધ તરીકે ઓળખાય છે. અને આવા સંબંધોને વૃત્તિનિયામક જ માનેલા ન હોવાથી "આ સંબંધથી આ અભાવ અમુકમાં રહે છે અમુક વસ્તુ તેનું અધિકરણ છે" ઇત્યાદિ કહી શકાતું જ નથી. એટલે અહીં એ સંબંધથી આત્મત્વાભાવ એ સાધ્યાધિકરણવૃત્તિ તરીકે લઈ શકાતો નથી. માટે તે સાધ્ય વ્યાપ્યવૃત્તિ જ બની રહે છે.

જે ઘટાદિ-અભાવ જ્યાં=ભૂતલાદિમાં સ્વરૂપસંબંધથી રહેતા જ નથી. ત્યાં તે ઘટવત્ ભૂતલાદિમાં ઘટાદિ-અભાવને રાખી આપનાર સંબંધ એ જ વ્યભિચાર સંબંધ. આ સંબંધો વૃત્તિનિયામક ગણાતા નથી.

જાગદીશી -- સર્વથૈવ વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકે=પ્રતિયોગિવૈયધિકરણ્યાઘટિત-વ્યાપ્તિવિશિષ્ટહેતુમત્તા-નિશ્ચયોત્તરાનુમિતૌ નોપાદેયં=પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણાંશો જનકતાવચ્છેદકે નોપાદેયઃ । સાધ્ય-સાધનભેદેન=કાર્ય-કારણભેદેન વ્યાપ્તેઃ=કારણતાવચ્છેદકઘટકવ્યાપ્તેઃ ભેદાત્=ભિન્નત્વાત્ ઇત્યપિ વદન્તિ । ૫ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: અત્ર કેચિત્ ઇત્યપિ વદન્તિ યત્ દીધિત્યાં યઃ "સર્વથૈવ વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકસ્થલે નોપાદેયં સાધ્યસાધનભેદેન વ્યાપ્તેર્ભેદાત્" ઇતિ ગ્રન્થઃ । તસ્યાયમર્થઃ । **સર્વથૈવ વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકે=** પ્રતિયોગિવૈયધિકરણ્યાઘટિતા (પ્રતિયોગ્ય-સમાનાધિકરણ્યાઘટિતા) યા વ્યાપ્તિઃ, તદ્વિશિષ્ટો યો હેતુઃ, તદ્વત્તાનિશ્ચયાનન્તરં ઉત્પદ્યમાનાયાં અનુમિતૌ **નોપાદેયં=**તાદૃશાનુમિતિકારણતાદૃશનિશ્ચયનિષ્ઠકારણતાવચ્છેદકઘટકીભૂતાયાં વ્યાપ્તૌ પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણપદં ન નિવેશ્યમ્ । યતઃ **સાધ્યસાધનભેદેન=**કાર્ય-કારણભેદેન **વ્યાપ્તેર્ભેદાત્=**પરામર્શાભિધાનનિશ્ચયાત્મકજ્ઞાનનિષ્ઠ-કારણતાવચ્છેદકઘટકીભૂતવ્યાપ્તેઃ ભેદાત્ ઇતિ ।

અયં ભાવઃ । પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણપદાઘટિતવ્યાપ્તિવિશિષ્ટહેતુમત્તાનિશ્ચયાત્મકપરામર્શજન્યાનુમિતિકાર્યે પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણપદાઘટિતવ્યાપ્તિવિશિષ્ટહેતુમત્તાનિશ્ચયાત્મકપરામર્શઃ એવ કારણમ્ । પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણ-પદઘટિતવ્યાપ્તિવિશિષ્ટહેતુમત્તાનિશ્ચયાત્મકપરામર્શજન્યાનુમિતિકાર્યે પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણપદાઘટિતવ્યાપ્તિ-વિશિષ્ટહેતુમત્તાનિશ્ચયાત્મકપરામર્શઃ એવ કારણમ્ ઇતિ કાર્યકારણભાવદ્વયાઙ્ગીકારઃ કર્તવ્યઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ વદન્તિઃ અહીં કોઈક વળી દીધિતિની પંક્તિનો અર્થ આ પ્રમાણે પણ કરે છે કે પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ પદ વિનાની વ્યાપ્તિથી વિશિષ્ટ એવા હેતુનું પક્ષમાં નિશ્ચયજ્ઞાન થવાથી તેની પછી જે અનુમિતિ થાય, તે "સર્વથૈવ વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યક અનુમિતિ" ગણાય. આ સ્થલે કારણતા-અવચ્છેદકમાં=તાદૃશહેતુમત્તાજ્ઞાનમાં રહેલી કારણતાના અવચ્છેદકધર્મના અંશમાં તે વિશેષણ ન મુકવું. કેમકે સાધ્ય-સાધનભેદથી=કાર્ય-કારણભેદથી વ્યાપ્તિ=કારણતાવચ્છેદકઘટક એવી વ્યાપ્તિઓ પણ જુદી-જુદી જ માનેલી છે.

એટલે કે

"પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણપદ-અઘટિતવ્યાપ્તિવિશિષ્ટજ્ઞાનત્વાદિહેતુમત્તાના નિશ્ચય પછી થનારી અનુમિતિ પ્રત્યે પ્રતિયોગિ-અસમા.પદ-અઘટિતવ્યાપ્તિવિશિષ્ટ-જ્ઞાનત્વાદિ-હેતુમત્તાનો નિશ્ચય એ કારણ છે. પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણપદ-ઘટિતવ્યાપ્તિવિશિષ્ટધૂમાદિહેતુમત્તાના નિશ્ચય પછી થનારી અનુમિતિ પ્રત્યે પ્રતિયોગિ-અસમા.પદ-ઘટિતવ્યાપ્તિવિશિષ્ટધૂમાદિહેતુમત્તાનો નિશ્ચય એ કારણ છે. એ રીતે બે કા.કા.ભાવ માની લેવા." એમ કહેવાનો આશય છે.

દીધિતિ

પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણ્યજ્ઞ, -પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નાસમાનાધિકરણ્યં, તેન, -અયં ગુણકર્માન્યત્વવિશિષ્ટસત્તાવાન્ જાતેઃ, ભૂતત્વ-મૂર્તત્વોભયવાન્ મૂર્તત્વાદિત્યાદૌ નાતિવ્યાપ્તિઃ ।

જાગદીશી -- 'एकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायाः प्रतियोगिव्यक्तीनां भेदेऽप्यैक्य'मिति नव्यमते-वह्निमान्-धूमादित्यादौ [साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यमात्रोक्तावपि] वह्न्यादिसामान्याभावमादाया-व्याप्त्यसम्भवादति-व्याप्तिवारणमेव प्रयोजनमाह- *तेनेति* ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ દીધિત્યાં ઇત્યં પ્રતિપાઘતે-પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણત્વં ચ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નાસમાનાધિકરણત્વં ગ્રાહ્યમ્ । અન્યથા અયં ગુણકર્માન્યત્વવિશિષ્ટસત્તાવાન્ જાતેઃ ઇતિ અત્રાતિવ્યાપ્તિઃ ભવેત્ । જાત્યધિકરણે ગુણે વિશિષ્ટસત્તાઽભાવોઽસ્તિ, કિન્તુ તત્પ્રતિયોગિ વિશિષ્ટસત્ત્વં શુદ્ધસત્ત્વાભિન્નમેવ । તત્ત્વ શુદ્ધસત્ત્વં ગુણે વર્તતે । અતઃ ગુણે

वर्तमानो विशिष्टसत्ताऽभावः स्वप्रतियोगिविशिष्टसत्ताऽभिन्नशुद्धसत्तासमानाधिकरण एव इति न स लक्षणघटकः । किन्तु घटाभावः इति साध्याभावस्य लक्षणाघटकत्वात् अभावान्तरमादायातिव्याप्तिः भवति । यथोक्तपरिष्कारे तु न दोषः । विशिष्टसत्ताऽभावप्रतियोगितावच्छेदकं विशिष्टसत्तात्वं, तदवच्छिन्ना विशिष्टसत्ता एव । सा च गुणे न वर्तते ।

अतो गुणे वर्तमानो विशिष्टसत्ताऽभावः प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नविशिष्टसत्ताऽसमानाधिकरण एव इति साध्याभावस्य लक्षणघटकत्वात् नातिव्याप्तिः ।

ननु "निरुक्तपरिष्कारेऽक्रियमाणे वह्निमान् धूमात् इति अत्राव्याप्तिः भवति" इत्येव कथं नोक्तं? प्रतियोग्य-समानाधिकरणत्वं नाम प्रतियोगिताश्रयाधिकरणावृत्तित्वमेव । धूमाधिकरणे वह्नि-अभावः कालिकेन वर्तते । स च स्वप्रतियोगिताश्रयमहानसीयवह्नि-अधिकरणमहानसे अवर्तमानः एव अस्ति । प्रतियोगितायाः प्रतिप्रतियोगि भिन्नत्वात् वह्नि-अभावप्रतियोगिताश्रयः पर्वतवह्निः, महानसीयवह्निः, चत्वरवह्निश्च पृथक् पृथक् ग्रहीतुं शक्यन्ते । यद्यपि महानसेऽपि वह्नि-अभावः कालिकेन अस्ति । तथापि पर्वतवृत्तिः वह्नि-अभावः न महानसे वर्तते इत्यतो निरुक्तरीत्याऽव्याप्तिः संभवति । तद्वारणाय एव प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-समानाधिकरणत्वरूपः परिष्कारः समुचितः । प्रति.योगितावच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नास्तु सर्वे वह्नयः । तत्र पर्वतीयवह्निरपि अन्तर्भूतः । स च पर्वते वर्तते । अतः पर्वतवृत्तिः वह्नि-अभावः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवह्निसमानाधिकरणः इत्यतः साध्याभावो न लक्षणघटकः । तस्मात् अभावान्तरमादाय लक्षणसमन्वयो भवति" इति एवरीत्या कथं नोक्तं? दीधितिकारेण कथं प्रथमतः एव अतिव्याप्तिः प्रदर्शिता? इति चेत् ।

न, नवीनानां मते एकधर्मावच्छिन्ना प्रतियोगिता अनन्तप्रतियोगिषु अपि एकैव, न तु भिन्ना । तथा च वह्नित्वावच्छिन्ना प्रतियोगिता सर्वेषु वह्निषु एकैव । अतः उक्तपरिष्काराभावेऽपि न तेषां मतेऽव्याप्तिः संभवति । वह्नि-अभावस्य प्रतियोगितायाः आश्रयाः सर्वे वह्नयः, न तु पृथक् पृथक् वह्नयः ग्रहीतुं शक्यन्ते । तेषु मध्ये पर्वतवह्निरपि अस्ति । स च पर्वते वर्तते । अतः पर्वतवृत्तिः वह्नि-अभावः स्वप्रतियोगिताश्रय-समानाधिकरण एव इति न स लक्षणघटकः । अतोऽभावान्तरमादाय लक्षणसमन्वयो भवति । तथा च नवीनानां मतेऽव्याप्तिवारणाय अयं परिष्कारो न संभवति । परिष्कारं विनापि अव्याप्तेरभावात् । अत्र च सर्वोऽपि परिष्कारः प्रायः सर्वाभिमतः एव क्रियते इत्यतो "अव्याप्तिवारणाय तत्परिष्कारः कृतः" इति नोक्तं । किन्तु "विशिष्टसत्तासाध्यकस्थलेऽतिव्याप्तिवारणाय तादृशपरिष्कारः कृतः" इत्येव दीधित्यामुक्तमिति ध्येयम् ।

अत्र जागदीश्यां "साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगि-वैयधिकरण्यमात्रोक्तावपि" इति पाठः । तस्यार्थः "साध्यतावच्छेदकसंयोगसम्बन्धेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणमात्रोक्तावपि" इति । अर्थात् संयोगसम्बन्धेन वह्नि-अभावप्रतियोगिताश्रयवह्निसामान्यस्य अधिकरणे अवर्तमान अभावः इति । विवृत्तिटीकायां तु वामाचरणेन "साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन" इति पदस्यार्थो न कृतः । यद्यपि तत्पदं आवश्यकमेव । अन्यथा वह्नि-अभावप्रतियोगिताश्रयाणां सर्वेषां वह्निनां समवायेन अधिकरणानि वह्नि-अवयवाः, तेषु च अवर्तमानः, पर्वते कालिकेन वर्तमानः वह्नि-अभावः

અસ્તિ ઇતિ સાધ્યાભાવ એવ લક્ષણઘટકો ભવેત્ । તથા ચ અવ્યાપ્તિઃ ભવેદેવ । અતઃ સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગેનૈવ પ્રતિયોગિતાશ્રયાધિકરણં વાચ્યમ્ । કિન્તુ અસ્ય મહતી ચર્ચા અત્રૈવ ગ્રન્થે અગ્રે કરિષ્યતે ઇતિ વામાચરણેન ન તસ્ય વિવેચનં કૃતં ઇતિ વચં ઉત્પ્રેક્ષામઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: દીધિતિમાં કહે છે કે પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ એવો અભાવ લેવાનો છે. તો "અયં ગુણકર્માન્યત્વવિશિષ્ટ સત્તાવાન્ જાતેઃ" માં વાંધો આવે. કેમકે ત્યાં જાતિ અધિકરણ ગુણમાં વિશિષ્ટસત્તા-અભાવ મળે છે. પણ તેનો પ્રતિયોગી વિશિષ્ટસત્તા છે. અને તે શુદ્ધસત્તાથી અભિન્ન છે. એટલે શુ.સત્તા પણ પ્રતિયોગી ગણાય. અને તે તો ગુણમાં રહેલ જ હોવાથી આ વિ.સત્તા.અભાવ એ સ્વપ્રતિયોગિ-સમાનાધિકરણ બની જતાં આ સાધ્યાભાવ લક્ષણ ઘટક બને નહિ. અને તો પછી તાદૃશઘટાભાવાદિને લઈને લક્ષણસમન્વય થઈ જતા અતિવ્યાપ્તિ આવે. પણ ઉપર્યુક્ત વિવક્ષાથી તે આપત્તિ ન આવે. પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવિ.સત્તાત્વાવચ્છિન્ન તો વિ.સત્તા જ છે. અને તે તો ગુણમાં ન રહેલી હોવાથી ગુણમાં રહેલો વિ.સત્તા-અભાવ એ સ્વપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક વિ.સત્તાત્વાવચ્છિન્નવિશિષ્ટસત્તાને અસમાનાધિકરણ મળી જાય છે. આમ સાધ્યાભાવ લક્ષણઘટક બની જતાં અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

પ્રશ્ન: આમ તો આ ખુલાસો ન કરે તો વસ્તિમાન્ ધુમાન્ માં પણ અવ્યાપ્તિ આવે જ છે ને? કેમકે "પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ=પ્રતિયોગિતાવાળાના અધિકરણમાં ન રહેનાર..." એવો અર્થ થાય. હવે ધુમાધિકરણપર્વતમાં કાલિકથી વસ્તિ-અભાવ રહે છે. એની પ્રતિયોગિતા મહાનસીયવસ્તિ, પર્વતીયવસ્તિ, ચત્વરીયવસ્તિ વિગેરેમાં જુદી જુદી છે. એટલે આ પ્રતિયોગિતાનો આશ્રય મહાનસીયવસ્તિ લઈએ તો એ મહાનસીયવસ્તિનું અધિકરણ તો મહાનસીયવસ્તિ જ છે. પર્વત નથી. એટલે પર્વતમાં રહેલો વસ્તિ-અભાવ એ સ્વપ્રતિયોગિતાશ્રયમહાનસીયવસ્તિના અધિકરણ એવા મહાનસમાં ન રહેનારો હોવાથી તે લક્ષણઘટક બની જતાં અવ્યાપ્તિ આવે. મહાનસમાં પણ કાલિકથી વસ્તિ-અભાવ છે. પણ પર્વતવૃત્તિવસ્તિ-અભાવ તો મહાનસમાં અવૃત્તિ જ છે. એટલે આ પ્રમાણે કહી શકાય. એટલે ખરેખર તો દીધિતિમાં એમ જ કહેવું જોઈએ કે આ સ્થાને અવ્યાપ્તિ નિવારવા માટે "પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાચ્છિન્ન-અસમાનાધિકરણ એવો અભાવ લેવો" જ્યારે દીધિતિમાં તો જે એમ કહ્યું છે કે અતિવ્યાપ્તિ નિવારવા માટે પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાચ્છિન્ન-અસમાનાધિકરણ એવો અભાવ લેવો" એ વિધાન તો ઘણું દૂરનું છે. પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવસ્તિત્વાવચ્છિન્ન તમામ વસ્તિઓ બને તેમાં પર્વતીયવસ્તિ પણ બને. અને પર્વતમાં કાલિકેન રહેલો વસ્તિ-અભાવ એ પર્વતીય વસ્તિને સમાનાધિકરણ જ હોવાથી તે લક્ષણઘટક ન બનતા બીજા અભાવને લઈને લક્ષણ સમન્વય થઈ જાય.

ઉત્તર: તમારી વાત સાચી છે. પણ નવીન નૈયાયિકો તો વસ્તિત્વાદિ એક જ ધર્મથી અવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાઓને અનંતવસ્તિઓમાં=પ્રતિયોગીઓમાં એક જ માને છે જુદી જુદી માનતા નથી. એટલે એમના મતે તો "પ્રતિયોગિતા-આશ્રયાધિકરણ-અવૃત્તિ" એવો અભાવ લઈએ તો ય કોઈ અવ્યાપ્તિ ન આવે. કેમકે વસ્તિ-અભાવની પ્રતિયોગિતા એક જ હોવાથી તેના આશ્રય તરીકે બધા વસ્તિ લેવા પડે અને તેમાં પર્વતીયવસ્તિ પણ આવે. અને તેનું અધિકરણ પર્વત બને અને તેમાં વર્તમાન આ કાલિકેન વસ્તિ-અભાવ છે. એટલે આ અભાવ "અવૃત્તિ" તરીકે

ન મળતા સાધ્યાભાવ લક્ષણઘટક ન બન્યો. પરિણામે બીજા અભાવ દ્વારા લક્ષણ ઘટી જાય છે. અહીં દીધિતિકાર જે ખુલાસો આપે છે તે બધાને માન્ય બને એ રીતે આપવા માંગે છે. એટલે અવ્યાપ્તિ નિવારવા માટે નિરુક્ત પરિષ્કાર કહે તો તો નવીનોને એ માન્ય ન બને. માટે જ બધાને માન્ય બને એ માટે જ અતિવ્યાપ્તિ દેખાડી. તે નિવારવા માટે "પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ એવો ખુલાસો જણાવ્યો. અહીં જાગદીશીમાં "સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધેન પ્રતિયોગિવૈયધિકરણમાત્રોક્તાવપિ" એ પાઠ છે. એમાં "સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગસંબંધથી વસ્તિરૂપપ્રતિયોગિનું(=વસ્તિ-અભાવની પ્રતિયોગિતાના આશ્રય તમામ વસ્તિનું) જે અધિકરણ તેમાં અવૃત્તિ એવો અભાવ "એટલું કહેવાથી જ વસ્તિમાન ધૂમાત્માં અવ્યાપ્તિ દૂર થઈ જાય છે." એમ અર્થ કરવો. વામાચરણજીએ સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધેન... એ પદનો કોઈ અર્થ કર્યો નથી. એનું કારણ એ કે આ પદ જરૂરી તો છે જ. પણ એની વિસ્તારથી ચર્ચા આગળ કરવાના છે. એટલે અત્યારે તેને લેવાનું કોઈ પ્રયોજન નથી. બાકી તે આગળ તો લેવાના જ છે. એ ન લે તો સમવાયથી વસ્તિનું અધિકરણ વસ્તિ-અવયવો બને અને તેમાં અવૃત્તિ એવો પર્વતનિષ્ઠ વસ્તિ-અભાવ મળી જ જવાનો. અને તો પછી અવ્યાપ્તિ આવે જ. એટલે "સાધ્યતાવચ્છેદક સંબંધેન પ્રતિયોગિ-અધિકરણ" લેવાનું આવશ્યક તો છે જ.

જાગદીશી -- ન ચ વિશિષ્ટસત્ત્વસ્ય વ્યાપ્યવૃત્તિતયા તત્સાધ્યકે પ્રતિયોગિવૈયધિકરણ્યા- પ્રવેશાદિદમસદ્ગતમિતિ વાચ્યમ્;

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ સર્વમિદં નિરૂપણં નિરર્થકં । વિશિષ્ટસત્તાયાઃ વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યત્વાત્ અત્ર લક્ષણે પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણપદમેવ ન નિવેશ્યમ્ । તથા ચ જાત્યધિકરણે વિશિષ્ટસત્તાઽભાવસ્ય વિદ્યમાનત્વાત્ નાતિવ્યાપ્તિઃ, "સ અભાવઃ પ્રતિયોગિસમાનાધિકરણઃ પ્રતિયોગિવ્યધિકરણો વા" ઇત્યાદિવિચારસ્યૈવાત્રાનવકાશાત્ । કથં વિશિષ્ટસત્ત્વં વ્યાપ્યવૃત્તિઃ? ઇતિ ચેત્ ઇત્થં, વિશિષ્ટસત્ત્વં સ્વાધિકરણે દ્રવ્યાદૌ સ્વરૂપેણ વર્તમાનસ્ય ગુણત્વાદ્યભાવસ્યાપ્રતિયોગિ ઇતિ વ્યાપ્યવૃત્તિપદસ્ય પ્રથમા વ્યાખ્યા અત્ર ઘટતે । વિશિષ્ટાભાવસ્તુ અત્ર ન ગ્રહીતું શક્યતે । અતઃ વિશિષ્ટસત્ત્વં વ્યાપ્યવૃત્તિ એવ । તથા ચ નિરુક્તરીત્યાઽત્રાતિવ્યાપ્તિદાનં નિરર્થકમેવ ઇતિ ચેત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રશ્ન: "પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ" માત્રનો નિવેશ કરીએ તો વિશિષ્ટસત્તાવાન્ જાતે: એ સ્થલે તમે અતિવ્યાપ્તિ આપો છો. પણ એ ખોટી વાત છે. કેમકે વ્યાપ્યવૃત્તિની પહેલી વ્યાખ્યા પ્રમાણે તો વિ.સત્તા એ વ્યાપ્યવૃત્તિ જ બને છે. વિ.સત્તાએ સ્વાધિકરણ એવા દ્રવ્યમાં સ્વરૂપથી વર્તમાન એવા ઘટત્વાભાવાદિનો અપ્રતિયોગી જ છે. દ્રવ્યમાં વિ.સત્તા-અભાવ મળવાનો જ નથી. એટલે આ સાધ્ય વ્યાપ્યવૃત્તિ ન હોવાથી "પ્રતિ. અસમાનાધિકરણ" પદ અહીં મુકવાનું જ નથી. એટલે જાત્યધિકરણ એવા ગુણાદિમાં વિ.સત્તા-અભાવ સીધો જ મળી જાય. એટલે અતિવ્યાપ્તિ ન આવે. એ વિ.સત્તા-અભાવ "પ્રતિ.સમાના. છે કે નહીં?" એની વિવક્ષા જ કરવાની નથી.

જાગદીશી -- જાતૌ વિશિષ્ટસત્ત્વવ્યભિચારજ્ઞાનદશાયામપિ વિશિષ્ટસત્ત્વધર્મિકજાતિમન્નિષ્ઠ-

प्रतियोगिव्यधिकरणा-भावाप्रतियोगित्वज्ञानात् विशिष्टसत्त्वसाध्यकानुमितिप्रसङ्गस्यैव प्रकृतेऽतिप्रसङ्ग-
पदार्थत्वात् प्रागुक्तरीत्या विशिष्टसत्त्वस्यापि व्याप्यवृत्तित्वविरहाच्च ।

चन्द्रशेखरीयाः अत्रोच्यते । यद्यपि विशिष्टसत्तायाः व्याप्यवृत्तित्वात् अत्र प्रतियोग्यसामानाधिकरणपदाघटिता
एव व्याप्तिः वक्तव्या । सा च अत्र नातिव्याप्ता, साध्याभावस्यैव लक्षणघटकत्वात् । अतो विशिष्टसत्तानिरूपितव्याप्य-
भाववान् जातिः इति व्यभिचारज्ञानं अत्र भवति । तथापि प्रतियोग्यसामानाधिकरणपदघटितव्याप्तिविषयकज्ञानं तु
अत्रापि संभवत्येव । ज्ञानोत्पादे तु न कोऽपि प्रतिबंधकः । अतो विशिष्टसत्तानिरूपितप्रतियोग्यसामानाधिकरण-
पदघटितव्याप्तिमद्जातिमान्... इति परामर्शज्ञानं प्रमात्मकं संभवति एव । तेन च विशिष्टसत्त्वसाध्याऽनुमितिः
उत्पद्यते । सा च प्रमात्मकज्ञानजन्यत्वात् प्रमैव मन्तव्या । किन्तु सा भ्रमरूपैव मन्यते, "गुणः विशिष्टसत्तावान्"
इत्याकारकत्वात् । अतः एतादृगनुमित्युत्पत्त्यापत्तिरेव अतिव्याप्तित्वेन अत्र प्रतिपादिता बोध्या ।

अयं भावः । व्याप्यवृत्तिसाध्यके विशिष्टसत्तासाध्यकात्मके प्रतियोग्यसामानाधिकरणपदघटितमेव व्याप्तिलक्षणम् ।
तच्च अत्र नातिव्याप्तं इति प्रागेव भावितम् । अतः अत्र "जातिहेतौ विशिष्टसत्ताव्यभिचारोऽस्ति" इति ज्ञानं भवति ।
तादृशे ज्ञाने विद्यमानेऽपि "विशिष्टसत्त्वं जातिमन्निष्ठप्रतियोग्यसामानाधिकरणघटाभावाद्यप्रतियोगि" इत्यपि ज्ञानं भवति ।
अर्थात् प्रतियोग्यसामानाधिकरणपदघटितव्याप्तिज्ञानं तु सुलभमेव । तज्ज्ञानात् च अनुमित्यापत्तिः इति सा एव अतिव्याप्तित्वेन
दीधित्यां प्रोक्ता मन्तव्या ।

ननु अनुमित्युत्पत्तिरूपातिव्याप्तिवारणं तु प्रकारान्तरेणाऽपि संभवति । व्याप्यवृत्तितानवच्छेदक- धर्मावच्छिन्न-
साध्यताकानुमितिं प्रति प्रतियोगिताश्रयाधिकरणावृत्ति-हेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वज्ञानस्य हेतुत्वम्
इति मन्तव्यम् । विशिष्टसत्तात्वं तु विशिष्टसत्तानिष्ठव्याप्यवृत्तितायाः अवच्छेदकं । अतो विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्न-
साध्यताकानुमितिः व्याप्यवृत्तितानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नसाध्यकानुमितिः न भवति । तथा च निरुक्तज्ञानस्य
विशिष्टसत्तासाध्यकानुमितिं प्रति अकारणत्वात् न तेन ज्ञानेन विशिष्टसत्तासाध्यकानुमित्युत्पत्तिः भवति । एवं च न
प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासमानाधिकरण्यं... इत्यादि परिष्कारः समुचितः । तद् विनैव अतिव्याप्तिवारणसंभवात्
इति चेत् ।

न, एवमपि व्याप्यवृत्तिपदस्य द्वितीयव्याख्यानसारेण तु विशिष्टसत्त्वमपि अव्याप्यवृत्ति एव । तथा हि
विशिष्टसत्त्वाधिकरणं द्रव्यं । तत्र जात्यादौ वर्तमानः विशिष्टसत्ताऽभावः कालिकेन वर्तते । समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य
तस्य प्रतियोगिता विशिष्टसत्तायाम् अस्ति, न तु तादृशप्रतियोगिताऽभावः । एवं च अत्र विशिष्टसत्त्वं अव्याप्यवृत्ति
एव । तस्मात् तत्साध्यके प्रतियोग्यसामानाधिकरणपदं निवेश्यमेव । तथा च प्रोक्तपरिष्कारेऽक्रियमाणे यथाऽतिव्याप्तिर्भवति,
यथा च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासमानाधिकरण... इति परिष्कारेण अतिव्याप्तिनिरासो भवति इति सर्वं अनन्तरमेव
निरूपितं । न पुनः प्रतन्यते ।

ચન્દ્રશેખરીયા: ઉત્તર: તમારી વાત સાચી છે. પ્રતિ.અસમા.પદ વિનાની વ્યાપ્તિની અપેક્ષાએ તો જાતિ=હેતુ એ વિ.સત્તાનિરૂપિતવ્યાપ્તિવાળું બનતું નથી. અર્થાત્ "જાતિમાં વિ.સત્તાનો વ્યભિચાર છે જ" પણ એ જ્ઞાન થવા છતાં ય વિ.સત્તાથી નિરૂપિત એવી જાતિમન્નિષ્ઠ-પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણપદઘટિતવ્યાપ્તિનું તો એ જાતિમાં જ્ઞાન થઈ જ શકે છે. અને તે જ્ઞાન થવાથી અહીં પરામર્શજ્ઞાનરૂપ આ કારણ દ્વારા વિશિષ્ટસત્તાસાધ્યક અનુમિતિ થવાથી આપત્તિ આવશે. અને પેલું પરામર્શજ્ઞાન સાચું હોવાથી આ અનુમિતિ પણ સાચી માનવાની આપત્તિ આવશે. આમ અહીં અતિવ્યાપ્તિ એટલે "વ્યાપ્તિલક્ષણ એ લક્ષ્યેતરમાં ઘટી જવું" એવો અર્થ ન કરવો પણ "પ્રતિયોગિ-અસમા.પદઘટિતવ્યાપ્તિપ્રકારક-પરામર્શપ્રમાજ્ઞાનથી પ્રમાત્મક અનુમિતિ થવાની આપત્તિ" એ જ અતિવ્યાપ્તિ.

આશય એ છે કે આ સાધ્ય વ્યાપ્યવૃત્તિ હોવાથી અહીં વ્યાપ્તિ લક્ષણ તો પ્રતિ.અસમા.વિશેષણ-અઘટિત જ લેવાનું છે. અને એ લક્ષણ અહીં ઘટવાનું નથી. કેમકે સાધ્યાભાવ જ લક્ષણઘટક બની જાય છે. એટલે લક્ષણ તો અતિવ્યાપ્ત બનવાનું નથી જ. પણ આ "વિ.સત્તાનિરૂપિતવ્યભિચારવતી જાતિ:" એવું જ્ઞાન હોવા છતાં પણ "પ્રતિ.અસમાના. વિશેષણ ઘટિતવ્યાપ્તિમતી જાતિ:" એવું જ્ઞાન તો શક્ય જ છે. કેમકે જ્ઞાનને કંઈ રોકી ન શકાય. અને એ જ્ઞાન સાચું પણ છે જ. અને તેથી તેના દ્વારા આ સ્થલે પ્રમાત્મક અનુમિતિ થવાની આપત્તિ આવે જ છે. એને જ અતિવ્યાપ્તિ તરીકે ગણવી.

પ્રશ્ન: આવી અતિવ્યાપ્તિ તો બીજી રીતે દૂર થઈ શકે છે. વ્યાપ્યવૃત્તિતાનવચ્છેદકધર્મઅવચ્છિન્નસાધ્યતાકઅનુમિતિ પ્રત્યે જ પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણહેતુમન્નિષ્ઠાભાવપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકત્વાદિજ્ઞાન કારણ માનશું. વિ.સત્તા એ વ્યાપ્યવૃત્તિ હોવાથી વિ.સત્તાત્વ એ તો વ્યાપ્યવૃત્તિતાવચ્છેદક છે. અને તેનાથી અવચ્છિન્ન વિ.સત્તા છે. એટલે વિ.સત્તાસાધ્યક-અનુમિતિ તો વ્યાપ્યવૃત્તિતાનવચ્છેદકધર્માવરિછન્નસાધ્યતાક ન હોવાથી નિરુક્તજ્ઞાન દ્વારા તે અનુમિતિ થવા રૂપ અતિવ્યાપ્તિ પણ નહીં આવે. એટલે પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ...=પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક-અવચ્છિન્ન... એવો ખુલાસો કરવાની કોઈ જરૂર નથી.

ઉત્તર: જવા દો એ વાત. વ્યાપ્યવૃત્તિની બીજી વ્યાખ્યા પ્રમાણે તો આ વિ.સત્તા પણ અવ્યાપ્યવૃત્તિ સાધ્ય જ છે. કેમકે "સાધ્યતાવચ્છેદકસમવાયસંબંધથી વિ.સત્તાનું અધિકરણ જે દ્રવ્ય, તેમાં.વિશેષનિષ્ઠ એવો વિ.સત્તા-અભાવ કાલિકથી રહે જ છે. અને તેની પ્રતિયોગિતા વિ.સત્તામાં છે. એટલે વિ.સત્તામાં તાદૃશપ્રતિયોગિતા-અભાવ ન મળતા તે વ્યાપ્યવૃત્તિ ન ગણાય. અને એટલે આ સ્થાને વ્યાપ્તિલક્ષણ પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણપદથી ઘટિત જ બનવાનું. અને તો પછી જાત્યધિકરણ ગુણાદિમાં વિશિષ્ટસત્તા-અભાવ એ સ્વપ્રતિયોગિવિશિષ્ટસત્તાઉભિન્નશુદ્ધસત્તાને સમાનાધિકરણ જ બને છે. [ગુણમાં શુ.સત્તા રહેલી છે માટે] એટલે આ સાધ્યાભાવ લક્ષણઘટક ન બનતા ઘટાભાવાદિ લઈને લક્ષણસમન્વય થઈ જતાં અતિવ્યાપ્તિ આવે જ. તે નિવારવા માટે ઉપર્યુક્ત ખુલાસો જરૂરી છે. વિ.સત્તા-અભાવની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક વિ.સત્તાત્વ છે. અને તદવચ્છિન્ન વિ.સત્તા જ બને. અને તે તો ગુણમાં ન રહેતી હોવાથી ગુણનિષ્ઠ=વિ.સત્તા-અભાવ એ સ્વપ્રતિયોગિ-અસમા. બની જાય. આમ સાધ્યાભાવ જ લક્ષણઘટક બનતા અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

જાગદીશી -- નનુ વિશિષ્ટસ્યાતિરિક્તત્વમતે તત્રાતિવ્યાપ્ત્યસમ્ભવ इत्यत आह- *भूतत्वेति* ।

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ યેષાં મતે વિશિષ્ટસત્ત્વં શુદ્ધસત્ત્વાત્ ભિન્નમેવ । તેષાં મતે તુ પરિષ્કારં વિનાऽપિ નાતિવ્યાપ્તિઃ । જાત્યધિકરણે ગુણે વિશિષ્ટસત્ત્વાભાવઃ અસ્તિ । તત્પ્રતિયોગિ વિશિષ્ટસત્ત્વમેવ । ન તુ શુદ્ધસત્ત્વમ્ । દ્વયોઃ પરસ્પરં ભિન્નત્વાત્ । વિશિષ્ટસત્ત્વં ચ ન ગુણે વર્તતે । અતઃત્ર વિશિષ્ટસત્ત્વાભાવઃ સ્વપ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણઃ । તથા ચ સાધ્યાભાવસ્ય લક્ષણઘટકત્વાત્ નાતિવ્યાપ્તિઃ इति व्यर्थ एव तादृशः परिष्कारः इति चेत् न, तथापि भूतत्वमूर्तत्वोभयवान् मूर्तत्वात् इति अत्रातिव्याप्तिः भवति । મૂર્તત્વાધિકરણે તાદૃશોભયાભાવઃ । તસ્ય પ્રતિયોગિતા તુ મૂર્તત્વે ભૂતત્વે ચ ભિન્ના એવ । તથા ચ તાદૃશાભાવપ્રતિયોગિતાશ્રયં મૂર્તત્વં ગૃહ્યતે, તદ્વ્ય મનસિ વર્તતે । તથા ચ તાદૃશોભયાભાવઃ સ્વપ્રતિયોગિતાશ્રયમૂર્તત્વસમાનાધિકરણઃ इति न स लक्षणघटकः । અતોઽભાવાન્તરમાદાય લક્ષણઘટનાત્ અતિવ્યાપ્તિઃ । પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નાસમાનાધિકરણત્વ-વિવક્ષાયાં તુ ન કોઽપિ દોષઃ । ભૂતત્વમૂર્તત્વોભયાભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં તાદૃશોભયત્વં । તદવચ્છિન્નં ચ તાદૃશોભયમેવ । ન કેવલં મૂર્તત્વં ભૂતત્વં વા । તદુભયં ચ મનસિ ન વર્તતે । અતઃ મનસિ વર્તમાનઃ ભૂતત્વમૂર્તત્વોભયાભાવઃ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નાસમાનાધિકરણ એવ इति साध्याभावस्य लक्षणघटकत्वात् नातिव्याप्तिः इति भावः ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રશ્ન: આ તો વિ.સત્તા અને શુ.સત્તા એક માનીએ તો જ અતિવ્યાપ્તિ આવે છે ને? જેઓ તે બેને જુદા જ માને છે તેને તો કોઈ દોષ નથી. ગુણમાં વિ.સત્તા-અભાવ છે. તેનો પ્રતિયોગી વિ.સત્તા જ છે. શુ.સત્તા નથી જ. અને તે વિ.સત્તા ગુણમાં નથી એટલે આ અભાવ સીધી રીતે જ પ્રતિ.અસમા. બની જતાં અતિવ્યાપ્તિ આવવાની જ નથી એટલે પેલા ખુલાસાની જરૂર જ નથી.

ઉત્તર: તો પછી ભૂતત્વમૂર્તત્વોભયવાન્ મૂર્તત્વાત્ આ ખોટા સ્થાને અતિવ્યાપ્તિ આવશે. મૂર્તત્વ તો મનમાં પણ છે. ત્યાં ઉભય નથી. એટલે આ સ્થાન તો ખોટું જ છે. અહીં મૂર્તત્વાધિકરણ મનમાં ભૂતત્વમૂર્તત્વોભયાભાવ મળી જાય. તેની પ્રતિયોગિતાનો આશ્રય ભૂતત્વ અને મૂર્તત્વ બને. એમાંથી મૂર્તત્વ લઈએ, તો એ મનમાં છે જ. એટલે આ અભાવ એ સ્વપ્રતિયોગિતા-આશ્રયમૂર્તત્વ-સમાનાધિકરણ બની જવાથી તે ન લેવાય. એટલે બીજા અભાવને લઈને લક્ષણસમન્વય થઈ જતા અતિવ્યાપ્તિ આવે. પણ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક-અસમાના. લેવાથી હવે વાંધો ન આવે. પ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદક તો ઉભયત્વ છે. તેનાથી અવચ્છિન્ન તો ઉભય જ બને. સ્વતંત્ર મૂર્તત્વ ન બને. અને તે ઉભય તો મનમાં ન હોવાથી મનમાં રહેલો તાદૃશોભયાભાવ એ પ્રતિયોગિ-અસમા. બની જવાથી સાધ્યાભાવ જ લક્ષણઘટક બન્યો. માટે અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

જાગદીશી -- प्राञ्चस्तु-"विशिष्टसत्त्वस्य व्याप्यवृत्तितया तत्साध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रवेशात्

'भूतत्वेति' साध्यान्तरं तत्र च भूतत्वम्=आत्मान्यत्वे सति विशेषगुणवत्त्वं । मूर्तत्वम्=अवच्छिन्नपरिमाणवत्त्वं । तदुभयज्चाव्याप्यवृत्त्येव, घटादावुत्पत्तिकालावच्छेदेन तदुभयाभावसत्त्वात्" इत्याहुः ।

ચન્દ્રશેખરીયા: અત્ર પ્રાચીનાઃ ઇત્થં કથયન્તિ-દીધિત્યાં પ્રથમં વિશિષ્ટસત્ત્વસાધ્યકસ્થલેઽતિવ્યાપ્તિઃ પ્રદર્શિતા ।
 કિન્તુ વિશિષ્ટસત્ત્વસ્ય પ્રથમવ્યાખ્યાનુસારેણ વ્યાપ્યવૃત્તિત્વાત્ તત્ર પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણપદાઘટિતમેવ લક્ષણમ્ વાચ્યમ્ ।
 તત્ત્વ નાતિવ્યાપ્તમ્ ઇતિ અનન્તરં ભાવિતમેવ । અતઃ દીધિત્યાં ભૂતત્વમૂર્તત્વોભયવાન્ મૂર્તત્વાત્ ઇતિ દ્વિતીયાનુમાનેઽતિવ્યાપ્તિઃ
 પ્રદર્શિતા । ભૂતત્વમૂર્તત્વોભયં તુ વ્યાપ્યવૃત્તિપદસ્ય પ્રથમવ્યાખ્યાનુસારેણાપિ અવ્યાપ્યવૃત્તિ એવ । યતો ભૂતત્વં નામ આત્મભિન્નત્વે
 સતિ વિશેષગુણવત્ત્વમ્ । તત્ત્વ આકાશે પૃથ્વીચતુષ્કે ચ વર્તતે । મૂર્તત્વં નામાવચ્છિન્નપરિમાણવત્ત્વમ્ અપકૃષ્ટપરિમાણવત્ત્વમ્
 ઇતિ યાવત્ । તત્ત્વ મનસિ પૃથ્વીચતુષ્કે ચ વર્તતે । તાદૃશોભયં ચ ઘટે વર્તતે । ઘટે ચ ઉત્પત્તિકાલે વિશેષગુણમાત્રસ્યાભાવાત્
 વિશેષગુણવત્તાઘટિતં ભૂતત્વં, અપકૃષ્ટપરિમાણસ્યાભાવાત્ તદ્વત્તાઘટિતં મૂર્તત્વં ચ નાસ્તિ । અતઃ તાદૃશોભયાધિકરણે
 ઉત્પત્તિકાલાવચ્છેદેન સ્વરૂપસમ્બન્ધેનોભયાભાવો વર્તતે । તત્પ્રતિયોગિ ચ ઉભયં ઇતિ ભૂતત્વમૂર્તત્વોભયં અવ્યાપ્યવૃત્તિ એવ ।
 તથા ચ તત્ર પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણપદઘટિતમેવ લક્ષણમ્ । તત્ત્વ પ્રોક્તપરિષ્કારાભાવેઽતિવ્યાપ્તં । પરિષ્કારકરણે ચ
 નાતિવ્યાપ્તં ભવતિ ઇતિ ભાવિતં પ્રાક્ । ન પુનઃ વિસ્તરઃ ક્રિયતે ઇતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: આ બાબતમાં પ્રાચીનો એમ કહે છે કે વિશિષ્ટસત્તાસાધ્યક સ્થલે અતિવ્યાપ્તિ બતાવી ખરી.
 પણ એ વિ.સત્તા એ પહેલી વ્યાપ્યવૃત્તિની વ્યાખ્યા પ્રમાણે તો વ્યાપ્યવૃત્તિ સાધ્ય જ છે. એટલે આ સ્થાને
 પ્રતિ.અસ.પદ મુકવાનું જ ન હોવાથી ગુણમાં સીધો જ વિ.સત્તા-અભાવ મળી જવાથી અતિવ્યાપ્તિ આવવાની
 જ નથી. અને તેથી જ દીધિતિએ ભૂતત્વમૂર્તત્વોભયવાન્ મૂર્તત્વાત્ સ્થાનમાં અતિવ્યાપ્તિ બતાવી. આમાં
 ભૂતત્વ=આત્મભિન્નત્વે સતિ વિશેષગુણવત્ત્વં. પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ એ આત્મભિન્ન પણ છે. અને
 વિશેષગુણવાન પણ છે એટલે તેઓ ભૂત કહેવાય. અને મૂર્તત્વં=અવચ્છિન્નપરિમાણવત્ત્વં=અપકૃષ્ટપરિમાણવત્ત્વ
 એ મન, પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુમાં મળી જાય છે. માટે તે પાંચ મૂર્ત કહેવાય. હવે આ ભૂતત્વમૂર્તત્વોભય એ
 સ્વાધિકરણ એવા ઘટાદિમાં ઉત્પત્તિકાલાવચ્છેદેન સ્વરૂપસંબંધથી રહેલા તાદૃશોભયાભાવના પ્રતિયોગી બની
 જવાથી તેઓમાં વ્યાપ્યવૃત્તિની પહેલી વ્યાખ્યા ઘટતી નથી. એટલે અવ્યાપ્યવૃત્તિ જ છે. ઘટમાં ઉત્પત્તિકાળે
 વિશેષગુણ કે અપકૃષ્ટપરિમાણ કંઈ ન હોવાથી વિશેષગુણવત્તાઘટિતભૂતત્વ અને અપકૃષ્ટપરિમાણઘટિત-મૂર્તત્વ
 એ બે નો અભાવ મળી જ જાય છે. આમ એ તો અવ્યાપ્યવૃત્તિ સાધ્ય હોવાથી અહીં પ્રતિ.અસમા.વિશેષગુણઘટિત
 લક્ષણ જ લેવાય. અને તેથી પ્રતિ.અસમાનાધિકરણ માત્ર લખીએ તો ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે અતિવ્યાપ્તિ આવે.
 તે નિવારવા "પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક-અવચ્છિન્ન-અસમાનાધિકરણ" પદ લીધેલ છે. જેનાથી આ અતિવ્યાપ્તિ ન
 આવે. એ પણ ઉપર જોઈ ગયા.

દીધિતિ

ન ચોભયત્વમેકવિશિષ્ટાપરત્વં, વિશિષ્ટજ્વ કેવલાદન્યદિતિ, - તદભાવો મનસિ સહજત એવ
 પ્રતિયોગિવ્યધિકરણ ઇતિ વાચ્યમ્; ઉભયત્વં હિ ન વિશિષ્ટત્વાદનતિરિક્તં,- ન વા
 તદવચ્છિન્નાભાવસ્તદવચ્છિન્નાભાવાત્,

વૈશિષ્ટ્યવિરહેઽપિ ઘટત્વ-પટત્વયોરુભયત્વસ્ય,-ઉભયત્વેન તદભાવસ્ય ચ,-પ્રત્યક્ષસિદ્ધત્વાત્ ।

જાગદીશી -- [સાર્વભૌમતમાશङ્કતે] *ન ચેતિ* । 'વાચ્ય'મિતિ પરેણાન્વયઃ । તદભાવઃ =ભૂતત્વમૂર્તત્વોભયાભાવઃ । *સહજત એવેતિ* । પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નત્વાપ્રવેશેઽપીત્યર્થઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ અત્ર સાર્વભૌમઃ આશङ્કતે-ઉભયત્વં નામ એકવિશિષ્ટાપરત્વં । તથા ચ ભૂતત્વમૂર્તત્વોભયં ભૂતત્વવિશિષ્ટમૂર્તત્વરૂપમેવ । વિશિષ્ટં ચ શુદ્ધાત્ ભિન્નમેવ । અતઃ મૂર્તત્વાધિકરણે મનસિ ભૂતત્વવિશિષ્ટમૂર્તત્વાભાવો વર્તતે । તસ્ય પ્રતિયોગિ વિશિષ્ટમૂર્તત્વમેવ, ન તુ શુદ્ધમૂર્તત્વં । તાદૃશવિશિષ્ટમૂર્તત્વં ચ પૃથ્વ્યાદૌ વર્તતે । ન તુ મનસિ । અતઃ મનસિ વિદ્યમાનો વિશિષ્ટમૂર્તત્વાભાવઃ પ્રતિયોગિતાશ્રયાસમાનાધિકરણ એવ । તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં ચ વિશિષ્ટત્વં ઉભયત્વાત્મકમેવ । તદેવ ચ સાધ્યતાવચ્છેદકં ઇતિ નાતિવ્યાપ્તિઃ । વિશિષ્ટત્વોભયત્વયોઃ અભેદપ્રતિપાદનાત્ વિશિષ્ટનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં ઉભયત્વમપિ શક્યતે વક્તું ઇતિ । તથા ચ "પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નાસમાનાધિકરણ" ઇતિ પરિષ્કારં વિનૈવ પ્રતિયોગિતાશ્રયાસમાનાધિકરણપદમાત્રઘટિતવ્યાપ્તિલક્ષણમપિ નાતિવ્યાપ્તિં ભવતિ ઇતિ વ્યર્થઃ સ પરિષ્કારઃ ઇતિ ચેત્ ન, ઉભયત્વસ્ય વિશિષ્ટત્વભિન્નત્વાત્ । તથા ચ વિશિષ્ટનિષ્ઠાયાઃ તાદૃશપ્રતિયોગિતાયા અવચ્છેદકં કેવલં વિશિષ્ટત્વં ભૂતત્વવિશિષ્ટમૂર્તત્વત્વાત્મકમેવ, નતુ ઉભયત્વં ઇતિ સાધ્યતાનવચ્છેદકસ્ય તાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકત્વાત્ ભવતિ અતિવ્યાપ્તિઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ સાર્વભૌમઃ ઉભયત્વ એટલે એકવિશિષ્ટ-અપરત્વ એવો જ અર્થ થાય. એટલે ભૂતત્વમૂર્તત્વોભય=ભૂતત્વવિશિષ્ટમૂર્તત્વ એવો જ અર્થ થાય. અને વિશિષ્ટ એ શુદ્ધથી ભિન્ન હોવાથી વિશિષ્ટમૂર્તત્વ એ શુદ્ધમૂર્તત્વભિન્ન જ છે. એટલે પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક-અવચ્છિન્ન-અસમાનાધિકરણ ન લખો અને માત્ર પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ લખો તો ય વાંધો નથી. મનમાં વિશિષ્ટમૂર્તત્વનો અભાવ છે. અને તેનો પ્રતિયોગિ=પ્રતિયોગિતાશ્રય તો ભૂતત્વવિશિષ્ટમૂર્તત્વ જ બને. શુદ્ધમૂર્તત્વ ન બને. અને વિ.મૂર્તત્વ તો મનમાં છે જ નહિ. એટલે મનમાં રહેલો વિ.મૂર્તત્વાભાવ એ પ્રતિયોગિ-અસમા. જ બની જવાથી અતિવ્યાપ્તિ આવતી જ નથી.

ઉત્તરઃ આ વાત બરાબર નથી. કેમકે ઉભયત્વ અને વિશિષ્ટત્વ એ જુદા છે. એટલે કે ભૂતત્વવિશિષ્ટમૂર્તત્વ એ જુદો પદાર્થ છે. અને ભૂતત્વમૂર્તત્વોભય એ જુદો પદાર્થ છે. એટલે કદાચ તમે વિશિષ્ટાભાવને લક્ષણઘટક બનાવો તો પણ તેની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક વિશિષ્ટત્વ જ બનશે. ઉભયત્વ=સાધ્યતાવચ્છેદક તો અનવચ્છેદક બનવાથી લક્ષણ ઘટી જ જવાથી અતિવ્યાપ્તિ આવવાની જ. અને ઉભયાભાવ તો લક્ષણઘટક બનતો જ નથી. માટે ઉપરના પરિષ્કાર દ્વારા જ અતિવ્યાપ્તિ દૂર થઈ શકે. તે વિના નહીં.

જાગદીશી -- નનુભયત્વસ્ય વિશિષ્ટત્વાતિરિક્તત્વેઽપિ-સહજતઃ પ્રતિયોગિવ્યધિકરણસ્ય વિશિષ્ટત્વા-વચ્છિન્નાભાવસ્ય પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકમેવોભયત્વમતો નાતિવ્યાપ્તિઃ વિશિષ્ટત્વાવચ્છિન્નાભાવસ્યો-

ભયત્વાવચ્છિન્નાભાવાનતિરેકાત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ ભવતુ નામ વિશિષ્ટત્વં ઉભયત્વં ચ પરસ્પરં ભિન્નમેવ । તથાપિ વિશિષ્ટત્વાવચ્છિન્નાભાવઃ ઉભયત્વાવચ્છિન્નાભાવાદ્ અભિન્નઃ એવ મન્તવ્યઃ । યતો ભૂતત્વવિશિષ્ટમૂર્તત્વત્વાવચ્છિન્નતાદૃશવિશિષ્ટમૂર્તત્વાભાવઃ પૃથ્વીચતુષ્કભિન્નેષુ સર્વેષુ પદાર્થેષુ વર્તતે । એવં ભૂતત્વમૂર્તત્વોભયત્વાવચ્છિન્નતાદૃશોભયાભાવોઽપિ પૃથ્વીચતુષ્કભિન્નેષુ સર્વેષુ પદાર્થેષુ વર્તતે । તથા ચ દ્વયોઃ સમવ્યાપકત્વાત્ લાઘવાત્ એક્યમેવ ઉચિતમ્ । એવં ચ યદિ વિશિષ્ટાભાવો લક્ષણઘટકો મીલિતઃ, તદા સ એવ ઉભયાભાવઃ । તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં તુ વિશિષ્ટત્વભિન્નમપિ ઉભયત્વં ભવત્યેવ ઇતિ નાતિવ્યાપ્તિઃ સંભવતિ ઇતિ ચેત્

ચન્દ્રશેખરીયા: સાર્વભૌમઃ વિશિષ્ટત્વ અને ઉભયત્વ ભલે જુદા હો, પણ વિશિષ્ટત્વાવચ્છિન્ન અભાવ અને ઉભયત્વાવચ્છિન્ન-અભાવ તો એક જ છે. એટલે મૂર્તત્વાધિકરણ મનમાં ભલે ઉભયાભાવ એ લક્ષણઘટક ન બને તો પણ વિશિષ્ટાભાવ તો લક્ષણ ઘટક બને જ છે. અને એ અભાવ ઉભયત્વાવચ્છિન્ન-અભાવથી જુદો નથી. એટલે વિશિષ્ટાભાવની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક ઉભયત્વ બની જતાં અતિવ્યાપ્તિ ન આવે. માટે પેલા પરિષ્કારની જરૂર નથી.

જાગદીશી -- અત આહ *ન વેતિ* । તદવચ્છિન્નાભાવઃ =ઉભયત્વાવચ્છિન્નાભાવઃ । તદવચ્છિન્નાભાવાત્=વૈશિષ્ટ્યાવચ્છિન્નાભાવાત્ । લિઙ્ગવ્યત્યયેન 'અનતિરિક્તઃ ।' ઇત્યનુષ્ણ્યતે તથા ચાતિરિક્ત એવેત્યર્થઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: ન, વિશિષ્ટત્વાવચ્છિન્નાભાવઃ ઉભયત્વાવચ્છિન્નાભાવાત્ ભિન્નઃ એવ મન્તવ્યઃ । વૈશિષ્ટ્યવિરહેઽપિ ઉભયત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકાભાવસ્ય પ્રત્યક્ષસિદ્ધત્વાત્ ।

અત્ર વિસ્તરતો નિરૂપણકરણપૂર્વમેવ ણા સ્પષ્ટતા કર્તવ્યા । દીધિત્યામ્ "ઉભયત્વં હિ ન વિશિષ્ટત્વાદનતિરિક્તં ન વા તદવચ્છિન્નાભાવસ્તદવચ્છિન્નાભાવાત્, વૈશિષ્ટ્યવિરહેઽપિ ઘટત્વપટત્વયોઃ ઉભયત્વસ્ય ઉભયત્વેન તદભાવસ્ય ચ પ્રત્યક્ષસિદ્ધત્વાત્" ઇતિ ગ્રન્થઃ । -- અસ્ય સ્પષ્ટાર્થઃ અયમ્-ઉભયત્વં વિશિષ્ટત્વાત્ અનતિરિક્તં ન ઇતિ, અર્થાત્ અતિરિક્તમેવ । કથમિતિ ચેત્ ઇત્યં । વૈશિષ્ટ્યવિરહેઽપિ ઉભયત્વસ્ય પ્રત્યક્ષસિદ્ધત્વાત્ । એવં ઉભયત્વાવચ્છિન્નાભાવઃ વૈશિષ્ટ્યાવચ્છિન્નાભાવાત્ ભિન્નઃ એવ । કથમિતિ ચેત્ ઇત્યં । વૈશિષ્ટ્યવિરહેઽપિ ઉભયત્વાવચ્છિન્નાભાવસ્ય પ્રત્યક્ષસિદ્ધત્વાત્ ।

અયં ભાવઃ ઉભયત્વં વિશિષ્ટત્વાત્ ભિન્નમેવ । યતો ઘટત્વવિશિષ્ટપટત્વસ્ય પ્રતીતિર્ન ભવતિ । કિન્તુ "ઘટત્વપટત્વોભયં ઘટપટયોઃ સ્તઃ" ઇતિ ઘટત્વપટત્વોભયસ્ય પ્રમાત્મિકા પ્રતીતિર્ભવતિ । યદિ હિ ઘટત્વપટત્વોભયં ઘટત્વવિશિષ્ટપટત્વાત્ અભિન્નં ભવેત્, તદા તુ ઉભયપ્રતીતિવત્ ઉભયાભિન્નવિશિષ્ટપ્રતીતિરપિ ભવેત્, ન ચ ભવતિ । અતઃ જ્ઞાયતે યત્ ઉભયત્વં વિશિષ્ટત્વાત્ ભિન્નમેવ । અયમેવાર્થઃ "વૈશિષ્ટ્યવિરહેઽપિ ઘટત્વપટત્વયોરુભયત્વસ્ય પ્રત્યક્ષસિદ્ધત્વાત્" ઇતિ ગ્રન્થેન દીધિત્યાં પ્રતિપાદિતઃ । એવં ઘટત્વપટત્વોભયત્વાવચ્છિન્નાભાવોઽપિ ઘટત્વવિશિષ્ટપટત્વાભાવાત્ ભિન્ન એવ ।

ઘટત્વવિશિષ્ટપટત્વસ્ય અપ્રસિદ્ધૌ અપિ ઘટત્વપટત્વોભયત્વાવચ્છિન્નાભાવસ્ય પ્રત્યક્ષસિદ્ધત્વાત્ । અયમેવાર્થઃ
"વૈશિષ્ટ્યવિરહેઽપિ ઉભયત્વેન ઉભયાભાવસ્ય પ્રત્યક્ષસિદ્ધત્વાત્" ઇત્યાદિના પ્રતિપાદિતઃ । એવં દીધિત્યાં "તદવચ્છિન્નાભાવઃ
તદવચ્છિન્નાભાવાત્" ઇતિ યદ્ વાક્યમસ્તિ, તસ્યાન્વયસ્તુ એતદ્વાક્યપૂર્વમેવ વિદ્યમાનેન "અનતિરિક્તં" તિ પદેન સહ
ભવતિ । અર્થાત્ "ન વા તદવચ્છિન્નાભાવઃ તદવચ્છિન્નાભાવાત્ અનતિરિક્તઃ" ઇતિ અન્વયો ભવતિ । અભાવસ્ય પુરુષલિંગકત્વાત્
અનતિરિક્તં" ઇતિ પદં પુરુષલિંગકં કર્તવ્યં ઇતિ વિશેષઃ । એવં તાવત્ સ્પષ્ટતા કૃતા । પ્રકૃતં પ્રસ્તુતમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ ઉત્તરપક્ષઃ ઉભયત્વાવચ્છિન્ન-અભાવ એ વિશિષ્ટત્વાવચ્છિન્ન અભાવથી જુદો જ છે. બે ય
ભિન્ન જ છે. અહીં દીધિતિ પંક્તિમાં "ન વા તદવચ્છિન્નાભાવસ્તદવચ્છિન્ન-અભાવાત્" લખેલ છે. તેને "અનતિરિક્તં"
એ પૂર્વમાં આવી ગયેલા શબ્દ સાથે જોડવાનો છે. જો કે "અનતિરિક્તં" એ નપુંસકલિંગમાં છે. અને ઉભયત્વં ન
વિશિષ્ટત્વાત્ અનતિરિક્તં" ત્યાં ઉભયત્વ નપું. હોવાથી તે પદ નપું. કરેલ છે. પણ અહીં તો "અભાવઃ" પુલ્લિંગ
છે. એટલે અહીં "અનતિરિક્તં" શબ્દ પુલ્લિંગ કરીને અર્થ કરવો. એટલે પંક્તિ આ પ્રમાણે--"ઉભયત્વં હિ ન
વૈશિષ્ટ્યાત્ અનતિરિક્તં, ન વા તદવચ્છિન્નાભાવસ્તદવચ્છિન્નાભાવાત્ અનતિરિક્તઃ।"

દીધિતિમાં--મૂળવાત. બે અભાવ જુદા માનવાનું કારણ એ છે કે સામે ઘટ-પટ પડેલા છે. તો ત્યાં ઘટમાં
ઘટત્વ અને પટમાં પટત્વનો બોધ થાય. એટલે કે ઘટત્વપટત્વોભયં ઘટપટયો સ્તઃ। એ પ્રમાણે પ્રતીતિ થાય. આમ
અહીં ઉભય પ્રસિદ્ધ છે. પણ ઘટત્વ અને પટત્વ બેય એક જ સ્થાને ન રહેતા હોવાથી ઘટત્વવિશિષ્ટપટત્વ પ્રસિદ્ધ
નથી. આમ ઘટત્વપટત્વ ઉભય પ્રસિદ્ધ બને છે. ઘટત્વવિશિષ્ટપટત્વ પ્રસિદ્ધ બનતું નથી. જો ઉભયત્વ એ
વિશિષ્ટત્વથી અભિન્ન હોત તો અહીં ઉભયની જેમ વિશિષ્ટ પણ મળવું જોઈએ. પણ નથી મળતું. એ જ બતાવે
છે કે તે જુદા છે. એ રીતે ઉભયત્વાવચ્છિન્નાભાવ અહીં મળે પણ વિશિષ્ટત્વાવચ્છિન્ન-અભાવથી તે જુદો જ
માનવો જોઈએ.

જાગદીશીમાં આની ચર્ચા જોઈએ.

જાગદીશી -- ન ચ [અન્યત્ર] વિરુદ્ધોભયત્વાવચ્છિન્નાભાવસ્યાતિરિક્તત્વેઽપિ પ્રકૃતેઽવિરુદ્ધયોર્ભૂતત્વ-
મૂર્તત્વયોરુભયત્વા-વચ્છિન્નાભાવો વિશિષ્ટાભાવ એવ, સમનિયતાભાવયોર્લાઘવેનૈકત્વાદિતિ વાચ્યમ્;

ચન્દ્રશેખરીયાઃ તત્ર તાવત્ જાગદીશ્યાં સાર્વભૌમઃ શઙ્કતે ન ચ ઇત્યાદિના । અયં ભાવઃ । યત્ર ઘટત્વં તત્ર ન કુત્રાપિ
પટત્વં, યત્ર પટત્વં તત્ર ન કુત્રાપિ ઘટત્વં । તથા ચ ઘટત્વપટત્વે પરસ્પરં વિરુદ્ધે । વિરુદ્ધધર્મોભયત્વાવચ્છિન્નાભાવો ભવતુ
નામ ઘટત્વવિશિષ્ટપટત્વાભાવાત્ ભિન્ન એવ । કિન્તુ ભૂતત્વમૂર્તત્વે ન પરસ્પરં વિરુદ્ધે । પૃથ્વીચતુષ્કે તયોઃ સમાનાધિકરણત્વાત્ ।
અતઃ ભૂતત્વમૂર્તત્વોભયત્વાવચ્છિન્નાભાવઃ ભૂતત્વવિશિષ્ટમૂર્તત્વાભાવાત્ અભિન્ન એવ મન્તવ્યઃ । તથા ચ
લક્ષણઘટકવિશિષ્ટાભાવાત્ અભિન્નસ્ય ઉભયાભાવસ્ય પ્રતિયોગિતાયાઃ અવચ્છેદકં એવ સાધ્યતાવચ્છેદકં ઉભયત્વં ઇતિ
નાતિવ્યાપ્તિઃ । અવિરુદ્ધધર્મોભયાભાવસ્ય વિશિષ્ટાભાવેન સહ તુલ્યાધિકરણવૃત્તિત્વાત્, તયોઃ એક્યમેવ લાઘવાદુચિતમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પૂર્વપક્ષ: ઉભયત્વાવચ્છિન્ન-અભાવને વિશિષ્ટત્વાવચ્છિન્ન-અભાવથી જુદો માનવો છે. તો એ ભલે માનો. પણ એ બધે જ ન માનવો. જે બે ધર્મો પરસ્પર વિરુદ્ધ હોય જેમકે ઘટત્વ-પટત્વ. જ્યાં ઘટત્વ હોય ત્યાં પટત્વ ન જ મળે. જ્યાં પટત્વ હોય ત્યાં ઘટત્વ ન મળે. તો આવા વિરુદ્ધઘટત્વપટત્વ-ઉભયત્વાવચ્છિન્ન-અભાવને ઘટત્વવિશિષ્ટપટત્વાભાવથી જુદો માનવો. પરંતુ જે બે ધર્મો પરસ્પર વિરુદ્ધ ન હોય જેમકે ભૂતત્વ અને મૂર્તત્વ એ પૃથ્વીદિમાં તો સાથે જ રહેનારા હોવાથી પરસ્પર વિરુદ્ધ નથી. તો એવા પરસ્પર-અવિરુદ્ધમૂર્તત્વ-ભૂતત્વોભયત્વાવચ્છિન્ન-અભાવ તો ભૂતત્વવિશિષ્ટમૂર્તત્વાભાવ રૂપ જ માનવો જોઈએ, કેમકે અહીં તો ભૂતત્વવિશિષ્ટમૂર્તત્વ પ્રસિદ્ધ છે. એટલે તેનો અભાવ પણ પ્રસિદ્ધ છે. અને આ ઉભયાભાવ અને વિશિષ્ટાભાવ સમવ્યાપક પણ છે. એટલે એમને એક જ માનવા જોઈએ. પૃથ્વી વિગેરે ચાર સિવાય બધે જ વિશિષ્ટાભાવ+ઉભયાભાવ મળે જ છે. એટલે એમને લાઘવથી એક જ માનવા ઉચિત છે. અને એટલે જ લક્ષણઘટક બનેલ વિશિષ્ટાભાવની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક તાદૃશોભયત્વ બની જતા અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

ઉત્તર: ભલે. પણ એ વિશિષ્ટાભાવની પ્રતિયોગિતા વિશિષ્ટમાં છે અને એ ભૂતત્વવિશિષ્ટમૂર્તત્વત્વાવચ્છિન્ન એવી જ તે વિશિષ્ટમૂર્તત્વ નિષ્ઠપ્રતિયોગિતા છે. અને તાદૃશપ્રતિયોગિતાશ્રયનું જ અનધિકરણ હેત્વધિકરણ મન બને છે. તો તાદૃશપ્રતિયોગિતાશ્રયનું અનધિકરણ મન છે. તાદૃશવિશિષ્ટમૂર્તત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક તો વિશિષ્ટમૂર્તત્વ જ બનશે. ઉભયત્વ નહીં બને. અને એ રીતે લક્ષણસમન્વય થઈ જતા અતિવ્યાપ્તિ આવશે.

આમ ભલે ભૂતત્વવિશિષ્ટમૂર્તત્વાભાવ અને ભૂતત્વમૂર્તવોભયાભાવને એક માનો. ભલે વિશિષ્ટાભાવ લક્ષણઘટક બને. પરંતુ તે વિશિષ્ટાભાવની વિશિષ્ટમૂર્તત્વત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાના આશ્રયનું અનધિકરણ જ મન બને છે. શુદ્ધમૂર્તત્વત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનો આશ્રય શુદ્ધમૂર્તત્વનું અનધિકરણ મન બનતું નથી. એટલે અહીં વિશિષ્ટમૂર્તત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતા જ લેવાની રહે. અને તેની પ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક એ જ સાધ્યતાવચ્છેદક બની જતાં અતિવ્યાપ્તિ આવે. એટલે માત્ર "પ્રતિયોગિતાશ્રય-અસમાનાધિકરણ" પદ જ લઈએ તો અતિવ્યાપ્તિ આવવાની જ છે.

પ્રશ્ન: પણ લક્ષણમાં એવું તો કહ્યું જ નથી કે "તાદૃશપ્રતિયોગિતાશ્રય-અસમાનાધિકરણ અભાવ મળે. તાદૃશપ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક જ સાધ્યતાવચ્છેદક બનવો જોઈએ." આ તો તમે નવું ઉમેરીને હાથે કરીને અતિવ્યાપ્તિ ઉભી કરો છો. લક્ષણમાં તો માત્ર "પ્રતિયોગિતાશ્રયાસમાનાધિકરણ" પદ જ છે. એટલે વિશિષ્ટાભાવની પ્રતિયોગિતાનો આશ્રય વિશિષ્ટમૂર્તત્વ અને તેનું અનધિકરણ મન બને. અને એ પ્રતિયોગિતા વિશિષ્ટમૂર્તત્વત્વાવચ્છિન્ન લીધી ન હોવાથી આ પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક ઉભયત્વ પણ બની જાય જ છે. કેમકે વિશિષ્ટાભાવ અને ઉભયાભાવ એક જ છે. એટલે વિશિષ્ટમાં આવેલી પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક તો ઉભયત્વ બની શકે. હા. વિશિષ્ટમૂર્તત્વ-અવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક ઉભયત્વ ન બને. પણ વિશિષ્ટમૂર્તત્વ-અવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતા લેવાની જ ક્યા છે? પેટ ચોળીને શૂળ ઉભું કરી પછી દવા લેવાની, આ પદ્ધતિ જ ખોટી છે.

જાગદીશી -- તાવતાઽપિ હેતુમતો યાદૃશપ્રતિયોગિતાશ્રયાનધિકરણત્વં તાદૃશપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકત્વસ્ય

ભૂતત્વમૂર્તત્વો-ભયત્વેઽનપાયાદતિવ્યાપ્તેસ્તાદવસ્થ્યાદિતિ ભાવઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: અત્રોચ્યતે । અગ્રે દીધિત્યાં ત્રયોદશકારિકાયાં યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નાનધિકરણત્વં...
 ઇત્યાદિના યદ્ધર્માવચ્છિન્ના પ્રતિયોગિતા નિવેષયિષ્યતે । અતઃ અત્ર "પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણ" ઇતિ પદસ્ય
 પ્રતિયોગિતાશ્રયાસમાનાધિકરણ... ઇતિ એવ અર્થો ગૃહ્યતે । તથા ચ સા પ્રતિયોગિતા યાદૃશપ્રતિયોગિતા=
 યદ્ધર્માવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતારૂપા એવ ગ્રાહ્યા । અતઃ અત્ર વિશિષ્ટાભાવઃ વિશિષ્ટત્વાવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતારૂપઃ એવ ગ્રાહ્યઃ ।
 અતઃ અત્ર વિશિષ્ટાભાવઃ વિશિષ્ટત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાશ્રયવિશિષ્ટમૂર્તત્વાસમાનાધિકરણો ભવતિ । તસ્ય
 વિશિષ્ટત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાયાઃ અવચ્છેદકં તુ ઉભયત્વં ન ભવિતુમર્હતિ । વિશિષ્ટનિષ્ઠાયાઃ શુદ્ધપ્રતિયોગિતાયાઃ
 અવચ્છેદકં ભવતુ નામ તત્ ઉભયત્વં । કિન્તુ વિશિષ્ટત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાયાસ્તુ અનવચ્છેદકમેવ । પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકભેદેન
 પ્રતિયોગિતાયાઃ ભિન્નત્વાત્ વિશિષ્ટત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાયાઃ અવચ્છેદકં ઉભયત્વં ન સંભવત્યેવ ઇતિ ભાવઃ । તથા ચ
 તદવસ્થૈવાતિવ્યાપ્તિઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: ઉત્તરઃ દીધિતિમાં તેરમી કારિકામાં છેલ્લી પંક્તિમાં યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્ન...
 ઇત્યાદિ વડે યાદૃશપ્રતિયોગિતાનો નિવેશ આગળ કરશે. અને "યાદૃશપ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક જ સાધ્યતાવચ્છેદક
 હોવો જોઈએ." એમ કહેશે. આમ ખુલાસો કરવાનું પ્રયોજન ત્યાં જ સ્પષ્ટ કરશું. પણ એક વાત તો નક્કી કે
 યાદૃશપ્રતિયોગિતા=યદ્ધર્માવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતા લેવાની છે જ. એટલે જો માત્ર "પ્રતિયોગિતાશ્રયાસમાનાધિકરણ"
 પદ જ રાખો તો વિશિષ્ટમૂર્તત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાશ્રયવિશિષ્ટમૂર્તત્વ-અસમાનાધિકરણ એવો જ તે
 વિશિષ્ટમૂર્તત્વાભાવ મળે છે. અને યાદૃશપ્રતિયોગિતા=વિ.મૂર્તત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક તો વિ.મૂર્તત્વ
 જ બને. ઉભયત્વ ન જ બને. એટલે અતિવ્યાપ્તિ આવવાની જ.

જાગદીશી -- *ઉભયત્વસ્યેતિ* । પ્રત્યક્ષસિદ્ધત્વાદિતિ પરેણાન્વયઃ । તથા ચ વિરુદ્ધયોરિવ
 સમાનાધિકરણયોરપ્યુભયત્વ-મતિરિત્તમેવ, વિરુદ્ધાવિરુદ્ધસ્થલીયોભયત્વપ્રતીત્યોઃ સમાનાકારત્વાત્,
 ભૂતત્વમૂર્તત્વયોઃ વિરુદ્ધત્વભ્રમદશાયામપ્યુ-ભયાભાવત્વપ્રત્યયાચ્ચેતિ ભાવઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: જાગદીશ્યાં એતદેવ પ્રતિપાદયતિ જાગદીશઃ યત્ ઘટત્વપટત્વયોઃ વિરુદ્ધધર્મયોઃ ઉભયત્વં યથા
 વિશિષ્ટત્વાત્ ભિન્નમેવ । તથૈવ ભૂતત્વમૂર્તત્વયોઃ સમાનાધિકરણધર્મયોઃ ઉભયત્વં અપિ વિશિષ્ટત્વાત્ ભિન્નમેવ મન્તવ્યમ્ ।
 "ઘટત્વપટત્વોભયં" "ભૂતત્વમૂર્તત્વોભયં" ઇતિ ઉભયત્ર ઉભયત્વપ્રતીતેઃ સમાનાકારત્વાત્ । તથા ચ ઘટત્વપટત્વોભયં યદિ
 વિશિષ્ટત્વાત્ ભિન્નમ્, તદા તુલ્યન્યાયેન ભૂતત્વમૂર્તત્વોભયત્વં અપિ વિશિષ્ટત્વાત્ ભિન્નમેવ મન્તવ્યમ્ । કિન્ચ યદિ
 "ઘટત્વપટત્વે પરસ્પરં વિરુદ્ધે" ઇતિ પ્રમાત્મકજ્ઞાનાનન્તરં ઘટત્વવિશિષ્ટપટત્વજ્ઞાનાનુદયેઽપિ ઘટત્વપટત્વોભયજ્ઞાનસ્ય
 ઉદયદર્શનાત્ ઘટત્વપટત્વોભયં ઘટત્વવિશિષ્ટપટત્વાત્ ભિન્નં મન્યતે । તદા તુ "ભૂતત્વમૂર્તત્વે પરસ્પરં વિરુદ્ધે" ઇતિ

ભ્રમજ્ઞાનાનન્તરં ભૂતત્વવિશિષ્ટમૂર્તત્વજ્ઞાનાનુદયેઽપિ ભૂતત્વમૂર્તત્વોભયજ્ઞાનસ્યોત્પત્તિર્દર્શનાત્ ભૂતત્વમૂર્તત્વોભયં
ભૂતત્વવિશિષ્ટમૂર્તત્વાત્ ભિન્નમેવ । તથા ચ મૂર્તત્વાધિકરણે મનસિ ઉભયાભાવઃ સ્વપ્રતિયોગિસમાનાધિકરણઃ ઇતિ ન સ
લક્ષણઘટકઃ । ભૂતત્વવિશિષ્ટમૂર્તત્વાભાવઃ યદ્યપિ સ્વપ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણઃ । તથાપિ ઉભયાભાવસ્ય વિશિષ્ટાભાવાત્
ભિન્નતયા તાદૃશવિશિષ્ટાભાવસ્ય પ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકમેવ ઉભયત્વં ઇતિ અતિવ્યાપ્તિઃ ભવતિ । યદિ ચ
"પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નાસમાનાધિકરણં" ઇતિ પરિષ્કારઃ ક્રિયતે, તદા તુ ઉભયાભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકા-
વચ્છિન્નાભયાસમાનાધિકરણઃ એવ ઉભયાભાવઃ ઇતિ સાધ્યાભાવસ્ય લક્ષણઘટકત્વાત્ નાતિવ્યાપ્તિઃ ઇતિ ભાવઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: આ તો વિશિષ્ટાભાવ અને અવિરુદ્ધધર્મ-ઉભયાભાવને અભિન્ન માનીને વાત કરી. બાકી
ખરી વાત તો એ કે જેમ ઘટત્વપટત્વવિરુદ્ધધર્મોભયત્વ એ ઘટત્વવિશિષ્ટપટત્વથી જુદું છે. તેમ અવિરુદ્ધ
ભૂતત્વમૂર્તત્વોભયત્વ પણ ભૂતત્વવિશિષ્ટમૂર્તત્વમાં રહેલ વિશિષ્ટત્વથી જુદું જ છે. કેમકે "ઘટત્વ-પટત્વોભયં
ભૂતત્વમૂર્તત્વોભયં" એ બેય સ્થલે ઉભયત્વની પ્રતીતિ સમાનાકારક જ થાય છે. એટલે જો એક ઉભયત્વ એ
વિશિષ્ટત્વથી જુદું માનવું હોય તો પછી અવિરુદ્ધધર્મોભયત્વ પણ વિશિષ્ટત્વથી જુદું જ માનવું પડે. વળી ભૂતત્વ
અને મૂર્તત્વ એ પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મો છે એવો ભ્રમ થાય છે ત્યારે ભૂતત્વવિશિષ્ટમૂર્તત્વની પ્રતીતિ નથી થતી પણ
ભૂતત્વમૂર્તત્વોભયત્વની પ્રતીતિ થાય છે. હવે જો બે ય એક જ હોત તો એકની પ્રતીતિ વખતે બીજાની પણ
પ્રતીતિ થવી જોઈએ. પણ થતી નથી. એ જ વાત સાબિત કરે છે કે બે ય જુદા જ છે.

વીધિતિ

ન ચ તત્ર વ્યાપ્તિરેવ, ઉભયત્વાધિકરણસ્ય મૂર્તત્વસ્ય મનસિ સત્ત્વાદિતિ વાચ્યમ્;
તથાત્વેઽપ્યુભયત્વેન રૂપેણ તત્રાસત્ત્વાત્, - 'નાત્રોભય'મિતિ પ્રતીતેર્દુર્વારત્વાત્ ।।૬।।

જાગદીશી -- [*ન ચેતિ* । - 'વાચ્યમ્' ઇતિ પરેણાન્વયઃ ।] તત્ર = 'ભૂતત્વ-મૂર્તત્વોભયવાન્
મૂર્તત્વા'દિત્યત્ર । *વ્યાપ્તિરેવેતિ* । તથા ચ તસ્ય લક્ષ્યતયા તદ્વારણપ્રયાસોઽનુચિત ઇતિ ભાવઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ અત્ર ભૂતત્વમૂર્તત્વોભયત્વાશ્રયમેવ સાધ્યં મન્તવ્યમ્ । તદ્વ મૂર્તત્વવ્યાપકમેવ । યત્ર મનસિ
મૂર્તત્વં તત્ર ઉભયત્વાશ્રયમૂર્તત્વમપિ વર્તતે એવ । તથા ચ અસ્ય સદ્ધેતુત્વાત્ લક્ષણગમનં ઇષ્ટમેવ ઇતિ ન
પરિષ્કારોઽતિવ્યાપ્તિવારણાય કર્તવ્યઃ, અતિવ્યાપ્તિરેવાભાવાત્ ઇતિ ચેત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પૂર્વપક્ષઃ ભૂતત્વમૂર્તત્વોભયવાન્ મૂર્તત્વાત્ આ સ્થાનને સાચું જ માની લેવાનું. એટલે તેમાં
લક્ષણ જાય તે ઇષ્ટ જ બની જતા કોઈ દોષ ન રહે. આશય એ કે ભૂતત્વમૂર્તત્વોભય એ સાધ્ય છે.
સાધ્યતાવચ્છેદક ઉભયત્વ છે. અને તેનું અધિકરણ ભૂતત્વની જેમ મૂર્તત્વ પણ છે. અને એ તો મૂર્તત્વ મનમાં

રહેલું જ હોવાથી આ સ્થાન સાચું માની લેવામાં કોઈ વાંધો નથી.

જાગદીશી -- *તથાત્વેતીતિ* । ઉભયત્વાશ્રયસ્ય મૂર્તત્વસ્ય મનસિ સત્ત્વેડપીત્યર્થઃ । તથા ચ હેતુમત્ત્વાવચ્છેદેન સાધ્યતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નવત્તાસ્થલ એવ વ્યાપ્તિરતો નૈતલ્લક્ષ્યમિતિ ભાવઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: ન, યત્ર હેતુમતિ સર્વત્ર સાધ્યતાવચ્છેદકાવચ્છિન્ન સાધ્યં વર્તતે, તત્રૈવ સદ્ધેતુત્વવ્યવહારો ભવતિ । અત્ર મૂર્તત્વવતિ મનસિ ઉભયત્વાવચ્છિન્નસ્ય ભૂતત્વમૂર્તત્વોભયસ્યાભાવાત્ અત્ર સદ્ધેતુત્વવ્યવહારો ન સંભવતિ । તથા ચ ઇદમ્ સ્થાનં વ્યાપ્તિલક્ષણસ્ય અલક્ષ્યમેવ ઇતિ અત્ર લક્ષણગમનેડતિવ્યાપ્તિદોષો ભવતિ એવ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: ઉત્તરપક્ષઃ હેતુવાળા તમામે તમામ સ્થાનોમાં સાધ્યતાવચ્છેદકાવચ્છિન્ન સાધ્ય જે અનુમાનમાં રહેતું હોય. તે જ અનુમાનનો હેતુ સાચો કહેવાય. અહીં મનમાં ઉભયત્વાવચ્છિન્ન ઉભય રહેતું ન હોવાથી આ સ્થલે હેતુ સાચો ન ગણાય. એટલે આ વ્યાપ્તિલક્ષણનું લક્ષ્ય જ ન ગણાય. એટલે અહીં લક્ષણ જાય તો એ અતિવ્યાપ્તિ જ ગણાય. તે નિવારવા પરિષ્કાર કરવો પડે છે.

જાગદીશી -- વૃત્તિમતિ વ્યાપ્ત્યભાવસ્ય વ્યભિચારનિયતત્વાદ્વયભિચારં ગ્રાહયતિ *નાત્રોભયમિતિ* । અત્ર=મૂર્તત્વાશ્રયે મનસિ । ૬ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ તત્રૈવ વ્યાપ્ત્યભાવઃ, યત્ર વ્યભિચારઃ, વ્યાપ્ત્યભાવસ્ય વ્યભિચારનિયતત્વાત્ । અત્ર ચ વ્યભિચારાભાવાત્ વ્યાપ્ત્યભાવોડપિ અસિદ્ધઃ ઇતિ ચેત્ "મૂર્તત્વવતિ મનસિ ભૂતત્વમૂર્તત્વોભયં ન" ઇતિ પ્રતીત્યૈવ અત્ર હેતૌ વ્યભિચારઃ પ્રત્યક્ષેન સિદ્ધઃ, યત્ર મનસિ મૂર્તત્વં તત્રૈવ સાધ્યાભાવસ્ય પ્રત્યક્ષસિદ્ધત્વાત્ । ઇત્થં ચાત્રાતિવ્યાપ્તિવારણાય પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નપ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણ એવ હેત્વધિકરણવૃત્તિરભાવો ગ્રાહ્યઃ । એવં ચ નાતિવ્યાપ્તિઃ ભવતિ । ભૂતત્વમૂર્તત્વોભયાભાવઃ સ્વપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકોભયત્વાવચ્છિન્નોભયાસમાનાધિકરણઃ એવ મનસિ ભવતિ ઇતિ સાધ્યાભાવસ્ય લક્ષણઘટકત્વાત્ નાતિવ્યાપ્તિઃ ઇતિ ભાવઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રશ્નઃ જે હેતુમાં સાધ્યનિરૂપિત વ્યાપ્તિ ન હોય ત્યાં તે હેતુમાં સાધ્યનિરૂપિત વ્યભિચાર અવશ્ય હોય જ. અહીં વ્યભિચાર હોય તો જ અહીં વ્યાપ્તિનો અભાવ સિદ્ધ થઈ શકે.

ઉત્તર: "મૂર્તત્વાધિકરણ. એવા મનમાં ભૂતત્વમૂર્તત્વોભય નથી" એવી પ્રતીતિ થાય જ છે. અર્થાત્ મનમાં હેતુ છે અને ત્યાં સાધ્યાભાવની પ્રતીતિ થાય છે. એ વ્યભિચારની પ્રતીતિ થઈ. એટલે વ્યભિચાર હોવાથી આ હેતુમાં વ્યાપ્તિનો અભાવ જ માનવો પડે. અને તેથી આ ખોટા સ્થાને લક્ષણસમન્વય થાય છે તેથી તે અતિવ્યાપ્તિ ગણાય. તે નિવારવા "પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નાસમાનાધિકરણ" એવો પરિષ્કાર કરવો જ પડે. અને તેનાથી સાધ્યાભાવ જ લક્ષણ ઘટક બની જાય છે. તેથી અતિવ્યાપ્તિ ન આવે. એ વાત પૂર્વે કરી

જ ગયા છીએ. આમ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ એવો હેત્વધિકરણ વૃત્તિ અભાવ લેવાનો એમ ફલિત થયું.

દીધિતિ

"અત્યન્તપદજ્વ, -અત્યન્તાભાવત્વનિરૂપકપ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણ્યસ્ય, -
અત્યન્તાભાવત્વનિરૂપકપ્રતિયોગિતાયાશ્ચ - લાભાય, અન્યથા સર્વસ્યૈવાભાવસ્ય
સ્વસમાનાધિકરણાભાવાન્તરભિન્નત્વાત્તદ્ભેદસ્ય સ્વસ્વરૂપાનતિરિક્તતયા
પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણ્યસ્યૈવ દુર્લભત્વાપત્તેઃ, સર્વેષામેવાભાવાનાં
હેતુસમાનાધિકરણાત્યન્તાભાવત્વનિરૂપકપ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણાભાવાન્તરાત્મકસ્ય સ્વભેદસ્ય
પ્રતિયોગિત્વાદભાવસાધ્યકાવ્યાપ્તેશ્ચેતિ" સમ્પ્રદાયવિદઃ ॥૭॥

જાગદીશી -- નનુ વહ્ન્યાદિભેદમાદાયાવ્યાપ્તે: 'પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણ' પદેનૈવ વારણાદત્યન્તપદં
વ્યર્થમત આહ-*અત્યન્તપદજ્વેતિ* ।

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ મૂલલક્ષણે પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણહેતુસમાનાધિકરણાત્યન્તાભાવ.. ઇત્યાદિ ઉક્તં । તત્ર અત્યન્તપદં
નિષ્પ્રયોજનમ્ । કેવલં અભાવપદમેવ નિવેશ્યં, તેનૈવ લક્ષણસમન્વયસંભવાત્ । ન ચ તથા સતિ અભાવપદેન ભેદોઽપિ
ગ્રહીતું શક્યઃ, તથા ચ પર્વતે વહ્નિભેદસ્ય વિદ્યમાનત્વાત્ તત્રપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસ્ય વહ્નિત્વસ્યૈવ સાધ્યતાવચ્છેદકત્વાત્
અવ્યાપ્તિઃ ભવેત્ ઇતિ વાચ્યમ્ વહ્નિભેદસ્ય સ્વપ્રતિયોગિવહ્નિસમાનાધિકરણત્વેન ન સ લક્ષણઘટકઃ । અતઃઅભાવાન્તરમાદાય
ભવતિ લક્ષણસમન્વયઃ ઇતિ ચેત્ ।

ન, અત્યન્તપદેનાત્ર દ્વે વિવક્ષે કર્તવ્યે । "પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણ..." ઇતિ અસ્ય "અત્યન્તાભાવત્વનિરૂપકપ્રતિયોગિતા-
શ્રયાસમાનાધિકરણઃ ઇતિ અર્થઃ કરણીયઃ" ઇતિ પ્રથમા વિવક્ષા । "તાદૃશાભાવપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદક..." ઇતિ અત્ર
"પ્રતિયોગિતા અત્યન્તાભાવત્વનિરૂપિકા એવ ગ્રાહ્યા" ઇતિ દ્વિતીયા વિવક્ષા ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રશ્નઃ મૂળલક્ષણમાં પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ-હેત્વધિકરણવૃત્તિ-અત્યન્તાભાવ-
પ્રતિયોગિતાનવચ્છેદક... એમ દીધિતિમાં કહ્યું છે. આમાં "અત્યન્ત" પદ ન મુકે તો શું વાંધો?

ઉત્તરઃ તો પછી ધૂમાધિકરણ પર્વતમાં વહ્નિનો ભેદાત્મક અભાવ પણ લઈ શકાય.

પ્રશ્નઃ ન લેવાય. કેમકે તેનો પ્રતિયોગી વહ્નિ પર્વતમાં હોવાથી આ વહ્નિભેદ એ પ્રતિયોગિસમાનાધિકરણ

બની જતા તે ન લેવાય. એટલે બીજા અભાવને લઈને લક્ષણ ઘટી જાય. [ખ્યાલ રાખવો કે "પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ=પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક-અવચ્છિન્નાસમાનાધિકરણ" એ જ અર્થ લેવાનો છે. પણ અહીં ટુંકાણમાં લખવા માટે આ પ્રમાણે લખીએ છીએ.]

ઉત્તર: અત્યન્તપદ બે વસ્તુ સુચવે છે. અહીં (a) હેત્વધિકરણવૃત્તિ અભાવ એ અત્યન્તાભાવત્વનિરૂપક એવા પ્રતિયોગિને અસમાનાધિકરણ લેવાનો. (b) આવા અભાવમાં રહેલી પ્રતિયોગિતા એ અત્યન્તાભાવત્વનિરૂપક જ લેવાની. અને તેવી જ પ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક સાધ્યતાવચ્છેદક બનાવવાનો છે.

જાગદીશી -- અત્યન્તાભાવત્વનિરૂપકં યત્ પ્રતિયોગિત્વં, તદાશ્રયવૈયધિકરણ્યવિવક્ષાયાઃ ફલમાહ-
- *અન્યથેતિ* । તદ્ભેદસ્ય=સ્વસમાનાધિકરણાભાવાન્તરભેદસ્ય । *સ્વ-સ્વરૂપાનતિરિક્તતયેતિ* ।
અનવસ્થાભયેનેત્યાદિઃ । *દુર્લભત્વાપત્તેરિતિ* । હેતુસમાનાધિકરણાભાવમાત્રસ્યૈવ સ્વાત્મકભેદપ્રતિયોગિ,
યદભાવાન્તરં-તત્સમાનાધિકરણત્વાદિતિ ભાવઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: યદિ હિ પ્રથમા વિવક્ષા ન ક્રિયતે । તદા "વસ્તિમાન્ ધૂમાત્" ઇત્યાદૌ કોઽપિ અભાવઃ
સ્વપ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણઃ ન પ્રસિદ્ધ્યતિ । તથા હિ પર્વતે ઘટાભાવો વર્તતે, તત્રૈવ પટાભાવોઽપિ વર્તતે । ઘટાભાવઃ
પટાભાવભેદવાન્ અસ્તિ । અતઃ ઘટાભાવે વર્તમાનઃ પટાભાવભેદઃ લાઘવાત્ ઘટાભાવસ્વરૂપ એવ મન્યતે । અન્યથા યદિ
અભાવે વર્તમાનોઽભાવો ભિન્નો મન્યતે, તદા તુ તત્રાપિ અભાવે અન્યોઽભાવઃ, તત્રાપિ અન્યોઽભાવો... ઇતિ અનવસ્થા
ભવેત્ । અનવસ્થાવારણાય અભાવાધિકરણકોઽભાવઃ સ્વાધિકરણસ્વરૂપ એવ મન્યતે । તથા ચ ઘટાભાવ એવ પટાભાવભેદઃ
ઇતિ કૃત્વા પટાભાવભેદપ્રતિયોગી પટાભાવઃ પર્વતે વર્તતે । અતઃ પર્વતે વર્તમાનો ઘટાભાવઃ સ્વપ્રતિયોગિપટાભાવેન સહ
સમાનાધિકરણ એવ ભવતિ ઇતિ એવંરીત્યા સર્વેષાં અભાવાનાં સ્વપ્રતિયોગિસમાનાધિકરણત્વેન પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણાભાવસ્ય
દુર્લભત્વાપત્તિઃ દુર્વારૈવ । પ્રથમવિવક્ષાયાં સત્યાં તુ નૈષ દોષઃ । યતો ઘટાભાવસ્ય દ્વૌ પ્રતિયોગિનૌ ઘટઃ ઘટાભાવશ્ચ । તત્ર
ઘટોઽત્યન્તાભાવત્વનિરૂપકઃ પટાભાવશ્ચ પટાભાવભેદમાદાય ઘટાભાવપ્રતિયોગી ભવતિ । અતઃ સ ભેદત્વનિરૂપકઃ ।
તસ્માત્ અત્યન્તાભાવત્વનિરૂપકપ્રતિયોગી તુ ઘટઃ એવ ભવતિ । સ ચ પર્વતે નાસ્તિ, અતઃ ઘટાભાવઃ અત્યન્તાભાવત્વ-
નિરૂપકઘટાત્મકપ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણો ભવતિ ઇતિ તમાદાય લક્ષણસમન્વયઃ સંભવતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: અહીં (a) અત્યન્તાભાવત્વનિરૂપકપ્રતિયોગી એટલે અત્યન્તાભાવનિરૂપકપ્રતિયોગિતાનો
આશ્રય. અને તેને અસમાનાધિકરણ એવો અભાવ લેવાનો છે. આમ જો ન કહીએ તો તો પર્વતમાં કોઈપણ
અભાવ એ સ્વપ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ ન જ મળે. કેમકે પર્વતમાં ધારો કે ઘટાભાવ લેવા જાઓ તો એ જ
પર્વતમાં પટાભાવ પણ છે. હવે "ઘટાભાવઃ પટાભાવો ન" એ પ્રતીતિ અનુસારે ઘટાભાવ પટાભાવભેદવાન્ બને
છે. અર્થાત્ ઘટાભાવ એ સ્વસમાનાધિકરણ એવા પટાભાવથી ભિન્ન બને છે. (=ભેદવાળો બને છે) હવે
અભાવમાં રહેલો અભાવ એ અધિકરણાત્મક-અભાવસ્વરૂપ જ માનેલો હોવાથી ઘટાભાવમાં રહેલો પટાભાવભેદ
એ ઘટાભાવરૂપ જ ગણાય. અને એટલે પટાભાવભેદનો પ્રતિયોગી પટાભાવ એ પટાભાવભેદસ્વરૂપ એવા

ઘટાભાવનો પ્રતિયોગી બને. અને આ પટાભાવરૂપ પ્રતિયોગી તો પર્વતમાં છે જ. આમ ઘટાભાવ એ સ્વપ્રતિયોગિ-પટાભાવને સમાનાધિકરણ જ બની જતા તે લક્ષણઘટક જ બને નહિ. આ રીતે કોઈપણ અભાવ લક્ષણઘટક ન બનતા અવ્યાપ્તિ આવે. અહીં અભાવમાં રહેનારા અભાવને જુદો માનીએ તો વળી તેમાં રહેલો અભાવ પણ જુદો... એમ અનવસ્થા ચાલે. તે નિવારવા જ અભાવમાં રહેનાર અભાવ એ અધિકરણાત્મક-અભાવ સ્વરૂપ જ માનેલો છે. ટુંકમાં હેત્વધિકરણવૃત્તિ=હેતુસમાનાધિકરણ એવા તમામે તમામ અભાવો એ સ્વસ્વરૂપ એવા અભાવાન્તરભેદના પ્રતિયોગી અભાવાન્તરને સમાનાધિકરણ જ મળે છે. માટે કોઈપણ અભાવ લક્ષણ ઘટક બની શકશે નહિ.

જાગદીશી -- ન ચ ભાવસ્વરૂપાભાવસ્યૈવ [વહન્યભાવાભાવસ્ય પ્રતિયોગી યો વહન્યભાવઃ - તદસમાનાધિકરણત્વાત્] પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણ્યં' સુલભમિતિ વાચ્યમ્;

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ પ્રથમાં વિવક્ષાં વિનાપિ વહ્નિ-અભાવાભાવો ભવતિ લક્ષણઘટકઃ । યતો વહન્યભાવાભાવો વહ્નિસ્વરૂપઃ । તસ્મિન્ વર્તમાનઃ પટાભાવભેદો ન વહ્નિ-અભાવાભાવસ્વરૂપો ભવતિ । અભાવાધિકરણકસ્યૈવાભાવસ્યાધિકરણાત્મકત્વાત્ । વહ્નિ-અભાવાભાવસ્તુ વહ્નિસ્વરૂપઃ, અતઃ તસ્મિન્ વર્તમાનઃ પટાભાવભેદો ભિન્નઃ એવ । અતઃ વહ્નિ-અભાવાભાવસ્ય પ્રતિયોગી કેવલં વહ્નિ-અભાવ એવ ભવતિ । ન તુ પટાભાવાદિઃ । સ ચ વહ્નિ-અભાવઃ ન પર્વતે વર્તતે । અતઃ વહ્નિ-અભાવાભાવઃ સ્વપ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણઃ પ્રસિદ્ધઃ । તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં વહ્નિ-અભાવત્વં । અનવચ્છેદકં ચ વહ્નિત્વં એવ સાધ્યતાવચ્છેદકં ઇતિ લક્ષણસમન્વયઃ સંભવતિ ઇતિ ચેત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પૂર્વપક્ષઃ પર્વતમાં વહ્નિ-અભાવાભાવ લઈએ. એનો પ્રતિયોગી વહ્નિ-અભાવ તો પર્વતમાં રહેતો જ નથી. અને "વહ્નિ-અભાવાભાવઃ ઘટાભાવભેદવાન્" બને તો પણ વહ્નિ-અભાવાભાવ એ તો વહ્નિ=ભાવપદાર્થ સ્વરૂપ છે. એટલે તેમાં રહેલો ઘટાભાવભેદ એ કંઈ વહ્નિ-અભાવાભાવ સ્વરૂપ ન ગણાય. પણ જુદો જ ગણાય. ભાવવૃત્તિ અભાવ તો ભાવથી જુદો જ માનેલો છે. એટલે ઘટાભાવભેદનો પ્રતિયોગી ઘટાભાવ એ વહ્નિ-અભાવાભાવનો પ્રતિયોગી નથી જ બનતો. આમ આ વહ્નિ-અભાવાભાવનો પ્રતિયોગી માત્ર વહ્નિ-અભાવ જ બનશે. અને તેને અસમાનાધિકરણ તો આ વહ્નિ-અભાવાભાવ છે જ. માટે એ જ લક્ષણઘટક બની શકશે.

જાગદીશી -- તસ્યાપિ સ્વસમાનાધિકરણાભાવા[ડન્તર]ભિન્નત્વાત્ અભાવમાત્રાધિકરણક ઇવ અભાવમાત્રપ્રતિયોગિ-કોડપિ વિશિષ્ટાભાવાદ્યનાત્મકોડભાવોડધિકરણભિન્નો નેષ્યતે, લાઘવાત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: ન, વહન્યભાવાભાવઃ સ્વસમાનાધિકરણપટાભાવભેદવાન્ તુ અસ્તિ એવ । સ ચ ભેદઃ વહન્યભાવાભાવસ્વરૂપ એવ સ્વીકાર્યઃ । યથા અભાવમાત્રાધિકરણકોડભાવઃ અધિકરણરૂપો મન્યતે, તથૈવાભાવમાત્રપ્રતિયોગિકો

વિશિષ્ટાભાવભિન્નોઽભાવોઽપિ સ્વાધિકરણસ્વરૂપ એવ મન્યતે, લાઘવાત્ । તથા ચ પટાભાવભેદસ્ય અભાવમાત્રપ્રતિયોગિકત્વાત્ પટાભાવભેદો વહ્ન્યભાવાભાવે વહ્નિસ્વરૂપે વર્તમાનોઽપિ વહ્નિ-અભાવાભાવસ્વરૂપ એવ કલ્પ્યતે । તસ્ય ભિન્નત્વેઽઙ્ગીક્રિયમાણે અનન્તાનામભાવાનાં કલ્પના કર્તવ્યા ભવેત્ । તથા ચ ગૌરવમેવ ભવેત્ । એવં ચ વહ્ન્યભાવાભાવપ્રતિયોગી પટાભાવોઽપિ ભવતિ । સ ચ પર્વતે વર્તતે । અતઃ વહ્ન્યભાવાભાવોઽપિ ન સ્વપ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણઃ ।ત્યતઃ પ્રથમા વિવક્ષા સમાદરણીયૈવ । જાગદીશીગ્રન્થસ્યાર્થઃ--"તસ્યાપિ=વહ્ન્યભાવાભાવસ્યાપિ સ્વસમાનાધિકરણો યોઽભાવઃ=પટાભાવઃ, તદ્ભિન્નત્વાત્ ।

નનુ "વિશિષ્ટાભાવભિન્નોઽભાવમાત્રપ્રતિયોગિકોઽભાવઃ અધિકરણસ્વરૂપો મન્યતે" ઇતિ ઉક્તં । તત્ર વિશિષ્ટાભાવભિન્નપદં કિમર્થં । અનેન તુ એતદેવ જ્ઞાયતે યત્ "વિશિષ્ટાભાવાત્મકો યોઽભાવમાત્રપ્રતિયોગિકોઽભાવો ભવતિ । સ અધિકરણસ્વરૂપો ન મન્તવ્ય" ઇતિ કિમર્થં વિશિષ્ટાભાવોઽભાવમાત્રપ્રતિયોગિકોઽભાવઃ અધિકરણસ્વરૂપો ન મન્યતે? ઇતિ ચેત્ અત્રોચ્યતે । યદિ હિ વિશિષ્ટાભાવોઽભાવમાત્રપ્રતિયોગિકોઽભાવોઽધિકરણસ્વરૂપો મન્યતે, તદા તુ લક્ષણેઽત્યન્તપદનિવેશેઽપિ સતિ કોઽપિ અભાવો લક્ષણઘટકો ન ભવેત્ । તથાહિ-યદિ પર્વતે ઘટાભાવો ગૃહ્યતે, તદા સ ઘટાભાવે ગગનં ન વિદ્યતે અર્થાત્ ઘટાભાવે ગગનાભાવોઽસ્તિ । કિન્તુ સ ગગનાભાવો ઘટાભાવભેદવાન્ અસ્તિ । અતો ઘટાભાવે ગગનાભાવસ્ય વિદ્યમાનત્વેઽપિ ઘટાભાવે ઘટાભાવભેદવિશિષ્ટો ગગનાભાવો ન વિદ્યતે । ઘટાભાવે ઘટાભાવભેદાત્મકવિશેષણસ્યાસત્વાત્ ભેદવિશિષ્ટો ગગનાભાવોઽપિ ઘટાભાવે ન ભવતિ । એવં ચ ઘટાભાવઃ ઘટાભાવભેદવિશિષ્ટગગનાભાવાભાવવાન્ ઇતિ સ્થિતમ્ । તાદૃશવિશિષ્ટગગનાભાવાભાવઃ તાદૃશવિશિષ્ટગગનાભાવમાત્રપ્રતિયોગિક એવ । તથા ચ સ ગગનાભાવાભાવઃ ઘટાભાવાત્મકાધિકરણસ્વરૂપઃ મન્તવ્યઃ । એવં ચ ઘટાભાવભેદવિશિષ્ટગગનાભાવાભાવપ્રતિયોગી તાદૃશવિશિષ્ટગગનાભાવઃ ઘટાભાવપ્રતિયોગી અપિ ભવત્યેવ । તાદૃશવિશિષ્ટગગનાભાવશ્ચ પર્વતે વર્તતે । સ ચ વિશિષ્ટગગનાભાવઃ વિશિષ્ટગગનાભાવાભાવનિષ્ઠાત્યન્તાભાવત્વનિરૂપકોઽપિ અસ્તિ । એવં ચ ઘટાભાવઃ અત્યન્તાભાવત્વનિરૂપકવિશિષ્ટગગનાભાવાત્મકપ્રતિયોગિસમાનાધિકરણ એવ ઇતિ ઘટાભાવોઽપિ લક્ષણઘટકો ન ભવેત્ । તથા ચ વિશિષ્ટાભાવાત્મકો અભાવમાત્રપ્રતિયોગિકોઽભાવો યદિ અધિકરણસ્વરૂપો મન્યતે, તદા તુ પ્રથમવિવક્ષાયાં અત્યન્તપદપ્રતિપાદિતાયાં સત્યામપિ અવ્યાપ્ત્યાદિદોષો ભવેદેવ । તસ્માત્ વિશિષ્ટાભાવાત્મકોઽભાવમાત્રપ્રતિયોગિકોઽભાવો ન અધિકરણસ્વરૂપો મન્તવ્યઃ ઇતિ એતદ્જ્ઞાપનાર્થમેવ જાગદીશ્યાં "વિશિષ્ટાભાવાનાત્મકો" ઇતિ પદં નિવિષ્ટં ।

ચન્દ્રશેખરીયા: ઉત્તરપક્ષ: જેમ "અભાવ એ જ માત્ર અધિકરણ છે જેનું" એવો પટાભાવાદિવૃત્તિ ઘટાભાવ એ પટાભાવ=અધિકરણ સ્વરૂપ મનાય છે. તેમ "અભાવ એ જ માત્ર પ્રતિયોગી છે. જેનો" એવો વિશિષ્ટાભાવભિન્ન અભાવ પણ અધિકરણ સ્વરૂપ જ મનાય છે. એમાં લાઘવ છે. વહ્નિમાં પટાભાવભેદ રહે છે. એનો પ્રતિયોગી માત્ર પટાભાવ જ છે. એટલે આ અભાવ એ અભાવમાત્રપ્રતિયોગિક જ ગણાય. એટલે આ પટાભાવભેદ એ સ્વાધિકરણ એવા વહ્નિસ્વરૂપ જ =વહ્નિ-અભાવાભાવ સ્વરૂપ જ મનાય છે. એટલે વહ્નિ-અભાવાભાવમાં રહેનારો પટાભાવભેદ એ વહ્નિસ્વરૂપ=વહ્નિ-અભાવાભાવ સ્વરૂપ જ છે. અને તેથી પટાભાવભેદનો પ્રતિયોગી પટાભાવ એ વહ્નિ-અભાવાભાવનો પ્રતિયોગી પણ ગણાય. એટલે અહીં એ જ પટાભાવ એ પર્વતમાં છે. માટે

વસ્તિ-અભાવાભાવ એ પણ સ્વપ્રતિયોગિપટાભાવ સમાનાધિકરણ બની જતા તે અભાવ પણ લક્ષણઘટક ન બની શકે અને તેથી અવ્યાપ્તિ આવે.

પ્રશ્ન: અહીં તમે અભાવમાત્ર પ્રતિયોગિક અભાવને પણ અધિકરણસ્વરૂપ માન્યો. પણ એ અભાવ વિશિષ્ટાભાવરૂપ ન હોવો જોઈએ. એમ કેમ કહો છો?

ઉત્તર: જો અભાવમાત્રપ્રતિયોગિક વિશિષ્ટાભાવને પણ અધિકરણસ્વરૂપ માનીએ તો તો પછી "અત્યન્ત"પદ લક્ષણમાં મુક્યા પછી ય વાંધો આવે. તે આ પ્રમાણે "વસ્તિમાન્ ધૂમાત્" એમાં ઘટાભાવને લક્ષણઘટક બનાવશું. તેના પ્રતિયોગી તરીકે ઘટ+પટાભાવ પણ બને છે. પણ પટાભાવ એ તો પટાભાવભેદરૂપ ઘટાભાવનો નિરૂપક છે. અર્થાત્ તે અત્યન્તાભાવત્વનિરૂપક નથી. પણ ભેદનિરૂપક છે. એટલે તે પ્રતિયોગીની વિચારણા જ નથી કરવાની. ઘટ એ અત્યન્તાભાવત્વનિરૂપક છે. અને એ તો પર્વતમાં ન રહેતો હોવાથી આ ઘટાભાવ એ લક્ષણઘટક બની શકે પણ હવે વિશિષ્ટાભાવરૂપ એવા અભાવમાત્રપ્રતિયોગિક-અભાવને અધિકરણ સ્વરૂપ માનીએ તો વાંધો આવે. ઘટાભાવમાં ગગન ન રહેતું હોવાથી ઘટાભાવ ગગનાભાવવાનું છે. હવે એ "ગગનાભાવો ઘટાભાવ: ન" એમ કહી શકાતું હોવાથી એ ગગનાભાવ એ ઘટાભાવભેદવિશિષ્ટ છે. હવે ઘટાભાવમાં ગગનાભાવ રહેતો હોવા છતાં ઘટાભાવભેદવિશિષ્ટ એવો ગગનાભાવ ન રહે. કેમકે ઘટાભાવમાં ઘટાભાવભેદ રહેતો નથી. એટલે "ઘટાભાવ: ઘટાભાવભેદવિશિષ્ટગગનાભાવસ્ય અભાવવાન્" બને. હવે આ વિશિષ્ટગગનાભાવાભાવ એ અભાવમાત્રપ્રતિયોગિક હોવાથી તે સ્વાધિકરણ=ઘટાભાવ સ્વરૂપ માનીએ તો આ વિશિષ્ટગગનાભાવાભાવનો પ્રતિયોગી વિશિષ્ટગગનાભાવ એ ઘટાભાવનો પ્રતિયોગી પણ ગણાય. અને આ વિ.ગગનાભાવ તો પર્વતમાં રહેલો જ છે. વળી આ વિ.ગગનાભાવ એ વિ.ગગનાભાવાભાવનિષ્ઠ અત્યન્તાભાવત્વનો નિરૂપક એવો જ પ્રતિયોગી છે. અને ઘટાભાવ આવા પ્રતિયોગીને સમાનાધિકરણ બની જતાં હવે તો ઘટાભાવ પણ અત્યન્તાભાવત્વનિરૂપકપ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ ન બનતા અવ્યાપ્તિ આવી રહે. આથી જ વિશિષ્ટાભાવને "એ અભાવમાત્રપ્રતિયોગિક હોય" તો પણ અધિકરણ સ્વરૂપ માનવાનો નથી. અને એટલે આવો વિશિષ્ટગગનાભાવાભાવ એ સ્વાધિકરણ એવા ઘટાભાવથી જુદો જ માનવાનો રહેશે. અને તેથી ઘટાભાવના પ્રતિયોગી તરીકે ઘટ જ અત્યન્તાભાવત્વનિરૂપક બનવાથી એ જ પ્રતિયોગી લેવાય. અને તેને અસમાનાધિકરણ એવો પર્વતવૃત્તિ-ઘટાભાવ છે જ. એટલે કોઈ દોષ ન આવે.

પ્રશ્ન: આનો અર્થ એમ કે અત્યન્ત પદ ન લખીએ તો તમામ અભાવો સ્વપ્રતિયોગિસમાનાધિકરણ જ બનવાના. અને તો પછી "સ્વપ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ-અભાવ અસંભવિત છે" એમ કહેવાને બદલે "દુર્લભ છે." એમ શા માટે કહ્યું?

જાગદીશી -- અગ્રે વિવક્ષણીયસ્ય સાધ્યતાઘટકસમ્બન્ધેન પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણ્યસ્ય 'વસ્તિમાન્ ધૂમાદિ'ત્યાદૌ ઘટાદ્યભાવે સત્વાન્ન સર્વત્રાપ્રસિદ્ધિઃ । કિન્તુ સ્વરૂપસમ્બન્ધેનાભાવસ્ય સાધ્યતાયામેવેતિ સૂચયિતુમપ્રસિદ્ધિમપહાય 'દુર્લભત્વ'મુક્તમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ યદિ અત્યન્તપદાનુપાદાને સર્વેષામેવાભાવાનાં સ્વસમાનાધિકરણાભાવાન્તરાત્મકસ્વ પ્રતિયોગિસમાનાધિકરણત્વાત્ પ્રતિયાગ્યસમાનાધિકરણાભાવમાત્રસ્ય અપ્રસિદ્ધત્વાત્ દીધિતૌ "તાદૃશાસમાનાધિકરણ્યસ્ય અસંભવાપત્તે:" इत्येव वक्तुमुचितं । कथं "दुर्लभत्वापत्ते:" इति उक्तम् इति चेत् सन्त्यं इह यावत् यत् निरूपणं कृतं, तदनुसारेण तु अभावमात्रे एव प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वस्य असंभव एव । किन्तु अत्रैव ग्रन्थे अग्रे "साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वं=साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणं यत्, तस्मिन् अवृत्तित्वरूपम् ग्राह्यम्" इति वक्ष्यते । तदनुसारेण तु भावसाध्यके **वह्निमान् धूमात्** इत्यादौ घटाभाव एव प्रतियोग्यसमानाधिकरणः प्रसिद्ध्यति । तथाहि घटाभावस्य द्वौ प्रतियोगिनौ घटः पटाभावश्च । साध्यतावच्छेदकसंयोगसम्बन्धेन पर्वते घटो न विद्यते । पटाभावोऽपि च न विद्यते । पटाभावस्य संयोगेन वृत्तिताया एव अप्रसिद्धत्वात् । एवं च घटाभाव एव साध्यतावच्छेदकसंयोगसम्बन्धेन स्वप्रतियोगिघटाधिकरणावृत्तिः पर्वतवृत्तिः भवति इति न तत्राव्याप्तिः । एवं चात्र प्रतियोग्यसमानाधिकरण्यस्य प्रसिद्धि-संभवात् दीधितौ तस्यासंभवो नोक्तः, किन्तु दुर्लभत्वं उक्तं । तस्य दुर्लभत्वं च स्वरूपसम्बन्धेन अभावसाध्यकस्थले भवति । यथा **"धूमाभाववान् वह्नि-अभावात्"** इति अत्र वह्नि-अभावाधिकरणे सरसि घटाभावो विद्यते । किन्तु तस्य प्रतियोगी पटाभावः साध्यतावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धेन सरसि विद्यते । अतोऽत्र घटाभावोऽपि न स्वप्रतियोग्य-समानाधिकरणः प्रसिद्ध्यति इति अत्रैव प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वस्य दुर्लभत्वं भवतीति भावः । तत्र च अत्यन्तपदस्य प्रथमां विवक्षां आदाय भवति लक्षणसमन्वयः । तथाहि- गगनत्वाभावस्य प्रतियोगी गगनत्वं पटाभावादिश्च । पटाभावश्च पटाभावभेदमादायैव गगनत्वाभावप्रतियोगी भवति । अतः स अत्यन्ताभावत्वनिरूपको नास्ति । किन्तु गगनत्वमेवात्यन्ताभावत्वनिरूपकं । साध्यतावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धेन गगनत्वाधिकरणे गगनेऽवर्तमानो सरसि वर्तमानः गगनत्वाभावः प्रसिद्ध्यति इति तमादाय लक्षणसमन्वयो भवति ।

ચન્દ્રશેખરીયા: ઉત્તર: આગળ કહેવાના છે કે "સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધેન સ્વપ્રતિયોગિ-અધિકરણ જ બને તેમાં અવૃત્તિ એવો અભાવ લેવો." હવે આ વિવક્ષા પ્રમાણે **વહ્નિમાન્ ધૂમાત્** ઇત્યાદિ સ્થલે તો ઘટાભાવના પ્રતિયોગી ઘટ+પટાભાવાદિભેદ બને. પણ સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગથી તો ઘટ જ રહે છે પટાભાવાદિ નહિ. અને તેથી સંયોગથી ઘટાધિકરણ ભૂતલ બને. અને તેમાં અવૃત્તિ એવો પર્વતવૃત્તિ-ઘટાભાવ લઈ શકાતા ત્યાં "અત્યન્ત"પદ વિના પણ લક્ષણ સમન્વય થઈ શકે છે. એટલે અસંભવ દોષ ન આવે. પણ **"ધૂમાભાવવાન્ વહ્નિ-અભાવાત્"** આવા સ્વરૂપસંબંધથી જ્યાં સાધ્ય હોય તેવા સ્થલે તો ઘટાભાવનો પ્રતિયોગી ઘટ+પટાભાવમાંથી પટાભાવ એ સ્વરૂપથી સરોવરમાં રહે છે એટલે ઘટાભાવ એ સ્વપ્રતિયોગિસમાનાધિકરણ=સાધ્યતાવચ્છેદક-સ્વરૂપસંબંધથી સ્વપ્રતિયોગિપટાભાવાધિકરણ બનેલા એવા સરોવરમાં વૃત્તિ છે. એટલે ત્યાં આવા કોઈ અભાવો લક્ષણ ઘટક ન બનતા આવા સ્થલે અવ્યાપ્તિ આવે. આમ સ્વરૂપસંબંધ જ્યાં સાધ્યતાવચ્છેદક હોય ત્યાં જ પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ-અભાવ પ્રસિદ્ધ બનતો હોવાથી અસંભવ દોષ ન કહેતાં દુર્લભત્વ=અવ્યાપ્તિ દોષની વિવક્ષા કરી છે. જો કે આ વાત આગળ કરવાના છે. છતાં અહીં કાળજી રાખી છે. આમ અત્યન્તપદની પહેલી વિવક્ષા ["અત્યન્તાભાવત્વનિરૂપક પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ"] લેવાથી એ લાભ થયો કે **વહ્નિમાન્ ધૂમાત્** વિગેરેમાં અવ્યાપ્તિ ન આવે. ત્યાં પર્વતમાં ઘટાભાવ રહેલો છે તેનો પ્રતિયોગી ઘટ+પટાભાવ ભલે બને.

પણ પટાભાવ એ તો પટાભાવભેદત્વનિરૂપક છે. અત્યન્તાભાવત્વનિરૂપક નથી. અત્યન્તાભાવત્વનિરૂપક તો ઘટ પ્રતિયોગી જ છે. અને તે તો પર્વતમાં સંયોગથી ન હોવાથી આ ઘટાભાવ એ સ્વપ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ મળી જતાં કોઈ વાંધો ન આવે. ધૂમાભાવવાનું વસ્તિ-અભાવાત્ માં ગગનત્વાભાવ લેવાય. વસ્તિ-અભાવાધિકરણ-સરોવરમાં ગગનત્વ-અભાવ છે. આ અભાવના પ્રતિયોગી ગગનત્વ+પટાભાવાદિ પણ બને. કેમકે ગગનત્વાભાવ એ પટાભાવભેદાદિસ્વરૂપ છે એ આગળ જોઈ ગયા છીએ. આમ અહીં ગગનત્વ+પટાભાવાદિ પ્રતિયોગી છે. પણ પટાભાવાદિ તો પટાભાવભેદત્વનિરૂપક હોવાથી તે લેવાના નથી. ગગનત્વ એ અત્યન્તાભાવત્વનિરૂપક છે. તેથી તે લેવાય. અને તે ગગનત્વ એ સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધથી તો સરોવરમાં રહેતું જ નથી. એટલે સરોવરવૃત્તિ-ગગનત્વાભાવ એ અત્યન્તાભાવત્વનિરૂપક- પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ મળી જાય. આમ અહીં પણ વાંધો ન આવે.

જાગદીશી -- 'અત્યન્તાભાવત્વનિરૂપકપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકત્વ'વિવક્ષાયાઃ ફલમાહ-*સર્વેષામેવેતિ* ।
ભાવભેદસ્યા-તિરિક્તતાસ્વીકારાદાહ-*અભાવસાધ્યકેતિ* ।

તથા ચ 'ઘટભિન્નં પટત્વાદિ'ત્યાદૌ પટત્વસમાનાધિકરણસ્ય નિરુક્તપ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણગોત્વપ્રકારક- પ્રમાવિશેષ્યત્વાદ્યભાવસ્ય ઘટભેદભિન્નત્વાત્ -તાદૃશભેદસ્ય ચ ગોત્વપ્રકારકપ્રમાવિશેષ્યત્વાદ્યભાવસ્વરૂપ- ત્વાત્તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકમેવ ઘટભેદત્વમિત્યવ્યાપ્તિરિતિ ભાવઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ એવં તાવત્ અત્યન્તપદસ્ય પ્રથમવિવક્ષાયાઃ ફલમુક્તમ્ । અધુના દ્વિતીયવિવક્ષાયાઃ ફલમ્ કથ્યતે ।
 યદિ હિ દ્વિતીયા વિવક્ષા ન ક્રિયતે, તદા ઘટભિન્નં પટત્વાત્ ઇત્યાદૌ અવ્યાપ્તિર્ભવેત્ । અત્ર પટત્વાધિકરણ- ગોત્વપ્રકારકપ્રમાવિશેષ્યતાઽભાવોઽસ્તિ । સ ચ અત્યન્તાભાવત્વનિરૂપકસ્વપ્રતિયોગિતાદૃશવિશેષ્યતાઽસમાનાધિકરણોઽપિ ભવતિ, પટે તાદૃશવિશેષ્યતાયાઃ અભાવાત્ । અતઃ તાદૃશવિશેષ્યતાઽભાવો લક્ષણઘટકઃ । સ ચ અભાવો ઘટભેદભિન્નઃ, અર્થાત્ ઘટભેદભેદવાન્ । તથા ચ તાદૃશવિશેષ્યતાઽભાવે વર્તમાનો ઘટભેદભેદઃ અભાવાધિકરણકત્વાત્ તાદૃશવિશેષ્યતાઽભાવરૂપ- એવ । તથા ચ લક્ષણઘટકસ્ય તાદૃશવિશેષ્યતાઽભાવસ્ય પ્રતિયોગી ઘટભેદોઽપિ ભવતિ । તન્નિષ્ટાયાઃ પ્રતિયોગિતાયા- અવચ્છેદકં ઘટભેદત્વમેવ સાધ્યતાવચ્છેદકમ્ ઇતિ અવ્યાપ્તિઃ ભવેત્ । અત્યન્તપદસ્ય દ્વિતીયા વિવક્ષા યદિ સમાગ્રીયતે, તદા તુ ન એષઃ દોષઃ । યતઃ તાદૃશવિશેષ્યતાઽભાવસ્ય ઘટભેદભેદસ્વરૂપસ્ય ઘટભેદનિષ્ઠા પ્રતિયોગિતા ઘટભેદભેદત્વનિરૂપિકા- ન તુ અત્યન્તાભાવત્વનિરૂપિકા । અતઃ સા ન ગૃહ્યતે । કિન્તુ તાદૃશવિશેષ્યતાઽભાવસ્ય વિશેષ્યતાત્મકપ્રતિયોગિનિષ્ઠા પ્રતિયોગિતા અત્યન્તાભાવત્વનિરૂપિકા । અતઃ સૈવ ગૃહ્યતે । તદનવચ્છેદકં ઘટભેદત્વં ઇતિ લક્ષણઘટનાત્ નાવ્યાપ્તિઃ ભવતિ । તાદૃશવિશેષ્યતાઽભાવે ઘટભેદસ્ય વર્તમાનત્વાત્ તાદૃશવિશેષ્યતાઽભાવે ઘટભેદાભાવો ન વર્તતે એવ । અતઃ તાદૃશવિશેષ્યતાઽભાવો ન ઘટભેદાભાવરૂપો ભવતિ । અતઃ અત્યન્તાભાવત્વનિરૂપકો ઘટભેદાભાવપ્રતિયોગી ઘટભેદો ન તાદૃશવિશેષ્યતાઽભાવપ્રતિયોગી ભવતિ ઇતિ ન કોઽપિ દોષઃ ઇતિ ભાવઃ । એવં ચ ઉક્તવિવક્ષાદ્વયં વિના તત્ર તત્ર દોષો

भवति अतस्तद्वारणाय उक्तविवक्षाद्वयसूचकं अत्यन्तपदं निवेश्यमेव ।

ननु द्वितीयविवक्षाऽभावेऽभावसाध्यकस्थले एव अव्याप्तिः कथं दर्शिता? भावसाध्यकस्थले किमव्याप्तिर्न भवति? भवत्येव तथाहि-**वह्निमान् धूमात्** इत्यादौ प्रथमविवक्षानुसारेण घटाभावो लक्षणघटको भवति । तत्र वह्निभेदो वर्तते । स च वह्निभेदो अभावाधिकरणकोऽस्ति इत्यतो वह्निभेदो घटाभावरूप एव । तथा च लक्षणघटको यो घटाभावः वह्निभेदस्वरूपः, तस्य प्रतियोगी घटवत् वह्निरपि भवति । तत्र वह्निनिष्ठप्रतियोगितायाः अवच्छेदकं वह्नित्वं इति भवति अव्याप्तिः द्वितीयविवक्षाऽस्वीकारे । तत्स्वीकारे तु वह्नेः भेदत्वनिरूपकत्वात् न स गृह्यते । किन्तु अत्यन्ताभावत्वनिरूपको घट एव प्रतियोगित्वेन गृह्यते । तन्निष्ठप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वं इति भवति लक्षणसमन्वयः इति चेत् ।

न, नहि अभावाधिकरणकाः सर्वेऽभावाः अधिकरणस्वरूपाः स्वीक्रियन्ते । भावभेदस्य अभावाधिकरणकस्यापि अधिकरणभिन्नत्वेनैव स्वीकारात् । तथा च घटाभावनिष्ठो वह्निभेदो न घटाभावस्वरूपः । अतः घटाभावप्रतियोगी वह्निः न भवति, किन्तु घटः एव इति द्वितीयविवक्षां विनापि लक्षणघटनात् न द्वितीयविवक्षां विना भावसाध्यकेऽव्याप्तिः संभवति । तस्मात् अभावसाध्यके एव द्वितीयविवक्षां विना अव्याप्तिः प्रदर्शिता इति ध्येयम् ।

ननु घटाभावप्रतियोगी वह्निरपि भवति । स चात्यन्ताभावत्वनिरूपकोऽपि अस्ति । अतः द्वितीयविवक्षासमादरणेऽपि अव्याप्तिः भवति इति चेत् अत्रास्माकमयमभिप्रायः यदुत यथा भावभेदोऽभावाधिकरणकोऽपि नाधिकरणस्वरूपः स्वीक्रियते । तथैव भावाभावोऽपि अभावाधिकरणकोऽपि नाधिकरणस्वरूपः स्वीकार्यः, किन्तु भिन्न एव । तथा च वह्नि-अभावस्य भावाभावस्वरूपत्वात् वह्नि-अभावो घटाभावाधिकरणकोऽपि न घटाभावस्वरूपः, किन्तु भिन्नः । तथा च घटाभावप्रतियोगी वह्निः न भवति । अत्यन्तपदस्य प्रथमविवक्षायामपि इदं समाधानं स्वयमेव परिभावेनीयम् । एषा तावत् अस्माकं उत्प्रेक्षा । तत्त्वं तु नैयायिकधुरन्धराः विदन्ति । अत्र बहु वक्तव्यं तत्तु विस्तरभयात् नोच्यते । एष सर्वोऽपि साम्प्रदायिकानां अभिप्रायः ।

ચન્દ્રશેખરીયા: "અત્યન્ત" પદનું બીજું પ્રયોજન છે--"તાદૃશ-અભાવની અત્યન્તાભાવત્વનિરૂપકપ્રતિયોગતા જ લેવાની અને તેનો જ અનવચ્છેદક સા.અવ. લેવાનો." જો આ ન લો તો લક્ષણ ઘટક તરીકે ઘટાભાવ તો મળી જાય પણ ધૂમાભાવવાનું વહ્નિ-અભાવાત્ આવા સ્થલે અવ્યાપ્તિ આવે. તે આ પ્રમાણે--"ઘટાભાવઃ ધૂમાભાવો ન" એ પ્રતીતિ પ્રમાણે ઘટાભાવ એ ધૂમાભાવભેદવાળો બન્યો. અને અભાવાધિકરણક અભાવ અધિકરણાત્મક-અભાવ સ્વરૂપ જ હોવાથી અહીં ઘટાભાવ+ધૂમાભાવભેદ એ એક જ બનશે. અહીં ઘટાભાવ એ અત્યન્તાભાવત્વનિરૂપકસ્વપ્રતિયોગિઘટાસમાનાધિકરણ જ છે. કેમકે સરોવરમાં=હેત્વધિકરણમાં ઘટ નથી. હવે આ ઘટાભાવ એ ધૂમાભાવભેદ સ્વરૂપ છે. એટલે ઘટાભાવની પ્રતિયોગિતા ધૂમાભાવમાં આવી. અને એ પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક ધૂમાભાવત્વ બની જતા અવ્યાપ્તિ આવે. પણ બીજી વિવક્ષા લેવાથી વાંધો ન આવે. કેમકે ભલે ઘટાભાવ લક્ષણઘટક બન્યો. પણ તેનો ધૂમાભાવરૂપ પ્રતિયોગીતો ભેદત્વનિરૂપક છે માટે તે ન લેવાય. પરંતુ અત્યન્તાભાવત્વનિરૂપક ઘટ જ લેવાય. અને તેની પ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક સાધ્યતાવચ્છેદક

ધૂમાભાવત્વ મળી જતા અવ્યાપ્તિ ન આવે.

જાગદીશીમાં બીજું દૃષ્ટાન્ત બતાવે છે—"ઘટભેદવાન્ પટત્વાત્" અહીં ગોત્વપ્રકારકપ્રમાવિશેષ્યતા ગાયમાં જ આવવાની હોવાથી એનો અભાવ પટત્વાધિકરણ=પટમાં મળે. અને આ સાધ્યતાવચ્છેદકસ્વરૂપસંબંધથી તાદૃશવિશેષ્યતા એ પટમાં ન રહેતી હોવાથી આ તા.વિશેષ્યતા-અભાવ એ સ્વપ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ પણ બને છે. હવે આ તા.વિશેષ્યતા-અભાવ એ ઘટભેદ રૂપ નથી. અર્થાત્ ઘટભેદભિન્ન=ઘટભેદભેદવાન્ છે. હવે ઘટભેદભેદ એ તા.વિશેષ્ય-અભાવમાં રહેતો હોવાથી અભાવાધિકરણક અભાવ અધિકરણ રૂપ માનેલ હોવાથી આ તા.વિશેષ્યતાઅભાવ એ ઘટભેદભેદરૂપ જ બની ગયો. એટલે આ તા.વિશેષ્યતા-અભાવની પ્રતિયોગિતા ઘટભેદમાં પણ આવશે. અને તે પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક ઘટભેદત્વ એ જ સાધ્યતાવચ્છેદક હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવે. પણ બીજી વિવક્ષા પ્રમાણે આ દોષ ન આવે. કેમકે અહીં ઘટભેદનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા એ તો ઘટભેદભેદત્વનિરૂપક છે. માટે તે ન લેવાય. એટલે આ તા.વિશેષ્યતા-અભાવની અત્યન્તાભાવત્વનિરૂપક એવી તા.વિશેષ્યતાનિષ્ઠ પ્રતિયોગિતા લેવાય અને તેનો અનવચ્છેદક એ જ સાધ્યતાવચ્છેદક બનવાથી લક્ષણ ઘટી જાય છે.

પ્રશ્ન: બીજી વિવક્ષા ન લઈએ તો અભાવસાધ્યકસ્થલે જ અવ્યાપ્તિ કેમ આવી? ભાવસાધ્યકસ્થલે અવ્યાપ્તિ ન આવે?

ઉત્તર: વસ્તિમાન ધૂમાત્ માં નિરુક્તપદ્ધતિથી ઘટાભાવ તો લક્ષણઘટક બની જાય. અને તેમાં વસ્તિભેદ પણ રહે. પણ વસ્તિભેદ એ ભાવપદાર્થના ભેદ સ્વરૂપ છે. અને ભાવભેદને અધિકરણ સ્વરૂપ નથી માન્યો. પરંતુ અભાવના ભેદને જ અધિકરણ સ્વરૂપ માનેલો છે. માટે જ અભાવસાધ્યક સ્થલે અવ્યાપ્તિ આવી. અહીં જ તાદૃશવિશેષ્યતા-અભાવ લક્ષણઘટક બન્યો. તેમાં ઘટભેદ રહેતો હોવાથી ઘટભેદાત્યન્તાભાવ નથી મળતો. પણ તા.વિશેષ્યતા-અભાવ એ ઘટભેદ રૂપ ન હોવાથી તે તા.વિશેષ્યતાઅભાવમાં ઘટભેદભેદ જ મળે છે. જો ઘટભેદ-અત્યન્તાભાવ મળતો હોત તો તો પાછી અવ્યાપ્તિ આવત જ. એ સ્વયં વિચારી લેવું.

આમ અત્યાર સુધીનો લક્ષણાકાર આ પ્રમાણે બનશે.

પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નો-અત્યન્તાભાવત્વનિરૂપકો યઃ પ્રતિયોગી, તત્પ્રતિયોગિનઃ અધિકરણીભૂતે અવર્તમાનઃ હેત્વધિકરણે વર્તમાનઃ યઃ પ્રતિયોગિ-અભાવઃ, તસ્ય અત્યન્તાભાવત્વનિરૂપિકાયાઃ પ્રતિયોગિતાયાઃ અનવચ્છેદકં એવ સાધ્યતાવચ્છેદકં...

આમ અત્યન્તપદ્ધતિ અત્યન્તાભાવત્વનિરૂપકપ્રતિયોગિતા લેવાની અને લક્ષણઘટક બની ચુકેલા અભાવની અત્યન્તાભાવત્વનિરૂપકપ્રતિયોગિતા લેવાની વિવક્ષા કરવાથી ઉપર્યુક્ત આપત્તિઓ નીકળી જાય છે. આમ તો લક્ષણઘટક બનેલા ઘટાભાવમાં વસ્તિ ન રહેતો હોવાથી વસ્તિ-અભાવ રહે છે. અને એ વસ્તિ-અભાવ એ ઘટાભાવાધિકરણક બનવાથી ઘટાભાવસ્વરૂપ જ મનાય. અને તેથી અત્યન્તાભાવત્વનિરૂપક વસ્તિ એ જ વસ્તિ-અભાવ=ઘટાભાવનો પ્રતિયોગી બની જાય. અને તેની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક વસ્તિત્વ બનતા વાંધો આવે. અવ્યાપ્તિ આવે. પણ જેમ ભાવભેદ એ અભાવાધિકરણક હોય તો પણ જુદો માનેલો છે તેમ ભાવાભાવ પણ અભાવાધિકરણક હોય તો ય જુદો જ માનવો. એટલે વસ્તિ-અભાવ એ ભાવાભાવરૂપ હોવાથી તે

ઘટાભાવરૂપ=અધિકરણરૂપ ન બને. માટે અવ્યાપ્તિ ન આવે.

**જાગદીશી -- 'સમ્પ્રદાય'ઇત્યસ્વરસ:-તદ્વીજન્તૂક્તવિવક્ષાયમપિ સર્વેષાં હેતુસમાનાધિકરણાત્યન્તા-
ભાવાનામત્યન્તા-ભાવત્વનિરૂપકેણ-પૂર્વક્ષણાદિવૃત્તિત્વવિશિષ્ટસ્વાભાવાત્મકેન પ્રતિયોગિનાસમં
સામાનાધિકરણ્યાદભાવ-સાધ્યકાવ્યાપ્તેસ્તાદવસ્થ્યં-**

ચન્દ્રશેખરીયા: જાગદીશ્યાં પ્રતિપાદયતિ જગદીશઃ યદુત-દીધિતિકારસ્ય સામ્પ્રદાયિકમતેઽસ્વરસોઽસ્તિ । તત્કારણં
તુ ઇવં યત્ અત્યન્તપદપ્રતિપાદિત-વિવક્ષાદ્વયસ્વીકારેઽપિ ન અભાવસાધ્યકે સ્થલે કોઽપિ અભાવઃ પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણઃ
પ્રસિદ્ધયતિ । યતઃ સરસિ પ્રથમક્ષણે ઘટાભાવો વર્તતે । દ્વિતીયક્ષણેઽપિ ઘટાભાવોઽસ્તિ । કિન્તુ દ્વિતીયક્ષણે
પૂર્વક્ષણવૃત્તિત્વવિશિષ્ટસ્ય ઘટાભાવસ્યાભાવો વર્તતે । એવં તૃતીયક્ષણેઽપિ ઘટાભાવોઽસ્તિ । કિન્તુ દ્વિતીયક્ષણવૃત્તિત્વવિશિષ્ટસ્ય
પૂર્વક્ષણવૃત્તિત્વવિશિષ્ટઘટાભાવાભાવસ્ય અભાવો વર્તતે । વિશિષ્ટઘટાભાવાભાવાભાવો વિશિષ્ટઘટાભાવ એવ ।
વિશિષ્ટઘટાભાવશ્ચ શુદ્ધઘટાભાવસ્વરૂપઃ । તથા ચ વિશિષ્ટઘટાભાવાભાવાભાવો ઘટાભાવરૂપઃ । અતઃ વિશિષ્ટ-
ઘટાભાવાભાવાભાવપ્રતિયોગી વિશિષ્ટઘટાભાવાભાવઃ ઘટાભાવસ્યાપિ પ્રતિયોગી ભવતિ । અત્ર સરસિ દ્વિતીયક્ષણે ઘટાભાવાભાવઃ
ઘટાભાવશ્ચ વર્તતે । એવં ચ અયં ઘટાભાવઃ દ્વિતીયક્ષણે તત્રૈવ પર્વતે સ્વપ્રતિયોગિના વિશિષ્ટઘટાભાવાભાવેન સહ
સમાનાધિકરણો ભવતિ । અનયૈવ રીત્યા સર્વેઽભાવાઃ પૂર્વક્ષણવૃત્તિત્વવિશિષ્ટસ્વાભાવાત્મક-પ્રતિયોગિના સહ સમાનાધિકરણા
એવ । સ ચ વિશિષ્ટઘટાભાવાભાવાત્મકપ્રતિયોગી અપિ વિશિષ્ટઘટાભાવાભાવાભાવત્વાત્મકાત્યન્તા-ભાવત્વનિરૂપક એવ
ભવતિ । અતઃ ઘટાભાવાદયો અત્યન્તાભાવત્વનિરૂપકવિશિષ્ટઘટાભાવાભાવરૂપ-પ્રતિયોગિસમાનાધિકરણાઃ ભવન્તિ ઇતિ
સર્વત્રાભાવસાધ્યકે સ્થલે અત્યન્તાભાવત્વનિરૂપકસ્વપ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણોઽભાવઃ અપ્રસિદ્ધો ભવતિ ઇતિ
અભાવસાધ્યકસ્થલે લક્ષણસ્યાવ્યાપ્તિઃ તદવસ્થૈવ ઇતિ ભાવઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: જગદીશજી કહે છે કે અત્યન્તપદનું પ્રયોજન બતાવનાર આ સાંપ્રદાયિકમતમાં દીધિતિકારને
અસ્વરસ જ છે. અને તેનું કારણ એ છે કે અત્યન્તપદની બે વિવક્ષા લઈએ, તો ય અભાવસાધ્યક ધૂમાભાવવાનું
વહ્નિ-અભાવાત્ સ્થલે પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ અભાવ મળવાનો જ નથી. તે આ પ્રમાણે

સરોવર માં પહેલી ક્ષણે ઘટાભાવ

સરોવરમાં બીજી ક્ષણે ઘટાભાવ હોવા છતાં પણ પ્રથમક્ષણવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ એવા ઘટાભાવનો અભાવ છે.

સરોવરમાં ત્રીજી ક્ષણે ઘટાભાવ હોવા છતાં પણ દ્વિતીયક્ષણવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ એવો જ
પ્રથમક્ષણવૃત્તિત્વવિશિષ્ટઘટાભાવાભાવ છે, તેનો અભાવ છે. અહીં વિશિષ્ટ એ શુદ્ધથી અભિન્ન જ માનેલું છે.
હવે ત્રીજી ક્ષણે ઘટાભાવ અને તાદૃશવિશિષ્ટઘટાભાવાભાવાભાવ છે. એ બેય એક જ છે. કેમકે જેમ ઘટ+ઘટાભાવાભાવ
એક છે તેમ ઘટાભાવ+ઘટાભાવાભાવાભાવ પણ એક જ બની શકે છે. એટલે ઘટાભાવાભાવાભાવનો પ્રતિયોગી
વિ.ઘટાભાવાભાવ કહેવાય અને એ જ વિ.ઘટાભાવાભાવ એ ઘટાભાવનો પ્રતિયોગી પણ કહેવાય. આમ

ઘટાભાવના એ પ્રતિયોગી બન્યા "ઘટ અને વિ.ઘટાભાવાભાવ." હવે બીજી ક્ષણે ઘટાભાવ અને વિશિષ્ટઘટાભાવાભાવ બેય રહેલા જ છે. આમ ઘટાભાવ એ બીજીક્ષણે એ જ સરોવરમાં સ્વપ્રતિયોગીને સમાનાધિકરણ બની જાય છે. અને આ વિ.ઘટાભાવાભાવ એ અત્યન્તાભાવત્વનિરૂપક એવો જ પ્રતિયોગી છે. આમ અત્યન્તપદની વિવક્ષાઓ લઈએ તો પણ ઘટાભાવાદિ પણ પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ=અત્યન્તાભાવત્વનિરૂપકપ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ બનતા નથી. માટે અવ્યાપ્તિ વિગેરે દોષો આવવાના જ છે. જાગદીશીની પંક્તિનો અર્થ—હેતુ સમાનાધિકરણ=ધૂમાધિકરણપર્વતમાં રહેનાર તમામ અભાવો=ઘટાભાવાદિ એ અત્યન્તાભાવત્વનિરૂપક એવા પૂર્વક્ષણાદિવૃત્તિત્વ-વિશિષ્ટ-સ્વભાવ=ઘટાભાવાભાવ રૂપ પ્રતિયોગીને સમાનાધિકરણ છે.

જાગદીશી -- 'યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવિશિષ્ટસ્યાનધિકરણં હેત્વધિકરણં તાદૃશપ્રતિયોગિતા-નવચ્છેદકત્વ'પ્રવેશે તુ વ્યર્થમેવ 'અત્યન્ત' પદમિતિ ધ્યેયમ્ ॥૭॥

ચન્દ્રશેખરીયા: ન ચ "અગ્રે યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવિશિષ્ટસ્યાનધિકરણં હેત્વધિકરણં તાદૃશપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકં સાધ્યતાવચ્છેદકં" ઇતિ વક્ષ્યતે પરિષ્કારઃ । તદનુસારેણ ન કોઽપિ દોષઃ । વિશિષ્ટઘટાભાવાભાવનિષ્ઠ-પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક-તાદૃશવિશિષ્ટઘટાભાવાભાવત્વાવચ્છિન્નસ્ય વિશિષ્ટઘટાભાવાભાવસ્ય અધિકરણમેવ વહન્યભાવાધિકરણં સરઃ અતઃ સ પ્રતિયોગી ન ગ્રાહ્યઃ । કિન્તુ ઘટનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકઘટત્વાવચ્છિન્નઘટસ્યાનધિકરણં હેત્વધિકરણં સરઃ ભવતિ । તાદૃશપ્રતિયોગિતાયાઃ અનવચ્છેદકં એવ ધૂમાભાવત્વં ઇતિ લક્ષણઘટનાત્ નાભાવસાધ્યકેઽપિ અવ્યાપ્તિઃ ઇતિ વાચ્યમ્ ।

એવં તર્હિ અત્યન્તપદપ્રતિપાદિતવિવક્ષાદ્વ્યાસ્વીકારેઽપિ ન કુત્રાપિ દોષઃ સંભવતિ । યતો ઘટાભાવપ્રતિયોગી પટાભાવો અસ્તિ । અતઃ પટાભાવનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકપટાભાવત્વાવચ્છિન્નપટાભાવસ્યાધિકરણમેવ સરઃ । કિન્તુ યાદૃશ-પ્રતિયોગિતાવિવક્ષણાત્ ઘટાભાવસ્ય ઘટનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકમેવ સાધ્યતાવચ્છેદકં ધૂમાભાવત્વં । તથા ચ અત્યન્તપદં વિનાપિ લક્ષણઘટનાત્ નિરર્થકમેવ ભવતિ અત્યન્તપદં । અયમત્રાશયઃ । પૂર્વં "પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણોઽભાવો ગ્રાહ્યઃ" ઇતિ એવ અર્થઃ અભૂત્ । અતઃ ઘટાભાવસ્ય પટાભાવભેદરૂપસ્ય સ્વપ્રતિયોગિના સરસિ વર્તમાનેન પટાભાવેન સહ સમાનાધિકરણત્વાત્ સ ઘટાભાવો ન ગ્રહીતું શક્યોઽભૂત્ । હિદાનોં તુ "યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્ના-સમાનાધિકરણોઽભાવો ગ્રાહ્યઃ" ઇતિ અર્થોઽભૂત્ । તથા ચ ઘટીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકઘટત્વાવચ્છિન્નઘટાસમાનાધિકરણો ઘટાભાવો ભવતિ ઇતિ લક્ષણસમન્વયો ભવતિ ઇતિ અત્યન્તપદં નિરર્થકમેવ ભવતિ । તસ્માત્ સામ્પ્રદાયિકનિરૂપણં ન મનસિ પ્રતિભાતિ । અતઃ સામ્પ્રદાયિકમતે વીધિતિકારસ્ય અસ્વરસઃ તૈઃ સૂચિતઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: સામ્પ્રદાયિકોઃ આગળ યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્ન... ઇત્યાદિ કારિકામાં કહેવાના જ છે. એટલે ઘટાભાવની એક પ્રતિયોગિતા ઘટમાં અને બીજી પ્રતિયોગિતા પૂર્વક્ષણાદિવૃત્તિત્વવિશિષ્ટઘટાભાવાભાવમાં છે. આમાં બીજી પ્રતિયોગિતા એ તાદૃશવિશિષ્ટઘટાભાવાભાવત્વાવચ્છિન્ન છે. અને તેથી "યાદૃશપ્રતિયોગિતા-વચ્છેદકવિશિષ્ટનું અનધિકરણ એવું હેત્વધિકરણ હોય તાદૃશપ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક" એવી આગળ કહેવાનારી વિવક્ષા પ્રમાણે તો વિ.ઘટાભાવાભાવનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક વિ.ઘટાભાવાભાવત્વ બને. તેનાથી વિશિષ્ટ તો

વિ.ઘટાભાવાભાવ બને. તે તો પર્વતમાં રહેલો હોવાથી સરોવર તેનું અનધિકરણ હેત્વધિકરણ ન બને. પરિણામે આ પ્રતિયોગિતા ન લેવાય. પણ ઘટનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકઘટત્વવિશિષ્ટ એવા ઘટનું અનધિકરણ સરોવર બને. અને આવી ઘટનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક ધૂમાભાવત્વ બની જાય. આમ કોઈ વાંધો ન આવે. ટુંકમાં અત્યન્તાભાવત્વનિરૂપક તમામ પ્રતિયોગીઓને અસમાનાધિકરણ એવો અભાવ નથી લેવાનો. પણ ભાવત્વનિરૂપક કોઈપણ પ્રતિયોગીને અસમાનાધિકરણ એવો અભાવ લેવાય. અને એ અભાવ જે પ્રતિયોગીને અસમાનાધિકરણ લીધો હોય તે જ પ્રતિયોગીમાં રહેલી તેવી જ પ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક સાધ્યતાવચ્છેદક મળવો જોઈએ. આમ કોઈ દોષ રહેતો નથી.

ઉત્તર: શાબાશ. જો આવું જ કહેવાનું હોય તો તો પછી અત્યન્તપદની કોઈ જરૂર જ નથી. ભલે ને ઘટાભાવનો પ્રતિયોગી પટાભાવ પણ બને. અને ઘટાભાવ એને સમાનાધિકરણ બને. પણ ઘટનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકઘટત્વ-અવચ્છિન્નઘટ-અસમાનાધિકરણ તો એ ઘટાભાવ બની જ જવાનો. અને તેની એ પ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક વસ્તિત્વ બની જ જવાનો. એટલે અત્યન્તપદ દ્વારા લેવાતી બેય વિવક્ષાઓ કાઢી નાંખીએ તોય હવે તો વાંધો આવવાનો જ નથી. અને આ રીતે તો એ અત્યન્તપદ જ વ્યર્થ બની જશે. માટે સામ્રાદ્યિકમત બરાબર લાગતો નથી.

દીધિતિ

अथ यदा गोत्वं तदा गौरित्यत्रातिव्याप्तिः, प्रलयस्य गोध्वंसवत्त्वेन
गवात्यन्ताभावानधिकरणत्वात् ।

जागदीशी -- *गोध्वंसवत्त्वेनेति* । - [प्राचीनमते] गवात्यन्ताभावस्य गोध्वंसविरोधित्वादित्याशयः ।

न च दैशिकविशेषणतया यद्गोध्वंसस्याधिकरणं तत्रैव गवात्यन्ताभावस्य विरोधात् कालिकसम्बन्धेन
गोध्वंसवत्यपि प्रलये तदत्यन्ताभावसत्त्वे बाधकाभावान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम्;

चन्द्रशेखरीया: ननु कालिकेन गोमान् कालिकेन गोत्वात् इति इदमसत्स्थानं । यतः कालिकेन गोत्वाधिकरणे
महाप्रलये कालिकेन गोरभावात् । यत्र काले यद् वस्तु विद्यते, तद् वस्तु एव तस्मिन्काले कालिकेन वर्तते । महाप्रलयकाले
गौः न विद्यते, अतः गौः महाप्रलये न कालिकेनापि वर्तते । तथा च अयं असद्धेतुः । तथापि अत्र लक्षणसमन्वयात्
अतिव्याप्तिः भवति । तथाहि कालिकेन गोत्वाधिकरणे सृष्टिकाले कालिकेन गोः विद्यमानत्वात् तत्र साध्याभावः
सुतरां न मीलति । अतः कालिकेन गोत्वाधिकरणे महाप्रलये एव गवाभावो ग्राह्यः, महाप्रलये जन्यमात्रभावपदार्थस्याभावात् ।
किन्तु प्राचां मते ध्वंसाधिकरणेऽत्यन्ताभावस्यानभ्युपगमात् गोध्वंसाधिकरणे महाप्रलये गवात्यन्ताभावो न घटते । अतः

તત્રાપિ સ ન ગ્રહીતું શક્યઃ । તથા ચ સાધ્યાભાવસ્ય લક્ષણાઘટકત્વાત્ અભાવાન્તરમાદયાતિવ્યાપ્તિઃ ભવતિ ઇતિ ચેત્ ન, "યત્ર ગોધ્વંસઃ સ્વરૂપેણ વર્તતે તત્ર ગવાત્યન્તાભાવો ન વર્તતે" ઇત્યેવંપ્રકારેણ ધ્વંસાત્યન્તાભાવયોઃ વિરોધઃ । મહાપ્રલયે તુ ગોધ્વંસઃ કાલિકેન વર્તતે, ન તુ સ્વરૂપેણ । અતઃ તત્ર ગવાત્યન્તાભાવઃ સંભવતિ ઇતિ નાતિવ્યાપ્તિઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પૂર્વપક્ષઃ કાલિકેન ગોમાન્ કાલિકેન ગોત્વાત્ એ ખોટા અનુમાનમાં અતિવ્યાપ્તિ આવશે. ખોટું એ રીતે કે મહાપ્રલયકાળમાં કાલિકેન ગોત્વ છે. પણ કાલિકેન ગૌ નથી. કેમકે હંમેશા તત્કાળે વિદ્યમાન એવી વસ્તુ જ કાલિકસં.થી તે કાળાદિમાં રહે. મહાપ્રલયકાળમાં ગૌ વિદ્યમાન જ ન હોવાથી તે કાળમાં કાલિકથી "ગો" ન રહે. આમ સ્થાન ખોટું છે પણ અતિવ્યાપ્તિ આવશે. કેમકે સાધ્યાભાવ લક્ષણઘટક નથી બનતો. તે આ પ્રમાણે-ગોત્વના અધિકરણ એવા બીજા બધા કાળમાં તો "ગો" રહેવાની જ છે. એટલે ગોત્વાધિકરણ એવા મહાપ્રલયકાળમાં ગો-અભાવ લેવો પડે. કેમકે એ કાળમાં કાલિકથી "ગો" ન રહેતી હોવાથી ત્યાં જ આ ગો-અભાવ એ પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ બને. પરંતુ પ્રાચીનમતે ગોધ્વંસની સાથે ગો-અત્યન્તાભાવને વિરોધ માનેલો છે. એટલે મહાપ્રલયકાળમાં ગોધ્વંસ કાલિકથી રહેલો જ હોવાથી ત્યાં ગો-અભાવ રહેતો જ નથી. આમ સાધ્યાભાવ લક્ષણઘટક ન બનતા અતિવ્યાપ્તિ આવશે. [અહીં આગળ ભલે અત્યંતપદનું ખંડન કર્યું. બાકી આ બધી ચર્ચા તો અત્યંતપદવાળા લક્ષણને લઈને જ જાણવી.]

મધ્યસ્થ: "જ્યાં ગોધ્વંસ સ્વરૂપથી રહે ત્યાં ગો-અભાવ ન રહી શકે." આ રીતનો જ એ બે વચ્ચે વિરોધ છે. મહાપ્રલયકાળમાં તો ગોધ્વંસ સ્વરૂપસં.થી નથી રહેતો. એટલે ત્યાં ભલે તે ગોધ્વંસ કાલિકથી રહે તો પણ તેમાં ગો-અભાવ માનવામાં કોઈ વાંધો છે જ નહિ.

જાગદીશી -- પ્રાચાં મતે ભૂતલાદિદેશસ્યેવ કાલસ્યાપિ દૈશિકવિશેષણતયા ગવાદિધ્વંસવત્ત્વાત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ પ્રાચાં મતે યથા ભૂતલાદિષુ સ્વરૂપેણ ધ્વંસો વર્તતે, તથૈવ કાલેઽપિ સ્વરૂપસમ્બન્ધેન ધ્વંસસ્ય સ્વીકારાત્ મહાપ્રલયકાલેઽપિ સ્વરૂપેણ ગોધ્વંસસ્ય વિદ્યમાનત્વાત્ તત્ર ગવાત્યન્તાભાવો ન ગ્રહીતું શક્યતે ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પૂર્વપક્ષઃ પ્રાચીનોના મતે તો જેમ ભૂતલાદિમાં સ્વરૂપથી ધ્વંસ રહે તેમ કાલમાં પણ સ્વરૂપસં.થી ધ્વંસ માનેલો છે. આમ મહાપ્રલયકાળમાં તો ગોધ્વંસ સ્વરૂપસં.થી ~~નથી રહેતો~~. એટલે ત્યાં ભલે તે ગોધ્વંસ કાલિકથી રહે તો પણ તેમાં ગો-અભાવ માની ન શકાય.

જાગદીશી -- અત એવ ત્વક્સંયુક્તકાલે વિશેષણતયા વાયુસ્પર્શનાશસ્ય ગ્રહઃ શબ્દાનિત્યતાયાં મિશ્રૈરુક્તઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: ન ચૈતદ્ સ્વમની ષિકાવિજૃમ્ભિતમ્ । સ્વયં મિશ્રૈરેવ શબ્દાનિત્યતાનિરૂપણે ત્વક્સંયુક્તકાલે સ્વરૂપસમ્બન્ધેન વાયુધ્વંસસ્ય પ્રત્યક્ષં પ્રતિપાદિતં । તથા ચ કાલે સ્વરૂપેણ ધ્વંસઃ તેષામભિમતઃ એવ ઇતિ ચેત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: આ જ કારણસર શબ્દની અનિત્યતાના પ્રતિપાદનમાં મિશ્રએ "ત્વક્સંયુક્ત એવા કાળમાં વાયુસ્પર્શનાશ સ્વરૂપસંથી રહેલો છે" એવું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન માનેલું જ છે. એટલે કાળમાં સ્વરૂપસંથી ધ્વંસ રહી શકે છે એ વાત સાચી સાબિત થાય છે.

જાગદીશી -- યદ્યપ્યેવમપિ નાતિવ્યાપ્તિસમ્ભવઃ-કાલિકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નગવાત્યન્તાભાવસ્યૈવ પ્રલયે કાલિકસમ્બન્ધેન વર્તમાનત્વાત્ ધ્વંસાદિમતિ દૈશિક [વિશેષણતા] સમ્બન્ધેનૈવાત્યન્તાભાવા- નમ્બુપગમાત્

ચન્દ્રશેખરીયા: ન, એવમપિ અતિવ્યાપ્તિસંભવો નાસ્તિ । યતો "યત્ર સ્વરૂપેણ ગોધ્વંસઃ તત્ર સ્વરૂપેણૈવ ગવાત્યન્તાભાવો ન વર્તતે" ઇત્યાકારક એવ વિરોધઃ । મહાપ્રલયે સ્વરૂપેણ ગોધ્વંસસ્ય વિદ્યમાનત્વાત્ તત્ર સ્વરૂપેણ કાલિકાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકો ગવાત્યન્તાભાવો મા ભૂત્ । તથાપિ તત્ર કાલિકસમ્બન્ધેન કાલિકાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકો ગવાત્યન્તાભાવો વર્તતે એવ । ન તત્ર કિમપિ વાધકં ! તથા ચ સાધ્યાભાવસ્ય લક્ષણઘટકત્વાત્ નાતિવ્યાપ્તિઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: મધ્યસ્થઃ ભલે તેમ હો તો પણ અતિવ્યાપ્તિ તો નહીં જ આવે. કેમકે "જ્યાં સ્વરૂપસંથી જેનો ધ્વંસ ત્યાં સ્વરૂપસંથી તેનો અત્યંતાભાવ ન હોય." એ રીતે જ વિરોધ માનેલો છે. હવે મહાપ્રલયમાં ભલે સ્વરૂપથી ગોધ્વંસ રહે. અને તેથી ભલે ત્યાં ગો-અભાવો સ્વરૂપથી ન જ રહે. પણ તે પ્ર.કાળમાં કાલિકાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકગવાત્યન્તાભાવ એ કાલિકસંથી રાખવામાં તો કોઈ જ વાંધો નથી. આમ કાલિકેન ગો-અભાવ એ કાલિકથી મહાપ્રલયમાં મળી જતાં સાધ્યાભાવ જ લક્ષણઘટક બનવાથી કોઈ વાંધો ન આવે.

જાગદીશી -- તથાऽપિ પ્રતિયોગિવૈયધિકરણ્યાઘટિતસ્ય વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકસ્થલીયલક્ષણસ્યાવશ્યં દૈશિકવિશેષણ-તયા[ઽભાવે] હેતુસામાનાધિકરણ્યઘટિતત્વાત્તસ્યૈવાતિવ્યાપ્તિર્બોધ્યા ।

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ પ્રતિયોગિવૈયધિકરણત્વઘટિતલક્ષણસ્યાતિવ્યાપ્તિઃ મા ભવતુ । તથાપિ વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકસ્થલીય-લક્ષણસ્યાતિવ્યાપ્તિઃ દુર્વારૈવ । યતઃ તત્ર પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણં પદં ન નિવેશ્યતે । હેત્વધિકરણે ચ સ્વરૂપસમ્બન્ધેનૈવ અભાવો ગૃહ્યતે । અન્યથા તુ સત્તાવાન્ જાતેઃ ઇત્યાદૌ જાત્યધિકરણે ગુણે સત્તાઽભાવસ્ય કાલિકેન વર્તમાનત્વાત્, પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણત્વસ્ય ચ પ્રવેશાત્ સાધ્યાભાવઃ એવ લક્ષણઘટકો ભવેત્ । તથા ચ તત્રાવ્યાપ્તિઃ ભવેત્ । અતઃ તત્ર હેત્વધિકરણે સ્વરૂપેણૈવાભાવો વાચ્યઃ । તથા ચ કાલિકેન ગોમાન્ કાલિકેન ગોત્વાત્ ઇતિ અત્રાપિ મહાપ્રલયકાલે ગોત્વાધિકરણીભૂતે ગવાત્યન્તાભાવસ્ય સ્વરૂપેણાવર્તમાનત્વાત્ ન સાધ્યાભાવો લક્ષણઘટકત્વેન ગ્રહીતું શક્યતે । તથા ચ અન્યાભાવમાદયાતિવ્યાપ્તિઃ । મહાપ્રલયકાલે ગોધ્વંસસ્ય સ્વરૂપેણ સત્તાત્ તત્ર ગવાત્યન્તાભાવઃ સ્વરૂપેણ તુ નૈવ વર્તિતું સમર્થઃ ઇતિ ભાવઃ ઇતિ ચેત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પૂર્વપક્ષ: ભલે અવ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકસ્થલીય એવું પ્રતિયોગિવ્યધિકરણત્વઘટિત લક્ષણ તો અતિવ્યાપ્ત નહીં બને. પણ વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકસ્થલીય જે લક્ષણ છે એ તો અતિવ્યાપ્ત બનવાનું જ છે. એ લક્ષણમાં જો હેત્વધિકરણમાં વૃત્તિ અભાવ ગમે તે સંબંધથી લેવાનું રાખે તો તો સત્તાવાત્ જાતે: ઇત્યાદિમાં જાતિ-અધિકરણ દ્રવ્યાદિમાં સત્તા-અભાવ કાલિકથી રહી જવાથી વ્યાપ્યવૃત્તિની પહેલી વ્યાખ્યા પ્રમાણે વ્યાપ્ય-વૃત્તિ ગણાતા એવા સત્તાસાધ્યવાળા સ્થલે તો સાધ્યાભાવ જ લક્ષણઘટક બની જતા અવ્યાપ્તિ આવે. તે નિવારવા વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકસ્થલે સ્વરૂપસંબંધથી જ અભાવ લેવાની વિવક્ષા કરવી જ પડે. દ્રવ્યાદિમાં સત્તા-અભાવ સ્વરૂપથી ન મળવાથી તે ન લેવાય. એટલે ઘટાભાવાદિ લઈ લક્ષણસમન્વય થઈ જાય. આમ વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકમાં તો હેત્વધિકરણમાં સ્વરૂપથી જ અભાવ લેવાનો છે. પ્રસ્તુતમાં પણ કાલિકેન ગૌ એ વ્યાપ્યવૃત્તિ હોવાથી અહીં એ લક્ષણ વિચારીએ તો ગોત્વાધિકરણ એવા મહાપ્રલયમાં સ્વરૂપસંબંધથી તો ગો-અત્યન્તાભાવ રહી જ ન શકે કેમકે પ્રલયમાં સ્વરૂપથી ગોધ્વંસ રહેલો છે. આમ સાધ્યાભાવ ન લેવાતા આ વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકસ્થલીય લક્ષણ અતિવ્યાપ્ત બને.

જાગદીશી -- ન ચ કાલિકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકસ્ય દૈશિક[વિશેષણતા]સમ્બન્ધેન હેતુમત્રિષ્ટા [Sત્યન્તા]ભાવસ્યાપ્રસિદ્ધ્યા તથાSપિ નાતિવ્યાપ્તિરિતિ વાચ્યમ્;

ચન્દ્રશેખરીયા: ન, મા ભવતુ સાધ્યાભાવો લક્ષણઘટક: । તથાપિ તત્ર કસ્યાપિ અભાવસ્ય લક્ષણઘટકત્વાત્ લક્ષણસમન્વયાભાવાદેવ નાતિવ્યાપ્તિ: । યતો યેSનિત્યા: પદાર્થા:, તેષાં સર્વેષાં મહાપ્રલયકાલે સ્વરૂપેણ ધ્વંસો વર્તતે અત: તેષાં અત્યન્તાભાવો ન ગ્રહીતું શક્યતે । યે ચ નિત્યા: પદાર્થા:, તે સર્વે મહાપ્રલયકાલે સાધ્યતાવચ્છેદકકાલિકેન વર્તન્તે । અત: તેષામપિ કાલિકાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકોSભાવો ન ગ્રહીતું શક્યતે । એવં ચ નાતિવ્યાપ્તિ: ।

ચન્દ્રશેખરીયા: મધ્યસ્થ: ભલે ને સાધ્યાભાવ લક્ષણઘટક ન બને. પણ લક્ષણ સમન્વય કરવા માટે બીજો અભાવ તો લક્ષણઘટક બનાવવો જ પડશે ને? કાલિકસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક એવો કોઈપણ અત્યન્તાભાવ સ્વરૂપસંબંધથી [દૈશિકવિશેષણતાસં.થી] હેતુમત્=મહાપ્રલયમાં રહેવાનો જ નથી. કેમકે ઘટ-પટ-પુસ્તકાદિ બધી વસ્તુઓના ધ્વંસો સ્વરૂપથી મહાપ્રલયમાં હોવાથી ત્યાં સ્વરૂપથી તેઓનો અત્યન્તાભાવ રહી શકવાનો નથી જ. અને જે નિત્યવસ્તુઓ છે એ તો કાલિકસં.થી ત્યાં મહાપ્રલયકાળમાં રહેલી જ છે એટલે તેમનો પણ કાલિકથી ત્યાં અભાવ સ્વરૂપથી રહેવાનો જ નથી. માટે કોઈપણ અભાવ લક્ષણઘટક ન બનતા લક્ષણસમન્વય જ ન થતા અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

જાગદીશી -- સૃષ્ટિકાલવૃત્તિત્વાદિવિશિષ્ટગોત્વાદેરત્યન્તાભાવસ્યૈવ તાદૃશસ્ય પ્રસિદ્ધત્વાદિતિ ભાવ: ।

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ સૃષ્ટિકાલવૃત્તિત્વવિશિષ્ટગોત્વં તુ મહાપ્રલયકાલે ન કાલિકેન વર્તતે । તથા ચ મહાપ્રલયકાલે કાલિકાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક: તાદૃશવિશિષ્ટગોત્વાત્યન્તાભાવો વર્તતે । તથા ચ વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકસ્થલીયલક્ષણં પ્રતિયોગિવૈયધિકરણઘટિતં સૃષ્ટિકાલવૃત્તિત્વવિશિષ્ટગોત્વાભાવમાદાયાત્ર સમન્વિતં ઇતિ અતિવ્યાપ્તિ: વગ્નલેપકલ્પા

ભવતિ । વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકસ્થલે સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકઃ એવ અભાવઃ સ્વરૂપસમ્બન્ધેનૈવ હેત્વધિકરણે વર્તમાનો ગ્રાહ્યઃ । તત્પ્રયોજનમતુ અગ્રે વક્ષ્યતે । સ્વયમેવ વા વિભાવનીયમ્ । સ્પષ્ટત્વાત્ નોચ્યતે । અત એવ અત્ર કાલિકાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકસ્યાભાવસ્ય સ્વરૂપેણ હેત્વધિકરણે વર્તમાનત્વં સ્પષ્ટતયોક્તં ઇતિ ભાવનીયમ્ । તથા ચ અત્રાતિવ્યાપ્તિઃ ભવત્યેવ ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ પૂર્વપક્ષઃ સૃષ્ટિકાલવૃત્તિત્વવિશિષ્ટગોત્વ તો મહાપ્રલયકાળમાં કાલિકથી પણ રહેવાનું જ નથી. એટલે તેનો અભાવ એ મહાપ્રલયમાં મળી જાય. આ વિ.ગોત્વ નિત્ય જ હોવાથી તેનો ધ્વંસ મહાપ્ર.કાળમાં નથી. અને એટલે જ ત્યાં મ.પ્ર.માં તેનો અત્યન્તાભાવ માનવામાં કોઈ વાંધો ન આવે.

દીધિતિ

સંસર્ગાભાવમાત્રોક્તાવપિ,- 'યદા સ્પન્દસ્તદા દ્વયણુકમ્,- 'યદાઽદૃષ્ટં-તદા જન્યં જ્ઞાનં, દુઃખં વા,- 'યદા તસ્યાઽદૃષ્ટં-તદા તદીયં જ્ઞાનમિત્યાદાવતિવ્યાપ્તિઃ;
દ્વયણુકત્વાદેર્દ્વયણુકાદિશૂન્યખણ્ડપ્રલયાદિનિષ્ઠધ્વંસ-પ્રાગભાવ-પ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકત્વાત્,
ન હિ "તયોઃ સામાન્યાભાવત્વ" વાદિમતેઽપિ,- એકવિશેષપ્રાગભાવવિશેષાન્તરધ્વંસવત્યપિ સમયે સામાન્યાવચ્છિન્નધ્વંસ-પ્રાગભાવયોઃ,-સમ્ભવ ઇતિ, ચેન્ન,
પ્રતિયોગિમત ઇવ ધ્વંસાદિમતોઽપિ કાલસ્યાત્યન્તાભાવવત્ત્વેઽવિરોધાત્,
અન્યથાઽત્યન્તાભાવસ્ય કાલમાત્રાવૃત્તિત્વપ્રસङ्ગાત્ ॥૮॥

જાગદીશી -- મિશ્રમતં નિરસિતુમાહ- *સંસર્ગાભાવેતિ* । - 'અત્યન્તાભાવપદેનેત્યાદિઃ । તથા ચ પ્રલયે ગોત્વાવચ્છિન્નધ્વંસવત્ત્વાદેવ નાતિવ્યાપ્તિરિતિ ભાવઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ અત્ર પૂર્વપક્ષખણ્ડનાય મિશ્રઃ સમુત્પિષ્ટિ-લક્ષણે નિવિષ્ટં અત્યન્તાભાવપદં સંસર્ગાભાવપરકં જ્ઞેયમ્ । તથા ચ મહાપ્રલયકાલે ગવાત્યન્તાભાવસ્ય સ્વરૂપેણાવિદ્યમાનત્વેઽપિ તત્ર ગોત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકગોધ્વંસસ્ય સત્ત્વાત્ સ એવ લક્ષણઘટકઃ । તસ્ય પ્રતિયોગિતાયાઃ અવચ્છેદકં ગોત્વં ઇતિ નાતિવ્યાપ્તિઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ મિશ્રઃ [આ આખા પૂર્વપક્ષનું ખંડન ગ્રન્થકાર તો પછી કરશે. તે પહેલા મિશ્રમત આ પૂર્વપક્ષને ખંડિત કરવા માટે કહે છે કે] લક્ષણમાં જે "અત્યન્તાભાવ" પદ છે. એનાથી "સંસર્ગાભાવ" એવો અર્થ લેવો. એટલે મહાપ્રલયમાં ગોત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક ગોધ્વંસ મળી જાય છે. અને તે સંસર્ગાભાવ તરીકે

લેવાય. અને તેની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક ગોત્વ એ જ સાધ્યતાવચ્છેદક બની જતા અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

જાગદીશી -- ન ચ ગોધ્વંસસ્ય ગોત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકત્વસ્વીકારેऽપિ [ધ્વંસ-પ્રાગભાવાદેઃ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાસ્વીકારેણ] સાધ્યતાવચ્છેદકીભૂતકાલિકવિશેષણતાવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાકત્વવિરહાત્-કુતસ્તમાદાયાતિવ્યાપ્તિવ્યુદાસ ઇતિ વાચ્યં

ચન્દ્રશેખરીયા: ન ચ વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકસ્થલે સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકોઽભાવઃ સ્વરૂપસમ્બન્ધેન હેત્વધિકરણે વર્તમાનો ગ્રાહ્યઃ। અન્યથા વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ ઇતિ અત્ર વ્યાપ્યવૃત્તિપદસ્ય પ્રથમવ્યાખ્યાનુસારેણ વ્યાપ્યવૃત્તિવહ્નિસાધ્યકે સ્થલે ધૂમાધિકરણે સમવાયેન વહ્નિ-અભાવસ્ય સ્વરૂપેણ સત્ત્વાત્ અવ્યાપ્તિઃ ભવેત્। સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકત્વનિવેશે તુ સમવાયેન વહ્નિ-અભાવસ્ય પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવચ્છેદક-સંયોગસમ્બન્ધાનવચ્છિન્ના ઇતિ ન તાદૃશોઽભાવો લક્ષણઘટકઃ, સંયોગાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકો વહ્નિ-અભાવશ્ચ ન પર્વતે સ્વરૂપેણ વર્તતે ઇતિ ન સોઽપિ લક્ષણઘટકઃ। અતઃ સંયોગેન ઘટાભાવમાદાય લક્ષણસમન્વયઃ। તથા ચ અત્ર ગોધ્વંસોઽપિ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકઃ એવ ગ્રાહ્યઃ। કિન્તુ ધ્વંસપ્રાગભાવયોઃ પ્રતિયોગિતા કેનચિદપિ સમ્બન્ધેન અવચ્છિન્ના ન ભવતિ। કેવલં અત્યન્તાભાવભેદયોરેવ પ્રતિયોગિતા કેનચિદપિ સમ્બન્ધેન અવચ્છિન્ના ભવતિ। યતો "ભૂતલે ઘટાત્યન્તાભાવો વર્તતે" ઇતિ અત્ર ભૂતલે કાલિકેન ઘટસ્ય સત્ત્વાત્ "સંયોગેન સમવાયેન વા ભૂતલે ઘટસ્યાત્યન્તાભાવો વર્તતે" ઇતિ અવશ્યં વક્તવ્યમ્। એવં ચ અત્રાત્યન્તાભાવપ્રતિયોગિતા સંયોગાદ્યવચ્છિન્ના ભવતિ। કિન્તુ "ભૂતલે ઘટધ્વંસો વર્તતે" ઇતિ અત્ર ભૂતલે ઇદાનીં કેનાપિ સમ્બન્ધેન ઘટસ્યાવિઘમાનત્વાત્ "ભૂતલે સર્વેઃ સમ્બન્ધૈઃ ઘટસ્ય ધ્વંસો વર્તતે" ઇતિ વક્તું શક્યતૈ। તથા ચ ધ્વંસપ્રતિયોગિતાયાઃ નિયામકઃ સમ્બન્ધઃ ન કોઽપિ અસ્તિ। અતઃ ધ્વંસપ્રાગભાવપ્રતિયોગિતા સમ્બન્ધાનવચ્છિન્નૈવ મન્યતે। તથા ચ મહાપ્રલયકાલે સાધ્યતાવચ્છેદકકાલિકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકસ્ય ગોધ્વંસસ્ય અસત્ત્વાત્ ન તમાદાયાતિવ્યાપ્તિનિરાકરણં સંભવતિ ઇતિ વાચ્યમ્।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રશ્ન: મહાપ્રલયમાં તમામે તમામ ગોનો ધ્વંસ છે. અને હવે કોઈપણ ગોનો પ્રાગભાવ બાકી ન હોવાથી આ ધ્વંસ એ ગોત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક માની પણ લેવાય. પરંતુ ધ્વંસ અને પ્રાગભાવની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક કોઈપણ સંબંધ માનેલો નથી. કારણ કે "ભૂતલ ઉપર ઘટનો અત્યન્તાભાવ છે" એમ કહીએ ત્યારે એ અત્યન્તાભાવ કયા સંબંધથી છે? એ ખુલાસો જરૂરી છે. કેમકે ભૂતલ ઉપર કાલિકથી ઘટ છે. માટે ત્યાં સંયોગ કે સમવાયથી તેનો અભાવ બોલાય. આમ અત્યન્તાભાવની પ્રતિયોગિતા એ તો કોઈક સંબંધથી અવચ્છિન્ન મળે. પરંતુ "ભૂતલ ઉપર ઘટધ્વંસ છે." એમાં તો હવે એ નાશ પામેલો ઘટ ભૂતલ ઉપર સ્વરૂપ, કાલિક, સમવાય, સંયોગ કોઈપણ સંબંધથી ન રહેલો હોવાથી તેની પ્રતિયોગિતા એ કોઈક સંબંધથી અવચ્છિન્ન માનવાની જરૂર જ નથી હોતી. એટલે અહીં તમે મહાપ્રલયમાં ગોધ્વંસ લીધો. પણ એની પ્રતિયોગિતા કોઈપણ સંબંધથી અવચ્છિન્ન ન હોવાથી સાધ્યતાવચ્છેદકકાલિકસંબંધાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક એવો આ ગોધ્વંસ નથી. અને તેથી તેને લક્ષણ ઘટક તરીકે લઈને અતિવ્યાપ્તિ દૂર કરવાની પદ્ધતિ જ ખોટી

છે. વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકસ્થલે સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક-અભાવ જ સ્વરૂપસંબંધથી હેત્વધિકરણમાં લેવાનો છે. નહીં તો તો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ એ સ્થલ પ્રથમ વ્યાપ્યવૃત્તિની વ્યાપ્યા પ્રમાણે વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યક હોવાથી ત્યાં જ વાંધો આવે.

ધૂમાધિકરણ પર્વતમાં સમવાયેન વહ્નિ-અભાવ સ્વરૂપથી મળી જાય. આમ સાધ્યાભાવ જ લક્ષણઘટક બનતા અવ્યાપ્તિ જ આવે. એટલે સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક-અભાવ જ સ્વરૂપથી લેવાનો છે. અને અહીં ગોધ્વંસ તેવો ન હોવાથી તે ન લેવાય.

જાગદીશી -- સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાન્યસમ્બન્ધાનવચ્છિન્નસ્યૈવ હેતુસમાનાધિકરણાભાવપ્રતિયોગિત્વસ્ય લક્ષણે પ્રવેશનીયત્વાત્ [તાવતૈવ સમવાયાદ્યવચ્છિન્નવહ્ન્યાદ્યભાવમાદાયાવ્યાપ્તેર્વારણાત્] તસ્ય ચ ધ્વંસપ્રતિયોગિતાસાધારણ્યાદિતિ ભાવઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધભિન્નસમ્બન્ધાનવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકસ્યૈવ સંસર્ગાભાવસ્ય વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકલક્ષણે પ્રવિષ્ટત્વાત્ ન કોઽપિ દોષઃ । વહ્નિસાધ્યકે પર્વતે વર્તમાનસ્ય સમવાયેન વહ્નિ-અભાવસ્ય સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગભિન્ન-સમવાયાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકત્વાત્ ન સ લક્ષણઘટકઃ ઇતિ સંયોગેન ઘટાભાવમાદાય લક્ષણસમન્વયઃ । મહાપ્રલયે વર્તમાનો ગોધ્વંસઃ સાધ્યતાવચ્છેદકકાલિકભિન્નસમ્બન્ધાનવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક એવ ઇતિ ભવતિ સ લક્ષણઘટકઃ । જાગદીશીગ્રન્થસ્યાયમર્થઃ- સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાન્યસમ્બન્ધાનવચ્છિન્ના એવ હેતુસમાનાધિકરણાભાવપ્રતિયોગિતા લક્ષણે=વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકલક્ષણે પ્રવિષ્ટા । તેન વહ્નિસાધ્યકેઽવ્યાપ્તિનિરાસો, ગોસાધ્યકેઽતિવ્યાપ્તિનિરાસોઽપિ ચ સંભવતિ । તચ્ચ અનન્તરમેવ ભાવિતં ।

એવં તાવત્ મિશ્રૈઃ પૂર્વપક્ષખણ્ડનં કૃતં । અધુના એવં સંસર્ગાભાવસ્ય લક્ષણઘટકત્વેન વિવક્ષાયામ્ અપિ યે દોષાઃ સંભવન્તિ, તાન્ સર્વાન્ પૂર્વપક્ષઃ ઉત્થાપયતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: મિશ્રઃ વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યક સ્થલે "સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધ-અન્યસંબંધાનવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાકઅભાવ" જ લક્ષણ ઘટક તરીકે લેવાનો છે. એટલે ગોધ્વંસની પ્રતિયોગિતા કોઈપણ સંબંધથી અવચ્છિન્ન ન હોવાથી સાધ્યતાવચ્છેદક કાલિકસંબંધ-ભિન્નસંબંધાનવચ્છિન્ન જ છે. એટલે આ અભાવ લક્ષણ ઘટક બની જશે. વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ માં સમવાયથી વહ્નિ-અભાવની પ્રતિયોગિતા એ સાધ્યતાવચ્છેદક-સંયોગભિન્નસમવાયાવચ્છિન્ન હોવાથી તે વહ્નિ-અભાવ લક્ષણઘટક ન બનતા ત્યાં પણ કોઈ વાંધો ન આવે. [જાગદીશીપંક્તિનો અર્થ:-સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધભિન્નસંબંધાનવચ્છિન્ન એવી જ હેતુસમાનાધિકરણ અભાવની પ્રતિયોગિતા લેવાની છે. જેનાથી વહ્નિસ્થલની અવ્યાપ્તિ પણ દૂર થાય. અને ગોધ્વંસની પ્રતિયોગિતામાં પણ તાદૃશસંબંધાનવચ્છિન્નત્વ મળી જાય.]

આ રીતે પૂર્વપક્ષે આપેલી અતિવ્યાપ્તિ પણ દૂર થઈ જાય છે. આની સામે સંસર્ગાભાવને લક્ષણઘટક તરીકે લીધા પછી પણ "કયા દોષો આવે છે." એ હવે બતાવશે. હવે પૂર્વપક્ષ દોષો બતાવે છે.

જાગદીશી -- *યદા સ્પન્દ ઇતિ* । સ્પન્દવતિ ખણ્ડપ્રલયે સર્ગાન્તરીયદ્વયણુકપ્રાગભાવવત્ત્વેન દ્વયણુકત્વાવચ્છિન્ન-ધ્વંસ વિરહાદતિવ્યાપ્તિઃ । [ન ચ ખણ્ડપ્રલયે સ્પન્દસત્ત્વે માનાભાવઃ 'બ્રહ્મણો વર્ષશતમાયુ'રિત્યાગમપ્રસિદ્ધેરેવ માનત્વાત્ ન હિ રવિક્રિયાં વિના ક્ષણમુહૂર્તાદિઘટિતસ્ય વર્ષસ્ય સમ્ભવ ઇતિ ।]

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ લક્ષણઘટકાત્યન્તાભાવપદસ્ય સંસર્ગાભાવપરકત્વનિર્વચનેઽપિ કાલિકેન દ્વયણુકવાન્ કાલિકેન સ્પન્દાત્ ઇતિ અત્ર અતિવ્યાપ્તિઃ ભવતિ । અત્ર ખંડપ્રલયે સૂર્યક્રિયાત્મકઃ સ્પન્દઃ કાલિકેન વર્તતે । કિન્તુ તત્ર કાલિકેન દ્વયણુકં નાસ્તિ । અતઃ ઇદં વ્યભિચારિ સ્થાનં । તથાપિ લક્ષણઘટનાત્ અતિવ્યાપ્તિર્ભવતિ । તથા હિ-મહાપ્રલયો નામ યદુત્તરં કદાપિ સૃષ્ટિકાલો ન ભવતિ, તાદૃશઃ કાલઃ । ખણ્ડપ્રલયસ્તુ એકસૃષ્ટિનાશાનન્તરં અપરસૃષ્ટિસમુત્પત્તિં યાવત્ યઃ કાલો ભવતિ, સ કાલઃ । દ્વયોઃ સૃષ્ટ્યોઃ મધ્યે વર્તમાનઃ કાલઃ ખણ્ડપ્રલય ઇતિ યાવત્ । હેત્વધિકરણે ખણ્ડપ્રલયે ચ પ્રાક્તનદ્વયણુકધ્વંસાનાં વિદ્યમાનત્વાત્ તત્ર દ્વયણુકાત્યન્તાભાવો ન વર્તતે । તથા ઉત્તરકાલભાવિદ્વયણુકાનાં પ્રાગભાવસ્યાંત્ર સત્વાત્ ખણ્ડપ્રલયે દ્વયણુકત્વાવચ્છિન્નદ્વયણુકસામાન્યધ્વંસોઽપિ ન વિદ્યતે । એવં પ્રાક્તનદ્વયણુકધ્વંસાનાં સત્વાત્ દ્વયણુકત્વાવચ્છિન્નદ્વયણુકસામાન્યપ્રાગભાવોઽપિ નાસ્તિ । તથા ચ સાધ્યાભાવસ્ય લક્ષણઘટકત્વાત્ અતિવ્યાપ્તિઃ અભાવાન્તરમાદાય ભવતિ । ન ચ ખણ્ડપ્રલયે સ્પન્દસ્યૈવાસત્વાત્ હેત્વધિકરણમેવ સ ન ભવતિ । અન્યત્ર ચ હેત્વધિકરણે સૃષ્ટિકાલાદૌ સર્વત્ર દ્વયણુકસ્ય વિદ્યમાનત્વાત્ અયં સદ્ધેતુરેવ । તથા ચ લક્ષણગમનમિષ્ટં ઇતિ વાચ્યમ્ ।

શાસ્ત્રેષુ બ્રહ્મણઃ વર્ષશતં આયુઃ પ્રતિપાદ્યતે । અત્ર વર્ષં ન સર્વપ્રસિદ્ધં જ્ઞેયં । કિન્તુ અનેકસહસ્રકોટ્યાદિવર્ષસમૂહાત્મકં શાસ્ત્રપ્રતિપાદિતં વર્ષં જ્ઞેયમ્ । તથા ચ બ્રહ્મણઃ મહાપ્રલયકાલં યાવત્ વર્ષશતં આયુઃ પ્રતિપાદ્યતે । મધ્યે ચ ખણ્ડપ્રલયાઃ ભવન્તિ । તત્કાલમાદાયૈવ ઇદમાયુઃ પરિગણ્યતે । યદિ તત્ર સૂર્યક્રિયા ન મન્યેત, તદા સૂર્યક્રિયાપ્રયોજ્યક્ષણવર્ષાદિવ્યવહારોઽપિ ન સંભવેત્ । તથા ચ ખણ્ડપ્રલયકાલમ્ અન્તર્ભાવ્ય બ્રહ્માયુઃગણના ન સંભવેત્ । તત્ર કાલવ્યવહારસ્યૈવાસંભવાત્ । અતઃ બ્રહ્માયુઃપ્રતિપાદનાગમપ્રામાણ્યાત્ ખણ્ડપ્રલયે સ્પન્દક્રિયા સ્વીકરણીયૈવ । તથા ચ તત્ર દ્વયણુકસ્યાસત્વાત્ મિથ્યા અયં હેતુઃ । તત્ર ચ લક્ષણગમનાત્ અતિવ્યાપ્તિઃ ઇતિ સર્વં સુસ્થમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પૂર્વપક્ષઃ ભલે તમે સંસર્ગાભાવ લક્ષણઘટક તરીકે લઈને ગોધ્વંસ દ્વારા અતિવ્યાપ્તિ દૂર કરો. તો પણ કાલિકેન દ્વયણુકવાન્ કાલિકેન સ્પન્દાત્ આ સ્થાને અતિવ્યાપ્તિ આવશે. આ સ્થાન ખોટું શી રીતે? તે જોઈએ. ખંડપ્રલય એટલે સૃષ્ટિનો નાશ થયા પછી ફરીથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થવાની હોય તેની વચ્ચેનો કાળ. અને મહાપ્રલય એટલે જેના પછી કોઈપણ સૃષ્ટિ થવાની જ નથી તેવો કાળ. હવે ખંડપ્રલયમાં સૂર્યચન્દ્રની ક્રિયારૂપ સ્પંદ છે અને ત્યાં દ્વયણુક નથી. આમ આ સ્થાન વ્યભિચારદોષવાળું છે. છતાં અહીં સાધ્યાભાવ લક્ષણઘટક નહીં બને. કેમકે સ્પંદવાન્ તરીકે સૃષ્ટિકાલ+ખંડપ્રલયકાળ બે જ આવે. મહાપ્રલય ન આવે. સૃષ્ટિકાળમાં તો કાલિકથી દ્વયણુક છે માટે ત્યાં તેનો અભાવ ન લેવાય. અને ખંડપ્રલયકાળમાં જો કે દ્વયણુકનો ધ્વંસ છે. પણ નવી સૃષ્ટિમાં થનારા દ્વયણુકોનો પ્રાગભાવ પણ હોવાથી અહીં ખંડપ્રલયમાં રહેલો દ્વયણુકધ્વંસ એ દ્વયણુકત્વાવચ્છિન્ન

ન બને. એટલે કે એ ધ્વંસની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક તત્ત્વદ્વયશુક્ત્વ જ બનશે. પણ શુદ્ધદ્વયશુક્ત્વ તો પ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક જ બનશે. એટલે એ ધ્વંસ લઈએ તો પણ અતિવ્યાપ્તિ તો ઉભી જ રહેવાની.

પ્રશ્ન: ખંડપ્રલયમાં સ્પન્દ હોવામાં જ કોઈ પ્રમાણ નથી. અને એથી આ સ્થાન સાચું હોવાથી લક્ષણસમન્વય ઇષ્ટ જ બને છે.

પૂર્વપક્ષ: "બ્રહ્માનું સો વર્ષનું આયુષ્ય છે." એવી આગમપંક્તિ જ ખંડપ્રલયમાં સ્પન્દક્રિયાને સિદ્ધ કરે છે. જો ત્યાં સૂર્યક્રિયા ન માનો તો તેના વિના તો ક્ષણ-મુહૂર્ત વિગેરેથી ઘટિત વર્ષનો વ્યવહાર જ ન સંભવે. અને વ્યવહાર તો થાય જ છે. માટે ખંડપ્રલયમાં પણ સૂર્યક્રિયા માનવી પડે. અહીં સો વર્ષ એટલે આપણા સો વર્ષ ન સમજવા. પણ તે હિન્દુશાસ્ત્રોમાં બતાવેલા અબજો-અબજો વર્ષોના બનેલા સો વર્ષ લેવાના છે. અને તે ખંડપ્રલયના કાળ દ્વારા જ બને છે. માટે જ ત્યાં સ્પન્દક્રિયા જરૂરી હોવાથી આ સ્થાન ખોટું છે. માટે લક્ષણસમન્વય થતા અતિવ્યાપ્તિ આવે.

જાગદીશી -- નનુ મહાપ્રલયપૂર્વતૃતીયક્ષણે દ્વયણુકત્વાવચ્છિન્નધ્વંસસત્ત્વાત્ત્રાતિવ્યાપ્તિઃ, તદાનીમપિ ચરમદ્વયણુકનાશાનુગુણસ્ય પરમાણુસ્પન્દસ્ય સત્ત્વાત્ તત્કાલોત્પન્નપરમાણૂત્તરસંયોગેન પ્રલયપૂર્વક્ષણ એવ પશ્ચાત્તસ્ય વિનાશ્યત્ત્વાત્

ચન્દ્રશેખરીયા: અત્ર પૂર્વપક્ષપ્રદર્શિતાતિવ્યાપ્તિવારણાય જાગદીશ્યાં શઙ્કતે નનુ ઇત્યાદિના । અયમર્થઃ । જીવાનાં અદૃષ્ટૈઃ સમન્વિતાઃ જ્ઞાવાતાદયઃ સકલં સ્થૂલં જગત્ વિધ્વસંયન્તિ । તદનન્તરં પરિશિષ્ટત્રસરેણુનાશાર્થં પ્રથમક્ષણે ત્ર્યણુકગતપરમાણુષુ ક્રિયા ઉત્પદ્યતે । દ્વિતીયક્ષણે તેષુ ક્રિયાજન્યો વિભાગઃ । તૃતીયક્ષણે વિભાગજન્યઃ પૂર્વસંયોગનાશઃ । ચતુર્થક્ષણે ઉત્તરદેશસંયોગઃ દ્વયણુકત્વાવચ્છિન્નદ્વયણુકસામાન્યધ્વંસશ્ચ । પચ્ચમે ક્ષણે ક્રિયાનાશઃ ત્રસરેણુનાશશ્ચ । ષષ્ઠે ચ ક્ષણે ત્ર્યણુકનાશાત્ ઉત્તરસંયોગનાશશ્ચ । અયમેવ ક્ષણઃ જન્યમાત્રભાવપદાર્થાનધિકરણત્વાત્ મહાપ્રલયપ્રથમક્ષણો ભવતિ । અત્ર ચતુર્થક્ષણે ત્ર્યણુકનાશાનુગુણક્રિયાયાઃ સત્ત્વાત્, દ્વયણુકસામાન્યધ્વંસસ્ય ચ સત્ત્વાત્ સ્પન્દાધિકરણે ચતુર્થક્ષણે દ્વયણુકસામાન્યધ્વંસસ્ય વિદ્યમાનત્વાત્ સ લક્ષણ ઘટકો ભવતિ । તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં દ્વયણુકત્વં ભવતીતિ નાતિવ્યાપ્તિઃ ઇતિ । ચતુર્થક્ષણોત્પન્નેન પરમાણૂત્તરદેશસંયોગેન પચ્ચમક્ષણે મહાપ્રલયપૂર્વક્ષણાત્મકે એવ તસ્યા ક્રિયાયાઃ નાશો ભવતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રશ્ન: આ આપ્તિ આ પ્રમાણે દૂર થશે. જીવોના કર્મોની સહાયવાળા એવા જંઝાવાત વિગેરે દ્વારા આખું સ્થુલ જગત્ ખતમ થાય. હવે જ્યારે ત્ર્યણુકનો નાશ માત્ર બાકી છે જ તે માટે (a) પરમાણુમાં ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય. (b) પછી પરમાણુઓમાં વિભાગગુણ જન્મે (c) વિભાગ દ્વારા પૂર્વસંયોગનો નાશ થાય. (d) પછી પરમાણુનો ઉત્તરદેશ સાથે સંયોગ થાય. + ત્યારે દ્વયણુકનો ધ્વંસ થાય. આ ક્ષણે તમામ દ્વયણુકોનો ધ્વંસ છે. હવે એકપણ દ્વયણુક નવો પણ ઉત્પન્ન થવાનો નથી. (e) પરમાણુમાંની ક્રિયાનો નાશ અને દ્વયણુકનાશપ્રયુક્ત એવો ત્ર્યણુકનાશ. (f) ઉત્તરદેશસંયોગનાશ. આ છઠ્ઠી ક્ષણે જગતમાં તમામ જન્યભાવપદાર્થોનો અભાવ છે. આ જ ક્ષણ મહાપ્રલયની પ્રથમક્ષણ છે. મહાપ્રલયની પૂર્વની ત્રીજી ક્ષણે=ક્રમ પ્રમાણે (ચો)થી ક્ષણે દ્વયણુકમાત્રનો નાશ છે. અને તે ક્ષણે પાંચમી ક્ષણે નાશ પામનારી ક્રિયા તો છે જ. આમ સ્પન્દ=ક્રિયાનું અધિકરણ એવી એ ચોથી

ક્ષણમાં દ્વયશુકત્વાવચ્છિન્ન ધ્વંસ મળી જાય છે. અને આની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક દ્વયશુકત્વ છે. માટે અહીં અતિવ્યાપ્તિ ન આવે. એ ચોથી ક્ષણે ચરમદ્વયશુકનાશની પ્રયોજક એવી ક્રિયા પડેલી હોવાથી આ બધું ઘટે છે. અને એ ચોથી ક્ષણે ઉત્પન્ન થયેલા ઉત્તરદેશ સંયોગ દ્વારા જ પાંચમી ક્ષણે એ સ્પન્દાત્મક ક્રિયાનો નાશ કરાય છે.

જાગદીશી -- તાદૃશપરમાણૂત્તરસંયોગસ્ય [ચ] કાર્યદ્રવ્યેણ સહૈવ સ્વીકારાન્ન નિત્યત્વમ્ । આશ્રયનાશાદેવ તન્નાશસમ્ભવાદિત્યત આહ--*યદાઽદૃષ્ટમિતિ* ।

ચન્દ્રશેખરીયા: એવં ચતુર્થક્ષણોત્પન્ન-ઉત્તરદેશસંયોગસ્તુ કાર્યદ્રવ્યેણ સહૈવ વિદ્યતે । પञ्चમક્ષણે તુ કાર્યદ્રવ્યસ્ય ત્રયણુકસ્ય નાશાત્ સ્વાશ્રયનાશપ્રયુક્તઃ ઉત્તરદેશસંયોગધ્વંસઃ ષષ્ઠે ક્ષણે ભવત્યેવ ઇતિ નાતિવ્યાપ્તિસંભાવના । અતઃ પૂર્વપક્ષઃ દ્વિતીયમનુમાનં પ્રદર્શયતિ--કાલિકેન જન્યજ્ઞાનવાન્ કાલિકેન અદૃષ્ટાત્ ઇતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: હવે એ ઉત્તરદેશ સંયોગ એ કાર્યદ્રવ્યની સાથે જ રહેનારો માનેલો છે. એટલે પાંચમી ક્ષણે ત્રયણુકરૂપ આશ્રયના નાશથી જ છઠ્ઠીક્ષણે એ ઉત્તરદેશસંયોગનો પણ નાશ થાય છે. [આમ તો એ સંયોગનો આશ્રય પરમાણુ છે. પણ એ સંયોગ કાર્યદ્રવ્યની સાથે જ રહેતો હોવાથી તેના આશ્રય તરીકે કાર્યદ્રવ્યરૂપ ત્રયણુક બતાવેલ છે.] આમ આ ૪થી ક્ષણે દ્વયશુકત્વાવચ્છિન્નધ્વંસ=સાધ્યાભાવ લક્ષણઘટક મળી જતાં અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

પૂર્વપક્ષ: તો પણ કાલિકેન જન્યજ્ઞાનવાન્ કાલિકેન અદૃષ્ટાત્ આ સ્થલે અતિવ્યાપ્તિ આવશે. ખંડપ્રલયમાં કાલિકેન અદૃષ્ટ છે. પણ ત્યાં કાલિકેન જન્યજ્ઞાન નથી. એટલે આ સ્થાન ખોટું છે છતાં અતિવ્યાપ્તિ આવશે.

જાગદીશી -- કેचित્તુ--"સ્વમતે દ્વ્યુણુકસ્યાસત્ત્વાત્ -સ્પન્દસ્ય ચ ખણ્ડપ્રલયે વૃત્તૌ બલવત્તરપ્રમાણાભાવાદ્ 'યદાઽદૃષ્ટ'મિત્યુક્તમ્" ઇત્યાહુઃ-તચ્ચિન્ત્યમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: અત્ર કેચિત્ ઇત્યં આચક્ષતે યત્-દીધિતિકારો દ્વયણુકં ન મન્યતે । સ્પન્દસ્ય ચ ખણ્ડપ્રલયે વર્તમાનત્વે બલવત્તરં પ્રમાણમપિ નાસ્તિ । અતઃ પ્રથમાનુમાનં પરિત્યજ્ય દીધિતિકારઃ પૂર્વપક્ષમુખેન દ્વિતીયમનુમાનમાચક્ષતે - ઇતિ । તન્મન્દમ્ । ખંડપ્રલયે સ્પન્દસ્ય સત્તાયાં આગમમેવ પ્રમાણં પ્રતિપાદિતં । અતઃ દ્વિતીયાનુમાનકથનેઽનન્તરમુક્તમેવ પ્રયોજનં જ્ઞેયમ્ ।

અત્ર દ્વિતીયાનુમાને ખણ્ડપ્રલયે અદૃષ્ટં કાલિકેનાસ્તિ । કિન્તુ જન્યજ્ઞાનં નાસ્તિ ઇતિ વ્યભિચારિ ઇદં સ્થાનમ્ । તથા ચ અત્ર લક્ષણઘટનાત્ અતિવ્યાપ્તિઃ । તથા હિ- અદૃષ્ટાધિકરણે ખણ્ડપ્રલયે પૂર્વજ્ઞાનધ્વંસસ્ય સત્ત્વાત્ ન જન્યજ્ઞાનાત્યન્તાભાવોઽસ્તિ । એવં નિરુક્તરીત્યા તત્ર જન્યજ્ઞાનત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકઃધ્વંસઃ પ્રાગભાવોઽપિ ચ નાસ્તિ ઇતિ સાધ્યાભાવો ન લક્ષણઘટકઃ કિન્તુ અન્ય એવ । તથા ચ અતિવ્યાપ્તિઃ દુર્વારા ।

ચન્દ્રશેખરીયા: અહીં કેટલાકો એમ કહે છે કે "દીધિતિકાર પોતે દ્વયશુકપદાર્થ જ નથી માનતા. એટલે દ્વયશુકવાનું સ્પન્દાત્ એ સ્થાન જ યોગ્ય ન ગણાય. અને માટે જ તેમણે આ બીજું સ્થાન બતાવ્યું છે." તેઓની આ વાત વિચારણીય છે. કેમકે દીધિતિકાર ભલે દ્વયશુક ન માને, આપત્તિ આપનાર તો બીજા જ છે. દીધિતિકાર નથી. એટલે એ તો આપત્તિ આપી જ શકે. માટે ખરેખર તો ત્યાં ઉપર મુજબ અતિવ્યાપ્તિનિરાસ થઈ જતો હોવાથી જ એમણે આ બીજું સ્થાન પૂર્વપક્ષ તરફથી લીધું છે એમ માનવું.

જાગદીશી -- નિત્યજ્ઞાનમાદાય સદ્ધેતુતાવારણાય--*જન્યમિતિ* ।

ચન્દ્રશેખરીયા: અત્ર સાધ્યઘટકં યત્ જન્યપદં તદ્ યદિ ન નિવેશ્યતે, તદા અદૃષ્ટાધિકરણે ખણ્ડપ્રલયસૃષ્ટિકાલાદૌ સર્વત્ર કાલિકેન નિત્યજ્ઞાનસ્ય સાધ્યરૂપસ્ય વિદ્યમાનત્વાત્ અયં હેતુઃ સમ્યક્ ભવેત્ । તથા ચાત્રાતિવ્યાપ્તિવિધાનં અસંગતં ભવેત્ । અતઃ હેતોઃ સદ્ધેતુતાવારણાય જન્યપદં નિવિષ્ટં ઇતિ ધ્યેયમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: અહીં સાધ્યમાં જન્યપદ ન મુકે તો તો ખંડપ્રલયકાળમાં જીવોના અદૃષ્ટ છે અને ઇશનું નિત્યજ્ઞાન પણ છે જ. એટલે આ હેતુ સાચો જ બની જવાથી ત્યાં અતિવ્યાપ્તિનું વિધાન જ અસંગત બને. તેથી જ જન્યપદ દ્વારા આ હેતુને ખોટો બનાવેલો છે.

જાગદીશી -- નિત્યસુખાભિવ્યક્તેર્મુક્તિત્વમતે સદ્ધેતુત્વમાશંક્ય સાધ્યાન્તરમાહ--*દુઃખં વેતિ* ।

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ કેષાઞ્ચિન્મતે સુખં નિત્યમેવ । તસ્ય જ્ઞાનમેવ મુક્તિઃ । તથા ચ મુક્તાત્મનાં પ્રતિસમયં નિત્યસુખજ્ઞાનં ભવતિ । તત્ત્વ જ્ઞાનં જન્યમેવ । તથા ચ ખણ્ડપ્રલયેऽપિ મુક્તાત્મનાં નિત્યસુખવિષયકં જન્યજ્ઞાનં વર્તતે । અતઃ અયં સદ્ધેતુરેવ ભવતિ । તથા ચ તત્રાતિવ્યાપ્તિકથનં જન્યપદોપાદાનેऽપિ ન યુક્તં ઇતિ ચેત્ અત એવ પૂર્વપક્ષઃ તૃતીયં અનુમાનં પ્રતિપાદયતિ કાલિકેન દુઃખવાનું કાલિકેન અદૃષ્ટાત્ ઇતિ । ખણ્ડપ્રલયે અદૃષ્ટમસ્તિ । કિન્તુ દુઃખં નાસ્તિ । અતઃ અયં વ્યભિચારી હેતુઃ । તથાપિ નિરુક્તરીત્યાઽત્ર ખણ્ડપ્રલયે દુઃખપ્રતિયોગિકસ્ય દુઃખત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિકસ્ય વા કસ્યાપિ સંસર્ગાભાવસ્યાસત્વાત્ સૃષ્ટિકાલવૃત્તિત્વવિશિષ્ટગોત્વાભાવમાદાય લક્ષણસમન્વયો ભવતીતિ અતિવ્યાપ્તિઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રશ્નઃ જેઓ એમ માને છે કે સુખ નિત્ય છે અને તેનું જ્ઞાન=અભિવ્યક્તિ એ જ મોક્ષ છે. એમના મતે તો જેઓ મુક્તાત્મા છે. તેઓને ખંડકાળમાં નિત્યસુખનું જ્ઞાન પ્રતિસમયે ઉત્પન્ન થવાનું જ છે. અને એથી ખંડપ્રલયકાળમાં પણ જન્યજ્ઞાન છે જ. આમ જ્યાં કાલિકથી અદૃષ્ટ ત્યાં સર્વત્ર કાલિકથી જન્યજ્ઞાન પણ હોવાથી આ સ્થાન તો સાચું જ બની જતા અતિવ્યાપ્તિ કથન અસંગત બને.

પૂર્વપક્ષઃ--કાલિકેન દુઃખવાનું કાલિકેન અદૃષ્ટાત્ આ સ્થાન તો ખોટું જ છે. કેમકે ખંડપ્રલયકાળમાં અદૃષ્ટ છે. પણ જન્ય-અજન્ય કોઈ દુઃખ નથી. છતાં અહીં લક્ષણસમન્વય થતા અતિવ્યાપ્તિ આવશે.

જાગદીશી -- નનુ કાર્યમાત્રં પ્રત્યદૃષ્ટસ્ય હેતુત્વાત્ પ્રલયપ્રાક્ષણેઽપિ તસ્ય સત્ત્વં । તથા ચ તદાનીમપિ દુઃખત્વાવચ્છિન્નધ્વંસસત્ત્વાત્રાતિવ્યાપ્તિઃ । દુઃખાદેઃ સ્વસાક્ષાત્કારનાશ્યતયા તદાનીમસમ્ભવાત્ [ઉત્તરક્ષણે સાક્ષાત્કારાસમ્ભવાત્ અવિદિતે પ્રમાણાભાવાત્]

ચન્દ્રશેખરીયા: પુનઃ પૂર્વપક્ષપ્રતિપાદિતમનુમાનં ખણ્ડયતિ કશ્ચિત્ નનુ કાર્યમાત્રં ઇત્યાદિના-અયં ભાવઃ કાર્યમાત્રં પ્રતિ અદૃષ્ટસ્ય હેતુત્વાત્ મહાપ્રલયાત્મકકાર્યપૂર્વક્ષણેઽપિ અદૃષ્ટં અસ્તિ । તત્ર ચ દુઃખત્વાવચ્છિન્નદુઃખધ્વંસો વિદ્યતે । તથા ચ અદૃષ્ટાધિકરણે મહાપ્રલયપૂર્વક્ષણે દુઃખત્વાવચ્છિન્નદુઃખધ્વંસો વિદ્યતે । તથા ચ અદૃષ્ટાધિકરણે મહાપ્રલયપૂર્વક્ષણે દુઃખત્વાવચ્છિન્નદુઃખધ્વંસસ્ય વિદ્યમાનત્વાત્ સાધ્યાભાવ એવ લક્ષણઘટકોઽભૂત્ । તથા ચ નાતિવ્યાપ્તિઃ । તથાહિ-યોગ્યવિભૂવિશેષગુણનાં સ્વોત્તરવર્તિગુણનાશ્યત્વાત્ દુઃખમપિ સ્વસાક્ષાત્કારનાશ્યં એવ ।

યદિ યાસત્કલ્પનયા ચતુર્થે ક્ષણે મહાપ્રલયોત્પાદો મન્યતે । તદા તૃતીયક્ષણે યદિ દુઃખં મન્યતે તદા તુ તસ્ય દુઃખસ્યોત્પત્તિઃ દ્વિતીયક્ષણે ભૂતા સ્વીક્રિયેત । એવં ચ દ્વિતીયક્ષણે દુઃખોત્પાદઃ, તૃતીયક્ષણે દુઃખસત્તા, દુઃખસાક્ષાત્કારશ્ચ ભવતઃ । ચતુર્થે ક્ષણે દુઃખધ્વંસો ભવેત્ । કિન્તુ ચતુર્થે ક્ષણે તૃતીયક્ષણોત્પન્નં દુઃખપ્રત્યક્ષં ન વિનષ્ટં ભવતિ । જ્ઞાનસ્ય જઘન્યતોઽપિ દ્વિક્ષણસ્થાયિત્વાત્ । એવં ચ ચતુર્થે ક્ષણે યદિ દુઃખપ્રત્યક્ષં વિદ્યેત । તદા તુ સ ક્ષણઃ મહાપ્રલયપ્રથમક્ષણ એવ ન ગણ્યેત । મહાપ્રલયક્ષણે જન્યમાત્રભાવપદાર્થસ્ય અવિદ્યમાનત્વાત્ । અતઃ તૃતીયક્ષણે દુઃખસત્તા નોચિતા । કિન્તુ ઇદમેવોચિતં યત્ પ્રથમક્ષણે દુઃખોત્પાદઃ । દ્વિતીયક્ષણે દુઃખસત્તા, દુઃખપ્રત્યક્ષં ચ ભવતઃ । તૃતીયક્ષણે દુઃખધ્વંસો દુઃખપ્રત્યક્ષસત્તા ચ ભવતઃ । ચતુર્થક્ષણે ચ તત્પ્રત્યક્ષમપિ વિનશ્યેત્, સ એવ ક્ષણઃ મહાપ્રલયપ્રથમક્ષણત્વેન વ્યવહર્તું શક્યઃ । એવં ચ મહાપ્રલયપૂર્વવર્તિક્ષણે દુઃખસ્યાસંભવાત્ તત્ર દુઃખત્વાવચ્છિન્નદુઃખધ્વંસસ્ય સત્ત્વાત્ સ એવ લક્ષણઘટકઃ ભવતિ । મહાપ્રલયપૂર્વવર્તિક્ષણે ચ અદૃષ્ટાત્મકહેતોઃ વિદ્યમાનત્વાત્ સ હેત્વધિકરણં ભવતિ । તત્ર ચ દુઃખત્વાવચ્છિન્નધ્વંસો ભવતિ ઇતિ સાધ્યાભાવસ્ય લક્ષણઘટકત્વાત્ નાતિવ્યાપ્તિઃ ।

ન ચ મહાપ્રલયપૂર્વવર્તિક્ષણે દુઃખં અસ્તિ એવ । તન્નાશકં તુ ન દુઃખપ્રત્યક્ષં, કિન્તુ સ ક્ષણ એવ । તથા ચ પૂર્વવર્તિક્ષણઃ એવ મહાપ્રલયપ્રથમક્ષણે દુઃખધ્વંસં ઉત્પાદયતિ । એવં ચ ન મહાપ્રલયપૂર્વવર્તિક્ષણે દુઃખત્વાવચ્છિન્નધ્વંસો વિદ્યતે । તથા ચાતિવ્યાપ્તિઃ તદવસ્થૈવ ઇતિ **વાચ્યમ્** । યતઃ એવં મન્યમાને તદ્ દુઃખં પ્રત્યક્ષવિષયમેવ નાભૂત્ । તાદૃશે પ્રત્યક્ષવિષયત્વાભાવવતિ દુઃખે ન કિમપિ પ્રમાણં ઉત્પશ્યામઃ । અર્થાત્ અવિદિતે દુઃખે પ્રમાણાભાવાત્ એતત્કથનં અનુચિતમ્ ઇતિ ભાવઃ । તથા ચ અત્ર તૃતીયાનુમાનેઽપિ નાતિવ્યાપ્તિઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રશ્નઃ તમામ કાર્યો પ્રત્યે અદૃષ્ટને હેતુ માનેલ છે. હવે મહાપ્રલય પણ એક કાર્ય જ છે. એટલે તેની પૂર્વની ક્ષણે પણ અદૃષ્ટ છે જ. આમ અદૃષ્ટહેતુ એ કાલિકથી મહાપ્રલયપૂર્વ ક્ષણમાં રહેલો છે. હવે તે ક્ષણે તો તમામે તમામ દુઃખોનો ધ્વંસ હાજર હોવાથી તે ક્ષણમાં દુઃખસામાન્યધ્વંસ મળી જાય. અને તેની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક દુઃખત્વ બની જતા અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

પૂર્વપક્ષ: મહાપ્રલયપૂર્વક્ષણે દુઃખસામાન્યનો ધ્વંસ છે એકપણ દુઃખ હાજર નથી એમ શી રીતે માની શકાય?

પ્રશ્ન: દુઃખાદિ એ સ્વપ્રત્યક્ષથી નાશ પામનારા છે. એટલે જો મહાપ્રલયપૂર્વક્ષણે દુઃખ માનો તો તે ક્ષણે કે મહાપ્રલયક્ષણે ઉત્પન્ન થયેલ દુઃખપ્રત્યક્ષ એ દુઃખનો ધ્વંસ કરે. હવે જો મહાપ્રલયપૂર્વક્ષણે જ દુઃખજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માનીએ તો એ જ્ઞાન બે ક્ષણ સ્થાયી હોવાથી મહાપ્રલયક્ષણે પણ તે દુઃખજ્ઞાન માનવું પડે. અને તો પછી એ મહાપ્રલય જ ન કહેવાય. કેમકે મહાપ્રલયમાં એકપણ જન્યવસ્તુ હોતી નથી. એટલે જ મહાપ્રલયની પૂર્વક્ષણે જો દુઃખ માનો તો પણ તે ક્ષણે કે તેની પછીની ક્ષણે=મહાપ્રલયની ક્ષણે દુઃખજ્ઞાન=સાક્ષાત્કાર સંભવતો જ નથી. અને તેના વિના દુઃખનો નાશ પણ ન સંભવે એટલે ખરેખર તો એમ જ માનવું પડે કે ધારો કે ચોથી ક્ષણે મહાપ્રલય ઉત્પન્ન થાય છે. તો બીજીક્ષણે દુઃખપ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન થઈ શકે. અને તેથી જ બીજી ક્ષણ સુધી જ દુઃખ હોઈ શકે. ત્રીજી ક્ષણે દુઃખપ્રત્યક્ષ દ્વારા દુઃખધ્વંસ થશે. અને ચોથી ક્ષણે એ દુઃખપ્રત્યક્ષ પણ નાશ પામી જવાથી મહાપ્રલય ઘટી શકશે. આમ વધુમાં વધુ મહાપ્રલયની પૂર્વની બીજી ક્ષણ સુધી જ દુઃખ હોઈ શકે. પૂર્વની ક્ષણે તો ન જ હોય. અને એટલે અદૃષ્ટાધિકરણ એવા મહાપ્રલયપૂર્વક્ષણમાં દુઃખસામાન્યધ્વંસ મળી જતાં અતિવ્યાપ્તિ ન આવે. કમ આ પ્રમાણે—

(a) દુઃખની ઉત્પત્તિ (b) દુઃખપ્રત્યક્ષ (c) દુઃખનાશક એવા દુઃખપ્રત્યક્ષની હાજરી (d) દુઃખપ્રત્યક્ષનો નાશ.

પૂર્વપક્ષ: મહાપ્રલયપૂર્વક્ષણે દુઃખ માનીએ અને છતાં દુઃખપ્રત્યક્ષ ન માનતા તે ક્ષણને જ દુઃખનાશકારણ માની લઈએ એટલે દુઃખપ્રત્યક્ષ વિના જ મહાપ્રલયની પ્રથમક્ષણે= (પદ્ધતિ મુજબ ચોથી ક્ષણે) દુઃખધ્વંસ થઈ જશે. અને તેથી પૂર્વક્ષણે દુઃખ હોવાથી દુઃખસામાન્યધ્વંસ ન મળે માટે અતિવ્યાપ્તિ આવે.

પ્રશ્ન: ના. એ મહાપ્રલયપૂર્વકાલીનદુઃખનું જો જ્ઞાન ન માનો તો એ દુઃખ પ્રત્યક્ષવિષય ન બન્યું એમ માનવું પડે. પણ એ દુઃખ આ રીતે પ્રત્યક્ષવિષય ન બનનારું="અવિદિત" માનવામાં કોઈ જ પ્રમાણ નથી. અને તેથી કહ્યા પ્રમાણે અતિવ્યાપ્તિ નિરાસ થઈ જ જાય છે. [જગદીશીપંક્તિનો અર્થ—દુઃખ એ સ્વપ્રત્યક્ષથી નાશ્ય હોવાથી મહાપ્રલયની પૂર્વક્ષણે દુઃખ માની ન શકાય. કેમકે જો ત્યાં [દુઃખની હાજરી જ માનવાની વાત છે. ઉત્પત્તિ તો પહેલા થયેલી માની શકાય.] દુઃખ માનીએ તો તેનો નાશ કરનાર સાક્ષાત્કાર એ ક્ષણે ઉત્પન્ન થનારો માનવો પડે. અને જો એમ માનીએ તો મહાપ્રલયક્ષણે તે સાક્ષાત્કાર હાજર માનવો જ પડે. કેમકે જ્ઞાન બે ક્ષણ ટકે છે. પણ ઉત્તરક્ષણે=મહાપ્રલયપ્રથમક્ષણે તો કોઈપણ જન્યપદાર્થ સંભવતો ન હોવાથી તે ક્ષણે દુઃખસાક્ષાત્કારની હાજરી (ઉત્પત્તિ તો પૂર્વની ક્ષણે છે.) સંભવતી નથી. જો તમે એમ કહો કે — મહાપ્રલયપૂર્વક્ષણે એ દુઃખ છે જ. પણ એ દુઃખ સ્વપ્રત્યક્ષથી નાશ્ય નથી. પણ તત્ક્ષણથી જ નાશ્ય છે. અને એટલે દુઃખસાક્ષાત્કારની ઉત્પત્તિ થયા વિના જ પૂર્વક્ષણરૂપ કારણ દ્વારા જ મહાપ્રલયની પ્રથમ સમયે તેનો નાશ થઈ જશે. — તો એ પણ બરાબર નથી. કેમકે એ દુઃખ સ્વસાક્ષાત્કારનો વિષય ન બને=અવિદિત જ રહે." એમ માનવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી.]

જાગદીશી -- किञ्च निखिलब्रह्माण्डानां युगपत् खंडप्रलयानभ्युपगमेन ब्रह्माण्डान्तरवर्त्तिदुःखमादाय सद्धेतुरेवायम् ।

ચન્દ્રશેખરીયા: કિઞ્ચ ખણ્ડપ્રલયોઽપિ ન સર્વેષાં બ્રહ્માંડાનાં યુગપદેવ ભવતિ કિન્તુ પૃથક્ પૃથક્ । તથા ચ યસ્ય એકસ્ય બ્રહ્માંડસ્ય ખંડપ્રલયો ભવતિ, તત્ર ખણ્ડપ્રલયેઽપિ બ્રહ્માંડાન્તરવર્તિદુઃખસ્ય સત્ત્વાત્ અયં અદૃષ્ટાત્મકો હેતુરપિ સમ્યગ્ એવ અસ્તિ ઇતિ નાત્ર અતિવ્યાપ્તિકથનં સમુચિતં ઇતિ પૂર્વપક્ષપ્રતિપાદિતતૃતીયાનુમાનેઽપિ નેદં લક્ષણં દુષ્ટં ભવતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: બાકી ખરી વાત તો એ છે કે જેટલા બ્રહ્માંડો છે એ તમામનો એક સાથે પ્રલય=નાશ માનેલો જ નથી. એટલે જ્યારે અહીં ખંડપ્રલય થાય તેમાં અદૃષ્ટ હોય ત્યારે પણ બીજા બ્રહ્માંડવર્તિજીવના દુઃખો તો કાલિકસંબંધથી ખંડપ્રલયકાળમાં રહેવાના જ છે. જો બધા જ બ્રહ્માંડમાં એક સાથે ખંડપ્રલય થતો હોત તો વાંધો ઉભો રહેત. પણ એવું તો નથી જ. આમ જ્યાં કાલિકથી અદૃષ્ટ છે, ત્યાં સર્વત્ર કાલિકથી દુઃખ છે જ. એટલે એમ પણ આ સાચું સ્થાન છે. એટલે જ મહાપ્રલય અપ્રામાણિક હોય અને તેથી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સાધ્યાભાવને લક્ષણઘટક બનાવવાની વાત ખોટી પડતી હોય તો પણ હવે વાંધો નથી. કેમકે આ સ્થાન સાચું જ હોવાથી અહીં બીજા અભાવને લઈને લક્ષણ સમન્વય થવો, સાધ્યાભાવ લક્ષણઘટક ન બનવો એ ઇષ્ટ જ બની રહે છે.

જાગદીશી -- અત આહ- *યદા તસ્યેતિ* । અત્ર ચ તદીયસુષુપ્ત્યાદિસમયે તદીયજ્ઞાનવિરહાદ્વ્યભિચારઃ સ્ફુટ એવ । *દ્વયણુકત્વાદેરિતિ* । -ખણ્ડપ્રલયે કૈષાઞ્ચિદ્ધ્વંસસ્ય કૈષાઞ્ચિત્ પ્રાગભાવસ્ય સત્ત્વાત્ દ્વયણુકત્વસ્ય તત્પ્રતિયોગિતાતિરિક્તવૃત્તિત્વેનાનવચ્છેદકત્વાદિત્યર્થઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: અતઃ પૂર્વપક્ષઃ ચતુર્થમનુમાનં પ્રતિપાદયતિ કાલિકેન ચૈત્રીયજ્ઞાનવાન્ કાલિકેન ચૈત્રીયાદૃષ્ટાત્ । અત્ર ચ ચૈત્રસુષુપ્તિકાલે ચૈત્રીયાદૃષ્ટસ્ય કાલિકેન સત્ત્વાત્ ચૈત્રીયજ્ઞાનસ્ય કાલિકેનાઽસત્ત્વાત્ સ્ફુટમેવ વ્યભિચારઃ । તથા ચાત્રાતિવ્યાપ્તિઃ ભવતિ । તથા હિ-અદૃષ્ટાધિકરણે સુષુપ્તિકાલે પ્રાક્તનચૈત્રીયજ્ઞાનધ્વંસસ્ય સત્ત્વાત્ ન તત્ર ચૈત્રીયજ્ઞાનાત્યન્તાભાવો વિદ્યતે । એવં પ્રાક્તનચૈત્રીયજ્ઞાનધ્વંસસ્ય સત્ત્વાત્ ચૈત્રીયજ્ઞાનત્વાવચ્છિન્નચૈત્રીયજ્ઞાનાભાવો ન વિદ્યતે । એવં ઉત્તરકાલીન-જ્ઞાનપ્રાગભાવસ્ય સત્ત્વાત્ ચૈત્રીયજ્ઞાનત્વાવચ્છિન્નચૈત્રીયજ્ઞાનધ્વંસોઽપિ ન વિદ્યતે । તથા ચ સાધ્યાભાવસ્ય લક્ષણઘટકત્વાત્ ભવતિ અતિવ્યાપ્તિઃ ઇતિ પૂર્વપક્ષસ્યાશયઃ । એવં ચ પૂર્વપક્ષેણ ચત્વારિ અનુમાનાનિ પ્રદર્શિતાનિ । તત્ર જાગદીશ્યાં પ્રથમેષુ ત્રયેષુ અનુમાનેષુ અતિવ્યાપ્તિકથનં નિરાકૃતં । ચરમે એવ અનુમાને સ્પષ્ટા અતિવ્યાપ્તિઃ ભવતિ ઇતિ દર્શિતમ્ । કિન્તુ દીધિત્યાં તુ ચતુર્ણાં અપિ અનુમાનેષુ અતિવ્યાપ્તિં સમન્વયતિ દીધિતિકારઃ । સ ચ ઇદાનીં પ્રદર્શ્યતે દીધિતિપ્રન્થાનુસારેણ । દ્વયણુકવાન્ સ્પન્દાત્ ઇત્યાદિ અનુમાનેષુ હેત્વધિકરણે પ્રલયે કૈષાઞ્ચિત્ દ્વયણુકાનાં ધ્વંસસ્ય સત્ત્વાત્ કૈષાઞ્ચિત્ દ્વયણુકાનાં પ્રાગભાવસ્ય ચ સત્ત્વાત્ દ્વયણુકત્વસ્ય ધ્વંસપ્રતિયોગિતાતિરિક્તવૃત્તિત્વેન પ્રાગભાવપ્રતિયોગિતાતિરિક્તવૃત્તિત્વેન ચ ન તયોઃ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકત્વં સંભવતિ ઇત્યતો લક્ષણઘટકાભાવપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકં એવ દ્વયણુકત્વં ભવતિ ઇતિ દુર્વારાઽતિવ્યાપ્તિઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પૂર્વપક્ષઃ ભલે તો પણ કાલિકેન ચૈત્રીયજ્ઞાનવાન્ કાલિકેન ચૈત્રીયાદૃષ્ટાત્ આ સ્થળ તો

સ્પષ્ટપણે ખોટું છે જ. કેમકે ચૈત્રસુષુપ્તિકાળે ચૈત્રજ્ઞાન ન હોવાથી તે કાળમાં કાલિકથી ચૈત્રીયાદૃષ્ટ છે પણ ચૈત્રીયજ્ઞાન નથી. આમ સ્પષ્ટ વ્યભિચાર છે. અને છતાં અતિવ્યાપ્તિ આવે છે. કેમકે તે અદૃષ્ટાધિકરણ એવા સુષુપ્તિકાળમાં ચૈત્રીયજ્ઞાનાત્યન્તાભાવ તો ન જ લેવાય. કેમકે તે કાળમાં ચૈત્રીયજ્ઞાનધ્વંસો+પ્રાગભાવો રહેલા છે. અને ત્યાં જે ચૈત્રીયજ્ઞાનધ્વંસ છે. તે પણ ચૈત્રીયજ્ઞાનત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક નથી જ. કેમકે બધા ચૈત્રીયજ્ઞાનોનો ધ્વંસ થયો જ નથી. ઘણા ચૈત્રીયજ્ઞાનો ઉત્પન્ન થવાના જ બાકી છે. એ રીતે ચૈત્રીયજ્ઞાનત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક ચૈત્રીયજ્ઞાનપ્રાગભાવ પણ ન લેવાય. કેમકે બધા જ ચૈત્રીયજ્ઞાનોનો પ્રાગભાવ હાજર નથી. ઘણા ચૈત્રીયજ્ઞાનપ્રાગભાવોનો ધ્વંસ થઈ ચૂક્યો છે. અને તેથી ઘણા ચૈત્રીયજ્ઞાનો ઉત્પન્ન થઈ ચૂક્યા છે. આમ અહીં ચૈત્રીયજ્ઞાનસામાન્યનો ધ્વંસ, પ્રાગભાવ કે અત્યન્તભાવ કોઈપણ લક્ષણઘટક બનતા જ નથી. ચૈત્રીયયત્કિંચિત્-જ્ઞાનધ્વંસ લક્ષણઘટક બનાવો તો તેની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક તજ્ઞાનત્વ જ બને. પણ ચૈત્રીયજ્ઞાનત્વ ન જ બને. આમ લક્ષણ ઘટી જતાં અતિવ્યાપ્તિ આવવાની જ છે. આ તો જાગદીશી પ્રમાણે વિચારણા કરી. અને એ પ્રમાણે માત્ર છેલ્લા અનુમાનમાં અતિવ્યાપ્તિ આવે છે એ જોયું. દીધિતિકાર તો "એ ચારેય અનુમાનમાં અતિવ્યાપ્તિ શી રીતે આવે છે?" એ હવે ઘટાવી આપે છે કે અહીં દ્વયણુકવાન્ સ્પન્દાત્ વિગેરેમાં સ્પન્દાધિકરણ ખંડપ્રલયમાં રહેલ દ્વયણુકધ્વંસો કે પ્રાગભાવોની પ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક જ દ્વયણુકત્વ છે. કેમકે તે ખંડપ્રલયમાં કેટલાક દ્વયણુકોનો ધ્વંસ છે. કેટલાક પ્રાગભાવો હાજર છે. અર્થાત્ ધારો કે ૧૦૦ દ્વયણુકમાંથી ૬૦નો પ્રાગભાવ અને ૪૦નો ધ્વંસ છે. હવે ધ્વંસની પ્રતિયોગિતા ૪૦માં જ છે. જો દ્વયણુકત્વને અવચ્છેદક માનો તો એ દ્વયણુકત્વ તો પ્રતિયોગિતા વિનાના ૬૦ દ્વયણુકમાં ય રહેલ હોવાથી=અતિરિક્ત વૃત્તિ હોવાથી ખરેખર તે અવચ્છેદક ન જ બને. એમ પ્રાગભાવની પ્રતિયોગિતા વિનાના ૪૦માં દ્વયણુકત્વ હોવાથી તે દ્વયણુકત્વ પ્રાગભાવપ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક પણ ન જ બની શકે. આમ દ્વયણુકત્વાદિ એ લક્ષણઘટકાભાવપ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક બનવાથી અતિવ્યાપ્તિ આવે છે. જાગદીશી પ્રમાણે માત્ર ચૈત્રીયજ્ઞાનસાધ્યક સ્થાને જ અતિવ્યાપ્તિ જાણવી.

જાગદીશી -- [નનુ દ્વયણુકત્વાવચ્છિન્નનિધિકરણકાલવૃત્તિત્વવિશિષ્ટસ્યૈવ તત્તદ્ધ્વંસસ્ય પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકમેવ દ્વયણુકત્વમ્ અવચ્છેદકત્વજ્ઞાન્યૂનવૃત્તિત્વમેવેતિ]

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ "યો યસ્માત્ ન્યૂનવૃત્તિ: ન ભવતિ, સ એવ તસ્યાવચ્છેદક:" इति मन्तव्यम् । "यो यस्मात् न्यूनवृत्ति: न भवति, अतिरिक्तवृत्तिरपि च न भवति स एव तस्यावच्छेदक:" इति तु न वक्तव्यम् । तथा च असत्कल्पनया द्वयणुकशतमस्ति । तत्र षष्टिद्वयणुकानां प्रागभावो वर्तते । चत्वारिंशद्द्वयणुकानां ध्वंसो वर्तते । अतः ध्वंसनिरूपिता प्रतियोगिता चत्वारिंशद्द्वयणुकेषु वर्तते । द्वयणुकत्वं च चत्वारिंशत्सु षष्टिष्वपि च वर्तते । अतः द्वयणुकत्वं प्रागभावप्रतियोगितायाः न्यूनवृत्ति नास्ति, किन्तु अतिरिक्तवृत्ति एव अस्ति । अतः तत् प्रागभावप्रतियोगितायाः अवच्छेदकं भवत्येव । एवं द्वयणुकत्वं ध्वंसनिरूपितायाः षष्टिद्वयणुकनिष्ठायाः प्रतियोगितायाः अवच्छेदकं भवत्येव । तथा च नातिव्याप्तिरिति भावः ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રશ્ન: અવચ્છેદકત્વં એ અવચ્છિન્નાન્યૂનાનતિરિક્તવૃત્તિત્વં એવો અર્થ ન કરતા અન્યૂનવૃત્તિત્વં અવચ્છેદકત્વં એવો જ અર્થ કરવો. અર્થાત્ જે જેના ન્યૂનસ્થાનમાં ન રહે તે તેનો અવચ્છેદક બની શકે વધારે સ્થાનમાં રહે તો વાંધો નથી. એટલે પ્રાગભાવની પ્રતિયોગિતા ૬૦માં છે અને દ્વયણુકત્વ એ ૬૦+બીજા ૪૦માં પણ છે. એટલે દ્વયણુકત્વ એ અન્યૂનવૃત્તિ તો છે જ. માટે અહીં ૪૦ દ્વયણુકપ્રાગભાવની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક ૧૦૦દ્વયણુકવૃત્તિ એવો દ્વયણુકત્વ બની જ જાય છે. માટે અતિવ્યાપ્તિ ન આવે. અહીં જે ૪૦પ્રાગભાવ કે ૬૦ના ધ્વંસ લઈએ છીએ એ દ્વયણુકત્વાવચ્છિન્ન ૧૦૦ ય દ્વયણુકોના અનધિકરણીભૂત એવા ખંડપ્રલય કાળમાં રહેનારા જ લેવા. અર્થાત્ દ્વયણુકત્વાવચ્છિન્નાધિકરણવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ ૪૦ ધ્વંસ/ ૬૦ પ્રાગભાવ લઈ લેવા. અને તેની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક એ જ સાધ્યતાવચ્છેદક દ્વયણુકત્વ બનશે. [ખંડપ્રલયમાં ધ્વંસાભાવ લેવા માટે આવી વિવક્ષા કરી છે.]

જાગદીશી -- અત આહ- *ન હીતિ* । ‘ગૌર્નષ્ટા’ इत्यादिप्रतीतेर्गोप्रतियोगिकध्वंसाद्यवगाहितयाऽप्युपपत्तेः बाधनिश्चयादिप्रतिबन्धकत्वाद्यनुरोधेनैव भेदात्यन्ताभावयोगोत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोपगमात् ।

ચન્દ્રશેખરીયા: અત્ર પુનઃ પૂર્વપક્ષઃ અતિવ્યાપ્તિં સ્થાપયતિ - ये केचन पुरुषाः ध्वंसाभावप्रतियोगितायाः प्रागभावप्रतियोगितायाश्च अवच्छेदकाः द्वयणुकत्वगोत्वादिसामान्यधर्मा अपि भवन्ति इति मन्यन्ते तेषां मतेऽपि एकविशेषद्वयणुकप्रागभावाधिकरणे द्वयणुकत्वावच्छिन्नध्वंसाभावो न शक्यते वक्तुं । एवं एकविशेषद्वयणुकध्वंसाधिकरणे द्वयणुकत्वावच्छिन्नप्रागभावो न शक्यते वक्तुं । किन्तु यत्र एकस्यापि द्वयणुकस्य प्रागभावो न विद्यते, तत्रैव महाप्रलयकालादौ द्वयणुकत्वावच्छिन्न प्रतियोगिताको ध्वंसो विद्यते । एवं यत्र एकस्यापि द्वयणुकस्य ध्वंसो न विद्यते, तत्रैव द्वयणुकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिक प्रागभावो विद्यते इति । तथा च प्राक्कालीनद्वयणुकध्वंसाधिकरणे उत्तरकालीनद्वयणुक-प्रागभावाधिकरणे च खण्डप्रलये न द्वयणुकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको ध्वंसः प्रागभावो वा स्वीकर्तुं शक्यते । अतोऽभावान्तरम् आदायातिव्याप्तिः भवति एव ।

અત્ર કશ્ચિત્ પૂર્વપક્ષં પ્રશ્નયતિ યત્ "ये केचन द्वयणुकत्वावच्छिन्नध्वंसं द्वयणुकत्वावच्छिन्नप्रागभावं च मन्यन्ते तेषां मतेऽपि..." इत्यादि भवता उक्तम् । तत् किं इदं मतं न सम्यक्? येन भवता "ये केचन" इत्यादिना अत्रास्वरसः सूच्यते । यदि इदं प्रागभावादिप्रतियोगितायां द्वयणुकत्वावच्छिन्नत्वं नोचितम्, तदा तस्य कारणं वक्तव्यम् । अन्यथा तस्य स्वीकार एव करणीयः इति । अतः पूर्वपक्षः तं मतं खण्डयितुं "ननु ध्वंसादिप्रतियोगितायामित्यादीना" कारणं प्रतिपादयति ।

અયં પૂર્વપક્ષસ્ય ભાવઃ "ધ્વંસાદિપ્રતિયોગિતા ગોત્વદ્વયણુકત્વાદિસામાન્યધર્માવચ્છિન્ના અપિ ભવતિ" इति अत्र न किमपि प्रमाणं दृश्यते । न च "गौः नष्टा" इति प्रतीतिबलादेव गोत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकध्वंससिद्धिरिति वाच्यम् । सा प्रतीति गोप्रतियोगिकध्वंसविषयिका एव स्वीकर्तुं शक्या । न च यथा भूतले गौः नास्ति, भूतलं गौः न इति प्रतीतिबलात् गवात्यन्ताभावो गोभेदश्च गोत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकः इष्यते । तथैव तुल्ययुक्त्या "भूतले गौः नष्टा,

ભૂતલે ગોઃ પ્રાગભાવઃ" ઇતિ પ્રતીતિબલાત્ ગોધ્વંસો ગોપ્રાગભાવોઽપિ ચ ગોત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકઃ કથં ન ઇષ્યતે ઇતિ વાચ્યમ્ । ભૂતલે ગૌઃ અસ્તિ ઇતિ જ્ઞાનં પ્રતિ "ભૂતલે ગૌઃ નાસ્તિ" ઇત્યાકારકં બાધનિશ્ચયાત્મકં જ્ઞાનં પ્રતિબંધકં ભવતિ । યદિ ચ ભૂતલે "ગૌઃ નાસ્તિ" ઇતિ જ્ઞાનં ગોપ્રતિયોગિકાત્યન્તાભાવવિષયકમેવ મન્યતે, તદા તુ ગોમતિ અપિ ભૂતલે "ગોઘટોભયં નાસ્તિ" ઇતિ ગોપ્રતિયોગિકાત્યન્તાભાવવિષયકં જ્ઞાનં ભવતિ । અતઃ તદપિ પ્રતિબંધકં ભવેત્ । તથા ચ તત્રોત્તરક્ષણે "ભૂતલે ગૌઃ અસ્તિ" ઇતિ જ્ઞાનં ન સંભવેત્ । કિન્તુ તદ્ જ્ઞાનં ઉત્પદ્યતે એવ । અતઃ "ગૌઃ નાસ્તિ" ઇતિ જ્ઞાનં ગોત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકાત્યન્તાભાવવિષયકમેવ મન્તવ્યમ્ । તથા ચ 'ભૂતલે ગોઘટોભયં નાસ્તિ' ઇતિ જ્ઞાનસ્ય ગોઘટોભયત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકવિષયકત્વાત્, ગોત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકવિષયકત્વાભાવાત્ ન પ્રતિબંધકં ભવતિ તજ્ઞાનં । તસ્માત્ તત્ર "ભૂતલે ગૌરસ્તિ" ઇતિ જ્ઞાનમપિ ઉત્પદ્યતે । ન તત્ર કિમપિ બાધકમ્ ।

એવમેવ "ભૂતલં ગૌઃ" ઇતિ જ્ઞાનં પ્રતિ "ભૂતલં ગૌઃ ન" ઇતિ ગોત્વબાધનિશ્ચયાત્મકં જ્ઞાનં પ્રતિબંધકં યદિ ગોપ્રતિયોગિકભેદવિષયકમેવ મન્યેત, તદા "સાસ્નાવાન્ ગોઘટોભયં ન" ઇતિ જ્ઞાનમપિ ગોપ્રતિયોગિકભેદવિષયકં સત્ પ્રતિબંધકં ભવેત્ । તથા ચ તત્રોત્તરક્ષણે સાસ્નાવાન્ ગૌઃ ઇતિ જ્ઞાનં નોત્પત્તું શક્યેત, કિન્તુ ઉત્પદ્યતે । અતઃ તત્રાપિ ગોત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકભેદ-વિષયકજ્ઞાનમેવ પ્રતિબંધકં મન્તવ્યમ્ । તેન ગોઘટોભયત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક-જ્ઞાનસ્યાપ્રતિબંધકત્વાત્ તજ્ઞાનોત્તરક્ષણે "સાસ્નાવાન્ ગૌઃ" ઇતિ જ્ઞાનોત્પાદે ન કોઽપિ દોષઃ સંભવતિ । એવં ચ ગોત્વાભાવાત્મકગોત્વબાધનિશ્ચયે ગવાત્યન્તાભાવાત્મકગોવાધનિશ્ચયે ચ યા પ્રતિબંધકતા અસ્તિ, તસ્યાઃ નિર્વાહાર્થં અત્યન્તાભાવો ભેદશ્ચ ગોત્વ-દ્વયણુકત્વાદિસામાન્યધર્માવચ્છિન્નો અવશ્યમભ્યુપેયઃ । ધ્વંસપ્રાગભાવપ્રતિયોગિતાયાં તુ કારણાભાવાત્ સામાન્યધર્માવચ્છિન્નત્વં નાભ્યુપેયતે ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ પૂર્વપક્ષઃ આ વાત બરાબર નથી. કેમકે દ્વયણુકત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક ધ્વંસ/પ્રાગભાવ જેઓ માને છે તેઓ પણ નં.૧ દ્વયણુકપ્રાગભાવવાળા કાળમાં દ્વયણુકત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક ધ્વંસ માની શકતા જ નથી. અને તેથી પૂર્વવત્ અતિવ્યાપ્તિ આવશે જ.

પ્રશ્નઃ તમે એમ કહ્યું કે "જેઓ એવું માને છે કે દ્વયણુકત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકધ્વંસ અને પ્રાગભાવ છે" એટલે શું આ વાત તમને માન્ય નથી. શું આવું માનવામાં કોઈ વાંધો આવે છે? શું "ગોત્વાદિસામાન્યધર્માવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાકધ્વંસ અને પ્રાગભાવ છે જ નહીં." એમ તમારે કહેવું છે?

પૂર્વપક્ષઃ હા. કેમકે ધ્વંસપ્રતિયોગિતા ગોત્વ-દ્વયણુકત્વાદિસામાન્યધર્માવચ્છિન્ન માનવામાં કોઈ જ પ્રમાણ નથી.

પ્રશ્નઃ "ગૌઃ નષ્ટા" આ પ્રતીતિ દ્વારા જ ગોત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક ગોધ્વંસની સિદ્ધિ થઈ જાય છે.

પૂર્વપક્ષઃ ના. આ પ્રતીતિ તો ગોપ્રતિયોગિકધ્વંસવિષયક માનવાથી પણ બધું ઘટી જાય છે. એટલે તમારી વાત સિદ્ધ નથી થતી.

પ્રશ્નઃ "ભૂતલે ગૌઃ નાસ્તિ ભૂતલં ગૌઃ ન" આ સ્થલે ગો-અત્યન્તાભાવની પ્રતીતિ અને ગોભેદની પ્રતીતિ તમે

ગોત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક અત્યન્તાભાવ+ભેદવિષયક માનો છે. અને "ભૂતલે ગૌઃ નષ્ટા ભૂતલે ગોઃ પ્રાગભાવઃ" એવી પ્રતીતિને માત્ર ગૌપ્રતિયોગિકધ્વંસ વિષયક કે ગૌપ્રતિયોગિકપ્રાગભાવવિષયક જ માનો છો. આવું શા માટે? બધે એક સરખી જ પ્રતીતિ હોવાથી ચારેય સ્થાને માન્યતા પણ એક સરખી જ હોવી જોઈએ.

પૂર્વપક્ષ: "ભૂતલે ગૌઃ અસ્તિ" એ આકારક જે જ્ઞાન છે. તેના પ્રત્યે "ભૂતલે ગૌઃ નાસ્તિ" એ આકારક જ્ઞાન (બાધનિશ્ચય) પ્રતિબંધક છે. હવે જો આ જ્ઞાન ગોપ્રતિયોગિક-અત્યન્તાભાવવિષયક માનીએ. તો આવું જ્ઞાન એ પ્રતિબંધક માનવું પડશે. અને તો પછી ગાયવાળા+ઘટવિનાના ભૂતલમાં "ભૂતલે ગૌઘટોભયં નાસ્તિ" આ પ્રતીતિ પણ ગોપ્રતિયોગિક-અત્યન્તાભાવવિષયક હોવાથી આ જ્ઞાન પ્રતિબંધક ગણાશે અને તો પછી અહીં "ભૂતલે ગૌઃ અસ્તિ" એવો બાધનિશ્ચય ન થવો જોઈએ. પણ થાય તો છે જ. માટે જ ગોત્વાવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાકગવાત્યન્તાભાવવિષયકજ્ઞાનને જ પ્રતિબંધક માનવું જરૂરી છે. "ગૌ-ઘટોભયં નાસ્તિ" એ તો ઉભયત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકગવાત્યન્તાભાવવિષયકજ્ઞાન છે. તેથી તે પ્રતિબંધક જ ન ગણાવાથી અહીં "ગૌઃ અસ્તિ" પ્રતીતિ થવામાં કોઈ વાંધો ન આવે.

એ જ રીતે "ભૂતલં ગૌઃ" એ પ્રતીતિ પ્રત્યે "ભૂતલં ગૌઃ ન" એ જ્ઞાન પ્રતિબંધક છે. જો આને ગોપ્રતિયોગિકભેદવિષયક જ માનીએ તો પછી "સાસ્નાવાન્ ગૌઘટોભયં ન" એ જ્ઞાન પણ ગોપ્રતિયોગિકભેદવિષયક જ છે જ. અને તેથી ત્યાં "સાસ્નાવાન્ ગૌઃ ન" એવી પ્રતીતિ ન થવાની આપત્તિ આવે. પણ થાય તો છે જ. માટે જ અહીં પણ ગોત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકભેદવિષયક જ્ઞાનને જ પ્રતિબંધક માનવું યોગ્ય છે. "સાસ્નાવાન્ ગૌઘટોભયં ન" એ તો ઉભયત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકભેદવિષયકજ્ઞાન હોવાથી તે પ્રતિબંધક જ ન ગણાતા ત્યાં "સાસ્નાવાન્ ગૌઃ" એવી પ્રતીતિ થવામાં કોઈ વાંધો ન આવે. આમ "ગૌઃ નાસ્તિ" "ગૌઃ ન" આવા બાધનિશ્ચયમાં જે પ્રતિબંધકતા આવેલી છે. તેને બરાબર ઘટાવવા માટે અહીં અત્યન્તાભાવની અને ભેદની પ્રતિયોગિતા એ ગોત્વાદિસામાન્યધર્માવચ્છિન્ન માનવી જ પડે છે. ધ્વંસ-પ્રાગભાવપ્રતિયોગિતામાં એવું માનવાની કંઈ જ જરૂર નથી.

જાગદીશી -- ન ચૈવં [અપિ] તદ્ગોત્વાવચ્છિન્નવત્તાબુદ્ધિં પ્રતિ તદ્ગોત્વાવચ્છિન્નાભાવવત્તાનિશ્ચયત્વેન વિરોધિતયા-તદ્ગવાત્યન્તાભાવસ્યેવ તદ્ગોધ્વંસસ્યાપિ તદ્ગોત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકત્વમાવશ્યકમિતિ વાચ્યમ્;

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ તદ્ગોત્વાવચ્છિન્નતદ્ગોમત્તાજ્ઞાનં પ્રતિ તદ્ગોત્વાવચ્છિન્નતદ્ગવાભાવવત્તાજ્ઞાનં નિશ્ચયાત્મકં પ્રતિબન્ધકં ભવતિ । તથા ચ યથા તદ્ગૌઃ નાસ્તિ ઇતિ જ્ઞાનં તદ્ગોત્વાવચ્છિન્નતદ્ગવાભાવવત્તાજ્ઞાનત્વેન પ્રતિબંધકં ભવતિ । એવમેવ "તદ્ગૌઃ નષ્ટા" ઇતિ જ્ઞાનમપિ તદ્ગોત્વાવચ્છિન્નતદ્ગવાભાવવત્તાજ્ઞાનત્વેન પ્રતિબંધકં ભવતિ । એવં ઇતિ "ગોઃ પ્રાગભાવઃ" ઇતિ જ્ઞાનમપિ તદ્ગોત્વાવચ્છિન્ન તદ્ગવાભાવવત્તાજ્ઞાનત્વેન પ્રતિબંધકં ભવતિ । તથા ચ તદ્ગવાત્યન્તાભાવસ્યેવ તદ્ગોધ્વંસસ્ય તદ્ગોપ્રાગભાવસ્યાપિ તદ્ગોત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકત્વં અવશ્યં મન્તવ્યમ્ । એવં ચ સંસર્ગાભાવત્રયેऽપિ પ્રતિયોગિતા સમાના એવ ભવતિ । તથા ચ યદિ અત્યન્તાભાવસ્ય પ્રતિયોગિતા ગોત્વસામાન્યધર્માવચ્છિન્ના પ્રસિદ્ધા, તર્હિ અત્યન્તાભાવ-નિરૂપિતપ્રતિયોગિતા-તુલ્યપ્રતિયોગિતાક ધ્વંસપ્રાગભાવયોરપિ પ્રતિયોગિતા સામાન્યધર્માવચ્છિન્ના મન્તવ્યા ઇતિ ચેત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રશ્ન: જેમ નં.૧ ગોત્વાવચ્છિન્ન નં.૧ ગૌમત્તાના જ્ઞાન પ્રત્યે નં.૧ ગોત્વાવચ્છિન્ન નં.૧ ગવાત્યન્તાભાવની પ્રતીતિ પ્રતિબંધક છે. તેમ નં.૧ ગોત્વાવચ્છિન્ન નં.૧ ગૌમત્તાના જ્ઞાન પ્રત્યે નં. ૧ ગોત્વાવચ્છિન્ન નં.૧ ગૌધ્વંસની પ્રતીતિ પણ પ્રતિબંધક બને જ છે. એ રીતે નં.૧ ગૌપ્રાગભાવની પ્રતીતિ પણ પ્રતિબંધક બને જ છે. અને આમ હોવાથી નં.૧ ગોધ્વંસ વિગેરેમાં પણ નં.૧ ગોત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકત્વ માનવું જ પડશે. ટુંકમાં ત્રણેય અભાવની પ્રતીતિ એકસરખી રીતે જ પ્રતિબંધક બનતી હોવાથી ત્રણેયમાં સામાન્યધર્માવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકત્વ માનવું જ જોઈએ.

જાગદીશી -- એકસમ્બન્ધેન તદ્ગવાત્યન્તાભાવગ્રહેડપિ સમ્બન્ધાન્તરેણ તદ્ગોમત્તાબુદ્ધ્યુત્પાદાત્ સમ્બન્ધવિશેષમન્તર્ભાવ્યૈવાત્યન્તાભાવગ્રહસ્ય પ્રતિબન્ધકતાયાઃ ધ્વંસવત્તાગ્રહસાધારણ્યાસમ્ભવાદિત્યાશયેનાહ-
મતેડપીતિ [શિ૦ પૃ૦ ૧૦૧]।

ચન્દ્રશેખરીયા: ન, ભૂતલે સમવાયેન તદ્ગવાત્યન્તાભાવજ્ઞાને સત્યપિ "ભૂતલે સંયોગેન તદ્ગોમાન્" इति જ્ઞાનં સંભવતિ । અતઃ ન કેવલં તદ્ગોત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકાત્યન્તાભાવવિષયકં જ્ઞાનં પ્રતિબંધકં । કિન્તુ સંયોગસમ્બન્ધાવચ્છિન્નતદ્ગોત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકાત્યન્તાભાવવત્તાજ્ઞાનમેવ સંયોગેન તદ્ગોમત્તાજ્ઞાનં પ્રતિ પ્રતિબંધકં વાચ્યમ્ । કિન્તુ ભૂતલે "તદ્ગૌઃ ધ્વસ્તા" इति જ્ઞાનાન્તરં ભૂતલે કાલિકેન, સંયોગેન, કેનાપિ સમ્બન્ધેન વા "તદ્ગોમાન્" इति જ્ઞાનં ન ભવતિ । અતઃ ધ્વંસવિષયકજ્ઞાનં સમ્બન્ધવિશેષાઘટિતમેવ પ્રતિબંધકં ભવતિ । એવં ચ સંયોગેન તદ્ગોમત્તાજ્ઞાનં પ્રતિ તદ્ગોત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકધ્વંસજ્ઞાનં તદ્ગોત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકપ્રાગભાવજ્ઞાનં ચ પ્રતિબંધકં ભવતિ । કિન્તુ યત્ર કેવલં ગોત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકાત્યન્તાભાવજ્ઞાનં પ્રતિબંધકં ભવતિ । તત્ર સંયોગાવચ્છિન્નગોત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકાત્યન્તાભાવજ્ઞાનં એવ પ્રતિબંધકં ભવતિ । અતઃ જ્ઞાયતે યત્ અત્યન્તાભાવીયપ્રતિયોગિતા ધ્વંસપ્રાગભાવીયપ્રતિયોગિતાભિન્ન-સ્વરૂપા એવ । અતઃ એવ અત્યન્તાભાવીયપ્રતિયોગિતાયાં ગોત્વાદિસામાન્યધર્માવચ્છિન્નત્વપ્રસિદ્ધૌ અપિ તદનુસારેણ ધ્વંસપ્રાગભાવીયપ્રતિયોગિતાયાં ગોત્વાદિસામાન્યધર્માવચ્છિન્નત્વં અસિદ્ધમેવ । અતઃ એવ વયં ધ્વંસે પ્રાગભાવે ચ સામાન્યાભાવત્વં=સામાન્ય-ધર્માવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકત્વં ન સ્વીકુર્મઃ । અતઃ એવ "યે કેચન... મન્યન્તે..." इति ઉક્તં । તથા ચ તેષાં મતેડપિ કેષાંચિત્ દ્વયણુકાનાં ધ્વંસવતિ ધ્વંસપ્રલયે અન્યત્ર પ્રસિદ્ધૌડપિ દ્વયણુકત્વાવચ્છિન્નપ્રાગભાવો ન સંભવતિ । એવં કેષાંચિત્ દ્વયણુકાનાં પ્રાગભાવવતિ ધ્વંસપ્રલયે અન્યત્ર મહાપ્રલયાદૌ પ્રસિદ્ધૌડપિ દ્વયણુકત્વાવચ્છિન્નધ્વંસાભાવો ન સંભવતિ इत्यતોડભાવાન્તરમાદાયાતિવ્યાપ્તિઃ દુર્વારા इति પૂર્વપક્ષસ્યાભિપ્રાયઃ ।

એવં તાવત્ વિસ્તરતઃ પૂર્વપક્ષઃ પ્રતિપાદિતઃ । ઇદાન્તં સિદ્ધાન્તી તસ્ય સમાધાનં કરોતિ-એતાસાં સર્વાસાં આપત્તીનાં મૂલમિદમેવ યત્-પ્રતિયોગિધ્વંસાધિકરણે પ્રતિયોગ્યત્યન્તાભાવો ન વિદ્યતે-इति કિન્તુ ઇદમેવ સર્વથાડસત્ । યતો યથા ઘટાદિપ્રતિયોગિમતિ અપિ કાલેડપિ ઘટાનધિકરણપર્વતાદ્યવચ્છેદેન ઘટાભાવો વિદ્યતે એવ । એવં ઘટધ્વંસાધિકરણેડપિ કાલે ઘટાત્યન્તાભાવો વિદ્યતે એવ । તથા ચ અદૃષ્ટાદ્યધિકરણે ધ્વંસપ્રલયે દ્વયણુકાત્યન્તાભાવસ્ય સત્ત્વાત્ સાધ્યાભાવસ્યૈવ

લક્ષણઘટકત્વમસ્તિ ઇતિ નાતિવ્યાપ્તિઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પૂર્વપક્ષ: ના. કેમકે "ભૂતલે સમવાયેન તદ્ગોત્વાત્યન્તાભાવઃ" એવું જ્ઞાન થવા છતાં પણ ભૂતલે સંયોગેન તદ્ગો: એ જ્ઞાન થઈ શકે છે. અને તેથી માત્ર તદ્ગોત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક-અભાવવિષયકજ્ઞાન પ્રતિબંધક ન મનાય. પરંતુ સંયોગસંબંધાવચ્છિન્ન-તદ્ગોત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક અત્યન્તાભાવવિષયકજ્ઞાન એ જ સંયોગેન ગોમત્તાની બુદ્ધિ પ્રત્યે પ્રતિબંધક છે એમ માનવું જોઈએ. આમ અત્યન્તાભાવપ્રત્યક્ષ એ ચોક્કસસંબંધને લઈને જ પ્રતિયોગીના અભાવવત્તાના જ્ઞાન રૂપ હોય ત્યારે જ તે તે ચોક્કસસંબંધને લઈને જ પ્રતિયોગીના જ્ઞાન પ્રત્યે પ્રતિબંધક બને. જ્યારે ધ્વંસ અને પ્રાગભાવમાં તો એવું નથી. જે ભૂતલ ઉપર ગોધ્વંસનું જ્ઞાન થાય. ત્યાં સમવાય-કાલિક-સંયોગાદિ કોઈપણ સંબંધથી ગોની પ્રતીતિ થતી જ નથી. એટલે ધ્વંસપ્રાગભાવવિષયકજ્ઞાન એ સંબંધવિશેષના નિવેશ વિના જ પ્રતિબંધક બને છે. જ્યારે અત્યન્તાભાવવિષયકજ્ઞાન એ સંબંધવિશેષના નિવેશ દ્વારા જ પ્રતિબંધક બને છે. જ્યારે આમ અત્યન્તાભાવમાં સંબંધવિશેષક તદ્ગોત્વાદિધર્માવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક-અભાવત્વ છે. અને ધ્વંસાદિમાં માત્ર તદ્ગોત્વાદિધર્માવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક-અભાવત્વ છે. એટલે એ અભાવત્વ સરખું નથી. અને તેથી જ અત્યન્તાભાવની પ્રતિયોગિતા સામાન્યધર્માવચ્છિન્ન મનાય પણ તેને લઈને ધ્વંસાદિની પ્રતિયોગિતા એ સામાન્યધર્માવચ્છિન્ન ન મનાય. જો ત્રણેયમાં એક સરખું અભાવત્વ હોત તો ત્રણેયમાં એક સરખું માનવું પડે. પણ તેવું તો નથી જ. એટલે જ ધ્વંસાદિની પ્રતિયોગિતા અમે તો સામાન્યધર્માવચ્છિન્ન માનતા નથી. માટે જ "જેઓ એવું માને છે કે..." એમ અમે કહ્યું છે. આમ ઉપર્યુક્ત સ્થલોમાં અતિવ્યાપ્તિ આવે જ છે. માટે જ "અત્યન્તાભાવ=સંસર્ગાભાવ" એમ કહો તો ય છુટકારો થવાનો નથી. અહીં પૂર્વપક્ષ પુરો થયો. હવે સિદ્ધાન્તી તેનો ઉત્તર આપશે.

ઉત્તરપક્ષ: આ બધી આપત્તિઓનું મૂળ એ જ છે કે "જેનો ધ્વંસ જ્યાં રહે ત્યાં તેનો અત્યન્તાભાવ ન રહે" એવી તમારી માન્યતા છે. પણ એ માન્યતા જ ખોટી છે. કેમકે જેમ પ્રતિયોગિવાળા એવા પણ કાળમાં પ્રતિયોગિનો અત્યન્તાભાવ રહે છે. તેમ પ્રતિયોગિધ્વંસવાળા કાળમાં પણ પ્રતિયોગિ-અત્યન્તાભાવ માનવામાં કોઈ જ વાંધો નથી.

જાગદીશી -- નનુ 'પ્રતિયોગિમત્ત ઇવે' ત્યપ્રસિદ્ધં તત્રાપ્યત્યન્તાભાવાનુપગમાત્

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ પ્રતિયોગિમતિ કાલે પ્રતિયોગ્યત્યન્તાભાવ એવ અપ્રસિદ્ધઃ ઇતિ તં દૃષ્ટાન્તીકૃત્ય ધ્વંસવતિ કાલેઽત્યન્તાભાવસાધનપ્રયાસોઽનુચિતઃ ઇતિ ચેત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રશ્ન: પ્રતિયોગિતાવાળા કાળમાં પણ અમે અત્યંતાભાવ માનતા જ ન હોવાથી એને દૃષ્ટાન્ત તરીકે ન લેવાય.

જાગદીશી -- અત આહ- *અન્યથેતિ* । [ગવાત્યન્તાભાવાસત્ત્વ ઇત્યર્થઃ] । *અત્યન્તાભાવસ્યેતિ* ।

-ગોત્વાદિના ગવાદેરત્યન્તાભાવસ્યેત્યર્થઃ । તેન ગગના[દ્ય]ભાવસ્ય ગોવિશિષ્ટગોત્વાદ્યભાવસ્ય વા પ્રલયવૃત્તિત્વેઽપિ

ન ક્ષતિઃ । *કાલમાત્રેતિ* ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ ન, યદિ "પ્રતિયોગિમતિ કાલે પ્રતિયોગ્યત્યન્તાભાવો ન વિદ્યતે" ઇતિ મન્યતે, તદા તુ કાલમાત્રેડત્યન્તાભાવ-માત્રસ્યાસત્ત્વપ્રસંગઃ સ્યાત્ । યતો નિત્યાઃ સર્વેડપિ પદાર્થાઃ સદૈવ કાલે વર્તન્તે, અતઃ તેષામત્યન્તાભાવઃ ન કાલે વર્તતે । અનિત્યા અપિ યે પદાર્થાઃ વિદ્યન્તે, તેષાં કાલે વર્તમાનત્વાત્ તેષાં અત્યન્તાભાવો ન વર્તતે । યેષાં પદાર્થાનાં ધ્વંસઃ પ્રાગભાવો વા કાલેડસ્તિ, તેષામપિ અત્યન્તાભાવો ન કાલે વર્તતે । ધ્વંસપ્રાગભાવાભ્યાં સહાત્યન્તાભાવવિરોધસ્ય ભવતૈવ પ્રતિપાદિતત્વાત્ । તથા ચ કાલે ન કોડપિ અત્યન્તાભાવઃ પ્રસિદ્ધ્યેત્ । ન ચ તદ્ ઇષ્ટં । તસ્માત્ પ્રતિયોગિમતિ અપિ કાલે તદત્યન્તાભાવોડમ્યુપેયઃ એવ । નનુ કાલે કાલિકાદિના ગગનો ન વર્તતે । અતઃ કાલે ગગનાભાવઃ પ્રસિદ્ધઃ । એવં પ્રલયકાલે ગોરભાવાત્ ગોવિશિષ્ટગોત્વમપિ ન કાલિકેન વર્તતે । અતઃ તસ્યાપિ અત્યન્તાભાવો કાલે વર્તતે ઇતિ કથં કાલમાત્રે અત્યન્તાભાવ-માત્રસ્યાપ્રસિદ્ધિઃ ભવેત્? ઇતિ ચેત્, સત્યં । અત્ર ગોત્વાવચ્છિન્નગવાત્યન્તાભાવાદીનામેવ કાલેડપ્રસિદ્ધિઃ પ્રતિપાદિતાડવગન્તવ્યા । "ઇદાનીં ગૌઃ નાસ્તિ" ઇતિ પ્રતીત્યા કાલે ગોત્વાવચ્છિન્નાત્યન્તાભાવો ભવતિ પ્રસિદ્ધઃ । કિન્તુ પ્રતિયોગિમતિ કાલે યદિ તદત્યન્તાભાવો ન મન્યેત, તદા ગોમતિ કાલે તદભાવોડપિ ન પ્રસિદ્ધો ભવેત્, નચેદં યુક્તં । તસ્માત્ પ્રતિયોગિમતિ અપિ કાલે તદભાવો યથા વર્તતે, તથૈવ ધ્વંસવતિ અપિ કાલે તદત્યન્તાભાવો ન વિરુદ્ધ્યતે ઇતિ જ્ઞેયમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ ઉત્તરઃ જો એમ કહેશો તો પછી કોઈપણ કાલમાં કોઈપણ અત્યન્તાભાવ રહી જ નહીં શકે. કેમકે જ્યારે પ્રતિયોગી હાજર હોય ત્યારે તે કાળમાં કાલિકથી રહેવાથી ત્યાં તેનો અત્યન્તાભાવ ન લેવાય. જ્યારે પ્રતિયોગી હાજર ન હોય ત્યારે તેનો ધ્વંસ કે પ્રાગભાવ તે કાળમાં રહેવાથી ત્યારે પણ અત્યન્તાભાવ ન મળે. આમ કાળમાત્રમાં અત્યન્તાભાવ અપ્રસિદ્ધ બની જશે. માટે એ વાત યોગ્ય નથી.

પ્રશ્નઃ કાળમાં ગગન તો કાલિકથી ન હોવાથી કાળમાં ગગનાભાવ તો મળે જ છે. એમ પ્રલયકાળમાં ગોવિશિષ્ટગોત્વનો અભાવ પણ મળે છે. કેમકે પ્રલયકાલમાં ગાય ન હોવાથી ગોત્વ હોવા છતાં ગોવિશિષ્ટગોત્વાભાવ મળે જ છે. તો પછી કાળમાત્રમાં અત્યન્તાભાવની અપ્રસિદ્ધિ ક્યાં થાય છે?

ઉત્તરઃ અહીં ગોત્વાવચ્છિન્નગો વિગેરેના અત્યન્તાભાવની અપ્રસિદ્ધિ જ વિવક્ષિત છે. અને એ જ દોષરૂપ બને છે. અર્થાત્ ગૌ તો કાળમાં વૃત્તિ હોવાથી ગોવાળા કાલમાં ગો-અભાવ ન લેવાય. અને ગોધ્વંસ બાદ ગોધ્વંસવાળો કાળ બની જતા ત્યાં પણ ગો-અત્યન્તાભાવ ન લેવાય. અને તો પછી "ઇદાનીં ગૌઃ નાસ્તિ" એવી કાળમાં ગૌ-અત્યન્તાભાવની પ્રતીતિ ભ્રમાત્મક માનવાની આપત્તિ આવે.

જાગદીશી -- તત્ર ગવાત્યન્તાભાવસ્ય દૈશિકવિશેષણતયા કાલમાત્રાવૃત્તિત્વં પ્રાચ્યૈરિષ્યત એવ, સદાતનત્વ વ્યવહારસ્ય કાલિકવિશેષણતયૈવ સમ્ભવાદિતિ તુ વિભાવનીયમ્ ।।૮ ।।

ચન્દ્રશેખરીયા: અત્ર પ્રાચીનાનામયમાશયઃ યદુત-કાલે ગવાત્યન્તાભાવઃ સ્વરૂપસમ્બન્ધેન નાસ્તિ એવ । "ગવાત્યન્તાભાવઃ સદાતનઃ સર્વકાલવૃત્તિઃ" ઇતિ યો વ્યવહારો ભવતિ, સ તુ ગવાત્યન્તાભાવસ્ય કાલિકેન કાલવૃત્તિત્વમાશ્રિત્યોપપાદનીયઃ-ઇતિ । પ્રાચીનાનામિદં નિરૂપણં વિભાવનીયં । યતો યદિ કાલિકેનૈવ કાલે ગવાત્યન્તાભાવો વર્તતે, તદા ગોમદ્ભૂતલકાલાવચ્છેદેનાપિ "ઇદાનીં ન ગૌઃ" ઇતિ પ્રત્યયપ્રસંગપતિર્દુર્વારા । તસ્માત્ સ્વરૂપેણાપિ કાલે ગવાત્યન્તાભાવો વર્તતે ઇતિ મન્તવ્યમ્ । સ્વરૂપેણ કાલે વર્તમાનોઽત્યન્તાભાવો દેશાવચ્છેદેનૈવ વર્તતે । અતઃ ન ભૂતલાવચ્છેદેન ઇદાનીં ગૌઃ ઇતિ પ્રત્યયાપત્તિઃ ઇતિ ભાવઃ । કાલે કાલિકેન વર્તમાનોઽભાવો સર્વદેશાવચ્છેદેન વર્તતે । કાલે સ્વરૂપેણ વર્તમાનોઽભાવો પ્રતિયોગ્યનધિકરણદેશાવચ્છેદેન વર્તતે । યદિ હિ કાલે કાલિકેન ગવાત્યન્તાભાવઃ પ્રાચીનૈઃ મન્યતે, તદા યત્ર ભૂતલે ગૌરસ્તિ તત્રાપિ "ઇદાનીં ભૂતલે ગૌઃ નાસ્તિ" ઇતિ પ્રત્યયાપત્તિઃ । કાલે સર્વદેશાન્તર્ગતભૂતલાવચ્છેદેનાપિ ગવાત્યન્તાભાવસ્ય કાલિકેન વિદ્યમાનત્વાત્ । સ્વરૂપેણ વિવક્ષાયાં તુ નેયમાપત્તિઃ ઇતિ ભાવઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રશ્નઃ પ્રાચીનો તો "ગવાત્યન્તાભાવ સ્વરૂપસંબંધથી કોઈપણ કાળમાં રહેતો જ નથી." એમ માને છે. એટલે તેઓને તો આમાં ઇષ્ટાપત્તિ જ છે.

ઉત્તર: તો પછી ગવાત્યન્તાભાવ સદાતન છે. =દરેક કાળમાં રહેનારો છે." એવો વ્યવહાર તો ખોટો જ માનવો પડે ને?

પ્રશ્ન: ના. ગવાત્યન્તાભાવ કાળમાં સ્વરૂપસં.થી ભલે ન રહે પણ કાલિકથી તો રહે જ છે. અને તેથી જ "દરેકકાળમાં ગવાત્યન્તાભાવ હોય જ છે" એવો વ્યવહાર થાય છે. આશય એ કે આ વ્યવહાર કાલિક સં.લઈને જ થાય છે.

ઉત્તર: આ તમારી વાત વિચારણીય છે. કેમકે "ઇદાનીં ગૌઃ નાસ્તિ" એ પ્રતીતિ જો "કાલિકેન ગવાત્યન્તાભાવવતી ગૌઃ" એ આકારક માનીએ તો તો જે કાળમાં ગૌ છે. તે કાળમાં પણ ગાયના અનધિકરણ એવા સરોવરાદ્યવચ્છેદેન ગવાત્યન્તાભાવ કાલિકથી રહે જ છે. એટલે ગોવાળા કાળમાં પણ "ઇદાનીં ગૌઃ નાસ્તિ" એવી પ્રતીતિ થવાની આપત્તિ આવે. આ વિશે વધુ ચર્ચા નથી કરતા. કાલમાં સ્વરૂપથી રહેનારો જે અત્યન્તાભાવ છે તે તો સ્વપ્રતિયોગિ-અનધિકરણ દેશાવચ્છેદથી જ રહે. પણ કાલમાં કાલિકથી રહેનારો અત્યન્તાભાવ તો ગમે તે દેશાવચ્છેદથી રહી શકે. એટલે પ્રાચીનમત પ્રમાણે કાળમાં જો કાલિકથી ગવાત્યન્તાભાવ માનીએ. તો તો પછી ગોવાળા ભૂતલમાં પણ "ઇદાનીં ભૂતલાવચ્છેદેન ગૌઃ નાસ્તિ" એ પ્રતીતિ થવાની આપત્તિ આવે. માટે પ્રાચીનમત યોગ્ય નથી.

દીધિતિ

इयांस्तु विशेषो,-यदेकस्य देशभेदावच्छिन्नं तथात्वमपरस्य तु स्वरूपावच्छिन्नमिति,-देशे कालस्येव, कालेऽपि,-देशस्यावच्छेदकत्वात्, तच्छून्ये च काले तदभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् ।

ન ચ સંસર્ગાભાવવિશેષોઽત્યન્તાભાવઃ- સંસર્ગાભાવત્વજ્ઞ, - સંસર્ગારોપજન્યપ્રતીતિવિષયાભાવત્વરૂપં

જન્યતાઘટકનિયમ-ઘટિતમિતિ વાચ્યમ્;

તદ્વદન્યાવૃત્તિત્વરૂપનિયમસ્ય તત્ર ઘટકત્વાત્, એવં નિયમાન્તરસ્યાત્ર પ્રવેશેઽપિ ન ક્ષતિરિત્યાહુઃ

॥૧॥

જાગદીશી -- નનુ પ્રતિયોગિમત્યપિ કાલે તદન્યન્તાભાવસત્ત્વે-ગવાઘવચ્છેદેન ઇદાનીં ગોત્વં નાસ્તીત્યપિ પ્રતીતિઃ કથં ન સ્યાદત આહ-***ઈયાંસ્તિતિ*** । -**એકસ્ય=પ્રતિયોગિમતઃ કાલસ્ય દેશભેદઃ=પ્રતિયોગ્યનધિકરણદેશઃ । તથાત્વમ્=અત્યન્તાભાવત્ત્વમ્ ।* અપરસ્ય* । ધ્વંસાદિમતઃ કાલસ્ય ।*સ્વરૂપાવચ્છિન્નમિતિ*** [યસ્ય યદ્વપમધિકરણતાવચ્છેદકં તદવચ્છિન્નં તથા ચ] નિરવચ્છિન્નમિત્યર્થઃ 'તથાત્વ'મિતિ પૂર્વેણાન્વયઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ નનુ પ્રતિયોગિમત્યપિ કાલે યદિ પ્રતિયોગ્યત્યન્તાભાવો વિદ્યતે તદા ગોત્વવતિ કાલે ગવાવચ્છેદેનાપિ "ઇદાનીં ગોત્વં નાસ્તિ" ઇતિ પ્રતીતિરાપદ્યેત ઇતિ ચેત્ ન યદ્યપિ પ્રતિયોગિમતિ પ્રતિયોગિધ્વંસવતિ ચ કાલે તદત્યન્તાભાવો વિદ્યતે, તથાપિ દ્વયોર્મધ્યે અયં વિશેષઃ યદુત પ્રતિયોગિમતિ કાલે પ્રતિયોગ્યનધિકરણદેશાવચ્છેદેનૈવ તદત્યન્તાભાવો વિદ્યતે । યથા ગોત્વવતિ કાલે ગોત્વાનધિકરણાશ્વાવચ્છેદેનૈવ તદત્યન્તાભાવો વિદ્યતે । ધ્વંસવતિ કાલે ચ સર્વદેશાવચ્છેદેન તદત્યન્તાભાવો વિદ્યતે । અર્થાત્ નિરવચ્છિન્નોઽભાવો વર્તતે । યથા તદ્ગોધ્વંસવતિ કાલે સર્વાવચ્છેદેન ગવાત્યન્તાભાવો વિદ્યતે ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ પ્રશ્નઃ આ વાત જવા દો. જો પ્રતિયોગિવાળા એવા પણ કાળમાં પ્રતિયોગિ-અત્યન્તાભાવ રહેતો હોય તો પછી ગોત્વવાળા એવા પણ કાળમાં ગોત્વાત્યન્તાભાવ તો છે જ. અને તો પછી "ગવાવચ્છેદેન ઇદાનીં ગોત્વં નાસ્તિ" એવી પ્રતીતિ પણ થવી જોઈએ. અને એને સાચી પણ માનવી જ જોઈએ.

ઉત્તરઃ આમાં એટલી વિશેષતા ધ્યાનમાં રાખવી કે પ્રતિયોગિવાળો કાળ એ પ્રતિયોગિ અધિકરણભિન્નદેશાવચ્છેદેન જ પ્રતિયોગિ-અત્યન્તાભાવવાળો હોય છે. જ્યારે પ્રતિયોગિધ્વંસવાળો કાળ એ તો કોઈપણ દેશાવચ્છેદેન પ્રતિયોગિ-અત્યન્તાભાવવાળો હોય છે. અર્થાત્ નિરવચ્છિન્ન-અત્યન્તાભાવ એ પ્રતિયોગિધ્વંસવાળા કાળમાં હોય છે. એટલે ધ્વંસવાળા કાળમાં પણ અત્યન્તાભાવ માનવામાં કોઈ વિરોધ નથી.

જાગદીશી -- નનુ-**'ઇદાનીમશ્વે ન ગોત્વ'મિત્યાદિપ્રતીતેઃ કાલવૃત્તિતયાઽશ્વવૃત્તિતયા ચ ગોત્વાભાવાવગાહિતયૈવોપપત્તૌ દેશસ્ય કાલવૃત્તિતાવચ્છેદકત્વે માનાભાવ-ઇત્યત આહ-***દેશ ઇતિ***** । -

इवार्थः सादृश्यं । तच्चानुभूयमानत्वेन तथा चानुभव एव देशस्य कालवृत्तितावच्छेदकत्वे मानम्, अन्यथा 'गृहे नेदानीं गौ'रित्यादिप्रत्ययबलाद्गृहादिदेशस्य गवात्यन्ताभाववन्तायामपि कालो नावच्छेदकः स्यात्; तत्रापि गवाभावे गृहवृत्तित्वैतत्कालवृत्तित्वोभयावगाहितायाः सुवचत्वादिति भावः ।

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ એતત્સર્વ "ઇદાનીં અશ્વે ન ગોત્વં" ઇતિ પ્રતીતિબલાત્ એવ પ્રસિદ્ધમ્ । તત્ર ભવાન્ "કાલે અશ્વાવચ્છેદેન ગોત્વાત્યન્તાભાવઃ" ઇતિ અર્થ કૃતવાન્ । સ ચ ન યુક્તઃ, અત્ર પ્રમાણાભાવાત્ ઇતિં ચેત્ ન, યથા "અત્ર ગૃહે ઇદાનીં પ્રથમપ્રહરે ગૌઃ નાસ્તિ" ઇતિ પ્રતીતિઃ "ગૃહે પ્રથમપ્રહરાવચ્છેદેન ગવાત્યન્તાભાવવિષયિકા" ગવાત્યન્તાભાવે વર્તમાનાયાઃ ગૃહવૃત્તિતાયાઃ અવચ્છેદકઃ પ્રથમપ્રહરઃ ઇત્યર્થવિષયિકા વા મન્યતે, તથૈવ "ઇદાનીં અશ્વે ગોત્વં નાસ્તિ" ઇતિ પ્રતીતિરપિ કાલે અશ્વાવચ્છેદેન ગોત્વાભાવવિષયિકા ગોત્વાત્યન્તાભાવે વર્તમાનાયાઃ અશ્વવૃત્તિતાયાઃ અવચ્છેદકોઽશ્વઃ ઇત્યર્થવિષયિકા વા સંભવત્યેવ । અનુભવસ્યૈવાત્ર પ્રમાણત્વાત્ । અન્યથા તુ તુલ્યયુક્ત્યા કાલોઽપિ દેશવૃત્તિતાયાઃ અવચ્છેદકો ન ભવેત્ । તથા ચ ગૃહે ઇદાનીં ગૌઃ નાસ્તિ ઇતિ પ્રતીતિરપિ ગૃહે કાલે ચ ગવાત્યન્તાભાવવિષયિકા ગણયિતું શક્યા ભવેત્ । કિન્તુ યથા કાલે દેશનિરૂપિતવૃત્તિતાવચ્છેદકત્વં પ્રતીત્યા સિદ્ધં, તથૈવ દેશે કાલનિરૂપિતવૃત્તિતાવચ્છેદકત્વ- મવશ્યમભ્યુપેયમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રશ્નઃ ઇદાનીં અશ્વે ન ગોત્વં એનો અર્થ તમે એવો કરો છો કે કાલમાં અશ્વાવચ્છેદેન ગોત્વાભાવ છે પણ આ રીતે ગોત્વાભાવમાં આવેલી કાલવૃત્તિતાનો અવચ્છેદક અશ્વાદિ દેશ માનવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી. આનો અર્થ તો એટલો જ કરી શકાય કે આ કાળમાં અને અશ્વમાં ગોત્વાભાવ છે.

ઉત્તરઃ દેશમાં કાલ અવચ્છેદક બને છે. તેમ કાલમાં દેશ પણ અવચ્છેદક બને જ છે. જેમ "ભૂતલે પ્રથમપ્રહરાવચ્છેદેન ઘટોઽસ્તિ દ્વિતીયપ્રહરાવચ્છેદેન ઘટો નાસ્તિ" એવી પ્રતીતિ દ્વારા ઘટમાં રહેલી ભૂતલવૃત્તિતાનો અવચ્છેદક પ્રથમપ્રહર અને ઘટાભાવમાં રહેલી ભૂતલવૃત્તિતાનો અવચ્છેદક દ્વિતીયપ્રહર બને છે. તે જ પ્રમાણે કાલે ગવાવચ્છેદેન ગોત્વમસ્તિ, અશ્વાવચ્છેદેન ગોત્વં નાસ્તિ એ પ્રતીતિ અનુભવાય છે. અને તેથી ગોત્વમાં રહેલી કાલવૃત્તિતાનો અવચ્છેદક ગૌ અને ગોત્વાભાવમાં રહેલી કાલવૃત્તિતાનો અવચ્છેદક અશ્વાત્મક દેશ માની શકાય છે. આમ અનુભવ જ "દેશ એ કાલવૃત્તિતાનો અવચ્છેદક બને છે" એમ માનવામાં પ્રમાણ છે. બાકી તમારા કહેવા પ્રમાણે "ઇદાનીં અશ્વે ગોત્વં નાસ્તિ" પ્રતીતિનો અર્થ "કાળમાં+અશ્વમાં ગોત્વાભાવ છે" એમ માનીએ તો પછી "ઇદાનીં ગૃહે ગૌઃ નાસ્તિ" એ પ્રતીતિનો અર્થ પણ "કાળમાં અને ઘરમાં ગવાત્યન્તાભાવ છે" એમ માની શકાય. અને તો પછી ઘરમાં આવેલ ગવાત્યન્તાભાવનો અવચ્છેદક તે કાળ બની ન શકે. આમ દેશનિરૂપિતવૃત્તિતાનો અવચ્છેદક તરીકે કાળ પણ ન બને. પણ કાળને તો અવચ્છેદક માનીએ જ છીએ તો એ જ રીતે "કાલનિરૂપિતવૃત્તિતાનો અવચ્છેદક દેશ બને છે" એમ પણ માનવું જ જોઈએ.

जागदीशी -- नन्वेवं प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितस्याव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलीयलक्षणस्य-‘कालो गोमान् गोत्वा’दित्यादावतिव्याप्तिरेव गवाद्यभावस्य सृष्टिकाले प्रतियोगिसमानाधिकरणतया

તલ્લક્ષણાઘટકત્વાદત આહ-***તચ્છૂન્ય** **ઈતિ*** । -ગવાદિશૂન્ય **ઈત્યર્થઃ** । તથા ચ-યત્કિઞ્ચિદ્ધેત્વધિકરણાવચ્છેદન
પ્રતિયોગિવૈયધિકરણ્યં યદગ્રે વાચ્યં-તસ્ય ગવાદ્યભાવે[ડપિ]સત્ત્વાન્ન તત્રાપિ લક્ષણેડતિવ્યાપ્તિરિતિ ભાવઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ નનુ એવં પ્રતિયોગિવ્યધિકરણત્વઘટિતસ્યાવ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકસ્થલીયસ્ય લક્ષણસ્યાતિવ્યાપ્તિઃ કાલો
કાલિકેન ગોમાન્ કાલિકેન ગોત્વાત્ **ઈતિ** અત્ર ભવેત્ । ગોત્વાધિકરણે સૃષ્ટિકાલે અશ્વાવચ્છેદન વર્તમાનો ગવાત્યન્તાભાવઃ
ભૂતલાવચ્છેદન તત્રૈવ કાલે વર્તમાનસ્ય ગવાત્મકપ્રતિયોગિનઃ સમાનાધિકરણ એવ **ઈતિ** ન સાધ્યાભાવો લક્ષણઘટકઃ ।
અતો અભાવાન્તરમાદાય લક્ષણસમન્વયઃ **ઈતિ** ચેત્ ।

"સર્વેષુ હેત્વધિકરણેષુ પ્રતિયોગિવ્યધિકરણો યોડભાવઃ સ એવ ગ્રાહ્યઃ" **ઈતિ** નાસ્તિ અસ્માકં નિરૂપણં । કિન્તુ અગ્રે
"યત્કિઞ્ચિદ્-ધેત્વધિકરણે પ્રતિયોગિવ્યધિકરણો યોડભાવો ભવેત્ સોડપિ ગ્રાહ્યઃ" **ઈતિ** વક્ષ્યતે । તથા ચ ગવાત્યન્તાભાવસ્ય
સૃષ્ટિકાલાત્મકે હેત્વધિકરણે પ્રતિયોગિસમાનાધિકરણત્વેડપિ ગોત્વાધિકરણે ખણ્ડપ્રલયકાલે ગવાત્યન્તાભાવસ્ય
સ્વપ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણત્વં પ્રસિધ્ધયતિ । ખણ્ડપ્રલયકાલે ગોરવિદ્યમાનત્વાત્ । તથા ચ તાદૃશે હેત્વધિકરણે
પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણસાધ્યાભાવમાદાયાતિવ્યાપ્તિનિરાસો ભવતિ **ઈતિ** ન કોડપિ દોષઃ । તથા ચ લક્ષણઘટકાત્યન્તાભાવપદસ્ય
સંસર્ગાભાવપરકત્વાનુપાદાનેડપિ અત્યન્તાભાવસ્ય ધ્વંસાવિરોધિત્વાત્ સર્વત્રાતિવ્યાપ્તિવ્યુદાસઃ સંગમનીયઃ **ઈતિ** ન દોષઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ પ્રશ્નઃ આ રીતે માનશો તો કાલઃ કાલિકેન ગોમાન્ કાલિકેન ગોત્વાત્ આ સ્થાને
પ્રતિયોગિવ્યધિકરણઘટિત વ્યાપ્તિલક્ષણ અતિવ્યાપ્ત બનશે. કેમકે ગોત્વાધિકરણ એવા સૃષ્ટિકાલમાં તો એ
ગવાભાવ એ સ્વપ્રતિયોગિ-ગૌને સમાનાધિકરણ જ છે. કેમકે એ "ગૌ" સૃષ્ટિકાલમાં કાલિકથી રહેલી છે. એટલે
સાધ્યાભાવ એ લક્ષણ-ઘટક ન બનતા અતિવ્યાપ્તિ આવે.

ઉત્તરઃ આગળ કહેવાના છે કે લક્ષણઘટક તરીકે જે અભાવ લેવાનો હોય તે "તમામે તમામ હેત્વધિકરણમાં
પ્રતિયોગિવ્યધિકરણ મળવો જોઈએ" તેવું નથી. પરંતુ કોઈપણ એકાદ હેત્વધિકરણમાં પ્રતિયોગિવ્યધિકરણ મળી
જાય તો પણ ચાલે. અને એટલે સૃષ્ટિકાલરૂપ જે હેત્વધિકરણ છે. તેમાં રહેલો ગવાત્યન્તાભાવ ભલે ને
પ્રતિયોગિ સમાનાધિકરણ હોય. પણ ખંડપ્રલયમાં રહેલો ગવાત્યન્તાભાવ તો સ્વપ્રતિયોગિગૌ-વ્યધિકરણ મળી
જ જાય છે. કેમકે ખંડપ્રલયમાં કોઈપણ ગાય રહેતી નથી. આમ પ્રતિયોગિવ્યધિકરણઘટિત લક્ષણ લઈએ તો
પણ હેત્વધિકરણ એવા ખંડપ્રલયમાં તો એ ગવાત્યન્તાભાવ એ સ્વપ્રતિયોગિવ્યધિકરણ મળી જવાથી સાધ્યાભાવ
જ લક્ષણઘટક બનતાં અતિવ્યાપ્તિ ન આવે. આમ લક્ષણમાં અત્યન્તાભાવ પદ જ રાખવાનું. મિશ્રોએ કરેલો
ખુલાસો લેવાની જરૂર જ નથી. અને છતાં કોઈ દોષ રહેતો નથી.

જાગદીશી -- ***ન ચેતિ*** । -‘વાચ્ય’મિત્યન્વયઃ । ***સંસર્ગાભાવવિશેષ** **ઈતિ*** ।- સદાતનસંસર્ગાભાવ
ઈત્યર્થઃ । ***સંસર્ગોતિ*** । -સ્વપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસંસર્ગેણ યઃ પ્રતિયોગ્યારોપઃ -તજ્જન્યપ્રતીતિવિષયો
યોડભાવસ્તત્ત્વમિત્યર્થઃ ।

સંસર્ગસ્તુ તાદાત્મ્યભિન્નો ગ્રાહ્યઃ, તેન ભેદવ્યુદાસઃ ।

‘પ્રાગભાવધ્વંસયોરપિ ઉત્તરકાલપૂર્વકાલાવેવ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવિતિ-તાભ્યામેવ [સમ્બન્ધાભ્યાં] પ્રતિયોગ્યારોપઃ પ્રાગભાવધ્વંસયોઃ પ્રત્યક્ષે હેતુરતસ્તયોર્નાવ્યાપ્તિરિતિ’-પ્રાચામાશયઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ નનુ તથાપિ લક્ષણઘટકં અત્યન્તાભાવત્વં નામ સદાતનત્વે સતિ સંસર્ગાભાવત્વમેવ । એવં ચ સંસર્ગાભાવોઽપિ લક્ષણઘટકોઽસ્તિ । સંસર્ગાભાવત્વં ચ સંસર્ગારોપજન્યપ્રતીતિવિષયાભાવત્વમ્ । સ્વપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન યઃ પ્રતિયોગ્યારોપઃ તજ્જન્યપ્રતીતિવિષયો યોઽભાવઃ, તત્ત્વમિતિ યાવત્ । યથા સંયોગેન ઘટાભાવસ્ય પ્રતિયોગિતાયાઃ અવચ્છેદકેન સંયોગેન "યદિ ભૂતલે સંયોગેન ઘટઃ સ્યાત્ તર્હિ ઉપલભ્યેત" ઇતિ યઃ પ્રતિયોગ્યારોપઃ, તેનારોપેન "ભૂતલં ઘટાભાવત્" ઇતિ યા પ્રતીતિઃ ઉત્પન્ના, તસ્ય વિષયો અભાવઃ ઘટાભાવઃ એવ ઇતિ તત્ર લક્ષણસમન્વયઃ । ન ચ "ઘટભેદપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાદાત્મ્યસમ્બન્ધેન યદિ પટો ઘટઃ સ્યાત્, તદા ઘટત્વેનોપલભ્યેત" ઇતિ યઃ પ્રતિયોગ્યારોપઃ, તજ્જન્યાયાઃ "પટો ન ઘટ" ઇતિ પ્રતીતેઃ વિષયો ઘટભેદો ભવતિ । અતઃ સંસર્ગાભાવલક્ષણં ભેદેઽતિવ્યાપ્તં ઇતિ વાચ્યમ્ । તાદાત્મ્યભિન્નસમ્બન્ધેનૈવ પ્રતિયોગ્યારોપજન્યપ્રતીતિવિષયાભાવત્વં" ઇતિ વિવક્ષિતત્વાત્ । અત્ર તુ તાદાત્મ્યેનારોપઃ કૃતઃ । અતઃ લક્ષણઘટનાત્ નાતિવ્યાપ્તિઃ । ન ચ તથાપિ ધ્વંસપ્રાગભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસમ્બન્ધસ્યૈવાપ્રસિદ્ધ્યા તત્ર અવ્યાપ્તિઃ ભવેત્ ઇતિ વાચ્યમ્ "યદિ અત્ર ઉત્તરકાલાવચ્છેદેન ઘટો ભવેત્ તર્હિ ઉપલભ્યેત" ઇતિ આરોપેન તત્ર ઘટપ્રાગભાવપ્રતીતિઃ ભવતિ । એવં "યદિ અત્ર પૂર્વકાલાવચ્છેદેન ઘટો ભવેત્ તર્હિ ઉપલભ્યેત" ઇતિ આરોપેન તત્ર ઘટધ્વંસપ્રતીતિઃ ભવતિ । અતઃ પૂર્વકાલ એવ ધ્વંસીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસમ્બન્ધઃ પ્રસિદ્ધઃ । અયં ભાવઃ । યત્ર ભૂતલે પ્રથમપ્રહરે વિદ્યમાનો ઘટઃ કેનચિદ્ દંડાદિના ધ્વસ્તઃ, તત્ર ગતઃ ચૈત્રઃ પ્રતિપાદયતિ યદુત અત્ર ભૂતલે યઃ ઘટઃ પ્રાગ્કાલે આસીત્, ઇદાનીં તસ્ય ધ્વંસોઽસ્તિ । યતો યદિ અત્ર પૂર્વકાલે વિદ્યમાનો ઘટો ભવેત્, તર્હિ અવશ્યં તસ્ય જ્ઞાનં ભવેત્ । ન ચ ભવતિ । તસ્માત્ 'ઘટધ્વંસોઽસ્તિ' ઇતિ મન્તવ્યમ્ । એવં યત્ર કુલાલશાલાયાં કુલાલો ચક્રં ભ્રમયિત્વા ઘટં રચયતિ । તત્ર ઘટોત્પત્તિપૂર્વકાલે તત્ર ચૈત્રો ગતઃ । તેનોક્તં । અત્ર ચક્રે યો ઘટો ઉત્તરકાલે ઉત્પત્સ્યતે, તસ્ય ઇદાનીં પ્રાગભાવઃ । યતો યદિ ઉત્તરકાલે ઉત્પત્સ્યમાનો ઘટોઽત્ર ચક્રે ભવેત્ તદા તસ્ય પ્રત્યક્ષં ભવેત્ । ન ચ ભવતિ । અતઃ ચક્રે તસ્ય પ્રાગભાવો મન્તવ્યઃ । એવં ચ પ્રાગભાવધ્વંસયોઃપ્રતિયોગિતાયાઃ અપિ અવચ્છેદકસમ્બન્ધસ્ય પ્રસિદ્ધત્વાત્ તત્રાપિ સંસર્ગાભાવલક્ષણસમન્વયો ભવતિ ઇતિ નાવ્યાપ્તિઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ પ્રશ્નઃ અત્યન્તાભાવ એ એક પ્રકારનો સંસર્ગાભાવ જ છે. એટલે કે નિત્યસંસર્ગાભાવ રૂપ જ એ અત્યન્તાભાવ છે. આમ લક્ષણમાં "સંસર્ગાભાવ" શબ્દ તો આવી જ ગયો. અને સંસર્ગાભાવ= સંસર્ગારોપજન્યપ્રતીતિવિષયાભાવ" એવી વ્યાખ્યા છે. એટલે કે સ્વપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસંબંધથી જે પ્રતિયોગીનો જે આરોપ, તે આરોપથી જન્ય એવી પ્રતીતિનો વિષય એવો જે અભાવ, તે સંસર્ગાભાવ કહેવાય. જેમકે સંયોગથી ઘટાભાવ લઈએ તો ઘટાભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક સંયોગસંબંધથી "જો અહીં સંયોગથી ઘટ હોત તો દેખાત" એવો જે પ્રતિયોગી=ઘટનો આરોપ તેનાથી ઉત્પન્ન થનારી સંયોગેન ઘટાભાવવત્" એ પ્રતીતિનો વિષય

ઘટાભાવ બને છે. માટે તેમાં આ સંસર્ગાભાવની વ્યાખ્યા જાય છે. આમ વ્યાપ્તિના લક્ષણમાં સંસર્ગાભાવ છે અને સંસર્ગાભાવમાં ઘટક તરીકે જન્યતા છે. જન્યત્વ=કાર્યત્વ=કારણવ્યાપ્યત્વે સતિ કારણાનિષ્ઠાન્યથાસિદ્ધિ-અનિરૂપકત્વ રૂપ છે. આમાં વ્યાપ્યત્વ=વ્યાપ્તિ એ ઘટક છે. આમ જન્યતા એ વ્યાપ્તિઘટિત છે.

ભૂતલ પર પહેલા પ્રહરે ઘટ છે. પછી દંડથી તુટી ગયો. ચૈત્ર આવીને બોલે છે કે "અત્યારે આ ભૂતલ ઉપર ઘટધ્વંસ છે. કેમકે પહેલા પ્રહરમાં રહેલો ઘટ જો અત્યારે પણ હોત તો દેખાત. પણ નથી દેખાતો. માટે અહીં ઘટધ્વંસ છે. આમ અહીં પહેલો પ્રહર=પૂર્વકાળ એ ઘટધ્વંસપ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક બને છે. એમ કુંભાર ઘડો બનાવે છે ઘડો બનવાને થોડી વાર છે. ત્યારે ચૈત્ર ત્યાં પહોંચીને બોલે છે કે "અત્યારે ચક્ર ઉપર ઉત્તરકાળમાં ઉત્પન્ન થનારા એવા ઘડાનો પ્રાગ્ અભાવ છે. કેમકે જો ઉત્તરકાળમાં ઉત્પન્ન થનારો ઘટ અત્યારે હોત તો તેનું પ્રત્યક્ષ થાત. પણ થતું નથી. માટે તેનો પ્રાગભાવ છે." આમ અહીં ઉત્તરકાળ એ પ્રાગભાવીયપ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક બને. વ્યાપ્તિલક્ષણમાં સંસર્ગાભાવ ઘટક છે. અને એમાં ઘટક એવી જે સંસર્ગારોપજન્યતા અને તેના ઘટક એવી વ્યાપ્તિથી જ ઘટિત આ વ્યાપ્તિલક્ષણ છે. માટે અહીં ચક્રદોષ આવે છે.

ઉત્તર: તમે સંસર્ગાભાવની જે વ્યાખ્યા બનાવી એ જ અતિવ્યાપ્ત બને છે. તે આ પ્રમાણે-જો ઘટમાં તાદાત્મ્યથી ગૌ હોત તો દેખાત. એ પ્રતીતિ દ્વારા "ઘટ: ગોભિન્ન:" એ જ્ઞાન થાય છે. અને તેનો વિષય ગોભેદ બને છે. આમ ગોભેદમાં સંસર્ગાભાવનું લક્ષણ અતિવ્યાપ્ત બનશે.

પ્રશ્ન: અહીં "સ્વપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક-તાદાત્મ્યભિન્ન સંબંધથી સંસર્ગારોપજન્યપ્રતીતિવિષય-અભાવત્વ" એવી વ્યાખ્યા સમજવી. ઉપર તો તાદાત્મ્યથી સંસર્ગારોપજન્યપ્રતીતિવિષય-અભાવત્વ ગૌભેદમાં આવે છે. માટે ત્યાં આ લક્ષણ અતિવ્યાપ્ત ન ગણાય. એટલે દોષ નથી.

ઉત્તર: તો પણ પ્રાગભાવ, ધ્વંસાભાવમાં શી રીતે લક્ષણસમન્વય થશે?

પ્રશ્ન: "જો આ ભૂતલ ઉપર પૂર્વકાલાવચ્છેદન ઘટ હોત=પૂર્વકાલવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ ઘટ હોત તો દેખાત" એ સંસર્ગારોપથી જન્ય એવી "ભૂતલે ઘટો ધ્વસ્ત:" પ્રતીતિ થાય જ છે. આમ ધ્વંસની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદકસંબંધ પૂર્વકાળ બને છે. તેમ "જો આ ભૂતલ ઉપર ઉત્તરકાલાવચ્છેદન ઘટ હોત=ઉત્તરકાલવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ ઘટ હોત તો દેખાત" એ સંસર્ગારોપથી જન્ય એવી "ભૂતલે ઘટપ્રાગભાવ:" પ્રતીતિ થાય જ છે. આમ પ્રાગભાવની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદકસં. ઉત્તરકાળ બને છે. અને એ રીતે એ બેયમાં પણ આ સંસર્ગાભાવની વ્યાખ્યા ઘટી જાય છે.

જાગદીશી -- *ઘટિતમિતિ* । -તથા ચ ચક્રકાદિપ્રસङ्ग इति भावः ।

तत्र=जन्यत्वे नियमान्तरस्य=साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वादिस्वरूपस्येत्यर्थः ।।१।।

चन्द्रशेखरीया: अथ प्रकृतं प्रस्तुतम् । व्याप्तिलक्षणे संसर्गाभावः प्रविष्टः, संसर्गाभावे जन्यता प्रविष्टा, जन्यत्वं च कारणव्याप्यत्वे सति कारणनिष्ठान्यथासिद्ध्यनिरूपकत्वं । तथा च जन्यतायां व्याप्यत्वं=व्याप्तिः प्रविष्टा । एवं च अत्र

ચક્રકદોષો ભવતિ । યત્ર સ્વજ્ઞાનસાપેક્ષજ્ઞાનસાપેક્ષજ્ઞાનસાપેક્ષજ્ઞાનવિષયત્વં તત્ર સ્વભિન્નત્વં ઇતિ નિયમઃ । યથા જલવદ્-
ઘટવત્-પટવદ્-ભૂતલં ઇતિ અત્ર જલજ્ઞાનસાપેક્ષં જલવદ્ઘટજ્ઞાનં, તાદૃશઘટજ્ઞાનસાપેક્ષં તાદૃશઘટવત્પટજ્ઞાનં, તાદૃશપટજ્ઞાનસાપેક્ષં
તાદૃશપટવદ્ભૂતલજ્ઞાનં, તસ્ય વિષયતા ભૂતલે । તત્રૈવ ભૂતલે સ્વભિન્નત્વં=જલભિન્નત્વં અસ્તિ । અત્ર વ્યાપ્તિજ્ઞાનસાપેક્ષં
જન્યતાજ્ઞાનં જન્યતાજ્ઞાનસાપેક્ષં, સંસર્ગાભાવજ્ઞાનં, સંસર્ગાભાવજ્ઞાનસાપેક્ષં ચ વ્યાપ્તિજ્ઞાનં । તસ્ય વિષયતા વ્યાપ્તૌ । તથા ચ
વ્યાપ્તૌ સ્વભિન્નત્વં=વ્યાપ્તિભિન્નત્વં આપદ્યેત ન ચ તત્ર તદ્ અસ્તિ ।

અત એવ સ્વભિન્નત્વાપાદનં ચક્રકદોષઃ ઉચ્યતે । એવં આત્માશ્રયાન્યોન્યાભાવદોષૌ સ્વયં વિભાવનીયૌ । તથા ચ નેદં
વ્યાપ્તિલક્ષણં યુચિતમ્ । ચક્રકાદિદોષદુષિતત્વાત્ ઇતિ ચેત્ અત્ર ઉચ્યતે । જન્યતાઘટકીભૂતા યા વ્યાપ્તિઃ સા
સાધ્યવદન્યાવૃત્તિત્વરૂપા ગ્રાહ્યા । પ્રકૃતા વ્યાપ્તિઃ તુ ન સાધ્યવદન્યાવૃત્તિત્વરૂપા । અતઃ પ્રકૃતવ્યાપ્તૌ
જન્યતાઘટકવ્યાપ્તિભિન્નત્વસ્ય વિદ્યમાનત્વાત્ ન ચક્રકાદિદોષપ્રસંગઃ । એવં જન્યતાઘટકવ્યાપ્તિઃ સાધ્યસંબંધિતાવચ્છેદક-
ધર્મવત્વાદિસ્વરૂપાઽપિ ગ્રહીતું શક્યતે । ન તત્ર કોઽપિ દોષઃ, તાદગ્વ્યાપ્તિભિન્નત્વસ્ય પ્રકૃતવ્યાપ્તૌ વિદ્યમાનત્વાત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ ચક્રકદોષ શી રીતે આવે? તે જોઈએ "સ્વજ્ઞાનસાપેક્ષ-જ્ઞાનસાપેક્ષજ્ઞાનસાપેક્ષજ્ઞાનવિષયત્વેન
સ્વભિન્નત્વાપાદનં ચક્રકદોષઃ" જેમકે "જલવદ્ઘટવદ્પટવદ્ભૂતલં" અહીં જલવાળો ઘટ, ઘટવાળો પટ, પટવાળું
ભૂતલ એવો અર્થ છે. જલજ્ઞાનને સાપેક્ષ એવું જલવત્ઘટનું જ્ઞાન, જલવત્ઘટજ્ઞાનને સાપેક્ષ એવું જલવત્પટવત્પટનું
જ્ઞાન અને જલવત્પટવત્પટજ્ઞાનને સાપેક્ષ એવું તાદૃશભૂતલજ્ઞાન છે. અને તેનો વિષય ભૂતલ છે. અને તે
ભૂતલમાં સ્વભિન્નત્વ=જલભિન્નત્વ છે જ. ટુંકમાં જ્યાં સ્વજ્ઞાન... વિષયત્વ હોય ત્યાં સ્વભિન્નત્વ હોય. ભૂતલમાં
જલજ્ઞાન... વિષયત્વ છે તો ભૂતલમાં સ્વભિન્નત્વ પણ છે. આમ અહીં તો આ મળી જાય. હવે પ્રસ્તુતમાં
વ્યાપ્તિજ્ઞાનને સાપેક્ષ એવું જન્યતા જ્ઞાન અને તાદૃશજન્યતાજ્ઞાનને સાપેક્ષ એવું સંસર્ગાભાવનું જ્ઞાન અને
સંસર્ગાભાવજ્ઞાનને સાપેક્ષ એવું વ્યાપ્તિજ્ઞાન છે. અને તેનો વિષય વ્યાપ્તિ છે. આમ વ્યાપ્તિમાં
વ્યાપ્તિજ્ઞાનસાપેક્ષજન્યતાજ્ઞાનસાપેક્ષ-સંસર્ગાભાવજ્ઞાનસાપેક્ષવ્યાપ્તિજ્ઞાનવિષયત્વ છે. એટલે વ્યાપ્તિમાં
સ્વભિન્નત્વ=વ્યાપ્તિભિન્નત્વ માનવું જ પડે. પણ વ્યાપ્તિમાં વ્યાપ્તિભિન્નત્વ નથી. એટલે જ આ દોષ આવીને
ઉભો રહે છે. અહીં સ્વપદ્ધતી વ્યાપ્તિ જ લીધી છે. એટલે અહીં ચક્રકદોષ આવે છે. ખ્યાલ રાખવો કે જ્યાં
સ્વજ્ઞાન... વિષયત્વ હોય ત્યાં સ્વભિન્નત્વ હોવું જ જોઈએ અને હોય જ છે. હવે જ્યાં સ્વજ્ઞાન... વિષયત્વ હોય
અને છતાં સ્વભિન્નત્વ ન મળે તો એ દોષરૂપ બની જાય છે.

અહીં આદિપદ્ધતી અન્યોન્યાશ્રય+આત્માશ્રયદોષ પણ આવે જ છે. તે સ્વયં વિચારી લેવા.

ઉત્તરઃ જો અમે સંસર્ગાભાવની વ્યાખ્યામાં પ્રવેશેલી વ્યાપ્તિ એ આ નવા બનાવાતા વ્યાપ્તિલક્ષણરૂપ જ
લઈએ તો આ દોષ આવે. પણ એ વ્યાખ્યામાં તદ્વવદન્યાવૃત્તિત્વરૂપ નિયમ=વ્યાપ્તિ જ લેવાની છે." આમ
સંસર્ગાભાવલક્ષણઘટક નિયમ એ જુદો છે. અને અહીં બનાવવાની વ્યાપ્તિ પણ જુદી છે. એટલે અહીંની
વ્યાપ્તિમાં તાદૃશનિયમભિન્નત્વ રહેલું જ હોવાથી ચક્રકદોષ ન ગણાય. એ રીતે સાધ્યસંબંધિતાવચ્છેદકરૂપવત્વાદિ
સ્વરૂપનિયમને પણ સંસર્ગાભાવઘટકજન્યતાના ઘટક એવા નિયમ તરીકે લઈ લો તો પણ વાંધો નથી. કેમકે
તાદૃશનિયમભિન્નત્વ તો અહીંની વ્યાપ્તિમાં છે જ. માટે કોઈ વાંધો ન આવે. પ્રતિયોગિપ્રત્યક્ષરૂપ સાધ્યની

સંબંધિતાનો અવચ્છેદક પ્રતિયોગિત્વ બને. અને તે વાળાપણું ઘટાદિ પ્રતિયોગિઓમાં છે જ. માટે તે નિયમ પણ ઘટે છે.

દીધિતિ

વક્ચતે ચ નિયમાઘટિતમેવ સંસર્ગાભાવાદિલક્ષણમ્, - અનુપદમેવ ચ વિવેચયિષ્યતે
સંસર્ગાભાવત્વપ્રવેશે, - પ્રયોજનવિરહોઽવ્યાપ્તિશ્ચ ॥૧૦॥

જાગદીશી -- નન્વભાવબુદ્ધૌ પ્રતિયોગ્યારોપસ્ય હેતુત્વે માનાભાવાદુક્તસંસર્ગાભાવત્વઘટિત-
વ્યાપ્તિલક્ષણસ્યાસમ્ભવઃ । કથઞ્ચિદભાવલૌકિકપ્રત્યક્ષં પ્રતિ પ્રતિયોગ્યારોપસ્ય હેતુતાસ્વીકારેઽપિ-
અતીન્દ્રિયસાધ્યકે વ્યભિચારિણ્યતિવ્યાપ્તિઃ; તત્ર હેતુસમાનાધિકરણસાધ્યાભાવસ્યાતીન્દ્રિયતયા
નિરુક્તસંસર્ગાભાવત્વવિરહાદત આહ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ અભાવપ્રત્યક્ષે પ્રતિયોગ્યારોપસ્ય કારણત્વે માનાભાવઃ । અતઃ પ્રતિયોગ્યારોપજન્યા
અભાવપ્રતીતિરેવાપ્રસિદ્ધા । અતઃ તદ્ઘટિતં સંસર્ગાભાવત્વલક્ષણમેવાસમ્યક્ । કેષાઞ્ચિત્ મતાનુસારેણ અભાવપ્રત્યક્ષં પ્રતિ
પ્રતિયોગ્યારોપસ્ય કારણતા યદિ સ્વીક્રિયતે તથાપિ મનસ્ત્વવાન્ અણુત્વાત્ ઇતિ અતીન્દ્રિયસાધ્યકે વ્યભિચારિણિ હેતૌ
અતિવ્યાપ્તિઃ ભવેત્ । યતો અત્ર અણુત્વાધિકરણે પરમાણૌ મનસ્ત્વાભાવઃ ગ્રાહ્યઃ, કિન્તુ "યદિ મનસ્ત્વં ભવેત્ તર્હિ
ઉપલબ્ધેત" ઇતિ વક્તું ન શક્યતે, મનસ્ત્વસ્યાતીન્દ્રિયત્વાત્ । તસ્માદત્ર પ્રતિયોગ્યારોપજન્યં મનસ્ત્વાભાવપ્રત્યક્ષમેવાપ્રસિદ્ધં ।
અતો મનસ્ત્વાત્યન્તાભાવે નિરુક્તસંસર્ગાભાવલક્ષણં ન ઘટતે । અતઃ સદાતનત્વવિશિષ્ટસંસર્ગાભાવત્વેન મનસ્ત્વાભાવો ન
શક્યતે પ્રહીતું, કિન્તુ તાદૃશઘટાભાવસ્ય લક્ષણઘટકત્વાત્ તત્પ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકમેવ મનસ્ત્વત્વં ઇતિ અતિવ્યાપ્તિઃ
ભવતિ । તસ્માત્ ન ઇદં સંસર્ગાભાવત્વલક્ષણં સમુચિતમ્ ઇતિ ચેત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રશ્નઃ અભાવ પ્રત્યક્ષમાં પ્રતિયોગિ-આરોપ એ કારણ છે. એમ માનવામાં જ કોઈ પ્રમાણ
નથી. અને એટલે પ્રતિ.તાવચ્છેદકસંબંધથી પ્રતિયોગિના આરોપથી જન્ય એવું અભાવપ્રત્યક્ષ જ પ્રસિદ્ધ ન
બનવાથી તાદૃશપ્રત્યક્ષવિષયાભાવત્વ રૂપ સંસર્ગાભાવત્વ પણ ઘટતું નથી. કદાચ કોઈના મતે પ્રતિયોગિ-
આરોપને અભાવપ્રત્યક્ષનું કારણ માનીએ તો પણ મનસ્ત્વવાન્ અણુત્વાત્ આવા વ્યભિચારી સ્થાનમાં અતિવ્યાપ્તિ
આવશે. કેમકે અહીં મનસ્ત્વ સાધ્ય અતીન્દ્રિય છે. અને તેથી "જો મનસ્ત્વ હોત તો દેખાત" એવો પ્રતિયોગિ-
આરોપ જ કરી શકાતો ન હોવાથી અહીં મનસ્ત્વાભાવ એ પ્રતિયોગિ-આરોપજન્ય પ્રતીતિવિષય-અભાવ રૂપ
બનતો નથી. અને લક્ષણમાં તો આવો જ સંસર્ગાભાવ લીધો છે. મનસ્ત્વાભાવ આવો ન હોવાથી તે લક્ષણ ઘટક
ન બને. પણ આવા સંસર્ગાભાવસ્વરૂપ ઘટાભાવાદિ જ લક્ષણઘટક બને. અને તેથી અણુત્વાધિકરણમાં મનસ્ત્વાભાવ

ન લેવાતા ઘટાભાવ જ લેવાશે. તેની પ્રતિતાનો અનવચ્છેદક મનસ્વત્વ છે. એટલે લક્ષણસમન્વય થઈ જતાં અતિવ્યાપ્તિ આવે.

જાગદીશી -- *વક્ષ્યતે चेति* । भेदभिन्नाभावत्वं संसर्गाभावत्वं, सदातनत्वविशिष्टञ्च तदेवात्यन्ताभावत्वं । भेदत्वञ्च-संसर्गविधया तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम् अनुयोगिताविशेषो वेत्याशयः ।

ચન્દ્રશેખરીયા: સત્યં, અગ્રે इदं लक्षणं परित्यज्य भेदभिन्नाभावत्वं, संसर्गाभावत्वं सदातनत्वविशिष्टत्वे सति संसर्गाभावत्यमत्यन्ताभावत्वं इत्यादि लक्षणानि वक्ष्यन्ते । तत्र अत्यन्ताभावस्य संसर्गाभावस्य च व्याप्त्यघटितत्वात् न चक्रकादिदोषप्रसंगः ।

न च भेदत्वं यदि संसर्गाभावभिन्नाभावत्वं, तदा तस्य संसर्गाभावघटितत्वात् संसर्गाभावस्य च भेदघटितत्वात् अन्योन्याश्रयो भवेत् इति वाच्यम् यतो भेदत्वं तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वमेव वक्ष्यते । अनुयोगिताविशेष एव वा भेदत्वं वक्ष्यते । अतो नान्योन्याश्रयप्रसङ्गः ।

ચન્દ્રશેખરીયા: ઉત્તર: ખરેખર તો આ સંસર્ગાભાવની વ્યાખ્યા જ ખોટી છે. આગળ અમે ભેદભિન્નાભાવત્વ=સંસર્ગાભાવત્વ વ્યાખ્યા કરશું. અને સદાતનત્વે સતિ ભેદભિન્નાભાવત્વ અત્યન્તાભાવત્વ એવી વ્યાખ્યા કરશું. જેમાં વ્યાપ્તિનો નિવેશ જ ન હોવાથી ચક્રકાદિદોષોની સંભાવના જ રહેતી નથી. અને ભેદત્વ=તાદાત્મ્યસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક-અભાવત્વમ્ કહેશું. જો સંસર્ગાભાવભિન્નાભાવત્વ કહીએ તો સંસર્ગાભાવના લક્ષણમાં ભેદનો અને ભેદના લક્ષણમાં સંસર્ગાભાવનો નિવેશ થવાથી અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવે. માટે તેમ નહીં કહીએ. અથવા તો ભેદત્વ=અનુયોગિતાવિશેષ જ માની લેશું. અર્થાત્ એક વિશેષ પ્રકારની અનુયોગિતારૂપ જ ભેદત્વ છે. એટલે તેનું નિર્વચન કરવાની કોઈ જરૂર જ નથી.

જાગદીશી -- यत्तु 'भेदत्वादिवत्संसर्गाभावत्वमप्यखण्डोपाधि'रिति तत्तुच्छम्; भेदत्वादिवदखण्ड-संसर्गाभावत्व-स्यानुभवेनाविषयीकरणात् तान्त्रिकव्यवहारस्य भेदभिन्नाभावत्वादिनाऽप्युपपत्तेः ।

ચન્દ્રશેખરીયા: अत्र केचित् यथा भेदत्वं अखण्डोपाधिः, तथैव संसर्गाभावत्वमपि अखण्डोपाधिः मन्तव्या । न तस्य निर्वचनं कर्तव्यम् इति वदन्ति । तत् तुच्छम् । यथा भेदत्वं अखण्डोपाधित्वेनानुभूयते, तथा संसर्गाभावत्वं नाखण्डोपाधित्वेनानुभूयते । अतः न तस्याखण्डोपाधिस्वरूपत्वं युक्तम् । न च "संसर्गाभावस्वरूपोऽयमभावः" इति तान्त्रिकव्यवहारस्यैव संसर्गाभावत्वेऽखण्डोपाधित्वविद्यमानतायां प्रमाणत्वं इति वाच्यम् स व्यवहारो भेदभिन्नाभावत्वात्मक-संसर्गाभावत्वेनापि उपपद्यते । अतः न तस्याखण्डोपाधित्वं युक्तम् ।

ચન્દ્રશેખરીયા: કેચિત્ ભેદત્વ જેમ અખંડોપાધિ છે તેમ સંસર્ગાભાવત્વ પણ અખંડોપાધિ જ છે.

ઉત્તર: ભેદત્વ એ જેમ અખંડોપાધિ તરીકે અનુભવાય છે. તેમ સંસર્ગાભાવત્વ એ અખંડોપાધિ તરીકે અનુભવાતું નથી. માટે આ વાત ખોટી. કદાચ આ અનુભવ ન સ્વીકારો તો પણ "આ અભાવ સંસર્ગાભાવ છે." એવો જે શાસ્ત્રીયવ્યવહાર થાય છે. તેમાં પ્રયોજક તરીકે ભેદભિન્નાભાવત્વ માની શકાય છે. એટલે તેને અખંડોપાધિ માનવાની જરૂર નથી.

જાગદીશી -- વસ્તુગતિમનુરુધ્યાહ--*અનુપદમિતિ* । *વિવેચયિષ્યત્ इति* । -‘तदपि वा नोपादेयमि’त्यादिग्रन्थेनेति शेषः ।

‘साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्य’घटितलक्षणमभिप्रेत्याह--*प्रयोजनविरह इति* । -धूमादिसमानाधिकरणस्य वह्न्यादिभेदस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् [एव] तमादायाव्याप्तिविरहादिति भावः ।

ચન્દ્રશેખરીયા: એષ તાવત્ તાત્વિકઃ પદાર્થઃ પ્રતિપાદિતઃ । વસ્તુતસ્તુ અત્રૈવ ગ્રન્થેઽનન્તરમેવ સંસર્ગાભાવત્વપ્રવેશે પ્રયોજનાભાવોઽવ્યાપ્તિશ્ચ દર્શયિષ્યતે । અતો અત્ર લક્ષણે સંસર્ગાભાવસ્ય અઘટકત્વાત્ એવ ન કોઽપિ ચક્રકાદિદોષો ભવતિ ।

તત્ર સંસર્ગાભાવત્વપ્રવેશે પ્રયોજનવિરહઃ ઇત્યં-સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણત્વઘટિતં લક્ષણં દીધિતિકારસ્યાભિપ્રેતમ્ । તથા ચ લક્ષણે "અત્યન્ત" પદસ્ય યદિ નિવેશો ન ક્રિયતે, કેવલં અભાવત્વેનાભાવસ્યૈવ નિવેશો ક્રિયતે તદાપિ ન દોષઃ । યતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ ઇતિ અત્ર ધૂમાધિકરણે પર્વતે યદ્યપિ વહ્નિભેદોઽપિ શક્યતે ગ્રહીતું તથાપિ સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગસમ્બન્ધેન વહ્નિઃ પર્વતે વર્તતે । અતઃ અયં વહ્નિભેદઃ સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગેન સ્વપ્રતિયોગિ વહ્નિ-સમાનાધિકરણોઽસ્તિ । તસ્માત્ ન સ લક્ષણઘટકઃ । અતઃ ઘટાભાવમાદાય લક્ષણસમન્વયો ભવતિ । અતઃ અત્યન્તપદનિવેશો વ્યર્થ એવ । અત્ર વ્યાપ્યવૃત્તિપદસ્ય દ્વિતીયવ્યાખ્યાનુસારેણ વહ્નિઃ અવ્યાપ્યવૃત્તિઃ ભવતિ । અતઃ તત્ર પ્રતિયોગિવૈયધિકરણ્યઘટિતં લક્ષણં ગ્રાહ્યમ્ ઇતિ ધ્યેયમ્ । યદા તુ વ્યાપ્યવૃત્તિપદસ્ય પ્રથમા વિવક્ષા ગૃહ્યતે, તદા તુ વહ્નિરપિ વ્યાપ્યવૃત્તિરેવ ભવતિ । તત્ર પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણપદાઘટિતમ્ લક્ષણં વાચ્યમ્ । કિન્તુ તત્ર હેત્વધિકરણવૃત્ત્યભાવસ્ય સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્ના એવ પ્રતિયોગિતા ગ્રાહ્યા । તથા ચ તત્ર પર્વતે વહ્નિભેદસ્ય સંયોગસમ્બન્ધાવચ્છિન્ના પ્રતિયોગિતા નાસ્તિ । અતઃ ન સ લક્ષણઘટકઃ, કિન્તુ પર્વતે સંયોગેન ઘટાભાવસ્ય સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગાવચ્છિન્ના પ્રતિયોગિતા અસ્તિ । તદનવચ્છેદકં વહ્નિત્વં ઇતિ લક્ષણસમન્વયઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: આતો વાસ્તવિક પદાર્થ જણાવવા માટે અમે આ ચર્ચા કરી. બાકી ખરી વાત તો એ છે કે આગળ અમે કહેવાના છીએ કે "સંસર્ગાભાવત્વ" પણ લક્ષણમાં લેવાની કોઈ જરૂર નથી. એના વિના પણ લક્ષણ ઘટી જ જાય છે. અને એટલે પછી સંસર્ગાભાવત્વ એ વ્યાપ્તિઘટિત હોય કે ન હોય એમાં અમને કોઈ વાંધો

આવવાનો નથી.

આશય એ કે લક્ષણમાં માત્ર અભાવ જ લેવાનો. અને તેથી કદાચ વસ્તિમાન ધૂમાત્ સ્થલે ધૂમાધિકરણમાં=પર્વતમાં વસ્તિભેદ લો તો ય વાંધો નથી. કેમકે સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધથી પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ એવો અભાવ જ લક્ષણઘટક તરીકે છે. એટલે આ અનુસારે તો સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગસંબંધથી વસ્તિ=પ્રતિયોગી એ પર્વતમાં રહેલો જ હોવાથી આ વસ્તિભેદ લક્ષણઘટક બનવાનો જ નથી. એટલે ઘટાભાવાદિ દ્વારા લક્ષણ સમન્વય થઈ જ જવાનો.

જાગદીશી -- વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકસ્થલીયલક્ષણસ્ય 'સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતા' ઘટિતત્વાત્ તદભિપ્રેત્યાહ-*અવ્યાપ્તિશ્ચેતિ* । --તાદાત્મ્યેન ગવાદેઃ સાધ્યતાયાં તત્સમ્બન્ધાવચ્છિન્નાત્યન્તા-ભાવાપ્રસિદ્ધ્યા સાસ્નાવત્વાદા-વવ્યાપ્તિરિત્યર્થઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: યદિ ચ વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકસ્થલીયલક્ષણે અત્યન્તપદં નિવેશ્યતે, તદા તુ તાદાત્મ્યેન ગોમાનુ સમવાયેન ગોત્વાત્ ઇતિ અત્રાવ્યાપ્તિર્ભવેત્ । યતો ગોત્વાધિકરણે ગવિ અત્યન્તાભાવ એવ ગ્રહીતવ્યઃ, તસ્યૈવ લક્ષણે નિવિષ્ટત્વાત્ । અત્યન્તાભાવસ્ય પ્રતિયોગિતા તુ કદાપિ તાદાત્મ્યાવચ્છિન્ના ન ભવતિ । ભેદસ્યૈવ પ્રતિયોગિતા તાદાત્મ્યાવચ્છિન્ના ભવતિ । કિન્તુ ભેદો ન ગ્રહીતું શક્યતઃ । તસ્ય અત્યન્તાભાવત્વાભાવાત્ । અતઃઅત્ર લક્ષણાઘટનાત્ અવ્યાપ્તિઃ ભવેત્ । તસ્માત્ અત્ર અત્યન્તપદં નોપાદેયં । તથા ચ અભાવપદેન ઘટભેદોઽપિ ગૃહ્યેત । તસ્ય સાધ્યતાવચ્છેદકતાદાત્મ્યાવચ્છિન્ના પ્રતિયોગિતાઽપિ પ્રસિદ્ધા, તદનવચ્છેદકં ગોત્વં ઇતિ લક્ષણસમન્વયો ભવતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: હા વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકવ્યાપ્તિમાં "પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ"પદ ન હોવાથી ભલે વસ્તિભેદ લક્ષણઘટક બને. તો પણ ત્યાં સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક... એમ જ લેવાનું છે. અને એટલે વસ્તિભેદની પ્રતિયોગિતા સા.અ.સંયોગાવચ્છિન્ન જ ન હોવાથી તે ન લેવાય એટલે સંયોગથી ઘટાભાવ લઈને તેનો પણ લક્ષણસમન્વય થઈ જવાનો. ખ્યાલ રાખવો કે વ્યાપ્યવૃત્તિની પહેલી વ્યાખ્યા પ્રમાણે વસ્તિ વ્યાપ્યવૃત્તિ છે. બીજી વ્યાખ્યા પ્રમાણે અવ્યાપ્યવૃત્તિ છે.

જાગદીશી -- ઇદમ"પ્યભાવવૃત્તિરભાવો નાધિકરણસ્વરૂપો ન વા ધર્મ્યાત્યન્તાભાવ એવ ધર્મિણો ભેદ" ઇતિ મતેન ।

અન્યથા પટ[આદિ]ભેદસ્વરૂપસ્ય ઘટભેદાત્યન્તાભાવસ્ય પટત્વાત્યન્તાભાવસ્ય વા પટનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાયા એવ તાદાત્મ્યસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વાદવ્યાપ્તિવિરહાદિતિ ધ્યેયમ્ । ૧૦ । ।

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ અત્યન્તપદનિવેશેઽપિ નાવ્યાપ્તિઃ । ગોત્વવત્યાં ગવિ પટભેદો ગ્રાહ્યઃ । પટભેદે

ઘટભેદત્વાત્યન્તાભાવોઽસ્તિ । સ અભાવઃ પટભેદાત્મકાભાવાધિકરણકઃ । અતો અધિકરણસ્વરૂપઃ । તસ્માત્ પટભેદો ઘટભેદત્વાત્યન્તાભાવરૂપ એવ । અતઃ પટભેદઃ અત્યન્તાભાવત્વેનૈવ લક્ષણઘટકઃ । તસ્ય પટનિષ્ઠા પ્રતિયોગિતા તાદાત્મ્યાવચ્છિન્ના ઇતિ નાવ્યાપ્તિઃ ઇતિ ચેત્ સત્યં, તથાપિ અભાવવૃત્તિરભાવો નાધિકરણસ્વરૂપોઽપિ તુ ભિન્નઃ એવ ઇતિ યેષામભિમતં । તદનુસારેણ તુ પટભેદો ન ઘટભેદત્વાત્યન્તાભાવરૂપઃ । અતઃ ન સ લક્ષણઘટકઃ ઇતિ ભવતિ અવ્યાપ્તિઃ । નનુ તથાપિ પટભેદસ્ય પટત્વાત્યન્તાભાવસ્ય ચ પરસ્પરં સમવ્યાપકત્વાત્ લાઘવાત્ એક્યમ્ । તથા ચ પટભેદઃ પટત્વાત્યન્તાભાવત્વેન લક્ષણઘટકઃ । પટનિષ્ઠા પ્રતિયોગિતા તાદાત્મ્યાવચ્છિન્ના ઇતિ લક્ષણસમન્વયાત્ નાવ્યાપ્તિરિતિ ચેત્ ઇદમપિ સત્યં । તથાપિ ધર્મિભેદઃ પટભેદસ્વરૂપઃ ધર્માત્યન્તાભાવાત્ [પટત્વાત્યન્તાભાવાત્] ભિન્નઃ ઇતિ યેષામભિમતં । તેષાં મતે તુ પટભેદઃ ન પટત્વાત્યન્તાભાવરૂપઃ । અતઃ ન સ લક્ષણઘટકઃ । યોઽત્યન્તાભાવો લક્ષણઘટકો ભવેત્, તસ્ય પ્રતિયોગિતા તાદાત્મ્યાવચ્છિન્નાઽપ્રસિદ્ધા ઇતિ દુર્વારાઽવ્યાપ્તિઃ । તસ્માત્ લક્ષણે અત્યન્તપદં પરિત્યાજ્યમેવ ઇતિ ભાવઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રશ્નઃ અત્યન્તાભાવ પદ રાખીએ તો પણ કોઈ વાંધો ન આવે. કેમકે પટભેદમાં ઘટભેદત્વ નથી અર્થાત્ ઘટભેદાત્યન્તાભાવ છે. અને આ અત્યન્તાભાવ એ પટભેદમાં વૃત્તિ હોવાથી અભાવાધિકરણક બન્યો. અને તેથી એ પટભેદરૂપ જ ગણાય. આમ પટભેદત્વાત્યન્તાભાવના બે પ્રતિયોગી છે પટભેદત્વ+પટ. એટલે ગોમાનુ... એ સ્થલે પટભેદ=ઘટભેદત્વાત્યન્તાભાવ લક્ષણઘટક બની ગયો. અને તેની પટનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા તો તાદાત્મ્યાવચ્છિન્ન જ બનવાની છે. અને તે પ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક સાધ્યતાવચ્છેદક ગોત્વ છે એટલે અત્યન્તાભાવપદ હોય તો પણ લક્ષણ ઘટી જતાં અવ્યાપ્તિ આવવાની જ નથી.

ઉત્તર: તમારી વાત સાચી. પણ જેઓ અભાવવૃત્તિ એવો અભાવ જુદો જ માને છે. પણ અધિકરણસ્વરૂપ નથી માનતા. તેમના મતે તો પટભેદમાં રહેલો ઘટભેદત્વાત્યન્તાભાવ જુદો જ છે. એટલે લક્ષણઘટક પટભેદ એ અત્યન્તાભાવરૂપ ન હોવાથી તે ન જ લેવાય. અને માટે જ અત્યન્ત પદઘટિતવ્યાપ્તિમાં અવ્યાપ્તિ આવવાની. એટલે અભાવવૃત્તિ અભાવને ભિન્ન માનનારાઓના મતે તો લક્ષણમાં અત્યન્તપદનો નિવેશ યોગ્ય નથી.

પ્રશ્ન: ભલે પણ જ્યાં પટભેદ હોય ત્યાં સર્વત્ર પટત્વાત્યન્તાભાવ હોય. આમ આ બે એ તુલ્યાધિકરણક હોવાથી લાઘવથી એક જ માનેલા છે. એટલે લક્ષણઘટક પટભેદ એ પટત્વાત્યન્તાભાવરૂપ જ હોવાથી અત્યન્તાભાવ જ લક્ષણઘટક તરીકે માન્યો. અને તેની પટનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા એ તાદાત્મ્યાવચ્છિન્ન પણ હોવાથી સાધ્યતાવચ્છેદક સં.અવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતા પણ મળી ગઈ. એટલે તે પ્રતિયોગિતા લેવાય. તેનો અનવચ્છેદક ગોત્વ બની જાય. માટે વાંધો ન આવે.

ઉત્તર: ભલે પણ જેઓ પટત્વાત્યન્તાભાવ એ પટભેદસ્વરૂપ નથી માનતા. તેમના મતે તો પટભેદ અત્યન્તાભાવ સ્વરૂપ ન હોવાથી તે લેવાય નહીં. અને પટત્વાત્યન્તાભાવ લે તો એની પ્રતિયોગિતા તાદાત્મ્યાવચ્છિન્ન ન બને. માટે આ મતે તો અવ્યાપ્તિ "ગોમાનુ ગોત્વાત્" સ્થલે આવવાની. તે નિવારવા "અત્યન્તાભાવ"ને બદલે માત્ર "અભાવ" પદ રાખવું જ યોગ્ય છે. એટલે અભાવ તરીકે ભેદ પણ લેવાય અને તેની તાદાત્મ્યાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાદિ પણ મળે. ટુંકમાં તાદાત્મ્યેન ગોમાનુ ગોત્વાત્ એ સ્થાને અત્યન્તપદ ઘટિત વ્યાપ્તિની જે અવ્યાપ્તિ બતાવી છે એ (a) અભાવવૃત્તિ અભાવ જુદો છે (b) ધર્મનો (પટત્વ) અત્યન્તાભાવ

એ ધર્માભેદ=પટભેદથી જુદો છે. એ મત પ્રમાણે જ જાણવી.

દીધિતિ

અથ 'જ્ઞાનવાન્ દ્રવ્યત્વાત્', 'વિશેષગુણવાન્-મનોઽન્યદ્રવ્યત્વાત્', - 'જાતિમાન્ ભાવત્વા'દિત્યાદૌ-
-સમવાયેન જ્ઞાનાદે: સાધ્યતાયામતિવ્યાપ્તિ:, - સાધ્યશૂન્યાનામપિ -
હેતુમતાં,-વિષયત્વ-વિશેષણત્વૈ-કાર્થસમવાયૈ: સાધ્યવત્ત્વાદિતિ ચેત્,

જાગદીશી -- નનુ વિષયતાયા વૃત્ત્યનિયામકત્વમતે-જ્ઞાનાભાવસ્ય ગગનાદૌ સહજત એવ પ્રતિયોગિવ્યધિકરણત્વાત્રાતિ-વ્યાપ્તિરત આહ-***વિશેષગુણ ઇતિ*** । -અત્ર વ્યભિચારનિરૂપકઃ કાલો દિક્ ચ । તત્ર કાલે કાલિકેન દિશિ ચ દૈશિકેન સમ્બન્ધેન વિશેષગુણસ્ય સત્ત્વાત્તદભાવો ન પ્રતિયોગિવ્યધિકરણ ઇતિ ભવત્યતિવ્યાપ્તિ: ।

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ જ્ઞાનવાન્ દ્રવ્યત્વાત્ ઇતિ અત્રાતિવ્યાપ્તિ: । તથાહિ- દ્રવ્યત્વાધિકરણે ઘટાદૌ ઘટવિષયકં જ્ઞાનં વિષયતાસમ્બન્ધેન વર્તતે । અતો ઘટાદિનિષ્ઠો જ્ઞાનાભાવઃ સ્વપ્રતિયોગિસમાનાધિકરણઃ । અતઃ સાધ્યાભાવસ્ય લક્ષણાઘટકત્વાત્ અભાવાન્તરમાદાયાતિવ્યાપ્તિ: । ન ચ વિષયતાસમ્બન્ધસ્ય વૃત્ત્યનિયામકત્વાત્ તેન સમ્બન્ધેન જ્ઞાનાધિકરણસ્યૈવાપ્રસિદ્ધ્યા દ્રવ્યત્વાધિકરણે ગગનાદૌ વિષયતાસમ્બન્ધેનાઽપિ જ્ઞાનસ્યાવર્તમાનત્વાત્ તત્ર વિદ્યમાનો જ્ઞાનાભાવઃ પ્રતિયોગિવ્યધિકરણ એવ । અતઃ સાધ્યાભાવસ્ય લક્ષણઘટકત્વાત્ નાતિવ્યાપ્તિ: અત્ર ગિગને કાલિકેનાપિ જ્ઞાનસ્યાવૃત્તિત્વાત્ દ્રવ્યત્વાધિકરણં ગગનમેવ ગૃહીતમ્ ઇતિ વાચ્યમ્ । તથાપિ વિશેષગુણવાન્ મનોઽન્યદ્રવ્યત્વાત્ ઇતિ અત્રાતિવ્યાપ્તિ: । અત્ર હેત્વધિકરણીભૂતાનિ મનોભિન્નાનિ અષ્ટદ્રવ્યાણિ । તેષાં મધ્યે દિક્કાલયોઃ વિશેષગુણસ્યાભાવાત્ તૌ એવ વ્યભિચારનિરૂપકૌ । કિન્તુ કાલે કાલિકેન દિશિ ચ દૈશિકેન સમ્બન્ધેન વિશેષગુણસ્ય સત્ત્વાત્ તત્ર વર્તમાનઃ સમવાયાવચ્છિન્નવિશેષગુણાભાવઃ સ્વપ્રતિયોગિ-સમાનાધિકરણ એવ । અતઃ ન સ લક્ષણઘટકઃ । અતોઽભાવાન્તરમાદાય લક્ષણસમન્વયઃ ઇતિ અતિવ્યાપ્તિ: ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પૂર્વપક્ષઃ જ્ઞાનવાન્ દ્રવ્યત્વાત્ અહીં અતિવ્યાપ્તિ આવશે. કેમકે દ્રવ્યત્વાધિકરણ ઘટાદિમાં જ્ઞાનાભાવ છે. પણ તેનો પ્રતિયોગી જ્ઞાન એ વિષયતાસંબંધથી ઘટમાં રહેલો હોવાથી આ જ્ઞાનાભાવ એ પ્રતિયોગિસમાનાધિકરણ બની જાય છે. માટે તે ન લેવાય. એટલે બીજા અભાવ દ્વારા લક્ષણ ઘટી જાય.

પ્રશ્ન: વિષયતા એ વૃત્તિનિયામક સંબંધ નથી. પણ વૃત્તિ-અનિયામક છે. એટલે દ્રવ્યત્વાધિકરણ ગગનાદિમાં જ્ઞાન એ વિષયતાથી રહેનાર તરીકે ન બોલી શકાય. પરિણામે ત્યાં જ્ઞાનાભાવ આપોઆપ જ પ્રતિયોગિવ્યધિકરણ

મળી જાય માટે અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

પૂર્વપક્ષ: વિશેષગુણવાન્ મનોભિન્નદ્રવ્યત્વાત્ અહીં અતિવ્યાપ્તિ આવશે. અહીં મનોભિન્નદ્રવ્યત્વ ૮ દ્રવ્યોમાં છે. એમાં પૃથ્વીઆદિમાં તો વિશેષગુણ હોવાથી એ દ્રવ્યો વ્યભિચાર નિરૂપક નથી બનતા. પરંતુ કાલમાં કાલિક સંબંધથી વિશેષગુણ રહેલો હોવાથી અને દિશામાં દૈશિકસંબંધથી વિશેષગુણ રહેલો હોવાથી તેઓમાં રહેલો સમવાયાવચ્છિન્નવિશેષગુણાભાવ એ સ્વપ્રતિયોગિસમાનાધિકરણ જ હોવાથી લક્ષણઘટક ન બને. માટે બીજા અભાવને લઈ લક્ષણ સમન્વય થતા અતિવ્યાપ્તિ આવે.

જાગદીશી -- 'વિશેષ'પદં વ્યભિચારિત્વરક્ષાયૈ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: અત્ર સાધ્યે વિશેષપદં યદિ ન નિક્ષિપ્યતે, તદા મનોન્યદ્રવ્યત્વાધિકરણેષુ સર્વેષુ ગુણસ્ય સત્ત્વાત્ અયં હેતુઃ વ્યભિચારી ન સ્યાત્ । તથા ચાત્ર લક્ષણસમન્વયે ઇષ્ટાપત્તિરેવ ભવેત્ । અતઃ વિશેષપદં હેતોઃ વ્યભિચારિત્વરક્ષાયૈ નિવેશિતમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: અહીં સાધ્યમાં જો વિશેષ પદ ન મુકો તો તો બધા હેત્વધિકરણમાં ગુણો તો રહેલા જ હોવાથી આ સ્થાન સાચું બને. પણ વ્યભિચારી ન બને. એટલે વ્યભિચારી બનાવવા માટે આ "વિશેષ"પદ છે.

જાગદીશી -- 'દ્રવ્યત્વા'દિત્યુક્તૌ સમ્બન્ધસામાન્યેન વિશેષગુણસ્ય મનસ્યસત્ત્વાન્નાતિવ્યાપ્તિસમ્ભવઃ કાલોપાધિતા-વદિગુપાધિત્વસ્યાપિ મનસ્યસત્ત્વાદવ્યાવર્તકત્વાત્ । અન્યથા મનસઃ કાલોપાધિત્વમપિ સ્યાદત્ ઉક્તં- *મનોઽન્યેતિ* ।

ચન્દ્રશેખરીયા: યદિ "દ્રવ્યત્વાત્" ઇત્યેવ હેતુઃ ઉચ્યતે, તદા દ્રવ્યત્વાધિકરણં મનઃ । તત્ર સમવાયેન વિશેષગુણાભાવઃ વિશેષગુણશ્ચ કાલિકાદિના કેનાપિ સમ્બન્ધેન મનસિ નાસ્તિ । અતો વિશેષગુણાભાવઃ પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણઃ મીલિતઃ ઇતિ નાતિવ્યાપ્તિઃ ભવેત્ । અતો મનોન્યપદં । ન ચ મનસઃ નિત્યત્વાત્ કાલોપાધિત્વાભાવેઽપિ દિગુપાધિત્વસ્ય મનસિ સત્ત્વાત્ મનસિ દૈશિકવિશેષણતયા વિશેષગુણસ્ય વિદ્યમાનત્વાત્ મનસિ વર્તમાનો વિશેષગુણાભાવોઽપિ ન પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણઃ ઇતિ દ્રવ્યત્વહેતૌ ઉચ્યમાનેઽપિ સંભવત્યતિવ્યાપ્તિરિતિ વાચ્યમ્ । ઘટો ઇદાનીમસ્તિ, તદાનીં નાભૂત્ ઇતિ પ્રતીત્યા ઘટસ્ય કાલવ્યાવર્તકત્વાત્ યથા ઘટઃ કાલોપાધિઃ ભવતિ । યથા ચ "ઘટઃ ઇહ દિશિ અસ્તિ તસ્યાં દિશિ નાસ્તિ" ઇતિ પ્રતીત્યા ઘટસ્ય દિગ્વ્યાવર્તકત્વાત્ ઘટો દિગુપાધિઃ ભવતિ । તથા મનો ન ભવતિ । "મનઃ ઇદાનીમસ્તિ તદાનીં ન" ઇતિ "મનો ઇહ દિશિ અસ્તિ, તસ્યાં દિશિ નાસ્તિ" ઇતિ ચ પ્રતીતિદ્વયસ્યાપિ અસંભવાત્ । તસ્માત્ મનસિ કેનાપિ સમ્બન્ધેન વિશેષગુણસ્યાસત્ત્વાત્ દ્રવ્યત્વમાત્રહેતૌ મનસિ વિશેષગુણાભાવસ્ય સહજત એવ પ્રતિયોગિવ્યધિકરણત્વાભાવાત્ ન ભવેત્ અતિવ્યાપ્તિઃ । અત એવ મનોઽન્યપદં નિવેશિતમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: જો હેતુમાં માત્ર "દ્રવ્યત્વ" હેતુ રાખે તો દ્રવ્યત્વાધિકરણ મન એ નિત્ય છે. તેમાં વિશેષગુણ કાલિકથી પણ ન રહી શકે. એટલે મનમાં રહેલો સમવાયાવચ્છિન્નાવિશેષગુણાભાવ એ સ્વપ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ મળી જતા અતિવ્યાપ્તિ ન આવે. પણ અતિવ્યાપ્તિ તો આપવી છે. એટલે "મનોન્ય" પદ દ્રવ્યનું વિશેષણ કર્યું. એટલે હેત્વધિકરણ મન ન બનતા કાલાદિ જ બનતા પૂર્વવત્ અતિવ્યાપ્તિ ઘટે.

પ્રશ્ન: મન નિત્ય હોવાથી કાલિકસં.થી ભલે તેમાં વિશેષગુણ ન રહે. પણ દૈશિકસં.થી તો તેમાં તે રહી શકે. પરિણામે અતિવ્યાપ્તિ ઉભી જ રહે. એટલે મનોડન્યપદ મુકવાની જરૂર નથી.

પૂર્વપક્ષ: ના. મન એ જેમ કાલોપાધિ નથી બનતું તેમ દિગુપાધિ પણ બનતું નથી. આશય એ કે "ઘટો ઇદાનીં અસ્તિ તદાનીં નાભૂત્" આવું ઘટાદિ માટે બોલી શકાય. માટે તે ઘટ એ વ્યાવર્તક કહેવાય. અને માટે તે કાલોપાધિ બને. એમ ઘટો ઇદ દિશિ અસ્તિ ન તદ્દિશિ" અહીં પણ ઘટ એ દિશાનો વ્યાવર્તક બને. માટે તે દિગુપાધિ કહેવાય. જ્યારે "મનઃઇદાનીં અસ્તિ, તદાનીં નાસ્તિ" એવું નથી બોલી શકાતું. એમ "મનઃ ઇદ દિશિ અસ્તિ, તદ્દિશિ નાસ્તિ" એવું પણ બોલી શકાતું નથી. માટે મન એ કાલોપાધિ કે દિગુપાધિ ન બને. આમ છતાં જો તમે મનમાં=નિત્યપદાર્થમાં દિગુપાધિત્વ માનો તો પછી તેમાં કાલોપાધિત્વ પણ માનવું જ જોઈએ. પણ એ તો કોઈ નથી માનતું. તો તુલ્યયુક્તિથી ત્યાં દિગુપાધિત્વ પણ ન માનવું. અને માટે જ તેમાં દૈશિકવિ.સંબંધથી પણ વિશેષગુણ ન રહેતો હોવાથી દ્રવ્યત્વમાત્રહેતુ મુકવામાં અતિવ્યાપ્તિ આવે જ નહીં. તેથી "મનોડન્ય" પદ મુકેલ છે.

જાગદીશી -- યત્તુ--"મૂર્તમાત્રસ્ય દિગુપાધિત્વં=મહાદિગ્વૃત્તિતાયામવચ્છેદકત્વં ન ત્વધિકરણત્વ"મિતિ-પ્રાચાં મતે સમ્બન્ધસામાન્યેનૈવ તસ્ય વિશેષગુણાનધિકરણત્વાત્-‘મનોડન્ય’પદ-મિતિ;

ચન્દ્રશેખરીયા: અત્ર કેચિત્-સર્વે મૂર્તપદાર્થાઃ દિગુપાધયો ભવન્તિ । કિન્તુ દિગુપાધિત્વં ન અધિકરણત્વસ્વરૂપં । અતઃ મનસઃ દિગુપાધિત્વેડપિ ન તસ્મિન્ દૈશિકવિશેષણતયા વિશેષગુણો વિદ્યતે । એવં ચ દ્રવ્યત્વમાત્રે હેતૌ મનસિ વર્તમાનો વિશેષગુણાભાવઃ સમ્બન્ધસામાન્યેનૈવ સ્વપ્રતિયોગિવ્યધિકરણો ભવતિ । મનસિ કેનાપિ સમ્બન્ધેન વિશેષગુણસ્યાસત્વાત્ । અતો નાતિવ્યાપ્તિઃ ભવેત્-ઇત્યતોડતિવ્યાપ્તિસંગમનાર્થ મનોડન્યપદં । દિગુપાધિત્વં ચ મહાદિગ્વૃત્તિતાવચ્છેદકત્વં એવ । યથા મહાદિશિ ભૂતલાવચ્છેદેન ઘટો વર્તતે તસ્માત્ ઘટનિષ્ઠાયાઃ મહાદિગ્વૃત્તિતાયાઃ અવચ્છેદકત્વં ભૂતલેડસ્તિ-ઇતિ ભૂતલં દિગુપાધિઃ ભવતિ । એવં મહાદિશિ મનોડવચ્છેદેન સંયોગાદયો ગુણાઃ વર્તન્તે । અતઃ સંયોગાદિનિષ્ઠાયાઃ મહાદિગ્વૃત્તિતાયાઃ અવચ્છેદકત્વં મનસિ અસ્તિ । તથા ચ મનોડપિ દિગુપાધિર્ભવત્યેવ-ઇતિ વદન્તિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: કેચિત્: દિગુપાધિત્વ એટલે "અધિકરણત્વ" એવો અર્થ નથી કરવાનો. પરંતુ "મહાદિક્વૃત્તિમાં અવચ્છેદકત્વ" એવો અર્થ કરવો. [ધારો કે મહાદિક્વૃત્તિમાં ભૂતલ ઉપર ઘટ છે. તો એ ઘટમાં મહાદિક્વૃત્તિતા આવી તેનો અવચ્છેદક ભૂતલ બને. અને તેથી તે દિગુપાધિ કહેવાય. તેમ મન પણ મહાદિક્વૃત્તિમાં મનના સ્થાને રહેનાર સંયોગાદિમાં રહેલી મહાકાલદિગ્વૃત્તિતાનો અવચ્છેદક બને છે. એટલે એ પણ દિગુપાધિ તો બને જ છે. પરંતુ

એ કંઈ વિશેષગુણોનું અધિકરણ નથી બનતો. અધિકરણત્વ=દિગુપાધિત્વનો નિષેધ જ કરેલો છે. એટલે મન એ દિગુપાધિ બનવા છતાં તેમાં કોઈપણ સંબંધથી વિશેષગુણ રહેતા નથી. માટે જો માત્ર દ્રવ્યત્વપદ મુકીએ તો મનમાં જ પ્રતિયોગિવ્યધિકરણવિશેષગુણાભાવ મળી જાય. અને તો પછી અતિવ્યા. આપી ન શકાય. માટે "મનોડન્યપદ" છે.

જાગદીશી -- તન્મન્દમ્ એવમપ્યવચ્છેદકતાસમ્બન્ધેનૈવ મનસો વિશેષગુણવત્તાયાઃ સમ્ભવેન 'મનોડન્ય' - પદવૈયર્થ્યાપત્તે: ।

[અત્ર ચ મનોન્યદ્રવ્યત્વાધિકરણે ઘટાદાવતીતતત્તદ્વ્યક્ત્યભાવ એવ સમ્બન્ધસામાન્યેન પ્રતિયોગિવ્યધિકરણ ઇતિ ધ્યેયમ્ ।]

ચન્દ્રશેખરીયા: તત્તુચ્છમેવ । યતઃ એવમપિ મનસિ વિશેષગુણાવચ્છેદકત્વસ્ય સત્ત્વાત્ વિશેષગુણાઃ અવચ્છેદકતાસમ્બન્ધેન મનસિ વર્તેન્ । તથા ચ દ્રવ્યત્વમાત્રે હેતૌ અપિ મનસિ વિશેષગુણાભાવસ્ય સ્વપ્રતિયોગિસમાનાધિકરણત્વાત્ ન વિશેષગુણાભાવો લક્ષણઘટકઃ । અતઃઅભાવાન્તરમાદાય ભવત્યેવાતિવ્યાપ્તિઃ । તથા ચૈતન્મતે મનોન્યપદં નિરર્થકમેવ ભવેત્ ઇતિ નૈતેષાં નિરૂપણં યુક્તં ઇતિ વયં વદામઃ ।

નનુ મા ભૂત્ સાધ્યાભાવો લક્ષણઘટકઃ, તથાપિ કોડભાવો લક્ષણઘટકો ભવતિ? યમાદાયાતિવ્યાપ્તિઃ સંભવેત્ ઇતિ ચેત્ મનોન્યદ્રવ્યત્વાધિકરણે ઘટાદૌ અતીતકાલીનજલાભાવઃ વર્તતે । તત્પ્રતિયોગિ અતીતકાલીનં જલં ઘટે ન કેનાપિ સમ્બન્ધેન વર્તતે । અતીતકાલીનજલસ્ય કાલિકેનાપિ વૃત્તિત્વાભાવાત્ । તથા ચ અતીતકાલીનજલાભાવઃ એવાત્ર પ્રતિયોગિવ્યધિકરણઃ । અતઃ તમાદાય લક્ષણસમન્વયાત્ અતિવ્યાપ્તિઃ ભવતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પૂર્વપક્ષ: આ વાત બરાબર નથી. કેમકે આ રીતે પણ મન એ વિશેષગુણોનો અવચ્છેદક તો બનશે જ. અર્થાત્ મહાદિક્ષમાં મનોડવચ્છેદન રહેલા વિશેષગુણોનો અવચ્છેદક મન બનશે. આમ અવચ્છેદકતાસં.થી એ વિશેષગુણો મનમાં રહી જ જવાના હોવાથી મનમાં પણ વિ.ગુણાભાવ એ પ્રતિ.વ્યધિ. બનવાનો જ નથી. એટલે જ તમારી વાત બરાબર નથી. પરંતુ દિગુપાધિત્વ=અધિકરણત્વ જ માનવું. અને એ મનમાં ન હોવાથી મનમાં કોઈ વિ.ગુણ કોઈપણ સંબંધથી ન રહેતા પૂર્વવત્ દ્રવ્યત્વમાત્ર હેતુ માનવામાં અતિ.વ્યા.આપી જ ન શકાય. એટલે અતિ. વ્યા. આપવા માટે મનોડન્યપદ છે.

પ્રશ્ન: મનભિન્નદ્રવ્યત્વાધિકરણ એવા ગગનાદિમાં જેમ વિશેષગુણાભાવ પ્રતિ.વ્ય. ન મળે. તેમ કોઈપણ અભાવ પ્રતિ.વ્ય. બનવાનો જ નથી. તો પછી લક્ષણ જ ન ઘટતા અતિ.વ્યા. શી રીતે?

પૂર્વપક્ષ: મનોડન્યદ્રવ્યત્વાધિકરણ એવા ઘટાદિમાં અતીતકાલીનજલાદિ-અભાવ રહેલો છે. અને તેનો પ્રતિયોગિ અતીતકાલીનજલ તો ઘટમાં સંયોગ, સમવાય, કાલિકાદિ કોઈપણ સંબંધથી નથી રહેતો એટલે આ અભાવ સ્વપ્રતિ.અસમાના. મળી જાય. માટે અતિવ્યા. આવે.

જાગદીશી -- નનુ સ્વમતે દિક્કાલયોરીશ્વરાનતિરિક્તત્વાદત્ર વ્યાપ્તિરેવેત્યત આહ--*જાતીતિ* ।

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ તથાપિ દીધિતિકારમતે દિક્કાલયોરીશ્વરે એવ અન્તર્ગતત્વાત્ મનોન્યદ્રવ્યત્વહેતુઃ ન વ્યભિચારી । યતો અયં હેતુઃ યત્ર વર્તતે, તત્ર સર્વત્ર વિશેષગુણો વર્તતે । દિક્કાલયોશ્ચ અસત્ત્વાદેવ ન તત્ર વ્યભિચારઃ । અતઃ દીધિતિકારં પ્રતિ અત્રાતિવ્યાપ્તિકથનં અનુચિતમ્, તસ્યાત્ર લક્ષણસમન્વયસ્યેષ્ટત્વાત્ ઇતિ ચેત્ ન, એવમપિ જાતિમાન્ ભાવત્વાત્ ઇતિ અત્ર અતિવ્યાપ્તિઃ ભવેત્ । ભાવત્વાધિકરણે સમવાયે એકાર્થસમવાયેન જાતિઃ વર્તતે । અતઃ તત્ર સમવાયે વર્તમાનો જાત્યભાવઃ પ્રતિયોગિસમાનાધિકરણોઽભૂત્ ઇતિ ન સ લક્ષણઘટકઃ । તસ્માત્ અભાવાન્તરં આદાયાતિવ્યાપ્તિઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રશ્ન: તો પણ દીધિતિકારના મતે તો દિક્+કાલ એ જુદા પદાર્થ નથી. પરંતુ ઇશ્વરાત્મા જ પોતે દિક્+કાલ તરીકે ઓળખાય છે. અને તેમાં તો વિશેષગુણ બધે જ રહેલા છે. એટલે આ સ્થાન સાચું જ હોવાથી તમે=પૂર્વપક્ષ શી રીતે દીધિતિકારને અતિવ્યાપ્તિ આપી શકો?

પૂર્વપક્ષ: તો પણ જાતિમાન્ ભાવત્વાત્ એ સ્થલે અતિવ્યાપ્તિ આવશે. અહીં ભાવત્વાધિકરણ એવા સમવાય-વિશેષાદિમાં જાત્યભાવ છે. પણ તેનો પ્રતિયોગી જાતિ એ સમવાય-વિશેષાદિમાં એકાર્થસમવાયસંબંધથી રહી જાય છે. પરમાણુમાં વિશેષ+પૃથ્વીત્વાદિજાતિ બે ય સમવાયથી રહેલ છે. એટલે સમવાયઘટિતસામાન્યસંબંધથી જાતિઓ વિશેષમાં રહે છે. માટે અહીં જાતિ-અભાવ એ સ્વપ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ તરીકે મળી શકતો નથી. એટલે ભાવત્વાધિકરણ ભૂતલાદિમાં અતીતઘટાભાવને લઈને લક્ષણ ઘટી જતા અતિવ્યાપ્તિ આવે.

જાગદીશી -- ન ચ જાતેર્વ્યાપ્યવૃત્તિતયા તત્સાધ્યકે પ્રતિયોગિવૈયધિકરણ્યાપ્રવેશાદેવ નાતિવ્યાપ્તિરિતિ વાચ્યમ્;

ચન્દ્રશેખરીયા: ન ચ વ્યાપ્યવૃત્તિપદસ્ય પ્રથમવ્યાખ્યાનુસારેણ જાતેઃ વ્યાપ્યવૃત્તિત્વાત્ તત્ર પ્રતિયોગિવ્યધિકરણાઘટિતમેવ લક્ષણં । અતઃ સમવાયે જાત્યભાવસ્ય સત્ત્વાત્ નાતિવ્યાપ્તિઃ ઇતિ વાચ્યમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રશ્ન: પણ વ્યાપ્યવૃત્તિની પહેલી વ્યાખ્યા પ્રમાણે જાતિ એ વ્યાપ્યવૃત્તિ હોવાથી ત્યાં "પ્રતિયોગિવ્યધિકરણ" પદ વિનાનું જ વિશેષણ છે. અને એટલે વિશેષાદિમાં સમવાયથી જાતિનો અભાવ મળી જતા અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

જાગદીશી -- સમવાયેનાવ્યાપકત્વગ્રહદશાયામપિ સમ્બન્ધસામાન્યેન પ્રતિયોગિવૈયધિકરણ્યઘટિત-વ્યાપકત્વ-જ્ઞાનાત્સમવાયેન જાત્યનુમિત્યાપત્તેરેવ પ્રકૃતેઽતિવ્યાપ્તિપદાર્થત્વાત્

ચન્દ્રશેખરીયા: યતો યદ્યપિ વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકલક્ષણાનુસારેણ સમવાયવૃત્તિજાત્યભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક-જાતિત્વાવચ્છિન્નત્વસ્ય જાતૌ સત્ત્વાત્ તાદૃશપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકજાતિત્વાવચ્છિન્નત્વસ્ય વ્યાપકત્વરૂપસ્ય અસત્ત્વાત્ જાતૌ

ભાવત્વાવ્યાપકત્વજ્ઞાનં ભવતિ । તથાપિ કેનાપિ સમ્બન્ધેન સ્વપ્રતિયોગિજાતેઃ યદધિકરણં તદવૃત્ત્યભાવપ્રતિયોગિતાન-
વચ્છેદકસાધ્યતાવચ્છેદકજાતિત્વાવચ્છિન્નત્વરૂપવ્યાપકત્વસ્ય જાતૌ સત્વાત્ તાદૃશવ્યાપકત્વજ્ઞાનાત્ તત્ર
જાત્યનુમિત્યાપત્તિરેવાત્રાતિવ્યાપ્તિત્વેનાભિપ્રેતા ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પૂર્વપક્ષ: સાચી વાત. ભાવત્વાધિકરણવિશેષવૃત્તિ એવા જાત્યભાવની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક
સાધ્યતાવચ્છેદક જાતિત્વ બની જતા જાતિ એ "ભાવત્વને અવ્યાપક છે." એવું જ્ઞાન તો થઈ જ જવાનું. એટલે
આ રીતે વ્યાપ્તિલક્ષણ અતિવ્યાપ્ત ન બને. તો પણ જે અવ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકસ્થલીય લક્ષણ છે કે જેમાં
"હેત્વધિકરણમાં રહેલો અભાવ એ કોઈપણ સંબંધથી પ્રતિયોગિવ્યધિકરણ તરીકે લેવાનો છે." તે લક્ષણ પ્રમાણે
તો જાત્યભાવ એ લક્ષણઘટક ન બનતા બીજા અભાવ દ્વારા લક્ષણ ઘટી જતા જાતિમાં ભાવત્વવ્યાપકતાનું જ્ઞાન
એ દ્વારા થઈ જ જવાનું. અને તેથી ત્યાં "સમવાયેન જાતિમાનુ" એવી અનુમિતિ થવાની આપત્તિ આવે. ખરેખર
તો થતી નથી. આમ અનુમિતિ થવાની આપત્તિ એ જ અતિવ્યાપ્તિ તરીકે ગણવી. ["સંબંધસામાન્યેન=કોઈપણસંબંધથી
સ્વપ્રતિયોગિ જેમાં રહેલો હોય તેમાં ન રહેનાર એવો અભાવ" એવો અર્થ કરવો. જાતિ એ એકાર્થસમવાયથી
વિશેષમાં છે અને ત્યાં જાત્યભાવ રહેલો છે. એટલે તે પ્રતિ.વ્ય. ન મળે. માટે અતિવ્યા. આવે.] અહીં
તાદૃશપ્રતિયોગિતા-અનવચ્છેદકસાધ્યતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નત્વ સાધ્યમાં મળે એ જ વ્યાપકત્વ છે. અને પછી એ
સાધ્યની હેતુમાં રહેલી સમાનાધિકરણતા એ વ્યાપ્તિ છે.

જાગદીશી -- જાત્યાદેરપિ પ્રાગુક્તવ્યાપ્યવૃત્તિત્વવિરહાચ્ચ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: કિञ्च વ્યાપ્યવૃત્તિપદસ્ય દ્વિતીયવ્યાખ્યાનુસારેણ જાતેરપિ અવ્યાપ્યવૃત્તિત્વાત્ તત્ર
પ્રતિયોગિવ્યધિકરણઘટિતલક્ષણમેવ ગ્રાહ્યમ્ । તથા જાતિવ્યાપ્તિઃ દુર્વારા ।

ચન્દ્રશેખરીયા: અને ખરી વાત તો એ કે વ્યાપ્યવૃત્તિની બીજી વ્યાપ્યા પ્રમાણે તો જાતિ પણ અવ્યાપ્યવૃત્તિ
જ હોવાથી ત્યાં પ્રતિયોગિ-અસમાઘટિત લક્ષણ જ લેવાનું છે. અને તેથી ત્યાં અતિવ્યા. આવે જ. જે જોઈ ગયા.

જાગદીશી -- અતિવ્યાપ્તિં યોજયતિ- *સાધ્યશૂન્યેતિ* ।

વિશેષણતા-દિક્કૃતા કાલિકી ચ । *એકાર્થેતિ* । -સમવાયસ્યાપિ સ્વાત્મક એવ સ્વરૂપસમ્બન્ધ
ઇતિ-તત્રાપિ જાત્યેકાર્થસમવાયોઽસ્તીત્યાશયઃ । 'જાતિઃ સતી'તિવત્ 'સમવાયઃ સન્નિ'તિ પ્રતીતેરવિશેષાત્ ।

તથા ચ જાત્યધિકરણનિરૂપિતસમવાયાત્મકસ્વરૂપસમ્બન્ધેન સમવાયોઽપિ જાતિમાનિતિ-સાધ્યાભાવસ્ય
પ્રતિયોગિસમાનાધિકરણત્વાદતિવ્યાપ્તિરિતિ ભાવઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: એવં તાવત્ જાગદીશ્યનુસારેણ સર્વત્રાતિવ્યાપ્યાદિપદાર્થાઃ નિરૂપિતાઃ । ઇદાનીં દીધિત્યાં સર્વેષુ ત્રિષુ

અનુમાનેપુ યા અતિવ્યાપ્તિયોજના ક્રિયતે, સા પ્રતિપાદ્યતે । જ્ઞાનાભાવવતિ ઘટાદૌ દ્રવ્યે વિષયતાસમ્બન્ધેન જ્ઞાનસ્ય, વિશેષગુણાભાવવતિ કાલાદૌ કાલિકવિશેષણતાસમ્બન્ધેન વિશેષગુણસ્ય, જાત્યભાવવતિ સમવાયાદૌ એકાર્થસમવાયેન જાતેશ્ચ વર્તમાનત્વાત્ સર્વત્ર સાધ્યાભાવઃ સ્વપ્રતિયોગિસમાનાધિકરણ એવ ભવતિ ઇતિ તત્ર તત્રાતિવ્યાપ્તિઃ । અસ્ય વિસ્તરતો નિરૂપણં અનન્તરમેવ કૃતમ્ ઇતિ ન પુનઃ પ્રતન્યતે । કેવલં સમવાયે એકાર્થસમવાયેન જાતિઃ કથં વર્તતે? ઇતિ અસ્ય સમાધાનં ક્રિયતે, યત્ સમવાયઃ પરમાણ્વાદિષુ સ્વરૂપેણ વર્તતે । સ ચ સ્વરૂપઃ સમવાયાત્મક એવ । તથા પરમાણ્વાદિષુ જાતિઃ સમવાયેન વર્તતે । એવં પરમાણુરૂપે એકાર્થ સમવાયજાત્યોઃ સમવાયઃ વર્તતે । અયમેવૈકાર્થસમવાયઃ । તથા ચ પરમાણ્વાદિનિષ્ઠા જાતિઃ સ્વાધિકરણનિરૂપિતસમવાયાત્મકસ્વરૂપસમ્બન્ધેન સમવાયે વર્તતે । ઇદમેવ સમવાયઘટિતસામાનાધિકરણ્યં ઉચ્યતે । એવં ચ સમવાયે એકાર્થસમવાયસમ્બન્ધેન જાતેઃ વર્તમાનત્વાત્ ન તત્ર વિદ્યમાનો જાત્યભાવો લક્ષણઘટકઃ ઇતિ અતિવ્યાપ્તિઃ । ન ચ સમવાયસ્ય સમવાયેન વૃત્તિતાઽપ્રસિદ્ધા ઇતિ વાચ્યમ્ યથા ઘટાદૌ જાતિઃ સતી ઇતિ પ્રતીત્યા તત્ર સમવાયેન જાતિઃ સિધ્યતિ, તથૈવ ઘટાદૌ સમવાયઃ સન્ ઇતિ પ્રતીત્યા તત્ર સમવાયોઽપિ સમવાયેન સિધ્યતિ એવ, દ્વયોઃ પ્રતીતયોરવિશેષાત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ દીધિતિમાં ત્રણેય સ્થાને કેવી રીતે અતિ.વ્યાપ્તિ આવે એ બતાવે છે. જે આપણે જોઈ ગયા. માત્ર એકાર્થસમવાય=સમવાય એ પોતે પરમાણુમાં સ્વરૂપસં.થી રહે. એ સ્વરૂપ એટલે સમવાય પોતે જ. અને એ પરમાણુમાં સમવાયથી જાતિ રહે. આમ બેયનો એક અર્થ એવા પરમાણુમાં સમવાય છે. આને એકાર્થસમવાય કહેવાય. એટલે સમવાયમાં પણ સમવાયઘટિતસામા. સં.થી જાતિ રહે. અને વિશેષાદિ પણ રહે જે પૂર્વે જ જોઈ ગયા. જેમ "જાતિઃ સતી" એવી પ્રતીતિ થાય છે તેમ "સમવાયઃ સતી" એવી પ્રતીતિ પણ થાય છે. એટલે બેય સમવાયથી રહેલા માની શકાય છે. અર્થાત્ "પરમાણુ જાતિઃ સતી" એવી પ્રતીતિથી પરમાણુમાં જાતિ સમવાયથી રહેલી માનીએ છીએ. તેમ "પરમાણુ સમવાયઃ સન્" એ પ્રતીતિ પ્રમાણે પરમાણુમાં સમવાય પણ સમવાયથી=સ્વરૂપથી રહેલો માની શકાય છે. અને એ રીતે એકાર્થ સમવાય મળી જાય છે. ટુંકમાં પૃથ્વીત્વાદિજાતિના અધિકરણ એવા પરમાણુથી નિરૂપિતસમવાયરૂપસ્વરૂપસંબંધથી એ જ જાતિ સમવાયમાં રહી જાય છે. અને તેથી સમવાયમાં રહેલો જાત્યભાવ એ સ્વપ્રતિયોગિજાતિસમાનાધિકરણ બનતાં તે લક્ષણઘટક ન બને. પરિણામે બીજા અભાવ દ્વારા લક્ષણ ઘટી જતા અતિવ્યા. આવે.

જાગદીશી -- "ભાવત્વાત્=સમવેતત્વાત્" ઇત્યપિ કેચિત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ અત્ર કેચિત્ ભાવત્વહેતુઃ સમવાયેઽપિ વર્તતે । તત્ર ચ જાત્યભાવોઽસ્તિ । તત્પ્રતિયોગિની જાતિઃ સમવાયે સમવાયકાલિકૈકાર્થસમવાયાદિના કેનાપિ સમ્બન્ધેન ન વર્તતે । તથાહિ-અસમ્બન્ધાત્મકજાતિબાધકાત્ જાતિઃ સમવાયે સમવાયેન ન વર્તતે । સમવાયસ્ય નિત્યત્વાત્ કાલિકેનાપિ તત્ર ન જાતિઃ વર્તતે । સમવાયસ્ય ઘટાદૌ સ્વરૂપેણ વિદ્યમાનત્વાત્ જાતિઃ એકાર્થસમવાયેનાપિ સમવાયે ન વર્તતે । તથા ચ સમવાયે વર્તમાનો જાત્યભાવઃ સ્વપ્રતિયોગિસમાનાધિકરણ એવ ભવતિ ઇતિ સાધ્યાભાવસ્યૈવ લક્ષણઘટકત્વાત્ નાતિવ્યાપ્તિઃ સંભવતિ । તસ્માત્ ભાવત્વહેતુઃ સમવેતત્ત્વપરકો જ્ઞેયઃ ।

સમવાયઃ સમવાયેન કુત્રાપિ ન વર્તતે । અતઃ તત્ર સમવેતત્વહેતુઃ નાસ્તિ । કિન્તુ જાતિ-વિશેષદ્રવ્યગુણાદિષુ સ હેતુઃ વર્તતે । તેષુ ચ સમવાયૈકાર્થસમવાયાન્યતરસમ્બન્ધેન જાતેઃ વર્તમાનત્વાત્ ન તત્ર જાત્યભાવઃ પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણઃ ।

ઇતિ ભવત્યતિવ્યાપ્તિઃ અભાવાન્તરમાદાયેતિ ભાવઃ ઇતિ વદન્તિ । તત્તુચ્છં સમવાયસ્ય સમવાયેનૈવ વૃત્તિત્વાત્ અનન્તરોક્તપ્રકારેણ ભાવત્વહેતુનાઽપિ અતિવ્યાપ્તિસંભવાત્ ભાવત્વપદસ્ય સમવેતત્વપરકત્વં નોચિતમ્ । અત્ર પૂર્વપક્ષઃ સમાપ્તઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: કેચિત્ ભાવત્વહેતુ સમવાય+વિશેષાદિમાં રહેલો છે. અને સમવાયમાં તો એકાર્થસમવાયથી જાતિ રહેતી જ નથી. કેમકે સમવાય એ સ્વરૂપથી રહે છે. આમ જો ભાવત્વ હેતુ લો તો એ તો સમવાયમાં પણ રહે. અને ત્યાં કાલિકાદિ કોઈપણ સં.થી જાતિ ન રહેતી હોવાથી સમવાયમાં રહેલો જાત્યભાવ પ્રતિયોગિ.અસમા. મળી જતા અતિવ્યાપ્તિ ન ઘટે. જ્યારે અતિવ્યા. આપવી તો છે જ. માટે ભાવત્વનો સમવેત એવો અર્થ કરવો. સમવાયથી રહે તે સમવેત કહેવાય. સમવાય તો સ્વરૂપથી રહેતો હોવાથી તે સમવેત ન બને. એટલે તેમાં હેતુ ન રહે. પણ વિશેષાદિમાં જ સમવેતત્વ મળે. અને તેમાં તો એકાર્થસમવાયથી જાતિ હોવાથી ત્યાં રહેલો જાત્યભાવ એ પ્રતિયોગિ સમાના. જ બની જતા તે ન લેવાય. એટલે બીજા અભાવ દ્વારા લક્ષણ ઘટી જાય. એ રીતે અતિવ્યા. આવે.

પૂર્વપક્ષ: સમવાય એ સ્વરૂપથી રહે છે. પણ એ સ્વરૂપ=સમવાય જ છે. એટલે સમવાયમાં પણ જાતિ એકાર્થસમવાયથી રહે જ છે. એટલે તેમાં રહેલો જાત્યભાવ પણ પ્રતિ.સમાના. જ બનવાથી તે સમવાય હેત્વધિકરણ બને તો ય અતિવ્યા. ઘટવાની જ છે. માટે ભાવત્વનો સમવેતત્વ અર્થ કરવો નિરર્થક છે.

વીધિતિ

– મૈવં, – પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન પ્રતિયોગિનો યદધિકરણં,–

સમ્બન્ધિ વા- તદ્વૃત્તિત્વાભાવસ્યોક્તત્વાત્, – ભવતિ ચૈવમન્યોન્યાભાવોઽપિ

પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણઃ ।।૧૧।।

જાગદીશી -- *પ્રતિયોગિતેતિ* । –તથા ચ જ્ઞાનાદ્યભાવસ્ય તાદૃશેન સમવાયસમ્બન્ધેન ઘટાદો પ્રતિયોગિવ્યધિકરણત્વાન્નાતિવ્યાપ્તિઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: અત્રોચ્યતે । પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન યત્ પ્રતિયોગિનોઽધિકરણં સંબંધિ વા તદ્વૃત્તિત્વાભાવવાન્ એવ અભાવઃ લક્ષણઘટકત્વેન ગૃહ્યતામ્ ઇતિ વીધિત્યાં સમાધાનં । સામ્પ્રતં તુ જાગદીશ્યનુસારેણ ચિન્ત્યતે–એવં ચ ન જ્ઞાનવાન્ દ્રવ્યત્વાત્ ઇત્યાદાવતિવ્યાપ્તિઃ । દ્રવ્યત્વાધિકરણે ગગનાદૌ સમવાયેન જ્ઞાનાભાવઃ ગૃહ્યતે, તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસમવાયેન જ્ઞાનાધિકરણં આત્મૈવ । તદ્વૃત્તિત્વાભાવવાન્ ગગનવૃત્તિઃ જ્ઞાનાભાવઃ ઇતિ સાધ્યાભાવસ્યૈવ

લક્ષણઘટકત્વાત્ નાતિવ્યાપ્તિઃ । એવં સર્વેષુ સ્થાનેષુ પરિભાવનીયમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ ઉત્તરપક્ષઃ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસંબંધથી પ્રતિયોગીનું અધિકરણ અથવા તો સંબંધી જે હોય, તેમાં ન રહેનારો એવો અભાવ લેવાનો છે. આ દીધિતિનો ઉત્તર છે. જગદીશમાં જોઈએ. જ્ઞાનવાન્ દ્રવ્યત્વાત્માં દ્રવ્યત્વાધિકરણઘટાદિમાં સમવાયથી જ્ઞાનાભાવ લીધો છે. તો પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક સમવાય બને. અને તે સંબંધથી તો તે જ્ઞાન આત્મામાં રહે. ઘટમાં ન રહે. એટલે ઘટવૃત્તિ એવો જ્ઞાનાભાવ તો સમવાયથી જ્ઞાનાધિકરણ એવા આત્મામાં અવૃત્તિ જ હોવાથી તે લક્ષણઘટક બની જાય. એટલે અતિવ્યાપ્તિ ન આવે. એમ બીજા બે અનુમાનમાં પણ વિચારી લેવું.

**જાગદીશી -- ન ચ તાદૃશયત્કિંચિત્સમ્બન્ધેન પ્રતિયોગિસામાનાધિકરણ્યાભાવોક્તૌ વહ્નિસામાન્યા-
ભાવસ્યાપિ ધૂમવત્પર્વતાવચ્છેદેન મહાનસીયસંયોગેન પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણત્વાદ્વહ્નિમાન્
ધૂમાદિત્યાદાવવ્યાપ્તિઃ-**

ચન્દ્રશેખરીયાઃ નનુ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકયત્કિંચિત્સમ્બન્ધેન પ્રતિયોગ્યધિકરણં પ્રાપ્ત્યં? તત્સામાન્યેન વા? યદિ આઘઃ પક્ષઃ તદા વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ ઇતિ અત્રાવ્યાપ્તિઃ । પર્વતે સંયોગાવચ્છિન્નવહ્ન્યભાવઃ કાલિકેન વર્તતે । તત્ર પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકયત્કિંચિત્સમ્બન્ધાત્મકેન મહાનસીયસંયોગેન પ્રતિયોગ્યધિકરણં મહાનસ એવ, ન તુ પર્વતઃ । મહાનસવૃત્તિત્વાભાવવાન્ ચ પર્વતવૃત્તિઃ કાલિકેન વહ્ન્યભાવઃ, એવં ચ સાધ્યાભાવસ્યૈવ લક્ષણઘટકત્વાત્ અવ્યાપ્તિઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ પ્રશ્નઃ શું પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકયત્કિંચિત્સંબંધથી પ્રતિયોગિસામાનાધિકરણ્યના અભાવવાળો અભાવ લેવાનો છે? જો એમ હોય તો પર્વતમાં સરોવરવૃત્તિ એવો સંયોગાવચ્છિન્નવહ્નિસામાન્યાભાવ કાલિકથી રહેલો છે. હવે એ અભાવની પ્રતિયોગિતાના અવચ્છેદક સંયોગોમાં મહાનસીયસંયોગ પણ આવે. અને મહાનસીયસંયોગથી પર્વતમાં કોઈપણ વસ્તુનાદિ રહેતા જ નથી. પણ એ તો મહાનસમાં જ રહેશે. અને તેથી પર્વતમાં રહેલો વહ્નિ-અભાવ એ મહાનસમાં ન હોવાથી એ વહ્નિ-અભાવ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક-યત્કિંચિત્મહાનસીયસંયોગસંબંધથી સ્વપ્રતિયોગિવહ્નિ-સામાનાધિકરણ્ય=વહ્નિઅધિકરણમહાનસવૃત્તિતા-અભાવવાળો છે. માટે એ જ લક્ષણ ઘટક બની જતા અવ્યાપ્તિ આવે.

**જાગદીશી -- સ્વપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસમ્બન્ધસામાન્યેન તથાત્વોક્તૌ ચ - 'જાતિમાન્ જાતિત્વા'
દિત્યાદાવતિવ્યાપ્તિઃ-સમવાયેન જાત્યભાવસ્યૈવ તાદાત્મ્યેન જાતિમદ્ભેદત્વાત્ તસ્ય ચ સ્વપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક-
તાદાત્મ્યસમ્બન્ધેન-યજ્જાતિસમ્બન્ધિ-તદ્વૃત્તિત્વેન પ્રતિયોગિવ્યધિકરણત્વાભાવાદિતિ વાચ્યમ્;**

ચન્દ્રશેખરીયાઃ યદિ દ્વિતીયઃ પક્ષઃ તર્હિ જાતિમાન્ જાતિત્વાત્ ઇતિ અત્રાતિવ્યાપ્તિઃ । જાતિત્વાધિકરણે જાતૌ સમવાયેન જાત્યભાવો વર્તતે । જાત્યભાવસ્ય જાતિમદ્ભેદેન સહ સમવ્યાપકત્વાત્ લાઘવાત્ દ્વયોઃ એક્યમ્ । તથા ચ

જાત્યભાવસ્ય પ્રતિયોગિતા જાતિનિષ્ઠા સમવાયાવચ્છિન્ના । જાતિમન્નિષ્ઠા ચ તાદાત્મ્યાવચ્છિન્ના । એવં ચાત્ર પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસમ્બન્ધૌ સમવાયતાદાત્મ્યૌ મીલિતૌ । તત્ર તાદાત્મ્યેન પ્રતિયોગિજાતેઃ સંબંધિની જાતિરેવ । તદ્વૃત્તિત્વવાન્ ચ સમવાયેન જાત્યભાવઃ ઇતિ અત્ર સાધ્યાભાવસ્ય લક્ષણાઘટકત્વાત્ અભાવાન્તરમાદાયાતિવ્યાપ્તિઃ ઇતિ ચેત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: ઉત્તરઃ સ્વપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસંબંધસામાન્યેન સ્વપ્રતિયોગિસામાનાધિકરણ્યાભાવવાન્ અભાવ જ લક્ષણ ઘટક તરીકે લેવાનો. પર્વતમાં સંયોગાવચ્છિન્નવસ્તિ-અભાવ કાલિકથી ભલે રહ્યો. પણ તેની પ્રતિયોગિતાનાઅવચ્છેદક તરીકે બધા સંયોગોમાં પર્વતીયસંયોગ પણ આવે. તે સંયોગથી તો વસ્તિ પર્વતમાં હોવાથી પર્વતવૃત્તિ એવો વસ્ત્યભાવ એ તાદૃશસંબંધસામાન્યેન સ્વપ્રતિયોગિસામાનાધિકરણ્યવાન્ બનતા તે લક્ષણઘટક ન બને. તેથી બીજા અભાવને લઈ લક્ષણ ઘટી જાય. માટે અવ્યાપ્તિ ન આવે.

પ્રશ્ન: તો પછી જાતિમાન્ જાતિત્વાત્ માં અતિવ્યાપ્તિ આવશે. અહીં જાતિત્વાધિકરણ જાતિ બનશે. અને તેમાં સમવાયથી જાત્યભાવ રહેલો છે. અને જ્યાં જાત્યભાવ હોય ત્યાં બધે જ જાતિમદ્ભેદ હોય છે. એટલે એ બે સમવ્યાપક હોવાથી એક જ છે. એટલે જાત્યભાવની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક જેમ સમવાય બને.

તેમ તે જાત્યભાવ જાતિમદ્ભેદરૂપ જ હોવાથી પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક તાદાત્મ્ય પણ બને. અને તે તાદાત્મ્યસંબંધથી સ્વપ્રતિયોગિજાતિનો સંબંધી એવી જાતિ છે. જાતિ જાતિમાં તાદાત્મ્યથી સંબંધી બને છે. અને આ જાતિ-અભાવ એ જ જાતિમાં રહેલો છે. અર્થાત્ જાતિ-અભાવ એ સ્વપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાદાત્મ્યસં.થી સ્વપ્રતિયોગિજાતિના સંબંધી એવા જ જાતિમાં રહેલો હોવાથી તે પ્રતિયોગિસમાનાત્વવાળો બની ગયો. આમ થવાથી તે લક્ષણઘટક ન બને. માટે બીજા અભાવ દ્વારા લક્ષણ ઘટી જતા અતિવ્યાપ્તિ આવે.

જાગદીશી -- સ્વપ્રતિયોગિત્વં યાદૃશસમ્બન્ધાવચ્છિન્નં, તાદૃશસમ્બન્ધેન યત્ પ્રતિયોગિસમ્બન્ધિ, તદ્વૃત્તિત્વાભાવસ્યોક્તત્વાત્ સંયોગસામાન્યાવચ્છિન્નવહ્ન્યભાવપ્રતિયોગિતાયાં મહાનસીયસંયોગ-ત્વાદિવિશિષ્ટાનવચ્છેદ્યતયા વહ્ન્યભાવસ્ય પર્વતાદૌ મહાનસીયસંયોગેન પ્રતિયોગિસામાનાધિકરણ્યા-ભાવેઽપ્યવ્યાપ્તિવિરહાદિતિ ધ્યેયમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: ન, સ્વપ્રતિયોગિતા યાદૃશસમ્બન્ધાવચ્છિન્ના, તાદૃશસમ્બન્ધેન યત્ સ્વપ્રતિયોગિસંબંધિ । તદ્વૃત્તિત્વાભાવવાન્ યોઽભાવઃ, તસ્ય વિવક્ષિતત્વાત્ । તથા ચાત્ર પર્વતે વર્તમાનસ્ય કાલિકેન વહ્ન્યભાવસ્ય પ્રતિયોગિતા સંયોગત્વાવચ્છિન્નસંયોગાવચ્છિન્ના । તેન સંયોગત્વાવચ્છિન્નસંયોગેન તુ વહ્નેરધિકરણં પર્વતોઽપિ । તદ્વૃત્તિત્વવાન્ પર્વતવૃત્તિત્વવિશિષ્ટઃ કાલિકેન વહ્ન્યભાવઃ ઇતિ સાધ્યાભાવો ન લક્ષણઘટકઃ ઇતિ નાવ્યાપ્તિઃ । જાત્યભાવસ્ય જાતિનિષ્ઠા પ્રતિયોગિતા સમવાયત્વાવચ્છિન્નસમવાયાવચ્છિન્ના । તાદૃશસમવાયેન જાત્યધિકરણં ઘટાદિઃ, ન તુ જાતિઃ । તાદૃશઘટવૃત્તિત્વાભાવવાન્ એવ જાતિનિષ્ઠઃ સમવાયાવચ્છિન્નજાત્યભાવઃ ઇતિ સાધ્યાભાવસ્યેવ લક્ષણઘટકત્વાત્ નાતિવ્યાપ્તિઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: ઉત્તરપક્ષ: સ્વપ્રતિયોગિતા યાદશસંબંધાવચ્છિન્ન હોય તાદશસંબંધથી સ્વપ્રતિયોગીનો સંબંધી જે બને, તેમાં ન રહેનારો અભાવ=તાદશસંબંધથી નિરૂપિતવૃત્તિતા-અભાવવાળો અભાવ લેવાનો છે. જુઓ. પર્વતમાં જે સંયોગાવચ્છિન્નવહન્યભાવ કાલિકથી રાખ્યો છે તેની પ્રતિયોગિતા એ સંયોગત્વ-અવચ્છિન્નસંયોગાવચ્છિન્ન નથી. મહાનસીયસંયોગતાવચ્છિન્નસંયોગથી અવચ્છિન્ન નથી. અને સંયોગતાવચ્છિન્નસંયોગસામાન્યસંબંધથી તો પર્વતમાં વસ્તિ રહેલી જ છે. અને તે પર્વતથી નિરૂપિત વૃત્તિતા આ વહન્યભાવમાં આવી. એટલે તે લક્ષણઘટક જ ન બનતા ઘટાભાવાદિ દ્વારા લક્ષણ ઘટી જાય. એટલે અવ્યાપ્તિ ન આવે. એમ જાતિમાં સમવાયાવચ્છિન્નજાત્યભાવની પ્રતિયોગિતા સમવાયત્વાવચ્છિન્નસમવાયથી અવચ્છિન્ન છે. અને એ સમવાયથી તો જાતિમાં જાતિ રહેતી ન હોવાથી એ જાતિ ઘટાદિમાં રહે છે. અને તેથી જાતિમાં રહેલા જાત્યભાવમાં તાદશઘટનિરૂપિતવૃત્તિતાનો અભાવ જ હોવાથી કોઈ વાંધો ન આવે. સાધ્યાભાવ જ લક્ષણ ઘટક બને. માટે અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

જાગદીશી -- નનુ સમવાયાવચ્છિન્નવહન્યભાવમાદાય ધૂમાદાવવ્યાપ્તિવારણાર્થમગ્રે સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વેન પ્રતિયોગિત્વં નિવેશનીયં । તથા ચ કપિસંયોગવતસ્તાદાત્મ્યેન સાધ્યતાયામેતદ્વૃક્ષત્વાદાવવ્યાપ્તિર્ભેદમાત્રસ્યૈવ સ્વપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાદાત્મ્યસમ્બન્ધેન પ્રતિયોગ્યધિકરણપ્રસિદ્ધેરત આહ-***સમ્બન્ધિ વેતિ*** ।

एतदेव घटयति-*भवति चेति* । -एवं=प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन 'प्रतियोगिसम्बन्धित्व'विवक्षणेन ।

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ इति अत्र पर्वते समवायावच्छिन्नवहन्यभावोऽस्ति, तत्प्रतियोगितावच्छेदकसमवायेन पर्वते वह्निः न वर्तते । अतो वहन्यभावः स्वप्रतियोग्यसमानाधिकरणो भवति । तथा चाव्याप्तिः । अतः तद्वारणार्थं अग्रेऽत्रैव ग्रन्थे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नैव प्रतियोगिता ग्राह्या इति वक्ष्यते । अर्थात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनैव कस्यचिदभावो हेत्वधिकरणे तेनैव सम्बन्धेन स्वप्रतियोग्यसमानाधिकरणो ग्राह्यः । एवं च वृक्षः तादात्म्येन कपिसंयोगवद्वा न एतद्वृक्षत्वात् इति अत्राव्याप्तिः । हेत्वधिकरणे घटादिभेदस्यैव प्रतियोगिता साध्यतावच्छेदकसम्बन्धतादात्म्यावच्छिन्ना, तत्प्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धेन घटप्रतियोगिनोऽधिकरणमेवाप्रसिद्धम् । तादात्म्यसम्बन्धेन न कस्यापि पदार्थस्याधिकरणमनुभवसिद्धं "घटो घटे तादात्म्येन वर्तते" इति प्रत्ययाभावात् । तथा च तादात्म्येन प्रतियोग्यधिकरणस्यैवाप्रसिद्ध्या तद्वृत्तित्वाभाववान् अभावो घटभेदरूपोऽपि न ग्रहीतुं शक्यः इति कस्याप्यभावस्य लक्षणाघटकत्वात् अव्याप्तिः इति चेत् सत्यं, अत एव दीधितौ एतदव्याप्तिवारणार्थं "सम्बन्धि वा" इति प्रोक्तम् । तथा च तादात्म्येन घटसम्बन्धी घट एव । तद्वृत्तित्वाभाववान् घटभेदो वृक्षे वर्तते । अतः स एव लक्षणघटकः । तथा च नाव्याप्तिः । घटस्य तादात्म्येनाधिकरणस्याप्रसिद्धत्वेऽपि तादात्म्येन सम्बन्धी तु प्रसिद्ध एव । एतदेव दीधित्यां घटयति "भवति च" इत्यादिना । अयमाशयः एवं प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसंबन्धित्वनिवेशे कृते सति घटभेदोऽपि लक्षणघटको भवितुमर्हति ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રશ્ન: પર્વતમાં સમવાયેન વસ્તિ-અભાવ છે. આ અભાવની પ્રતિયોગિતા સમવાયાવચ્છિન્ન છે. અને સમવાયથી વસ્ત્યધિકરણ વસ્તિ-અવયવો બનશે. અને તન્નિરૂપિતવૃત્તિતા પર્વતવૃત્તિ એવા વસ્ત્યભાવમાં નથી જ. એટલે તે લક્ષણઘટક બનતા અવ્યાપ્તિ આવે. આ આપત્તિ નિવારવા માટે આગળ સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતા જ લેવાના છે. એટલે સમવાયથી વસ્ત્યભાવ લેવાય જ નહીં. અને સંયોગથી પર્વતમાં વસ્ત્યભાવ મળે જ નહીં. માટે વાંધો ન આવે. પણ એ રીતે વિચારીએ તો વૃક્ષ: તાદાત્મ્યેન કપિસંયોગિમાન્ એતદ્વૃક્ષત્વાત્માં અવ્યાપ્તિ આવશે. કેમકે અહીં સાધ્યતાવચ્છેદક તાદાત્મ્ય હોવાથી જો તાદાત્મ્યાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતા લેવી હોય તો ભેદ જ લેવો પડે. હવે ધારો કે એતદ્વૃક્ષત્વાધિકરણમાં ઘટભેદ લઈએ તો પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક+સાધ્યતાવચ્છેદક તાદાત્મ્યસંબંધથી પ્રતિયોગિ=ઘટનું અધિકરણ જ પ્રસિદ્ધ નથી. કેમકે તાદાત્મ્યથી "કોઈ કોઈનામાં રહે છે." એમ વ્યવહાર થતો નથી. આમ અધિકરણ પ્રસિદ્ધ જ ન હોવાથી તદ્ધધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિતા-અભાવવાળો એવો અભાવ પણ ન જ મળે. અને તેથી અહીં કોઈપણ અભાવ લક્ષણઘટક ન બનતા અવ્યાપ્તિ આવે.

ઉત્તર: આથી જ દીધિતિમાં અધિકરણ, સંબંધિ વા લખેલ છે. તાદાત્મ્યથી અધિકરણ ભલે પ્રસિદ્ધ ન હોય. પણ સંબંધી તો પ્રસિદ્ધ છે. એટલે તાદાત્મ્યથી ઘટનો સંબંધી ઘટ બને. અને તેમાં ઘટભેદ રહેતો નથી. એટલે ઘટભેદમાં તાદૃશસંબંધિનિરૂપિતવૃત્તિતા-અભાવ મળી જતા તે જ લક્ષણઘટક બને. તેથી લક્ષણસમન્વય થઈ જતા અવ્યાપ્તિ ન આવે.

આજ વાત દીધિતિ કરે છે કે આ રીતે "પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસંબંધથી પ્રતિયોગિસંબંધી" એવી વિવક્ષા કરવાથી હવે ભેદ પણ "પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ" તરીકે મળી શકશે. જે આપણે જોઈ ગયા.

જાગદીશી -- ન ચ તાદાત્મ્યેન વસ્તુમાત્રસ્યૈવ વ્યાપ્યવૃત્તિત્વાત્તાદૃશસમ્બન્ધેન સાધ્યતાયાં પ્રતિયોગિવૈયધિકરણ્યાપ્રવેશાદિ-દમયુક્તમિતિ વાચ્યમ્;

ચન્દ્રશેખરીયા: ન ચ તાદાત્મ્યેન વસ્તુમાત્રસ્યૈવ વ્યાપ્યવૃત્તિત્વાત્ તત્સમ્બન્ધેન યત્ર સાધ્યં । તત્ર પ્રતિયોગિવૈયધિકરણ્યા ઘિટતમેવ લક્ષણં । તથા ચ વૃક્ષે સહજતઃ ઘટભેદસ્ય પ્રસિદ્ધત્વાત્ લક્ષણસમન્વય ઇતિ નાવ્યાપ્તિરિતિ વાચ્યમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રશ્ન: પણ તાદાત્મ્યસંબંધથી તો કોઈપણ વસ્તુ વ્યાપ્યવૃત્તિ જ હોવાની અને તેથી તાદાત્મ્યથી જ્યાં કપિસંયોગવત્ કપિસંયોગી એ સાધ્ય હોય ત્યાં તો લક્ષણમાં પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ પદ જ ન હોવાથી આપોઆપ જ લક્ષણ ઘટી જવાનું છે. એટલે પછી "સંબંધિ" પદ મુકવાની જરૂર જ નથી.

જાગદીશી -- મૂલાદ્યવચ્છેદેન કપિસંયોગવદ્ભેદસ્ય વૃક્ષાદૌ સ્વયમ્ડગીકારાત્ તાદાત્મ્યેન કપિસંયોગવતોઽપ્યવ્યાપ્ય-વૃત્તિત્વાત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: "વૃક્ષઃ શાખાવચ્છેદેન તાદાત્મ્યેન કપિસંયોગવદ્વાન્ વર્તતે । મૂલાવચ્છેદેન સ એવ વૃક્ષઃ કપિસંયોગવદ્ભેદવાન્" इति दीधितिकाराणामभिप्रायः । तथा च तेषां मते तादात्म्येनाऽपि साध्यस्याव्याप्यवृत्तित्वात् तत्र प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितमेव लक्षणं वक्तव्यम् । तस्य चाव्याप्तिः ।-तद्वारणाय च "सम्बन्धित्व" निवेशः आवश्यकः ।

ચન્દ્રશેખરીયા: ઉત્તરપક્ષઃ ના. દીધિતિકાર તો કપિસંયોગવાળા વૃક્ષમાં પણ મૂલાવચ્છેદેન કપિસંયોગવદ્ભેદ માને છે. અર્થાત્ એમના મતે શાખાવચ્છેદેન વૃક્ષમાં "કપિસંયોગવાન્" તાદાત્મ્યથી છે. અને મૂલાવચ્છેદેન તે જ વૃક્ષમાં તાદાત્મ્યથી કપિસંયોગવદ્ભેદ છે. આમ તાદાત્મ્યથી કપિસંયોગવત્ સાધ્ય પણ અવ્યાપ્યવૃત્તિ જ હોવાથી ત્યાં આ અવ્યાપ્તિ દૂર કરવા "સંબંધિ" વિગેરે વિવક્ષા જરૂરી છે.

जागदीशी -- न चैवं 'प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावे'त्यग्रिमनिष्कर्षेऽप्यप्रतीकारः-

ચન્દ્રશેખરીયા: ન ચૈવં સતિ અગ્રે ક્રિયમાણો યઃ પરિષ્કારઃ "પ્રતિયોગ્યનધિકરણહેતુમન્નિષ્ઠાભાવ" इत्याकारकः । तत्र एष दोषोऽप्रतिकार्यो भवति । तथाहि-तत्रापि घटभेदप्रतियोगिनः घटस्य तादात्म्येनाधिकरणस्यैवाप्रसिद्ध्या स्वप्रतियोगितावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावस्यैवाप्रसिद्धिः भवति । घटस्य तादात्म्येनाधिकरणं एव नास्ति । तर्हि तदनधिकरणं तदधिकरणभिन्नार्थकं कथं घटते? तथा चाव्याप्तिः इति वाच्यम् ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રશ્નઃ જો આમ કહેશો તો આગળ તો "પ્રતિયોગિ-અનધિકરણ એવું જ હેત્વધિકરણ અને તેમાં વૃત્તિ એવો અભાવ" એવો પરિષ્કાર કરવાના છે. પણ હવે તો પરિષ્કાર કરશે તો ય વાંધો આવશે. કેમકે ત્યાં પણ કપિસંયોગવત્સાધ્યકસ્થલે લક્ષણઘટક તરીકે ભેદ જ લેવો પડશે. તો જ સાધ્યતાવચ્છેદકતાદાત્મ્યાવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતા મળશે. અને તે ભેદપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસંબંધથી પ્રતિયોગીનું અનધિકરણ... એમ જ ત્યાં કહેવાનું રહેશે. પણ અવચ્છેદક તાદાત્મ્યથી તો પ્રતિયોગીનું અધિકરણ જ પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી ત્યાં પાછો વાંધો આવશે.

जागदीशी -- प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन ये प्रतियोगिसम्बन्धिनःतत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदकूटविशिष्ट-हेतुमद्वृत्तित्वस्यैव तत्र वक्तव्यत्वात् ।

ચન્દ્રશેખરીયા: તત્રાપિ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન યે યાવન્તઃ પ્રતિયોગિસંબંધિનઃ, તેષાં સર્વેષાં તત્તદ્વ્યક્તિત્વાવચ્છિન્નાઃ યે ભેદાઃ, તેષાં ભેદાનાં કૂટવાન્ યદ્ હેત્વધિકરણં, તદ્વૃત્તિરભાવો વાચ્યઃ । પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાદાત્મ્યસમ્બન્ધેન ઘટભેદપ્રતિયોગિઘટસંબંધિનઃ સર્વે ઘટાઃ । તેષાં સર્વેષાં તત્તદ્ઘટત્વાવચ્છિન્નભેદકૂટવાન્ એતદ્વૃક્ષઃ । તસ્મિન્ સ ઘટભેદો વર્તતે इति लक्षणसमन्वयात् नाव्याप्तिः । अत्र यदि कूटस्य विवक्षा न क्रियते, तदा वह्निमान् धूमात् इति अत्राव्याप्तिः भवेत् । वह्न्यभावप्रतियोगितावच्छेदकसंयोगसम्बन्धेन वह्न्यधिकरणं महानसः । तद्भेदवान् पर्वतः । तत्र संयोगावच्छिन्न

વહ્યભાવઃ કાલિકેન વર્તતે । તથા ચ સાધ્યાભાવસ્યૈવ લક્ષણઘટકત્વાત્ અવ્યાપ્તિઃ । કૂટનિવેશે તુ ન દોષઃ, સંયોગસમ્બન્ધેન યાવન્તિ વહ્યધિકરણાનિ, તેષુ પર્વતોઽપિ અસ્તિ, તસ્ય ચ ભેદઃ પર્વતે ન વર્તતે । અતઃ પર્વતે પ્રતિયોગ્યધિકરણભેદકૂટં ન ભવતિ ઇતિ ન સાધ્યાભાવો લક્ષણઘટકઃ ઇતિ નાવ્યાપ્તિઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: ઉત્તરઃ ત્યાં પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાદાત્મ્યસંબંધથી પ્રતિયોગીનો સંબંધી જે બને. તે તમામે તમામના ભેદોના સમૂહથી વિશિષ્ટ એવું હેત્વધિકરણ લેવાનું અને તેમાં રહેનારો એવો અભાવ લેવાનો. કપિસંયોગવદ્વાનુ એતદ્વૃક્ષત્વાત્માં ઘટભેદ લઈએ તો પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક+સાધ્યતાવચ્છેદકતાદાત્મ્યસંબંધથી ઘટના સંબંધી ૧-૨-૩ ઘટ બનશે. અને હેત્વધિકરણ વૃક્ષમાં ૧ ઘટત્વાવચ્છિન્ન૧ઘટનો ભેદ, ૨-૩ ઘટત્વાવચ્છિન્ન ૨-૩ ઘટનો ભેદ છે જ. એટલે વૃક્ષ એ તાદૃશભેદકૂટવાનુ બની જાય છે. માટે તે વૃક્ષમાં "ઘટભેદ" લઈ શકાય. આ રીતે લક્ષણ ઘટી જતાં અવ્યાપ્તિ ન આવે. અહીં ભેદકૂટ નો નિવેશ એટલા માટે કે જો એમ ન લખે અને માત્ર તાદૃશભેદવત્... લખે. તો વહ્નિમાનુ ધૂમાત્ સ્થલે વહ્ન્યભાવપ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક સંયોગસંબંધથી વહ્નિનો સંબંધી મહાનસ, ચત્વર લઈએ અને તેઓનો ભેદ હેત્વધિકરણ પર્વતમાં છે. અને તે પર્વતમાં કાલિકથી સંયોગાવચ્છિન્નવહ્ન્યભાવ છે. આમ અહીં વહ્ન્યભાવ જ લક્ષણઘટક બનતા અવ્યાપ્તિ આવે. પણ ભેદકૂટનો નિવેશ કરવાથી વાંધો ન આવે. કેમકે સંયોગસંબંધથી વહ્નિના સંબંધી તરીકે જેટલા છે તેમાં પર્વત પણ છે. અને તેનો ભેદ પર્વતમાં નથી. એટલે પર્વતમાં ભેદકૂટ ન મળે. પરિણામે વહ્ન્યભાવ ન લેવાય. પણ ઘટાભાવાદિ દ્વારા લક્ષણ ઘટી જાય.

જાગદીશી -- વસ્તુતસ્તુ-તાદાત્મ્યસમ્બન્ધેનાપિ ન કસ્યચિત્ પ્રાગુક્તવ્યાપ્યવૃત્તિત્વમતો યથાશ્રુતમેવ સમ્યક્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ તથાપિ તાદાત્મ્યેન સાધ્યસ્ય વ્યાપ્યવૃત્તિતા એવ સર્વજનપ્રસિદ્ધા ઇતિ તસ્યાવ્યાપ્યવૃત્તિત્વકથનં તદ્દ્વારા ચાવ્યાપ્તિં દર્શયિત્વા તદ્વારણાય "સમ્બન્ધિ" પદ પ્રયોજનકથનં અનુચિતં પ્રતિભાતિ ઇતિ ચેત્ ભવતુ નામ તાદાત્મ્યેન "કપિસંયોગવત્" સાધ્યં વ્યાપ્યવૃત્તિઃ । તથાપિ વ્યાપ્યવૃત્તિપદસ્ય દ્વિતીયવ્યાખ્યાનુસારેણ તુ તદપિ સાધ્યમવ્યાપ્યવૃત્તિ એવ । અતઃ તત્ર પ્રતિયોગિવૈયધિકરણ્યઘટિતં લક્ષણમેવ વાચ્યમ્ । તસ્ય ચ તત્ર અઘટનાત્ ભવત્યવ્યાપ્તિઃ । તદ્વારણાય સંબંધિપદં ઇતિ ભાવિતમેવ પ્રાક્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રશ્નઃ પણ તાદાત્મ્યસંબંધથી પણ વસ્તુ અવ્યાપ્યવૃત્તિ છે એ માનવામાં જ કોઈ પ્રમાણ નથી. અને એટલે એવા કપિસંયોગવત્સાધ્યક સ્થલે તો પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ પદ જ લેવાનું નથી તે વિના જ ઘટભેદાદિ દ્વારા લક્ષણ ઘટી જતાં કોઈ દોષ નથી. માટે દીધિતિના સંબંધિ વિગેરે ખુલાસ નકામા છે.

ઉત્તર: જવા દો એ વાત. વ્યાપ્યવૃત્તિની બીજી વ્યાખ્યા પ્રમાણે તો તાદાત્મ્યથી કપિસંયોગવત્સાધ્ય પણ અવ્યાપ્યવૃત્તિ જ છે. અને તેથી ત્યાં પ્રતિયોગિ-અસમાના. પદ લેવાનું જ છે. અને એટલે ત્યાં આવતી અવ્યાપ્તિ દૂર કરવા "સંબંધિ" પદનો નિવેશ કરવો જરૂરી છે. એટલે કે કપિસંયોગવાનુ ભલે એમ તાદાત્મ્યથી વૃક્ષમાં વ્યાપ્યવૃત્તિ હોય પણ વ્યાપ્યવૃત્તિની બીજી વ્યાખ્યા

પ્રમાણે તો અવ્યાપ્તિ જ છે. અને તેથી ઉપર કરેલા ખુલાસાઓ યોગ્ય જ છે.

જાગદીશી -- કેચિત્તુ--"પ્રતિયોગ્યનધિકરણહેતુમન્નિષ્ઠાભાવપ્રતિયોગિતાયાં યદ્ધર્માવચ્છિન્નત્વ-
યત્સમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વો-ભયાભાવ इत्यादिवक्ष्यमाणनिष्कर्षस्य तादात्म्येन साध्यतायां व्यभिचारिण्यव्याप्तिः-
- अतः 'प्रतियोग्यनधिकरणत्वं' परित्यज्य 'प्रतियोग्यसम्बन्धित्व'मवश्यं तत्र निवेश्यमित्याशयेन
सम्बन्धित्वमुक्तम्" इत्याहुः ॥११॥

ચન્દ્રશેખરીયા: અત્ર કેચિત્ "પ્રતિયોગ્યનધિકરણહેત્વધિકરણનિષ્ઠાભાવપ્રતિયોગિતાયાં સાધ્યતાવચ્છેદકધર્માવચ્છિન્નત્વ-
સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વોભયાભાવઃ, તેન ધર્મેણ તેન સમ્બન્ધેન ચ તસ્ય સાધ્યસ્ય હેતુનિષ્ઠં સામાનાધિકરણ્યમેવ
વ્યાપ્તિઃ" ઇતિ અત્રૈવ ગ્રન્થેઽગ્રે નિષ્કર્ષઃ વક્ષ્યતે । તત્ર તાદાત્મ્યેન કપિસંયોગવદ્વાન્ દ્રવ્યત્વાત્ ઇતિ વ્યભિચારિણિ
અતિવ્યાપ્તિઃ ભવતિ । તથા હિ અત્ર સાધ્યાભાવ એવ યદિ મીલતિ, તદૈવાતિવ્યાપ્તિઃ ન ભવેત્ । કિન્તુ ન સ મીલતિ ।
કપિસંયોગવદ્ભેદપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાદાત્મ્યેન કપિસંયોગવત્-પ્રતિયોગ્યધિકરણસ્યૈવાપ્રસિદ્ધ્યા તદનધિકરણં હેત્વધિકરણમપિ
અપ્રસિદ્ધમ્ । અતઃ સાધ્યાભાવો ન ગ્રહીતું શક્યઃ । કિન્તુ સંયોગેન ઘટાભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસંયોગસમ્બન્ધેન ઘટાનધિકરણં
હેત્વધિકરણં પર્વતઃ । તદ્વૃત્તિઘટાભાવપ્રતિયોગિતાયાં સાધ્યતાવચ્છેદકકપિસંયોગવત્વાવચ્છિન્નત્વસ્ય સાધ્યતાવચ્છેદક-
તાદાત્મ્યસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વસ્યાપિ ચ અભાવઃ ઇતિ ઉભયાભાવો મીલિતઃ । તથા ચ લક્ષણઘટનાત્ અતિવ્યાપ્તિઃ । અતઃઅત્ર
પ્રતિયોગ્યસંબંધિ=પ્રતિયોગિસંબંધિભિન્નં હેત્વધિકરણં ઇતિ વાચ્યમેવ । તથા ચ તાદાત્મ્યેન કપિસંયોગવત્સમ્બન્ધી યઃ વૃક્ષઃ,
તદ્ભિન્નઃ પર્વતઃ । તસ્મિન્ વર્તમાનઃ કપિસંયોગવદ્ભેદઃ । તત્રપ્રતિયોગિતાયાં કપિસંયોગવત્વાવચ્છિન્નત્વસ્ય તાદાત્મ્યાવચ્છિન્નત્વસ્ય
ચ સત્ત્વાત્ ન ઉભયાભાવો મીલિતઃ ઇતિ નાતિવ્યાપ્તિઃ । એવં ચ અગ્રે વક્ષ્યમાણે પરિષ્કારે અતિવ્યાપ્તિવારણાર્થ
સંબંધિપદમાવશ્યકં । અતોઽત્ર દીધિતિકારેણ "સમ્બન્ધિ વા" ઇતિ સંબંધિપદં નિવેશિતં ઇત્યપિ વદન્તિ । તત્ર મનોરમં ।
અગ્રિમપરિષ્કારગતદોષવારણાય તત્રૈવ સંબંધિપદનિવેશકરણમુચિતમ્ । અગ્રિમપરિષ્કારગતદોષવારણાયાત્ર સંબંધિપદકથનં
નોચિતં પ્રતિભાતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: કેચિત્: પ્રતિયોગિ-અનધિકરણ એવા હેત્વધિકરણમાં રહેલ અભાવની પ્રતિયોગિતામાં
સાધ્યતાવચ્છેદક ધર્માવચ્છિન્નત્વ+સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્નત્વોભયાભાવ મળે તો એ તદ્ધર્મ તત્સંબંધથી
અવચ્છિન્ન સાધ્યનું સામાનાધિકરણ્ય એ જ હેતુમાં રહેલી વ્યાપ્તિ જાણવી. એમ આગળ ખુલાસો કરવાનો છે.
હવે તાદાત્મ્યેન કપિસંયોગવદ્વાન્ દ્રવ્યત્વાત્ આવા વ્યભિચારી સ્થાનમાં આ લક્ષણ અતિવ્યાપ્ત બનશે. કેમકે
પ્રતિ.અવચ્છેદકસં.થી પ્રતિયોગિ-અનધિકરણ લેવાનું કહેલ છે. હવે પ્રતિ.અવચ્છેદક તો તાદાત્મ્ય જ છે. અર્થાત્
અહીં કપિસંયોગવત્ભેદ જ લેવો પડે. કેમકે ખોટું સ્થાન છે. પણ તાદાત્મ્યથી તો પ્રતિયોગિ-અધિકરણ જ
અપ્રસિદ્ધ હોવાથી "પ્રતિયોગિ-અધિકરણભિન્ન" પણ ન લેવાય. માટે પછી સંયોગેન ઘટાભાવાદિ લેવાય. તેમાં
પ્રતિ.અવચ્છેદક સંયોગથી ઘટાનધિકરણ=ઘટાધિકરણભૂતલાદિથી ભિન્ન એવા હેત્વધિકરણ તરીકે પર્વતાદિ અને
તેમાં રહેલ એ જ ઘટાભાવની પ્રતિયોગિતામાં તાદાત્મ્યાવચ્છિન્નત્વ-કપિસંયોગવત્વાવચ્છિન્નત્વોભયાભાવ મળી

જવાથી લક્ષણ ઘટી જાય અર્થાત્ અતિવ્યાપ્તિ આવે. તે નિવારવા માટે ત્યાં "પ્રતિયોગિ-અસંબંધિ" જ કહેવું પડે. અને એ આશયથી જ દીધિતિકારે અહીં સંબંધિપદ મુકેલ છે. એટલે કપિસંયોગવત્ભેદની પ્રતિયોગિતાના અવચ્છેદક તાદાત્મ્યસંબંધથી કપિસંયોગવત્ના સંબંધી વૃક્ષાદિ બને. તદ્ભિન્ન એવા હેત્વધિકરણ પટાદિ બને તેમાં આ સંયોગવત્ભેદ મળી ગયો અને તેની પ્રતિયોગિતામાં ઉભય મળી જતા ઉભયાભાવ ન મળે. અને તેથી અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

ઉત્તર: આમની વાત ખોટી નથી. પણ છેક આગળના કલ્પમાં જે સંબંધીપદની જરૂર છે. તેને અહીં કહેવાનું તો કોઈ પ્રયોજન જ નથી. યુક્ત જ નથી.

"આમ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસંબંધથી સ્વપ્રતિયોગિનું જે અધિકરણ કે સંબંધી હોય, તન્નિરૂપિતવૃત્તિતા-અભાવવાળો અભાવ લક્ષણ ઘટક તરીકે લેવો." આવા ખુલાસાથી બધી આપત્તિઓ દૂર થઈ જાય છે.

દીધિતિ

તદ્વિશિષ્ટસ્ય ચ હેત્વધિકરણવૃત્તિત્વં વાચ્યં, - તેન નાવ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકાસંગ્રહઃ । તદ્વૃત્તિભિન્નત્વન્તુ નાર્થઃ, અવ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકવ્યભિચારિણ્યતિપ્રસङ्गाત્ । અન્ન 'સામાનાધિકરણ્યવતો ન તદભાવવત્ત્વં, પ્રતીતેરન્યથૈવોપપાદિતત્વા' દિત્યસ્વરસાત્- 'પ્રતિયોગિવૈયધિકરણ્યે'ત્યાદિવિશેષણં વક્ષ્યતિ, -તચ્ચ હેત્વધિકરણે બોધ્યં ।

'પ્રતિયોગ્યાનધિકરણીભૂતહેત્વધિકરણવૃત્ત્યભાવે'તિ પુનરભાવાન્તાર્થનિષ્કર્ષઃ ॥૧૨॥

જાગદીશી -- નનુ કપિસંયોગાભાવસ્યાપિ ગુણાદૌ પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણત્વાત્ કપિસંયોગ્યેતત્ત્વાદિ-ત્યાદાવવ્યાપ્તિરત આહ- *તદ્વિશિષ્ટસ્યેતિ* ।- પ્રતિયોગિસામાનાધિકરણ્યાભાવવિશિષ્ટસ્યેત્યર્થઃ । તથા ચ હેતુમતિ વૃક્ષાદૌ સંયોગવદ્વૃત્તિત્વાભાવવિશિષ્ટઃ સંયોગાભાવો નાસ્તીતિ નાવ્યાપ્તિઃ

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ "પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન પ્રતિયોગિનઃ યદધિકરણં, તસ્મિન્ અવર્તમાનઃ હેત્વધિકરણે વર્તમાનોઽભાવઃ" ઇતિ ઉક્તમ્ । કિન્તુ કપિસંયોગવાન્ એતદ્વૃક્ષત્વાત્ ઇતિ અત્રાવ્યાપ્તિઃ ભવતિ । વૃક્ષે મૂલાવચ્છેદેન યઃ કપિસંયોગાભાવઃ વર્તતે, સ એવ ગુણેઽપિ વર્તતે । અધિકરણભેદેઽપિ અત્યન્તાભાવઃ એક એવ મન્યતે । ગુણવૃત્તિશ્ચ કપિસંયોગાભાવો ગુણે કપિસંયોગસ્યાભાવાત્ સ્વપ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણ એવ । એવં ચ સાધ્યાભાવસ્યૈવ લક્ષણઘટકત્વાત્ અવ્યાપ્તિઃ । અયં ભાવઃ । એકસ્મિન્નેવ કપિસંયોગાભાવે ગુણાવચ્છેદેન સ્વપ્રતિયોગ્યધિકરણવૃક્ષાવૃત્તિત્વં, મૂલાવચ્છેદેન ચ હેત્વધિકરણવૃત્તિત્વં અસ્તિ ઇતિ કપિસંયોગાભાવે નિરુક્તપ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણત્વસ્ય હેત્વધિકરણવૃત્તિત્વસ્ય ચ

સત્વાત્ સ એવ લક્ષણઘટકઃ । અતોઽવ્યાપ્તિઃ ઇતિ ચેત્ ન, કેવલં શુદ્ધાભાવે પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણત્વં હેત્વધિકરણવૃત્તિત્વં ચ નોપાદેયમ્, કિન્તુ પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણ-વિશિષ્ટોઽભાવ એવ હેત્વધિકરણવૃત્તિતાવાન્ ગ્રાહ્યઃ । તથા ચ ન અવ્યાપ્તિઃ ।

મૂલાવચ્છિન્નઃ કપિસંયોગાભાવઃ હેત્વધિકરણવૃત્તિતાવાન્ અસ્તિ, કિન્તુ ન સ પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણત્વવિશિષ્ટઃ । અતઃ ન સ ગૃહ્યતે । ગુણે વર્તમાનઃ કપિસંયોગાભાવઃ પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણવિશિષ્ટોઽસ્તિ । કિન્તુ તાદૃશો વિશિષ્ટોઽભાવઃ ગુણે એવ વર્તતે । ન તુ વૃક્ષે ઇતિ સ ન હેત્વધિકરણવૃત્તિતાવાન્ ભવતિ ઇતિ સોઽપિ ન ગૃહ્યતે । ઇત્થં ચ સાધ્યાભાવસ્ય લક્ષણઘટકત્વાત્ નાવ્યાપ્તિઃ । અયમત્રાશયઃ । ભવતુ નામ કપિસંયોગાભાવઃ ગુણાવચ્છેદેન સ્વપ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણઃ, કિન્તુ પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણો હેત્વધિકરણવૃત્તિઃ પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણત્વવિશિષ્ટ એવાભાવો ગ્રાહ્યઃ । હેત્વધિકરણે વૃક્ષે ચ સંયોગવદ્વૃત્તિત્વવિશિષ્ટકપિસંયોગાભાવોઽસ્તિ । અર્થાત્ પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણત્વવિશિષ્ટકપિસંયોગાભાવો નાસ્તિ । તસ્માત્ નાવ્યાપ્તિઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ પૂર્વપક્ષઃ કપિસંયોગી એતદ્વૃક્ષત્વાત્ અહીં અતિવ્યાપ્તિ આવશે. એતદ્વૃક્ષત્વાધિકરણ એતદ્વૃક્ષમાં મૂલાવચ્છેદેન જે કપિસંયોગાભાવ છે. તે જ અભાવ ગુણમાં રહેલો છે. કેમકે અધિકરણો જુદા હોવા છતાં અત્યન્તાભાવ તો એક જ માનેલો છે. એટલે ગુણમાં રહેલો કપિસંયોગાભાવ એ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસંબંધથી ગુણમાં ન રહેતો હોવાથી સ્વપ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ છે જ. અને એ જ અભાવ વૃક્ષમાં મૂલાવચ્છેદેન છે. એટલે એ સાધ્યાભાવ જ લક્ષણઘટક બની જાય છે.

ઉત્તરપક્ષઃ પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણયથી વિશિષ્ટ એવો અભાવ જ હેત્વધિકરણવૃત્તિ તરીકે લેવાનો. ગુણમાં વૃત્તિ એવો કપિસંયોગાભાવ સ્વપ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણયવિશિષ્ટ છે. પણ વૃક્ષમાં વૃત્તિ એવો કપિસંયોગાભાવ સ્વપ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણયવિશિષ્ટ નથી. અને એટલે વૃક્ષવૃત્તિ એવો તાદૃશવિશિષ્ટકપિસંયોગાભાવ મળતો નથી. માટે તે લક્ષણઘટક ન બને. એટલે અવ્યાપ્તિ ન આવે.

જાગદીશી -- વિશિષ્ટનિરૂપિતાધેયત્વમપ્યતિરિક્તમિત્યાશયેનેદમ્ ।

યદ્વા-‘તદ્વિશિષ્ટસ્યે’ત્યસ્ય ‘હેત્વધિકરણે’ઽન્વયઃ તત્ર ચ ષષ્ઠ્યર્થોઽધિકરણત્વં-

તેન તદ્વિશિષ્ટસ્યાધિકરણં યદ્દેત્વધિકરણં તદ્વૃત્તિત્વમભાવે વાચ્યમિત્યર્થઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ નનુ વિશિષ્ટં વસ્તુ શુદ્ધાદભિન્નં એવ ઇતિ ન્યાયાત્ કપિસંયોગાભાવઃ પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણત્વ-વિશિષ્ટ-ગુણવૃત્તિ-કપિસંયોગાભાવરૂપ એવ । તથા ચ યદિ કપિસંયોગાભાવે હેત્વધિકરણવૃત્તિત્વં વર્તતે, તદા વિશિષ્ટાભાવેઽપિ તત્ વર્તતે ઇતિ હેત્વધિકરણવૃત્તિઃ વિશિષ્ટાભાવોઽપિ ભવતિ । તસ્માત્ અવ્યાપ્તિસ્તદવસ્થૈવ ઇતિ ચેત્ ન, "વિશિષ્ટનિષ્ઠા વૃત્તિતા શુદ્ધનિષ્ઠવૃત્તિત્વાત્ ભિન્નૈવ" ઇત્યભિપ્રાયેણ ઇદં જ્ઞેયમ્ । તથા ચ શુદ્ધે કપિસંયોગાભાવે એવ હેત્વધિકરણવૃત્તિતા વર્તતે, ન તુ વિશિષ્ટે કપિસંયોગાભાવે ઇતિ હેત્વધિકરણવૃત્તિઃ ન વિશિષ્ટાભાવો ભવતિ । અતઃ સાધ્યાભાવસ્ય

લક્ષણાઘટકત્વાત્ નાવ્યાપ્તિઃ । જાગદીશ્યાં "વિશિષ્ટનિરૂપિતાધેયત્વમપિ" इत्यत्र अपिपदं प्रामादिकं । "इदं" पदानन्तरभावि
 वा । ननु विशिष्टं यदि शुद्धादभिन्नम्, तदा शुद्धनिष्ठा वृत्तिता विशिष्टनिष्ठवृत्तितारूपा कथं न भवेत्? तथा च
 विशिष्टाभावेऽपि हेत्वधिकरणवृत्तिता वर्तते एव इति पुनरव्याप्तिः इति चेत् न, एवमपि विशिष्टनिरूपिताधिकरणता
 तु शुद्धनिरूपिताधिकरणत्वात् भिन्नैव सर्वेषामभिमतता । तथा च दीधित्यां "तद्विशिष्टस्य हेत्वधिकरणवृत्तित्वं" इति
 यो ग्रन्थः, तत्र तद्विशिष्टस्य वृत्तितायामन्वयो न कर्तव्यः किन्तु हेत्वधिकरणे कर्तव्यः । षष्ठीविभक्तिस्तु
 अधिकरणत्वार्थिका । तथा च तद्विशिष्टाधिकरणं यद् हेत्वधिकरणं, तस्मिन् वर्तमानोऽभाव एव लक्षणघटकत्वेनाभिप्रेतः
 इति मन्तव्यम् । प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशिष्टाभावाधिकरणं यत् हेत्वधिकरणं, तस्मिन् वर्तमानोऽभाव इति फलितार्थः ।
 प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशिष्टत्वं च अभावे स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरण-
 निरूपितवृत्तिताऽभाववत्त्वम् । एवं च नाव्याप्तिगन्धोऽपि । तथा हि-कपिसंयोगाभावः 'स्वप्रतियोगितावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन
 कपिसंयोगावच्छिन्नकपिसंयोगस्य यद् अधिकरणं वृक्षः,' तन्निरूपितवृत्तितावान् अस्ति । अतः कपिसंयोगाभावः
 प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशिष्टो न भवति । तथा च न स लक्षणघटकः इति घटाद्यभावमादाय लक्षणसमन्वयः ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રશ્ન: વિશિષ્ટ એ શુદ્ધથી અભિન્ન માનેલ છે. એટલે ગુણમાં રહેલો જે કપિસંયોગાભાવ
 કપિસંયોગાધિકરણ-અવૃત્તિત્વથી વિશિષ્ટ છે. અને જે વૃક્ષમાં મૂલાવચ્છેદન શુદ્ધ કપિસંયોગાભાવ છે. તે બે ય
 એક જ હોવાથી વૃક્ષમાં કપિસંયોગાધિકરણ-અવૃત્તિત્વ=પ્રતિયોગિ-અસમા.વિશિષ્ટ એવો કપિસંયોગાભાવ રહેલો
 જ છે" એમ કહી શકાય. એટલે અવ્યાપ્તિ ઉભી જ રહેવાની.

ઉત્તર: વિશિષ્ટનિષ્ઠ એવી આધેયતા=વૃત્તિતા એ શુદ્ધ નિષ્ઠ એવી વૃત્તિતાથી જુદી જ છે. એ આશયને લઈને
 અહીં વાત કરી છે. એટલે મૂલાવચ્છિન્ન એવા કપિસંયોગાભાવમાં જે વૃક્ષવૃત્તિતા છે. તે કપિસંયોગાધિકરણ-
 અવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ એવા કપિસંયોગાભાવમાં રહેલી ગુણાદિવૃત્તિતા કરતા જુદી જ છે. અને એટલે જ
 શુદ્ધકપિસંયોગાભાવમાં ભલે વૃક્ષવૃત્તિતા હોય પણ વિશિષ્ટમાં રહેલી વૃત્તિતા કરતા જુદી જ માનેલી છે. આમ
 તે વિશિષ્ટ-અભાવ તો વૃક્ષવૃત્તિ તરીકે લઈ શકાતો જ નથી. અને શુદ્ધકપિસંયોગાભાવ એ કપિસંયોગાધિકરણવૃત્તિ
 છે. એટલે તે પણ ન લેવાય. કેમકે અહીં તો પ્રતિયોગિઅસમા.ણ્યવિશિષ્ટ એવો જ અભાવ હેત્વધિકરણવૃત્તિ
 તરીકે લેવાનો છે. આમ સાધ્યાભાવ લક્ષણઘટક ન બનતા અતિવ્યાપ્તિ ન આવે. જાગદીશીમાં જે
 "...વિશિષ્ટનિરૂપિતાધેયત્વમપિ" માં 'અપિ' શબ્દ છે તે નકામો છે. અથવા 'ઇદં' પછી જોડવો.

પ્રશ્ન: વિશિષ્ટ+શુદ્ધ જો એક છે તો પછી તેમાં રહેલી વૃત્તિતા જુદી શી રીતે મનાય? અને તેથી
 શુદ્ધકપિસંયોગાભાવમાં રહેલી વૃક્ષવૃત્તિતા એ ગુણનિષ્ઠ-વિશિષ્ટકપિસંયોગાભાવમાં પણ છે. એટલે
 પ્રતિ.અસમા.ણ્યવિશિષ્ટ એવો ગુણવૃત્તિકપિસંયોગાભાવ હેત્વધિકરણવૃત્તિ તરીકે મળી જતા અવ્યાપ્તિ આવે જ.

ઉત્તર: જવા દો એ વાત. "તદ્વિશિષ્ટસ્ય હેત્વધિકરણવૃત્તિત્વં વાચ્યમ્" એ પંક્તિનો "તદ્=પ્રતિ.અસમા.ણ્ય
 તેનાથી વિશિષ્ટ એવો અભાવ હેત્વધિકરણવૃત્તિ લેવો." એમ અર્થ ન કરવો. જે અત્યાર સુધી કરતા હતા. પણ
 તદ્વિશિષ્ટાધિકરણ એવું હેત્વધિકરણ લેવું. અને તેમાં વૃત્તિ એવો અભાવ લેવો. અહીં "તદ્વિશિષ્ટસ્ય" એમાં
 ષષ્ઠી વિભક્તિ છે. તેનો અર્થ "અધિકરણત્વ" થાય. એટલે તદ્વિશિષ્ટાધિકરણ હેત્વધિકરણ એમ અર્થ નીકળે.

તદ્વિશિષ્ટાધિકરણં યદ્ હેત્વધિકરણં તદ્વૃત્તિ એવો અભાવ એમ અર્થ થયો. અર્થાત્ પ્રતિયોગિ-
અધિકરણવૃત્તિત્વાભાવવિશિષ્ટ એવા જે અભાવનું અધિકરણ હેત્વધિકરણ બને, તેમાં રહેલો તે અભાવ
લક્ષણઘટક બને. આનો નિષ્કર્ષ એ કે જે અભાવ લક્ષણઘટક તરીકે લેવો હોય તે અભાવની પ્રતિયોગિતાના
અવચ્છેદકસંબંધથી પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકધર્માવચ્છિન્ન એવા પ્રતિયોગીનું જે અધિકરણ હોય. તન્નિરૂપિતવૃત્તિતા-
અભાવવાળા એવા જે અભાવનું અધિકરણ હેત્વધિકરણ બને. તેમાં રહેલો તે અભાવ લક્ષણઘટક ગણાય. જો
તમને કપિસંયોગાભાવને લક્ષણઘટક બનાવો છો તો તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસંયોગસંબંધથી
કપિસંયોગત્વાવચ્છિન્નકપિસંયોગનું અધિકરણ વૃક્ષ જ બનશે. અને વૃક્ષનિરૂપિતવૃત્તિતા તો કપિસંયોગાભાવમાં
છે જ. એટલે તાદૃશવૃત્તિતા-અભાવવાનું આ કપિસંયોગાભાવ નથી મળતો. માટે એ લક્ષણઘટક ન બને. પરંતુ
ઘટાભાવપ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકસંયોગસંબંધથી ઘટત્વાવચ્છિન્નઘટનું અધિકરણ ભૂતલ છે. અને ભૂતલનિરૂપિતવૃત્તિતા
વૃક્ષવૃત્તિ એવા ઘટાભાવમાં નથી. એટલે તાદૃશવૃત્તિતા-અભાવવાળા એવા ઘટાભાવનું અધિકરણ હેત્વધિકરણ
વૃક્ષ છે. આમ ઘટાભાવ લક્ષણઘટક મળી જતાં અવ્યાપ્તિ ન આવે.

જાગદીશી -- યદ્યપિ ‘પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણત્વં’ હેતુવિશેષણીકૃત્ય પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણ્યવિશિષ્ટો
યો હેતુસ્તદધિકરણવૃત્ત્યભાવસ્ય પ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકત્વવિવક્ષયૈવ ‘સંયોગી એતત્ત્વા’દિત્યાદૌ નાવ્યાપ્તિસમ્ભવઃ
વૃક્ષસ્ય પ્રતિયોગિવૈયધિકરણ્યાવચ્છિન્નહેત્વધિકરણત્વાભાવાત્-

ચન્દ્રશેખરીયા: અત્ર મથુરાનાથાઃ પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણત્વં હેતુવિશેષણં કર્તવ્યમ્ । તથા ચ પ્રતિયોગ્ય-
સમાનાધિકરણ્યવિશિષ્ટો યો હેતુઃ, તદધિકરણવૃત્તિરભાવ એવ ગ્રાહ્ય ઇતિ ફલિતાર્થઃ । વૃક્ષત્વહેતુઃ કપિસંયોગા-
ભાવપ્રતિયોગિકપિસંયોગ-સમાનાધિકરણોઽસ્તિ । ન તુ અસમાનાધિકરણઃ । અતઃ ન સાધ્યાભાવો ગ્રહીતું શક્યઃ, કિન્તુ
ઘટાભાવ એવ । તત્પ્રતિયોગિઘટાસમાનાધિકરણ એવ વૃક્ષત્વહેતુઃ । તસ્માત્ ઘટાભાવસ્ય લક્ષણઘટકત્વાત્ નાવ્યાપ્તિઃ ઇતિ
યદ્ વદન્તિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: મથુરાનાથઃ "પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ" એને હેતુનું જ વિશેષણ કરી દઈએ તો ય વાંધો
ન આવે. પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ એવા હેતુના અધિકરણમાં વૃત્તિ જે અભાવ તેની પ્રતિયોગિતાનો
અનવચ્છેદક... આવું લક્ષણ બને. કપિસંયોગાભાવનો પ્રતિયોગી કપિસંયોગ છે વૃક્ષત્વ તો કપિસંયોગસમાનાધિકરણ
છે. એટલે પ્રતિ. અસમાનાધિકરણ હેતુ ન મળતા આ અભાવ ન લેવાય. ઘટાભાવપ્રતિયોગિઘટ-અસમાનાધિકરણ
એવું વૃક્ષત્વ અને વૃક્ષત્વાધિકરણ વૃક્ષમાં વૃત્તિ એવા તે ઘટાભાવની પ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક કપિસંયોગત્વ
મળે. આમ લક્ષણ ઘટી જાય.

જાગદીશી -- તથાઽપિ ‘કર્મણિ ચ સંયોગાભાવઃ પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણ’ ઇત્યગ્રિમમૂલસ્વરસેન
‘હેતુસમાનાધિકરણા-ભાવસ્યૈવ’ વિશેષણં ‘પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણત્વં’દલમત એતાવાન્ પ્રયાસ ઇત્યવધેયમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: તદ્ યદ્યપિ યુક્તં । તથાપિ અત્રૈવ ગ્રન્થે "કર્મણિ ચ સંયોગાભાવઃ પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણ" ઇતિ વશ્યતે । તેન ચ પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણત્વં અભાવસ્યૈવ વિશેષણં ગ્રન્થકૃતાં અભિપ્રેતમ્ ઇતિ જ્ઞાયતે । અન્યથા "કર્મણિ ચ હેતુઃ પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણ" ઇત્યાદિ એવ ઉચ્યેત । અતઃ ગ્રન્થકારસ્ય હેતૌ અસ્ય વિશેષણસ્યાનભિમતત્વાત્ મથુરાનાથનિરૂપણં પરિત્યજ્યતેઽસ્માભિઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: ઉત્તરપક્ષઃ તમારી વાત આમ તો સાચી છે. પણ આગળ આ જ ગ્રન્થમાં દીધિતિમાં "કર્મણિ ચ સંયોગાભાવઃ પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણ" એમ લખવાના છે." આમાં "સંયોગાભાવ=સાધ્યાભાવ એ કર્મમાં પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ છે." એમ લખેલ છે. અર્થાત્ સંયોગાભાવને જ પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ તરીકે કહેલ છે. એટલે દીધિતિકારને પ્રતિ.અસમા.ણ્ય વિશેષણ અભાવનું જ બનાવવું છે. એટલે એ વિશેષણ હેતુનું બનાવવાની તમારી વાતમાં ગ્રન્થકારને અસ્વરસ જ છે. અને માટે જ એમના મતને અનુસરવા અમે આ લંબાણ કરેલ છે.

અહીં ફરી ભેદ જોઈ લઈએ કે હેત્વધિકરણવૃત્તિ-પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ્યવિશિષ્ટ-અભાવ એમ પ્રથમ અર્થ કર્યો. એમાં શુદ્ધસાધ્યાભાવમાં હેત્વધિકરણવૃત્તિતા છે અને વિશિષ્ટસાધ્યાભાવમાં હેત્વધિકરણ વૃત્તિતા નથી. કેમકે વૃત્તિતા શુદ્ધ+વિશિષ્ટમાં જુદી માની છે. એટલે જે શુદ્ધસાધ્યાભાવ હેત્વધિકરણવૃત્તિતાવાન છે. તે વિશિષ્ટ રૂપે ન હોવાથી તે ન લેવાય. અને જે વિશિષ્ટાભાવ ગુણાદિમાં છે. તેમાં હેત્વધિકરણવૃત્તિતા નથી. એટલે સાધ્યાભાવ લક્ષણઘટક ન બને. પરંતુ બેયમાં વૃત્તિતા એક માને તો તો વિશિષ્ટાભાવમાં પણ હેત્વધિકરણવૃત્તિતા શુદ્ધસાધ્યાભાવનિષ્ઠ આવી જ ગઈ. એટલે વાંધો આવે. માટે તેનો અર્થ બદલ્યો કે પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ્યવિશિષ્ટ-અભાવાધિકરણં યત્ હેત્વધિકરણં તદ્વૃત્તિ એવો અભાવ લેવો. અને તેનો સ્પષ્ટ અર્થ પણ ઉપર જોયો. જેના દ્વારા અવ્યાપ્તિ નીકળી જાય છે.

જાગદીશી -- નનુ ભેદસ્ય વ્યાપ્યવૃત્તિતયા પ્રતિયોગિસમાનાધિકરણભિન્નત્વોક્તૌ ચ પ્રાગુક્તાવ્યાપ્તિ-વારણસમ્ભવે 'તદ્વિશિષ્ટસ્યે' ત્યાદિકં વિફલમત આહ- *તદ્વદ્વૃત્તીતિ* । -પ્રતિયોગિમદ્વૃત્તિભિન્નત્વમિત્યર્થઃ । *અત્રેતિ* । -'અસ્વરસા'દિત્યન્વયઃ । *ન તદભાવવત્ત્વમિતિ* । -તથા ચ 'સંયોગી સત્ત્વા'દિત્યાદાવતિવ્યાપ્તિરિતિ ભાવઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ તથાપિ ભેદો વ્યાપ્યવૃત્તિરસ્તિ । અતઃ "પ્રતિયોગિસમાનાધિકરણભિન્નઃ યઃ હેત્વધિકરણવૃત્તિરભાવો... ઇત્યાદિનૈવાવ્યાપ્તિનિરાસઃ સંભવતિ । યતઃ કપિસંયોગાભાવો યદિ ગુણે પ્રતિયોગિસમાનાધિકરણભિન્નો મન્યતે તદા સ એવ કપિસંયોગાભાવો વૃક્ષે પ્રતિયોગિસમાનાધિકરણોઽસ્તિ, ન તુ તદ્ભેદવાન્ । તથા ચ એકસ્મિન્નેવ કપિસંયોગાભાવે વૃક્ષાવચ્છેદન પ્રતિયોગિસમાનાધિકરણભેદાભાવો ગુણાવચ્છેદન ચ તાદૃશભેદો વર્તેત । એવં ચાયમ્ ભેદોઽવ્યાપ્યવૃત્તિર્ભવેત્ । ન ચ તદિષ્ટમ્ । અતઃ ન કપિસંયોગાભાવઃ પ્રતિયોગિસમાનાધિકરણભિન્નો મન્યતે । તથા ચ ન સ લક્ષણઘટકઃ । અતોઽભાવાન્તરં આદાય લક્ષણઘટનાત્ નાવ્યાપ્તિઃ । અતઃ તદ્વિશિષ્ટસ્ય હેત્વધિકરણવૃત્તિત્વં... ઇત્યાદિ નિરૂપણં વિફલમેવ, તદ્વિનૈવ

લક્ષણસમન્વયસંભવાત્ इति चेत् न, एवं यदि प्रतियोग्यसमानाधिकरणपदं प्रतियोगिसमानाधिकरण-भिन्नार्थकं प्रतियोगिमद्वृत्तिभिन्नापरार्थकं मन्येत, तदाऽव्याप्यवृत्तिसाध्यके व्यभिचारिणि हेतौ अतिव्याप्तिः भवेत् । तथाहि- संयोगी सत्त्वात् इति अत्र सत्ताधिकरणे गुणे वर्तमानः संयोगाभावः प्रतियोगिसमानाधिकरणभिन्नो यद्यपि भवति, तथापि वृक्षादौ वर्तमानः स एव संयोगाभावः प्रतियोगिसमानाधिकरणो भवति । भेदस्य व्याप्यवृत्तित्वात् संयोगाभावः प्रतियोगिसमानाधिकरणभेदवान् न शक्यते गणयितुं । तस्मात् न स लक्षणघटकः । अतोऽभावान्तरमादाय लक्षणघटनात् अतिव्याप्तिः भवेत् । तस्मात् नेदं निरूपणं युक्तं ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રશ્ન: ભેદ એ વ્યાપ્યવૃત્તિ છે. એટલે પ્રતિયોગિસમાનાધિકરણભિન્ન એવો હેત્વધિકરણવૃત્તિ અભાવ એવો અર્થ કરવાથી જ અવ્યાપ્તિ નીકળી જાય. કેમકે ગુણવૃત્તિકપિસંયોગાભાવ અને વૃક્ષવૃત્તિ એવો કપિસંયોગાભાવ બે ય એક જ છે. હવે જો ગુણવૃત્તિકપિસંયોગાભાવ એ પ્રતિયોગિસમાનાધિકરણથી ભિન્ન=ભેદવાનું માનીએ તો વૃક્ષવૃત્તિ એ જ કપિસંયોગાભાવ એ પ્રતિયોગિસમાનાધિકરણ છે આમ એક જ કપિસંયોગાભાવમાં ગુણાવચ્છેદન પ્રતિ.સમાનાધિકરણભેદ અને વૃક્ષાવચ્છેદન પ્રતિયોગિસમાનાધિકરણભેદનો અભાવ માનવો પડે. આમ તો ભેદ અવ્યાપ્યવૃત્તિ બની જાય. એ માન્ય ન હોવાથી કપિસંયોગાભાવમાં આ ભેદ રહેતો જ નથી એમ નક્કી થાય. એટલે પ્રતિયોગિસમાનાધિકરણભિન્ન=ભેદવાનું તરીકે કપિસંયોગાભાવ લેવાય જ નહીં. એટલે અવ્યાપ્તિ ન આવે. અને એટલે પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ્યવિશિષ્ટની હેત્વધિકરણમાં વૃત્તિતા ઇત્યાદિ ખુલાસાઓ કરવાની જ કોઈ જરૂર નથી.

ઉત્તર: ના. પ્રતિયોગિ-અસમાનાધિકરણ=પ્રતિયોગિસમાનાધિકરણભિન્ન=પ્રતિયોગિમદ્વૃત્તિભિન્ન એવો અર્થ ન કરાય. કેમકે એમાં અવ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યક એવા વ્યભિચારી સ્થાનમાં અતિવ્યાપ્તિ આવે. તે આ પ્રમાણે-સંયોગી સત્ત્વાત્ અહીં સત્તાધિકરણ ગુણાદિમાં સંયોગાભાવ મળે છે. પણ આ સંયોગ તો વૃક્ષાદિમાં રહેલો છે અને ત્યાં આ સંયોગાભાવ રહેલો છે. આથી આ સંયોગાભાવ એ દ્રવ્યાવચ્છેદન તો પ્રતિયોગિ[સંયોગ]સમાનાધિકરણ જ છે. અને તેથી ગુણવૃત્તિ એવો પણ સંયોગાભાવ એ પ્રતિયોગિ [સંયોગ]સમાનાધિકરણભિન્ન તરીકે તો ન જ લેવાય. ભેદ વ્યાપ્યવૃત્તિ છે. એટલે બીજા અભાવને લઈને લક્ષણસમન્વય થઈ જતા અતિવ્યાપ્તિ આવે.

जागदीशी -- ननु 'संयोगाभावे गुणे न संयोगसामानाधिकरण्य'मिति प्रतीतिबलादेव गुणावच्छेदेन संयोगाभावे प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावसत्त्वान्नातिव्याप्तिरत आह *प्रतीतेरिति*. -उक्तप्रतीतिस्तु संयोगाभावनिष्ठस्य संयोगसामानाधिकरण्यस्यावच्छेदकत्वाभावमेव गुणादौ संयोगानधिकरणीभूतगुणवृत्तित्वमेव वा संयोगाभावादाव-वगाहत इत्यर्थः तथा चातिव्याप्तिस्तदवस्थैवेति भावः । वक्ष्यति=मूलकारः । तच्च=तदपि ।

हेत्वधिकरण इति । -तेन कपिसंयोगाभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदकीभूतगुणाद्यवच्छिन्नत्वेऽपि 'कपिसंयोग्येतत्त्वा'दित्यादौ नाव्याप्तिरिति भावः ।

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ "સંયોગાભાવે ગુણે ન સંયોગસામાનાધિકરણ્યમ્" ઇતિ પ્રતીતિબલાદેવ સંયોગાભાવઃ ગુણાવચ્છેદેન પ્રતિયોગિસામાનાધિકરણ્યાભાવવાન્ પ્રસિદ્ધો ભવતિ । તસ્માત્ તસ્યૈવ લક્ષણઘટકત્વાત્ નાતિવ્યાપ્તિરિતિ ચેત્ ન, સંયોગાભાવો વૃક્ષાવચ્છેદેન સ્વપ્રતિયોગિમદ્વૃત્તિસ્વરૂપો ભવતિ । અતઃ તત્ર સ્વપ્રતિયોગિમદ્વૃત્તિભેદો ગુણાવચ્છેદેનાઽપિ ન શક્યતે ગણયિતું । યા તુ પ્રતીતિર્ભવતિ તસ્યાસ્તુ અયમર્થઃ— "ગુણઃ સંયોગાભાવનિષ્ઠસ્ય સંયોગસામાનાધિકરણ્યસ્યા નવચ્છેદક" ઇતિ । યદિવા "સંયોગાભાવઃ સંયોગાનધિકરણીભૂતગુણે ન વર્તતે" ઇતિ । ન તુ "સંયોગાભાવઃ ગુણે સંયોગસામાનાધિકરણ્યાભાવવાન્" ઇતિ । તથા ચ નોક્તપ્રતીત્યાપિ સાધ્યાભાવઃ પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણસ્વરૂપઃ સિધ્યતિ ઇતિ ન સ લક્ષણઘટકો ભવતિ । તસ્માત્ અતિવ્યાપ્તિઃ ભવત્યેવ । અતઃ એવ નિરુક્તલક્ષણેઽસ્વરસાદ્ પ્રતિયોગિવૈયધિકરણ્યં ઇત્યાદિ વિશેષણં વક્ષ્યતિ ગ્રન્થકારઃ । તચ્ચ વિશેષણં હેત્વધિકરણે બોધ્યં ન તુ અભાવે । તથા ચ કપિસંયોગવાન્ એતદ્વૃક્ષત્વાત્ ઇત્યાદૌ કપિસંયોગાભાવસ્ય ગુણાવચ્છેદેન પ્રતિયોગિવૈયધિકરણ્યેઽપિ ન ક્ષતિઃ । કપિસંયોગાભાવ-પ્રતિયોગિકપિસંયોગસ્યાધિકરણમેવ વૃક્ષઃ, ન તુ અનધિકરણં ઇતિ ન સાધ્યાભાવો લક્ષણઘટકઃ તથા ચ નાવ્યાપ્તિઃ ઇતિ ભાવઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રશ્નઃ પ્રતિયોગિસમાનાધિકરણાભિન્ન=પ્રતિયોગિમદ્વૃત્તિભિન્ન એ જ અર્થ કરેલો છે. હવે "સંયોગાભાવે ગુણે=ગુણાવચ્છેદેન ન સંયોગસામાનાધિકરણ્યમસ્તિ "એ પ્રતીતિ થાય છે. એટલે ગુણવૃત્તિ સંયોગાભાવ એ સંયોગવદ્વૃત્તિભિન્ન તરીકે જ પ્રતીત થાય છે. માટે એને લક્ષણઘટક તરીકે લઈ જ શકાય છે. અને તેથી અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

ઉત્તર: આ પ્રતીતિનો અર્થ તો બીજી રીતે પણ ઘટી શકે છે. "ગુણ એ સંયોગાભાવમાં રહેલા સંયોગસામાનાધિકરણ્યનો અવચ્છેદક નથી" એમ માની શકાય. એટલે ગુણવૃત્તિ સંયોગાભાવ એ સંયોગવદ્વૃત્તિભિન્ન તરીકે સિદ્ધ ન થવાથી અતિવ્યાપ્તિ ઉભી જ રહેવાની. અથવા તો આ પ્રતીતિનો બીજો અર્થ એ પણ લઈ શકાય કે "સંયોગાભાવ એ સંયોગાનધિકરણ એવા ગુણમાં રહેલ છે." ભલે એ અર્થ લઈએ. તો ય સંયોગાભાવ એ સંયોગવદ્વૃત્તિભિન્ન તરીકે તો સિદ્ધ થતો જ નથી. એટલે સાધ્યાભાવ લક્ષણઘટક ન બનતા અતિવ્યાપ્તિ ઉભી તો રહે જ.

એટલે જ આ કરેલા નિરૂપણમાં મૂલકારને પણ અસ્વરસ છે જ. અને માટે જ આગળ તેઓ પ્રતિયોગિવ્યધિકરણ એ હેત્વધિકરણનું વિશેષણ બનાવવાના છે. અહીં પ્રતિયોગિવ્યધિકરણ= પ્રતિયોગિ-અનધિકરણ એવો કરવો. આમ કરવાથી અતિવ્યાપ્તિ ન આવે. કેમકે સંયોગાભાવપ્રતિયોગિસંયોગાનધિકરણ એવો ગુણ અને તેમાં સંયોગાભાવ મળી જતા સાધ્યાભાવ જ લક્ષણઘટક બની ગયો. એ રીતે કપિસંયોગી એતત્વાત્માં પણ વાંધો ન આવે. ભલે ત્યાં ગુણાવચ્છેદેન કપિસંયોગાભાવ એ પ્રતિયોગિવ્યધિકરણ બનતો હોય. તો પણ હેત્વધિકરણ વૃક્ષ તો કપિસંયોગાધિકરણ જ હોવાથી સાધ્યાભાવ એ લક્ષણ ઘટક બનવાનો નથી. માટે અવ્યાપ્તિ ન આવે.

જાગદીશી -- નનુ હેત્વધિકરણે પ્રતિયોગિવૈયધિકરણ્યાવચ્છેદકાવચ્છિન્નત્વં - પ્રતિયોગિસામાનાધિકરણ્યા-નવચ્છેદ-કીભૂતહેત્વધિકરણવૃત્તિત્વમિતિ યાવત્ તચ્ચ વ્યાપ્યવૃત્તેરવચ્છેદકત્વવિરહાદપ્રસિદ્ધં ગુરુતરજ્ઞેત્યત

આહ- *પ્રતિયોગ્યનધિકરણીભૂતેતિ ।।૧૨ ।।

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ હેત્વધિકરણે પ્રતિયોગિવૈયધિકરણ્યાવચ્છેદકાવચ્છિન્નત્વં પ્રતિયોગિસામાનાધિકરણ્યાનવચ્છેદકી-
ભૂતહેત્વધિકરણવૃત્તિત્વં ઇતિ ફલિતમ્ । તત્ત્વ વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકસ્થલે ન સંભવતિ । યતઃ તત્ર પ્રતિયોગિસામાનાધિકરણ્યસ્ય
વ્યાપ્યવૃત્તિત્વાત્ તદવચ્છેદકસ્યૈવાપ્રસિદ્ધ્યા તદનવચ્છેદકમપિ અપ્રસિદ્ધં । અતઃ તત્ર ઇદં લક્ષણં કથં ઘટેત? એવમપિ
ગુરુતરં ઇદં નિરૂપણં ઇતિ ચેત્ તર્હિ પ્રતિયોગ્યનધિકરણીભૂતહેત્વધિકરણવૃત્ત્યભાવ ઇત્યેવ મૂલગ્રન્થેઽભાવાન્તરસ્ય
નિષ્કર્ષો વાચ્યઃ । અયમાશયઃ । પૂર્વપક્ષસ્ય પ્રતિયોગિવૈયધિકરણ્યં યદ્યપિ હેત્વધિકરણવિશેષણમેવ અભિમતમ્ । તથાપિ
યદિ પ્રતિયોગિવૈયધિકરણ્યં પ્રતિયોગિસામાનાધિકરણ્યાનવચ્છેદકત્વરૂપં । યથા ગુણઃ કપિસંયોગાભાવનિષ્ઠસ્ય
પ્રતિયોગિસામાનાધિકરણ્યસ્યાનવચ્છેદકો ભવતિ સ એવ ગુણઃ સત્તાધિકરણમપિ ઇતિ તત્ર સાધ્યાભાવસ્ય લક્ષણઘટકત્વાત્
નાતિવ્યાપ્તિઃ । તદા તુ પ્રતિયોગિસામાનાધિકરણ્યસ્ય વ્યાપ્યવૃત્તિત્વાત્ તદવચ્છેદકસ્યૈવાપ્રસિદ્ધ્યાઽપ્રસિદ્ધં ભવેત્ । કેનચિત્
મતેન તસ્ય પ્રસિદ્ધાવપિ ગૌરવદોષસ્તુ દુર્વારઃ ઇત્યતો નેદમુચિતં ભવત્કૃતં પ્રતિયોગિવૈયધિકરણ્યપદાર્થનિરૂપણમ્ ઇતિ ।
તત્ર ઉત્તરપક્ષઃ કથયતિ । કેવલં પ્રતિયોગ્યનધિકરણં યદ્ હેત્વધિકરણં ઇત્યેવ વક્તવ્યં અર્થાત્ પ્રતિયોગ્યસામાનાધિકરણ્યં
પ્રતિયોગ્યનધિકરણત્વરૂપમેવ ન તુ નિરુક્તસ્વરૂપં । અતઃ ન ગૌરવાદિદોષાવકાશઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રશ્ન: આનો અર્થ એ કે હેત્વધિકરણ એ પ્રતિયોગિવૈયધિકરણ્યાવચ્છેદક હોવો જોઈએ. અને
આ "પ્રતિયોગિવૈયધિકરણ્ય=પ્રતિયોગિના અધિકરણમાં રહેલ જે પ્રતિયોગ્યભાવ, તેમાં રહેલી વૃત્તિતાનું
અનવચ્છેદકત્વ." આવો જો અર્થ કરો તો પ્રતિયોગિવૈયધિકરણ્યાવચ્છેદકથી અવચ્છિન્ન એવો અભાવ હેત્વધિકરણમાં
લેવાનો રહેશે. એટલે કે "પ્રતિયોગિસામાનાધિકરણ્યાનવચ્છેદક એવું જે હેત્વધિકરણ, તેમાં વૃત્તિ એવો અભાવ"
એવો અર્થ થશે. એટલે કે સ્વપ્રતિયોગિનું જે અધિકરણ હોય, અભાવમાં રહેલી તાદૃશાધિકરણાનિરૂપિતવૃત્તિતાનું
અનવચ્છેદકત્વ હેત્વધિકરણમાં હોવું જોઈએ. એ જ "પ્રતિયોગિવૈયધિકરણ્ય" સ્વરૂપ છે. જેમકે
કપિસંયોગાભાવપ્રતિયોગીકપિસંયોગનું અધિકરણ વૃક્ષ છે. કપિસંયોગાભાવ તેનાથી નિરૂપિતવૃત્તિતાવાળો છે.
એ વૃત્તિતાની અવચ્છેદકતા હેત્વધિકરણ=વૃક્ષમાં છે. એટલે અહીં કપિસંયોગાભાવને લઈને વૃક્ષ એ પ્રતિયોગિવૈયધિકરણ
બનતું નથી. માટે ઘટાભાવાદિ દ્વારા લક્ષણ સમન્વય થઈ જાય.

પણ આવો અર્થ કરશું તો વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યનો અવચ્છેદક તો કોઈ ન હોય એટલે ત્યાં તો આવું અનવચ્છેદક
હેત્વધિકરણ પણ અપ્રસિદ્ધ બનશે. અને વળી આમાં ગૌરવ પણ ઘણું છે.

ઉત્તર: "પ્રતિયોગિ-અનધિકરણ એવું જે હેત્વધિકરણ તેમાં વૃત્તિ એવો અભાવ "આટલો જ અર્થ કરવાનો
છે. એટલે પછી કોઈ દોષ રહેતા નથી. આ અર્થ આગળ બતાવી જ ગયા. પરંતુ "દીધિતિમાં આ પંક્તિ શા માટે
મુકી?" તે માટે આ ખુલાસાઓ કરેલા છે.

दीधिति

ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्यचित्, - तत्सामान्यस्य; -

प्रतियोगितावच्छेदकयत्किञ्चिदवच्छिन्नस्य वा, -

- अनधिकरणत्वमुक्तम्?

आद्ये - अव्याप्यवृत्तिसाध्यकाव्याप्तिः, -

एकप्रतियोग्यधिकरणस्यापि तद्व्यक्त्यन्तरानधिकरणत्वात्,

द्वितीये - 'संयोगसामान्याभाववान्, - 'द्रव्यत्वाभाववान्, - वा सत्त्वा'दित्यादावतिव्याप्तिः,

साध्याभाववतो द्रव्यस्य तत्प्रतियोगिसंयोगविशेषाभाववत्त्वात्,

नित्यत्वादिविशिष्टद्रव्यत्वाभावात्मक-तत्प्रतियोगिनोऽधिकरणत्वाच्च,

- स्वाभावाभावात्मकस्य, -

- विशिष्टस्यापि द्रव्यत्वस्य द्रव्यत्वानतिरेकात् ।

जागदीशी -- *कस्य चिदिति* । - 'अनधिकरणत्व'मिति परेणान्वयः ।

तद् व्यक्त्यन्तरेति । प्रतियोगिव्यक्त्यन्तरेत्यर्थः । स्वमते संयोगसामान्याभावस्य केवलान्वयित्वात्तत्साधक-सत्तादिकं सद्धेतुरेवातः साध्यान्तरमाह - *द्रव्यत्वाभावेति* ।

चन्द्रशेखरीयाः ननु "प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्यचित् प्रतियोगिनोऽनधिकरणं हेत्वधिकरणं" इति यदि उच्यते, तदा तु कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वात् इति अत्र तथैवाव्याप्तिः । कपिसंयोगाभावप्रतियोगितावच्छेदक-कपिसंयोगत्वावच्छिन्नस्य भूतलवृत्तिकपिसंयोगस्य प्रतियोगिस्वरूपस्यानधिकरणं हेत्वधिकरणं भवत्येव एतद्वृक्षः इति साध्याभावस्यैव लक्षणाघटकत्वात् अव्याप्तिः । तद्वारणाय यदि → तादृशप्रतियोगिसामान्यस्यानधिकरणं हेत्वधिकरणं ग्राह्यं कपिसंयोगत्वावच्छिन्नस्य शाखावृत्तिकपिसंयोगस्याधिकरणं वृक्षः भवति । तथा च कपिसंयोगसामान्यस्यानधिकरणं हेत्वधिकरणं नास्ति इति साध्याभावस्य लक्षणाघटकत्वात् नाव्याप्तिरिति उच्यते, तदा संयोगाभाववान् सत्त्वात् इति अत्रातिव्याप्तिः भवेत् । अत्र सत्ता द्रव्येऽपि वर्तते, तत्र तु संयोगस्य सत्त्वात् अयं व्यभिचारी हेतुः । किन्तु तथापि

સાધ્યાભાવો ન નિરુક્તરીત્યા લક્ષણઘટકઃ સંભવતિ । તથા હિ-સંયોગાભાવાભાવઃસંયોગરૂપ એવાત્ર સાધ્યાભાવઃ । સ ચ સત્વાધિકરણે દ્રવ્યે એવ વર્તતે, ન તુ ગુણાદૌ । સંયોગાભાવાભાવસ્ય પ્રતિયોગિનસ્તુ સંયોગવિશેષાભાવાઃ । સર્વસ્મિન્ દ્રવ્યે સંયોગવિશેષાભાવા વર્તન્ત એવ ઇતિ કિમપિ દ્રવ્યં સંયોગાભાવાભાવપ્રતિયોગિસંયોગાભાવસામાન્યાનધિકરણં ન ભવતિ ઇતિ સાધ્યાભાવસ્ય લક્ષણઘટકત્વાત્ અભાવાન્તરમાદાય લક્ષણસમન્વયો ભવતિ ઇતિ અતિવ્યાપ્તિઃ ભવતિ ।

ન ચ દીધિતિકારમતે સંયોગસામાન્યાભાવસ્ય કેવલાન્વયિત્વાત્ સત્ત્વહેતુઃ અવ્યભિચારી એવ । તથા ચ અત્ર લક્ષણગમનં ઇષ્ટં ઇતિ નાતિવ્યાપ્તિદાનં સંગતમિતિ વાચ્યમ્ તથાપિ દ્રવ્યત્વાભાવવાન્ સત્ત્વાત્ ઇતિ અત્રાતિવ્યાપ્તિર્ભવેત્ । સત્ત્વાધિકરણે દ્રવ્યે એવ દ્રવ્યત્વાભાવાભાવો દ્રવ્યત્વસ્વરૂપો વિદ્યતે, તસ્ય પ્રતિયોગી યથા દ્રવ્યત્વાભાવઃ, તથૈવ નિત્યવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વાભાવો અનિત્યઘટાદિવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ-દ્રવ્યત્વાભાવોઽપિ ચ ભવતિ । વિશિષ્ટસ્ય શુદ્ધાનતિરેકાત્ । તત્ર ગગનાદૌ નિત્યે દ્રવ્યે અનિત્યવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વસ્ય અભાવઃ વર્તતે । અનિત્યે ઘટાદૌ નિત્યવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વસ્યાભાવો વર્તતે । એવં ચ સર્વાણિ દ્રવ્યાણિ હેત્વધિકરણીભૂતાનિ દ્રવ્યત્વાભાવાભાવસ્ય વિશિષ્ટદ્રવ્યત્વાભાવાત્મકપ્રતિયોગિનઃ અધિકરણીભૂતાનિ એવ । ન કિમપિ દ્રવ્યં સર્વેષાં વિશિષ્ટદ્રવ્યત્વાભાવશુદ્ધદ્રવ્યત્વાભાવાદિપ્રતિયોગિનામનધિકરણં ઇતિ અત્ર સાધ્યાભાવસ્ય લક્ષણઘટકત્વાત્ અતિવ્યાપ્તિઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયાઃ પૂર્વપક્ષઃ અમારા ત્રણ વિકલ્પો છે. (a) પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્ન એવા એકાદ-બેનું અનધિકરણ એવું હેત્વધિકરણ લેવાનું? (b) પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્ન તમામે તમામનું અનધિકરણ એવું હેત્વધિકરણ લેવાનું? (c) કોઈપણ એકાદ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકથી અવચ્છિન્ન એવા તમામનું અનધિકરણ લેવાનું?

જો (a) માનશો તો કપિસંયોગવાન્ એતદ્વૃક્ષત્વાત્માં અવ્યાપ્તિ આવશે. કપિસંયોગત્વાવચ્છિન્ન એવા એકાદ કપિસંયોગ તરીકે તો ભૂતલવૃત્તિ કપિસંયોગ પણ લેવાય. અને તેનું અનધિકરણ વૃક્ષ બની જતા સાધ્યાભાવ જ લક્ષણઘટક બને.

પ્રશ્નઃ (b) લેશું. કપિસંયોગત્વાવચ્છિન્નમાં તો વૃક્ષવૃત્તિ કપિસંયોગ પણ આવે. તેનું અનધિકરણ વૃક્ષ ન બને. માટે સાધ્યાભાવ ન લેવાય, ઘટાભાવાદિ દ્વારા લક્ષણ ઘટી જાય.

પૂર્વપક્ષઃ તો પછી સંયોગસામાન્યાભાવવાન્ સત્ત્વાત્ માં અતિવ્યાપ્તિ આવે. સત્તાધિકરણ એવા દ્રવ્યમાં જ સાધ્યાભાવ=સંયોગાભાવાભાવ=સંયોગ મળવાનો. પણ એનો પ્રતિયોગી સંયોગવિશેષાભાવ તો દ્રવ્યમાં તત્તદવયવાચ્છેદેન મળી જ જવાનો છે. એટલે દ્રવ્ય પણ પ્રતિયોગિસામાન્યાનધિકરણ નથી બનતું. માટે સાધ્યાભાવ લક્ષણઘટક નહીં બને. એટલે અતિવ્યાપ્તિ આવે.

પ્રશ્નઃ વાહ! દીધિતિમતે તો સંયોગસામાન્યાભાવ બધે જ રહેલો હોવાથી આ સ્થાન સાચું જ છે. માટે એમને તો લક્ષણગમન ઇષ્ટ જ છે.

પૂર્વપક્ષઃ તો પણ દ્રવ્યત્વાભાવવાત્ સત્ત્વાત્ અહીં અતિવ્યાપ્તિ આવશે. કેમકે સત્તાધિકરણ એવા ઘટાદિ તો

અનિત્ય છે. તેમાં દ્રવ્યત્વાભાવાભાવ=દ્રવ્યત્વ રહે છે ખરું. પણ નિત્યત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વ એ ઘટાદિમાં ન રહે. અર્થાત્ ઘટાદિમાં નિત્યત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વાભાવ છે જ. અને આ વિશિષ્ટદ્રવ્યત્વાભાવ એ શુદ્ધદ્રવ્યત્વાભાવ રૂપ જ હોવાથી દ્રવ્યત્વાભાવાભાવના પ્રતિયોગી તરીકે દ્રવ્યત્વાભાવ+નિત્યત્વવિ.દ્રવ્યત્વાભાવ બે ય બને છે. તેમાં ઘટાદિ તો નિત્યત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વાભાવાધિકરણ હોવાથી ઘટાદિ એ પ્રતિયોગિસામાન્યના અનધિકરણ તરીકે નથી મળતા. પરિણામે પાછી અતિવ્યાપ્તિ આવે.

**જાગદીશી -- યદ્યપિ દ્રવ્યત્વાભાવસ્ય વ્યાપ્યવૃત્તિત્વાત્તત્સાધ્યકે પ્રતિયોગિવૈયધિકરણ્યા-
પ્રવેશાદિદમસંગતમ્;**

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ દ્રવ્યત્વાભાવસ્ય વ્યાપ્યવૃત્તિત્વાત્ પ્રતિયોગિવૈયધિકરણ્યાઘટિતમેવ લક્ષણમત્ર વાચ્યમ્ । તથા ચ સત્ત્વાધિકરણે દ્રવ્યે દ્રવ્યત્વાભાવાભાવસ્ય વર્તમાનત્વાત્ સહજતઃ એવ સાધ્યાભાવો લક્ષણઘટકઃ ઇતિ નાતિવ્યાપ્તિઃ । દ્રવ્યત્વાભાવઃ સ્વાધિકરણે ગુણાદૌ વર્તમાનસ્ય સ્વરૂપેણ ઘટાભાવસ્યાપ્રતિયોગ્યસ્તિ । અતઃ ન સ વ્યાપ્યવૃત્તિરેવ ઇતિ ચેત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રશ્નઃ પણ દ્રવ્યત્વાભાવ એ વ્યાપ્યવૃત્તિપદની પહેલી વ્યાખ્યા પ્રમાણે વ્યાપ્યવૃત્તિ છે. એટલે ત્યાં પ્રતિયોગિવ્યધિકરણ શબ્દ મુકવાનો જ નથી. અને તેથી સત્તાધિકરણ ઘટાદિમાં દ્રવ્યત્વાભાવાભાવ=દ્રવ્યત્વ સહજ રીતે જ મળી જતા કોઈ દોષ રહેતો નથી. અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

**જાગદીશી -- ન ચાત્ર કાલિકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નદ્રવ્યત્વાભાવઃ સાધ્યઃ, સ ચ ગુણાદ્યવચ્છેદેન કાલ-
ેવાવ્યાપ્યવૃત્તિરિતિ વાચ્યમ્; તથા સતિ તસ્ય કેવલાન્વયિત્વાત્તત્સાધ્યકસત્ત્વાદેઃ સદ્દેતુત્વેન-
તત્રાતિવ્યાપ્તેરુપન્યાસાનૌચિત્યાત્-**

ચન્દ્રશેખરીયા: ન, અત્ર કાલિકાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકદ્રવ્યત્વાભાવ એવ સ્વરૂપેણ સાધ્યઃ, ન તુ સમવાયાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકો દ્રવ્યત્વાભાવઃ । સત્ત્વાભાવો ગુણાદ્યવચ્છેદેન કાલે વર્તતે, ગુણે દ્રવ્યત્વાભાવાત્ કાલે ગુણાવચ્છેદેન દ્રવ્યત્વં કાલિકેન નાસ્તિ ઇતિ કાલે દ્રવ્યત્વાભાવઃ સુઘટઃ । તત્રૈવ કાલે દ્રવ્યત્વાભાવાભાવસ્ય સત્ત્વાત્ તસ્ય પ્રતિયોગી દ્રવ્યત્વાભાવો ભવતિ ઇતિ દ્રવ્યત્વાભાવોઽપિ અવ્યાપ્યવૃત્તિરેવ । તથા ચ તત્ર પ્રતિયોગિવૈયધિકરણ્યાઘટિતમેવ લક્ષણં વાચ્યમ્ । તત્ત્વં પૂર્વવત્ અતિવ્યાપ્તં ભવતિ । અત્ર ઇદં જ્ઞેયં યદુત કાલે સમવાયેન દ્રવ્યત્વં વર્તતે । અતઃ સમવાયાવચ્છિન્નદ્રવ્યત્વાભાવઃ કાલે ન ગ્રહીતું શક્યતે । કિન્તુ કાલે ગુણાદ્યવચ્છેદેન કાલિકેન દ્રવ્યત્વસ્યાભાવો વર્તતે । અતઃ સ ગ્રહીતું શક્યતે । તેન ચ ઇદં સાધ્યં અવ્યાપ્યવૃત્તિ ભવતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પૂર્વપક્ષઃ અહીં કાલિકાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકદ્રવ્યત્વાભાવ એ જ અહીં સ્વરૂપથી સાધ્ય તરીકે છે. અને એટલે એ અવ્યાપ્યવૃત્તિ જ છે. કેમકે કાલમાં ગુણાવચ્છેદેન દ્રવ્યત્વ કાલિકથી નથી રહેતો. એટલે દ્રવ્યત્વાભાવ એ કાળમાં સ્વરૂપથી મળી જાય છે. અને એ જ કાળમાં દ્રવ્યાવચ્છેદેન દ્રવ્યત્વાભાવાભાવ=દ્રવ્યત્વ

એ કાલિકથી રહી જાય છે. અને તેનો પ્રતિયોગી દ્રવ્યત્વાભાવ બનતા તે અવ્યાપ્યવૃત્તિ જ છે. માટે ત્યાં "પ્રતિયોગિ-અનધિકરણ" વિશેષણ લેવાનું જ છે. અને તેથી ઉપર મુજબ અવ્યાપ્તિ આવે જ છે.

પ્રશ્ન: જો કાલિકાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકદ્રવ્યત્વાભાવ એ સ્વરૂપસંથી સાધ્ય હોય તો એ તો સર્વત્ર રહેલો જ હોવાથી સત્તાધિકરણ ગુણાદિમાં પણ રહેલો જ છે. એટલે કે તે કેવલાન્વયી છે. અને માટે અહીં સત્તા હેતુ સાચો હોવાથી ત્યાં લક્ષણગમન એ તો ઇષ્ટ જ બને છે. એટલે અતિવ્યાપ્તિ કહેવી ઉચિત નથી. એટલે વસ્તુતઃ સમવાયેન દ્રવ્યત્વાભાવ એ જ સ્વરૂપથી સાધ્ય છે. વ્યાપ્યવૃત્તિ જ સાધ્ય માનવું. અને તેમાં અતિવ્યાપ્તિ આવતી નથી.

જાગદીશી -- તથાઽપિ સત્ત્વે હેતૌ દ્રવ્યત્વાભાવસ્ય વ્યભિચારગ્રહદશાયામપિ 'પ્રતિયોગિસામાન્યાનધિકરણ-સત્ત્વવત્રિષ્ટાભાવપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકં દ્રવ્યત્વાભાવત્વ'મિત્યાકારકવ્યાપકતાજ્ઞાનાદનુમિત્યા-પત્તિરેવાત્રાતિવ્યાપ્તિ' શબ્દાર્થઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ એવં સતિ કાલિકાવચ્છિન્નદ્રવ્યત્વાભાવસ્ય કેવલાન્વયિત્વાત્ તત્સાધ્યકં સત્ત્વં સદ્ધેતુરેવ ઇતિ તત્ર લક્ષણગમનમિષ્ટં । તસ્માત્ તત્રાતિવ્યાપ્તિદાનમસંઘતમેવ ભવેત્ । કથં કેવલાન્વયિત્વમિતિ ચેત્ ઇત્યં । યે જન્યાઃ પદાર્થાઃ, તે સર્વે કાલોપાધયઃ ભવન્તિ । તેષુ દ્રવ્યાવચ્છેદેન કાલિકેન દ્રવ્યત્વં વર્તતે । કિન્તુ દ્રવ્યત્વાભાવવદ્ગુણાવચ્છેદેન તેષ્વેવ કાલિકેન દ્રવ્યત્વસ્યાભાવો વર્તતે । યે તુ નિત્યાઃ પદાર્થાઃ, તેષુ કસ્યાપિ કાલિકેનાવર્તમાનત્વાત્ દ્રવ્યત્વસ્યાપિ કાલિકેનાભાવઃ સુલભઃ ઇતિ ભવતિ કાલિકેન દ્રવ્યત્વાભાવઃ કેવલાન્વયી । તથા ચાતિવ્યાપ્તિકથનમનુચિતમ્ ઇતિ ચેત્ ન, ઇત્યં સતિ યદ્યપિ હેત્વધિકરણદ્રવ્યવૃત્તિ-દ્રવ્યત્વાભાવાભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકદ્રવ્યત્વાભાવત્વાવચ્છિન્નત્વાત્મકં અવ્યાપ્યકત્વં દ્રવ્યત્વાભાવે જ્ઞાયતે । તેન ચ "સત્ત્વે હેતૌ દ્રવ્યત્વાભાવસ્ય વ્યભિચારોઽસ્તિ" ઇતિ જ્ઞાનં ભવતિ । કિન્તુ તદાપિ પ્રતિયોગ્યનધિકરણહેત્વધિકરણવૃત્તિઘટાભાવપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકદ્રવ્યત્વાભાવત્વાવચ્છિન્નત્વાત્મકસ્ય વ્યાપકત્વસ્ય જ્ઞાનં દ્રવ્યત્વાભાવે ભવત્યપિ । તથા ચ તાદૃશવ્યાપકતાજ્ઞાનાત્ "દ્રવ્યત્વાભાવવાન્" ઇત્યનુમિત્યાપત્તિઃ એવાત્રાતિવ્યાપ્તિત્વેન પરિભાષણીયા । ન તુ લક્ષણસ્યાતિવ્યાપ્તિઃ । નનુ પ્રાગેવોક્તં યત્ વ્યાપ્યવૃત્તિતાનવચ્છેદકધર્માવચ્છિન્નસાધ્યકાનુમિતિ પ્રત્યેવ પ્રતિયોગિવૈયધિકરણઘટિતવ્યાપ્તિજ્ઞાનં કારણં । "દ્રવ્યત્વાભાવવાન્" ઇતિ અનુમિતિસ્તુ વ્યાપ્યવૃત્તિતાવચ્છેદકદ્રવ્યત્વાભાવત્વાવચ્છિન્નસાધ્યિકા । અતઃ ન તાદૃશજ્ઞાનાત્ તાદૃશાનુમિત્યાપત્તિરિતિ ચેત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પૂર્વપક્ષઃ કબુલ છે કે આ સમવાયાવચ્છિન્નદ્રવ્યત્વાભાવ સ્વરૂપથી સાધ્ય છે. અને તે વ્યાપ્યવૃત્તિ જ છે. અને તેથી સત્તાધિકરણવૃત્તિ-દ્રવ્યત્વાભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકદ્રવ્યત્વાભાવત્વાવચ્છિન્નત્વ રૂપ અવ્યાપકત્વ એ દ્રવ્યત્વાભાવમાં જણાય છે. અર્થાત્ "આ સત્તાહેતુમાં દ્રવ્યત્વાભાવનો વ્યભિચાર છે." એવું જ્ઞાન થાય ત્યારે પણ પ્રતિયોગિ=ઘટાદિસામાન્યનું અનધિકરણ એવું સત્તાધિકરણ દ્રવ્યાદિ અને તેમાં રહેલ એ ઘટાભાવની પ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક દ્રવ્યત્વાભાવત્વ છે, એવા વ્યાપકતાજ્ઞાન દ્વારા "દ્રવ્યત્વાભાવવાન્" એવી અનુમિતિ થવાની આપત્તિ એ જ અહીં અતિવ્યાપ્તિ જાણવી. દ્રવ્યત્વાભાવભાવ લક્ષણઘટક ન બને. કેમકે

તેનો પ્રતિયોગી નિત્યત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વાભાવ ઘટાદિમાં અને અનિત્યત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વાભાવ એ આકાશાદિમાં રહેલા છે. એટલે એ હેત્વધિકરણો પ્રતિયોગ્યધિકરણ બની ગયા છે.

જાગદીશી -- વસ્તુતો-દ્રવ્યત્વાભાવસ્યાપિ ન પ્રાગુક્તવ્યાપ્યવૃત્તિત્વમિતિ ધ્યેયમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: સત્યં તથાપિ વસ્તુતઃ વ્યાપ્યવૃત્તિદ્વિતીયવ્યાખ્યાનુસારેણ તુ દ્રવ્યત્વાભાવોઽપિ અવ્યાપ્યવૃત્તિરેવ । તથા ચાત્ર પ્રતિયોગિવૈયધિકરણ્યઘટિતમેવ લક્ષણં વાચ્યમ્ । તત્ત્વાતિવ્યાપ્તમેવ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: અને ખરી વાત તો એ કે દ્રવ્યત્વાભાવ પણ બીજી વ્યાપ્યા પ્રમાણે અવ્યાપ્ય વૃત્તિ હોવાથી ત્યાં પ્રતિયોગ્યનધિકરણ... ઇત્યાદિ લક્ષણ જ માનવું પડશે. અને એ તો અતિવ્યાપ્ત બને જ છે. એ આપણે જોઈ ગયા છીએ.

જાગદીશી -- પ્રથમે સાધ્યેઽતિવ્યાપ્તિં ગ્રાહયતિ - *સાધ્યાભાવવત્ इति* । *તત્પ્રતિયોગીતિ* ।
તસ્ય=સંયોગાત્મનઃ સાધ્યાભાવસ્ય યઃ પ્રતિયોગી=સંયોગવિશેષાભાવઃ તદ્વત્ત્વાદિત્યર્થઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: एवं तावत् जागदीशीग्रन्थः चिन्तितः । साम्प्रतं दीधित्यां यथातिव्याप्तिः ग्राह्यते तथा दर्श्यते । संयोगाभाववान् सत्त्वात् इति अत्र संयोगाभावाभाववति अपि द्रव्ये तत्प्रतियोगिसंयोगविशेषाभावस्य सत्त्वात् प्रतियोग्यधिकरणमेव हेत्वधिकरणं भवति इति साध्याभावस्य लक्षणाघटकत्वात् अतिव्याप्तिः ।

ચન્દ્રશેખરીયા: અહીં દીધિતિમાં પહેલા સંયોગસામાન્યાભાવસાધ્યક સ્થલે અતિવ્યાપ્તિ શી રીતે આવે? તે બતાવે છે કે સંયોગસામાન્યાભાવાભાવનો પ્રતિયોગી તે તે સંયોગવિશેષાભાવો તો સત્તાધિકરણ એવા દ્રવ્યમાં રહેલા જ છે. એટલે અહીં હેત્વધિકરણ એ પ્રતિયોગિસામાન્યનું અનધિકરણ બનતું જ નથી. ખ્યાલ રાખવો કે ગુણો પણ હેત્વધિકરણ છે. પણ ત્યાં તો સાધ્યાભાવ=સંયોગાભાવભાવ=સંયોગ રહેતા જ ન હોવાથી અતિવ્યાપ્તિ દૂર કરવા માટે દ્રવ્યમાં જ વિચારણા કરે છે. એમ સર્વત્ર વિચારવું.

જાગદીશી -- द्वितीयेऽतिव्याप्तिं योजयति- *नित्यत्वादीति* । नित्य[वृत्ति]त्वविशिष्टं यद्द्रव्यत्वं, तदभावात्मको यः साध्याभावस्य प्रतियोगी, तदधिकरणत्वात्-साध्याभाववतो द्रव्यस्येति-पूर्वेणान्वयः । ननु विशिष्टद्रव्यत्वाभावो न द्रव्यत्वस्वरूपस्य साध्याभावस्य प्रतियोगी किन्तु [नित्यत्वादि]विशिष्टद्रव्यत्वस्यैवेति-द्रव्यत्वं प्रतियोगिव्यधिकरणमेवेत्यत आह- *स्वाभावेति* ।
स्वं=नित्यवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यम् ।

ચન્દ્રશેખરીયા: एवं द्रव्यत्वाभाववान् सत्त्वात् इति अत्र तु साध्याभाववति द्रव्ये नित्यवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावस्य

પ્રતિયોગિસ્વરૂપસ્ય સત્વાત્ અત્રાપિ પ્રતિયોગિસામાન્યાનધિકરણં હેત્વધિકરણં ન ભવતિ । અતઃ સાધ્યાભાવસ્ય લક્ષણાઘટકત્વાત્ અભાવાન્તરમાદાય લક્ષણસમન્વયો ભવતિ ઇતિ અતિવ્યાપ્તિઃ ભવતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: એ જ રીતે "દ્રવ્યત્વાભાવવાનું" સ્થલે પણ અતિવ્યાપ્તિ બતાવે છે. આકાશમાં નિત્યત્વ+દ્રવ્યત્વ છે. એટલે સામાનાધિકરણસંબંધથી નિત્યત્વવિશિષ્ટ એવું દ્રવ્યત્વ બની જાય છે. અને એ તો ઘટમાં ન રહેતું હોવાથી ઘટાદિમાં તાદૃશદ્રવ્યત્વાભાવ=પ્રતિયોગી રહી જાય છે. જો કે આકાશમાં દ્રવ્યત્વાભાવાભાવ=દ્રવ્યત્વ=સાધ્યાભાવ છે. અને તેનો પ્રતિયોગી દ્રવ્યત્વાભાવ કે નિત્યત્વવિ.દ્રવ્યત્વાભાવ કોઈ આકાશમાં નથી રહેતા. એટલે એ રીતે આકાશ એ પ્રતિયોગિસામાન્યનું અનધિકરણ બની શકે. પણ આગળ કહી ગયા તેમ ઘટમાં અનિત્યત્વવિશિષ્ટ દ્રવ્યત્વ છે અને તેનો અભાવ એ પણ દ્રવ્યત્વાભાવાભાવનો પ્રતિયોગી છે. અને એ અભાવ તો આકાશમાં છે જ. આમ એ રીતે આકાશાદિ પણ પ્રતિયોગિસામાન્યાનધિકરણ બનતા નથી. માટે ઘટાભાવાદિને લઈને લક્ષણ ઘટી જાય છે.

જાગદીશી -- ન ચ નિત્યવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વાભાવસ્યાભાવો ન નિત્યવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વં વિશિષ્ટસ્યાનતિરિક્તતયા જન્યદ્રવ્યેઽપિ 'નિત્યવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વસ્યાભાવો નાસ્તિ'તિ પ્રતીતિપ્રસઙ્ગાત્ ।
કિન્તુ નિત્યૈકત્વાદિકમેવેતિ નાતિવ્યાપ્તિરિતિ વાચ્યમ્;-

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ વિશિષ્ટદ્રવ્યત્વાભાવો દ્રવ્યત્વાભાવાભાવસ્ય સાધ્યાભાવસ્વરૂપસ્ય દ્રવ્યત્વાત્મકસ્ય પ્રતિયોગી ન ભવતિ, કિન્તુ વિશિષ્ટદ્રવ્યત્વાભાવાભાવસ્યૈવ પ્રતિયોગી ભવતિ । તથા ચ સાધ્યાભાવસ્ય પ્રતિયોગી કેવલં દ્રવ્યત્વાભાવ એવ । સ ચ ન દ્રવ્યે વર્તતે, અતઃ પ્રતિયોગ્યનધિકરણહેત્વધિકરણસ્ય પ્રસિદ્ધત્વાત્ સાધ્યાભાવ એવ લક્ષણઘટક ઇતિ નાતિવ્યાપ્તિરિતિ ચેત્ ન, વિશિષ્ટદ્રવ્યત્વાભાવાભાવસ્વરૂપં વિશિષ્ટદ્રવ્યત્વં શુદ્ધદ્રવ્યત્વાભાવાભાવાત્ શુદ્ધદ્રવ્યત્વરૂપાત્ અભિન્નમેવ ઇતિ વિશિષ્ટદ્રવ્યત્વાભાવોઽપિ દ્રવ્યત્વાભાવાભાવસ્ય સાધ્યાભાવરૂપસ્ય પ્રતિયોગી ભવત્યેવ ઇતિ તદવસ્થૈવાતિવ્યાપ્તિઃ ।
નનુ નિત્યવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વસ્યાભાવસ્યાભાવો ન નિત્યવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વરૂપઃ, અન્યથા તુ નિત્યવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વં શુદ્ધદ્રવ્યત્વસ્વરૂપમેવ । શુદ્ધદ્રવ્યત્વં ચ શુદ્ધદ્રવ્યત્વાભાવાભાવરૂપં, તથા ચ યથા "ઘટે દ્રવ્યત્વસ્ય અભાવો નાસ્તિ" ઇતિ દ્રવ્યત્વાભાવાભાવસ્ય દ્રવ્યત્વાત્મકસ્ય પ્રતીતિઃ ભવતિ । તથૈવ "ઘટે નિત્યવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વસ્યાભાવો નાસ્તિ" ઇત્યપિ પ્રતીતિરાપદ્યેત, વિશિષ્ટદ્રવ્યત્વસ્ય શુદ્ધદ્રવ્યત્વાભિન્નત્વાત્ । ન ચ સા પ્રતીતિઃ ભવતિ । ઘટે તાદૃશ વિશિષ્ટદ્રવ્યત્વાભાવસ્યૈવ સત્વાત્ । અતઃ તાદૃશવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વાભાવાભાવો ન વિશિષ્ટદ્રવ્યત્વરૂપઃ, કિન્તુ નિત્યૈકત્વસંખ્યાદિરૂપો મન્તવ્યઃ । એવં ચ દ્રવ્યત્વાભાવાભાવસ્ય દ્રવ્યત્વાત્મકસ્ય વિશિષ્ટદ્રવ્યત્વાભાવાભાવાત્ નિત્યૈકત્વાદિરૂપાત્ ભિન્નત્વમેવ સિદ્ધમ્ । તથા ચ પુનઃ દ્રવ્યત્વાભાવાભાવસ્ય પ્રતિયોગી દ્રવ્યત્વાભાવ એવ । ન તુ વિશિષ્ટદ્રવ્યત્વાભાવઃ ઇતિ પૂર્વવત્ નાતિવ્યાપ્તિઃ ઇતિ ચેત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રશ્નઃ દ્રવ્યત્વાભાવાભાવ એ સાધ્યાભાવ છે. નિત્યત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વાભાવાભાવ એ કંઈ સાધ્યાભાવ નથી. અને એટલે નિત્યવિ. દ્રવ્યત્વાભાવ એ સાધ્યાભાવનો પ્રતિયોગી બનતો જ નથી. અને તેથી દ્રવ્યત્વ=દ્રવ્યત્વાભાવાભાવ એ સ્વપ્રતિયોગિવ્યધિકરણ જ છે. અર્થાત્ આ સાધ્યાભાવનો પ્રતિયોગી શુદ્ધદ્રવ્યત્વાભાવ

જ અને છે. અને તદનધિકરણ એવું હેત્વધિકરણ તરીકે ઘટાદિ મળી જાય. આમ સાધ્યાભાવ જ લક્ષણઘટક બની જતા અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

પૂર્વપક્ષ: વિશિષ્ટદ્રવ્યત્વ એ તો શુ. દ્રવ્યત્વથી અભિન્ન જ છે. અને તે વિ. દ્રવ્યત્વ એ વિ. દ્રવ્યત્વાભાવાભાવ સ્વરૂપ છે. એમ શુ. દ્રવ્યત્વ એ પણ શુ. દ્રવ્યત્વાભાવાભાવ રૂપ જ છે. એટલે એ બે પણ એક જ બની જાય છે. અને માટે વિ.દ્રવ્યત્વાભાવ એ શુદ્ધદ્રવ્યત્વાભાવાભાવનો પ્રતિયોગી પણ બને જ છે. એટલે પૂર્વવત્ અતિ.વ્યા. આવે.

પ્રશ્ન: નિત્યવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ દ્રવ્યત્વાભાવાભાવ એ નિત્યત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વરૂપ માનવો યોગ્ય નથી. કેમકે વિશિષ્ટ એ શુદ્ધથી અભિન્ન છે. તેથી વિશિષ્ટદ્રવ્યત્વ એ શુદ્ધદ્રવ્યત્વ રૂપ જ બનવાનું. અને તો પછી "ઘટે દ્રવ્યત્વાભાવો નાસ્તિ" એવી રીતે જેમ દ્રવ્યત્વાભાવાભાવની=દ્રવ્યત્વની પ્રતીતિ થાય છે. તેમ તેનાથી અભિન્ન એવા વિ.દ્રવ્યત્વની=વિ.દ્રવ્યત્વાભાવાભાવની પ્રતીતિ પણ માનવી પડે. અર્થાત્ "ઘટે નિત્યવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વાભાવો નાસ્તિ" એવી પ્રતીતિ પણ માનવી પડે. પણ એ તો થતી જ નથી. એટલે વિ.દ્રવ્યત્વાભાવાભાવ એ વિ.દ્રવ્યત્વ રૂપ ન માનતા નિત્ય-એકત્વસંખ્યારૂપ જ માનવો યોગ્ય છે. હવે આમ થવાથી વિ.દ્રવ્યત્વાભાવ એ શુદ્ધદ્રવ્યત્વાભાવાભાવનો પ્રતિયોગી જ ન બને. કેમકે શુદ્ધદ્રવ્યત્વાભાવાભાવ=શુદ્ધદ્રવ્યત્વ અને વિ.દ્રવ્યત્વાભાવાભાવ=વિ.દ્રવ્યત્વ. આમ હોવાથી જ વિ.દ્રવ્યત્વાભાવ એ પ્રતિયોગિ બનતો હતો. હવે તો શુ.દ્રવ્યત્વ-અભાવાભાવ શુ.દ્રવ્યત્વરૂપ છે. અને વિ.દ્રવ્યત્વાભાવાભાવ એ તો નિત્યૈકત્વ સંખ્યારૂપ જ છે. એટલે વિ.દ્રવ્યત્વાભાવ એ તો પ્રતિયોગી બનવાનો જ નથી. અને તેથી સાધ્યાભાવ જ લક્ષણઘટક બનતા અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

જાગદીશી -- વિશિષ્ટાધિકરણતાયાઃ પ્રતીતિનિયામકતયૈવાતિપ્રસङ्ગભङ्ગો દ્રવ્યત્વમપેક્ષ્ય નિત્યાનન્તસङ्ખ્યાપરિમાણાદૌ તાદૃશાભાવત્વકલ્પનાયાં ગૌરવાત્ - 'અભાવાભાવસ્યૈવ પ્રતિયોગિત્વ'મિતિ સિદ્ધાન્તપ્રવાદાચ્ચ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: ન, વિશિષ્ટદ્રવ્યત્વાભાવાભાવો યદિ વિશિષ્ટદ્રવ્યત્વરૂપો મન્યેત, તદા તુ વિશિષ્ટદ્રવ્યત્વાભાવાભાવત્વં કેવલં વિશિષ્ટદ્રવ્યત્વે શુદ્ધદ્રવ્યત્વસ્વરૂપે એવ મન્તવ્યં ભવેત્ । યદિ તુ વિશિષ્ટદ્રવ્યત્વાભાવાભાવો નિત્યૈકત્વસંખ્યા-પરિમાણાદિસ્વરૂપો મન્યેત । તદા અનન્તાનાં ઘટવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વાભાવાભાવ-પટવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વા-ભાવાભાવાદીનાં વિદ્યમાનત્વાત્ અનન્તાઃ નિત્યૈકત્વાદિસંખ્યાઃ મન્તવ્યાઃ । તાસુ ચ અનન્તાસુ વિશિષ્ટાભાવાભાવત્વં મન્તવ્યં ઇતિ એતદ્ મહદ્ગૌરવં । તસ્માત્ વિશિષ્ટદ્રવ્યત્વાભાવાભાવો વિશિષ્ટદ્રવ્યત્વરૂપઃ એવ મન્તવ્યઃ ।

નનુ તર્હિ "ઘટે વિશિષ્ટદ્રવ્યત્વસ્યાભાવો નાસ્તિ" ઇતિપ્રતીત્યાપત્તિઃ કથં નિવાર્યા? ઇતિ ચેત્, "યત્ર વિશિષ્ટદ્રવ્યત્વાધિકરણતા તત્રૈવ સા પ્રતીતિઃ "ઇતિ નિયમસ્યૈવ તાદૃશપ્રતીતિનિવારકત્વાત્ ન દોષઃ । ઘટે નિત્યવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વાધિકરણતાયાઃ અસત્ત્વાત્ ન તત્ર તાદૃશપ્રતીત્યાપત્તિરિતિ ભાવઃ ।

નનુ તથાપિ અતિવ્યાપ્તિવારણાયૈવ વિશિષ્ટદ્રવ્યત્વાભાવાભાવો નિત્યૈકત્વસંખ્યારૂપો મન્તવ્યઃ । યદપિ ભવતિ મહદ્ગૌરવં । તથાપિ તદ્ગૌરવં અતિવ્યાપ્તિનિવારણાર્થં કૃતં ઇતિ તસ્ય ફલમુખત્વાત્ ન તદ્ગૌરવં દોષાય ભવતિ ઇતિ ચેત્ ન, યદિ અતિવ્યાપ્તિવારણાર્થં વિશિષ્ટદ્રવ્યત્વાભાવાભાવો નિત્યૈકત્વાદિરૂપો મન્યતે, તદા વિશિષ્ટદ્રવ્યત્વે પ્રતિયોગિલક્ષણં ન ઘટેત । યતો અભાવાભાવત્વં પ્રતિયોગિત્વં ઇતિ સિદ્ધાન્તપ્રવાદઃ । યથા ઘટે ઘટાભાવાભાવત્વં અસ્તિ ઇતિ તત્ર પ્રતિયોગિત્વં ઘટેત । વિશિષ્ટદ્રવ્યત્વે ચ વિશિષ્ટદ્રવ્યત્વાભાવાભાવત્વં નાસ્તિ, સંખ્યાયામેવ તસ્ય સ્વીકૃતત્વાત્ । તથા ચ વિશિષ્ટદ્રવ્યત્વે પ્રતિયોગિત્વં ન ઘટેત । ન ચૈતદ્ યુક્તં । તસ્માત્ વિશિષ્ટદ્રવ્યત્વાભાવાભાવો વિશિષ્ટદ્રવ્યત્વરૂપ એવ મન્તવ્યઃ ઇતિ પૂર્વવત્ અતિવ્યાપ્તિર્દુર્વારા ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પૂર્વપક્ષઃ જો વિ.દ્રવ્યત્વાભાવાભાવને નિત્ય-એકત્વ સંખ્યારૂપ માનશો તો એ રીતે તો તમામે તમામ જુદા જુદા વિશિષ્ટાભાવાભાવોને જુદી જુદી સંખ્યા રૂપ માનવા પડશે. અને આ રીતે તો અનંતી નિત્યૈકત્વસંખ્યાઓ માનવી પડે. અને તેઓમાં તાદૃશવિશિષ્ટાભાવાભાવત્વ માનવું પડે. આમાં તો ઘણું મોટું ગૌરવ જ છે. માટે આ વાત યોગ્ય નથી. એટલે વિ.દ્રવ્યત્વ-અભાવાભાવને પણ વિ.દ્રવ્યત્વ સ્વરૂપ જ માનવું પડે.

પ્રશ્ન: પણ તો પછી "ઘટે નિત્યવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વસ્થાભાવો નાસ્તિ" એવી પ્રતીતિ થવાની આપત્તિ આવે છે તેનું શું?

પૂર્વપક્ષ: વિશિષ્ટાધિકરણતા જ્યાં હોય ત્યાં જ આ પ્રતીતિ થાય. આમ વિશિષ્ટાધિકરણતા જ આ પ્રતીતિની નિયામક બની જવાથી ઉપર્યુક્ત દોષ ન આવે. ઘટમાં વિશિષ્ટાધિકરણતા જ નથી. અર્થાત્ ઘટમાં નિત્યત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વાધિકરણતા જ ન હોવાથી ત્યાં આ પ્રતીતિ થવાની આપત્તિ આપોઆપ નીકળી જાય.

પ્રશ્ન: પણ આવું માનવામાં જ તો અતિવ્યા. આવે છે. તો અતિવ્યા. નિવારવા માટે જ આપણે વિશિષ્ટાભાવાભાવને નિત્યૈકત્વાદિસંખ્યા રૂપ માની લઈએ તો શું વાંધો? આમ કરવાથી ગૌરવ ભલે આવે. પણ અતિવ્યા.નિવારણ રૂપ ફલ મળે છે. એટલે આ ગૌરવ ફલમુખ હોવાથી એ દોષરૂપ ન બને.

પૂર્વપક્ષ: તો પણ "પ્રતિયોગિત્વં સ્વાભાવાભાવત્વં" એવો સિદ્ધાન્ત પ્રવાદ છે. જેમકે ઘટ એ પ્રતિયોગી છે. તો તેમાં ઘટાભાવાભાવત્વ છે જ. હવે જો નિત્યત્વવિ.દ્રવ્યત્વ-અભાવાભાવ એ નિત્યૈકત્વસંખ્યા રૂપ માનો તો નિત્યત્વવિ.દ્રવ્યત્વાભાવાભાવત્વ એ તે સંખ્યામાં રહેશે. પરંતુ નિત્યવિ.દ્રવ્યત્વમાં નહીં રહે એટલે તેમાં પ્રતિયોગિત્વનું લક્ષણ અવ્યાપ્ત બનશે. એ ન બને તે માટે જ વિ.દ્રવ્યત્વાભાવાભાવને વિ.દ્રવ્યત્વરૂપ જ માનવું યોગ્ય છે.

જાગદીશી -- નન્વેવમપિ નિખિલાભાવસ્યૈવ સ્વાશ્રયતત્તદ્વ્યક્તિવૃત્તિત્વવિશિષ્ટં યત્ સ્વ-તદભાવાત્મકસ્વપ્રતિયોગિના સહ સમાનાધિકરણત્વાત્ પ્રતિયોગિવ્યધિકરણાભાવાપ્રસિદ્ધ્યૈવ નાતિવ્યાપ્તિઃ એકવ્યક્તિમાત્રવૃત્તીનાં ગુણાદ્યાત્મકાભાવાનામપિ પૂર્વક્ષણવૃત્તિત્વવિશિષ્ટસ્ય સ્વસ્ય યોઽભાવઃ, તાદૃશપ્રતિયોગિના

સાર્થ સામાનાધિકરણ્યાત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: નનુ મા ભવતુ અત્ર સાધ્યાભાવો લક્ષણઘટકઃ તથાપિ લક્ષણસમન્વયાર્થ કોઽભાવો લક્ષણઘટકો ભવિષ્યતિ? ઘટાભાવ ઇતિ ચેત્ ન, દ્રવ્યત્વાભાવવાન્ સત્ત્વાત્ ઇતિ અત્ર સત્ત્વાધિકરણે ગુણાદૌ ઘટાભાવઃ વર્તતે । સ એવ ઘટાભાવઃ પર્વતાદૌ વર્તતે । ગુણે તુ પર્વતવૃત્તિત્વવિશિષ્ટો ઘટાભાવઃ ન વર્તતે । તસ્ય પર્વતે એવ વર્તમાનત્વાત્ । તથા ચ ગુણે તાદૃશવિશિષ્ટઘટાભાવો વર્તતે, વિશિષ્ટઘટાભાવાભાવો વિશિષ્ટઘટાભાવાભાવસ્ય વિશિષ્ટઘટાભાવરૂપસ્ય પ્રતિયોગી ભવતિ ઇતિ વિશિષ્ટઘટાભાવાભાવો વિશિષ્ટઘટાભાવસ્ય શુદ્ધઘટાભાવરૂપસ્ય પ્રતિયોગી ભવતિ । સ ચ પ્રતિયોગી ગુણે વર્તતે । અતઃ ગુણઃ ન ઘટાભાવપ્રતિયોગિસામાન્યાનધિકરણં । એવં પર્વતેઽપિ ગુણવૃત્તિત્વવિશિષ્ટઘટાભાવસ્યાભાવ એવ વર્તતે । અતઃ પર્વતોઽપિ હેત્વધિકરણીભૂતો ન ઘટાભાવપ્રતિયોગિસામાન્યાનધિકરણં । એવં ચ કિમપિ હેત્વધિકરણં સ્વસ્મિન્ વર્તમાનસ્ય કસ્યાપિ ઘટાઘટાભાવસ્ય સ્વાશ્રયવ્યક્તિવૃત્તિત્વવિશિષ્ટસ્વાભાવાત્મકપ્રતિયોગિનોઽધિકરણમેવ ભવતિ । યથા હેત્વધિકરણં ગુણઃ ઘટાભાવાશ્રયપર્વતવૃત્તિત્વવિશિષ્ટઘટાભાવસ્યાભાવાત્મકપ્રતિયોગિનોઽધિકરણં ભવતીતિ । એવં ચ અભાવમાત્રસ્ય લક્ષણઘટકત્વાત્ નાતિવ્યાપ્તિઃ ઇતિ ચેત્ ન, એકસ્મિન્નેવ નીલઘટે વર્તમાનં યત્ તન્નીલરૂપં તન્નીલાભાવાભાવસ્વરૂપં । તસ્યૈવ લક્ષણઘટકત્વસંભવાત્ । તથાહિ સત્ત્વાધિકરણં નીલઘટઃ, તસ્મિન્ તન્નીલરૂપાભાવાભાવો વર્તતે । તસ્ય પ્રતિયોગી તન્નીલરૂપાભાવઃ । તસ્ય અનધિકરણમેવ નીલો ઘટઃ । તન્નીલરૂપાભાવાભાવઃ તુ તસ્મિન્ એકસ્મિન્નેવ નીલઘટે વર્તતે । અતઃ પટવૃત્તિત્વવિશિષ્ટઃ તન્નીલરૂપાભાવાભાવો ન ભવતિ, યેન તાદૃશવિશિષ્ટનીલરૂપસ્યાભાવો તન્નીલરૂપાભાવાભાવપ્રતિયોગિરૂપો ઘટે ભવેત્ । તથા ચાત્ર હેત્વધિકરણં ઘટઃ તન્નીલરૂપાભાવાભાવપ્રતિયોગિ-સામાન્યાનધિકરણમેવૈતિ તન્નીલરૂપાભાવાભાવસ્યૈવ લક્ષણઘટકત્વાત્ અતિવ્યાપ્તિઃ ભવતિ । નનુ એતાદૃશઃ એકવ્યક્તિમાત્રે વર્તમાનો ગુણરૂપો યોઽભાવઃ ભવતા ગૃહીતઃ, સોઽપિ પૂર્વક્ષણવૃત્તિત્વવિશિષ્ટસ્ય સ્વસ્યાભાવાત્મકપ્રતિયોગિના સમં સમાનાધિકરણ એવ । તથા હિ-ઘટે તન્નીલરૂપાભાવાભાવો દ્વિતીયક્ષણે વર્તતે । તૃતીયક્ષણે દ્વિતીયક્ષણવૃત્તિત્વવિશિષ્ટસ્ય તન્નીલરૂપાભાવાભાવસ્ય અભાવઃ તન્નીલરૂપાભાવરૂપઃ તન્નીલરૂપાભાવાભાવપ્રતિયોગિરૂપો વર્તતે એવ । તથા ચ હેત્વધિકરણં ઘટઃ તન્નીલરૂપાભાવાભાવપ્રતિયોગિ-દ્વિતીયક્ષણવૃત્તિત્વવિશિષ્ટતન્નીલરૂપાભાવાધિકરણમેવ ઇતિ ન ઘટઃ પ્રતિયોગિસામાન્યાનધિકરણં । તથા ચ તસ્યાપિ તન્નીલરૂપાભાવાભાવસ્ય લક્ષણઘટકત્વાત્ ન ભવતિ અતિવ્યાપ્તિઃ ઇતિ ચેત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પ્રશ્નઃ તો પણ અતિવ્યાપ્તિ નહીં આવે. કેમકે સત્ત્વાધિકરણ દ્રવ્યાદિમાં તમારે કોઈક અભાવ તો એવો શોધવો પડશે ને? કે જેના તમામે તમામ પ્રતિયોગિઓનું અનધિકરણ એવું હેત્વધિકરણ બનતું હોય. એવો અભાવ જ નહીં મળે. કેમકે ધારો કે ઘટાભાવ લો તો ઘટાભાવાશ્રય તરીકે પર્વતાદિ બને. તે પર્વતનિરૂપિતવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ એવો આ ઘટાભાવ બને. અને તેનો અભાવ=પર્વતવૃત્તિત્વવિશિષ્ટઘટાભાવાભાવ એ આ ઘટાભાવનો= ઘટાભાવાભાવાભાવનો પ્રતિયોગી બને છે. હવે ગુણાદિમાં પર્વતવૃત્તિત્વવિશિષ્ટઘટાભાવ એ તો રહેવાનો જ નથી. એટલે ગુણમાં રહેનારો ઘટાભાવ તો ગુણવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ જ બને. એટલે ગુણમાં પર્વતવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ ઘટાભાવનો અભાવ મળી જાય. અને એ તો ઘટાભાવનો પ્રતિયોગી છે. એટલે કોઈપણ

અભાવ લક્ષણ ઘટક ન મળે. જો હેત્વધિકરણ પર્વત લો તો ત્યાં ગુણવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ એવા ઘટાભાવનો અભાવ જ રહેવાનો. એટલે પર્વતવૃત્તિ એવો ઘટાભાવ પણ ગુણવૃત્તિત્વવિશિષ્ટઘટાભાવાભાવ=પ્રતિયોગિને સમાનાધિકરણ જ બને છે. એટલે આ રીતે કોઈપણ અભાવ એ સ્વપ્રતિયોગિ-સમાનાધિકરણ જ બની જવાનો. અર્થાત્ હેત્વધિકરણ એ અભાવના કોઈપણ એકાદ પ્રતિયોગીનું તો અધિકરણ જ બનવાનું. માટે કોઈ અભાવ ન લેવાતા અતિવ્યા. આવવાનો કોઈ પ્રશ્ન જ નથી.

પૂર્વપક્ષ: નં.૧ઘટમાં નં.૧ રૂપ=નં.૧ રૂપાભાવાભાવ છે. અને એ જ લક્ષણઘટક બની જશે. સત્તાધિકરણ તરીકે નં.૧ ઘટ છે. નં.૧ રૂપાભાવાભાવ એમાં રહેલો છે. તેનો પ્રતિયોગી નં.૧ રૂપાભાવ છે. અને નં.૧ ઘટ તો નં.૧ રૂપાભાવાનધિકરણ જ છે. હવે આ નં.૧ રૂપાભાવાભાવ એ તો માત્ર નં.૧ ઘટમાં જ રહે છે. એટલે પટવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ એવો નં.૧ રૂપાભાવાભાવ=નં.૧ રૂપ તો પ્રસિદ્ધ જ નથી. જો એ હોત તો એ તો ૧ ઘટમાં ન રહે અને તેથી ૧ ઘટમાં તાદૃશવિશિષ્ટરૂપાભાવાભાવનો અભાવ=તાદૃશવિશિષ્ટરૂપાભાવ=રૂપાભાવાભાવનો પ્રતિયોગી રહી જાય. અને તો પછી નં.૧ ઘટ પણ પ્રતિયોગિસામાન્યનું અનધિકરણ ન જ બને. આમ ત્યાં એ અભાવ પણ ન લેવાય. પણ એવું તો છે જ નહીં. કેમકે પટવૃત્તિત્વવિશિષ્ટરૂપાભાવાભાવ જ પ્રસિદ્ધ નથી. આમ અહીં ૧ ઘટમાત્રમાં વૃત્તિ એવો નં.૧ રૂપાભાવાભાવ એ જ લક્ષણઘટક બની જતા અતિવ્યાપ્તિ સંભવે જ છે.

પ્રશ્ન: અરે ભાઈ! એ ૧ ઘટમાં પણ પૂર્વલક્ષણવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ એવું નં.૧ રૂપનો બીજો ક્ષણે અભાવ જ મળે છે. અને આ પૂર્વલક્ષણવૃત્તિત્વવિશિષ્ટરૂપાભાવ એ રૂપાભાવાભાવનો પ્રતિયોગી જ છે. અને આ પ્રતિયોગી તો ૧ ઘટમાં ઉત્તરક્ષણે છે જ. માટે આ અભાવ લઈએ તોય પ્રતિયોગિસામાન્યાનધિકરણ એવું હેત્વધિકરણ નથી જ મળવાનું. માટે અતિવ્યા. આવવાની જ નથી.

જાગદીશી -- ન ચ વક્ષ્યમાણઋણ્ડશઃ પ્રસિદ્ધ્યા ગગના[દ્ય]ભાવ એવ પ્રતિયોગિવ્યધિકરણ:-

તસ્યાપિ નિત્ય[વૃત્તિ]ત્વવિશિષ્ટો યો ગગના[દ્ય] ભાવસ્તદભાવાત્મકેન સ્વપ્રતિયોગિના સમં સમાનાધિકરણત્વાત્ ।

ગગના[દ્ય]ભાવસ્યૈવ સંયોગાદિસમ્બન્ધેનાભાવત્વાવચ્છિન્નાભાવતયા ઋણ્ડશઃ પ્રસિદ્ધ્યાઽપિ તસ્ય પ્રતિયોગિવ્યધિકરણત્વાસમ્ભવાચ્ચ ।

એતેન-નિત્યત્વાદિવિશિષ્ટસ્ય ગગનાત્યન્તાભાવસ્ય યોઽભાવસ્તદભાવત્વં ન નિત્યત્વવિશિષ્ટગગના [દ્ય]ભાવસ્ય, તસ્ય કેવલાન્વયિતયા જન્યેઽપિ 'નિત્યવૃત્તિત્વવિશિષ્ટસ્ય ગગનાભાવસ્યાભાવો નાસ્તી'તિ પ્રતીતિપ્રસંગાત્-

-કિન્તુ નિત્યત્વાદેરેવ તથાત્વમિત્યુક્તાવપિ ન નિસ્તારઃ ઇતિ ચેત્-

चन्द्रशेखरीयाः न, अत्रैव ग्रन्थे दीधितिकारः-साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये यदभावप्रतियोगिसामान्यप्रतियोगिकत्व-हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चित्त्व्यक्त्यनुयोगिकत्वोभयाभावो वर्तते, स एव अभावः लक्षणघटकत्वेन ग्राह्यः न तत्र प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरण... इत्यादि विचारणा कर्तव्या-इति परिष्कारं करिष्यति । अयमेव परिष्कारः "खण्डशः प्रसिद्धः" इति उच्यते । एवं च तदनुसारेण द्रव्यत्वाभाववान् सत्त्वात् इति अत्रापि गगनाभाव एव लक्षणघटकत्वेन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेन प्रसिद्धो भवति । तथा हि- अत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः स्वरूपः, स्वरूपेण गगनस्य कुत्रापि अवर्तमानत्वात् स्वरूपसम्बन्धो गगनाभावप्रतियोगिगगनप्रतियोगिको न भवति । तथा च तत्र तादृशप्रतियोगिकत्वाभावो विद्यते इति उभयाभावो मीलितः, एकस्यापि अभावे उभयस्यैवाभावो भवति इति कृत्वा । इत्थं च गगनाभाव एव लक्षणघटकः मीलितः । तथा चातिव्याप्तिः अप्रतिबद्धप्रसरा ।

ननु परमाणौ नित्यत्वं गगनाभावश्च वर्तते । अतो गगनाभावः सामानाधिकरण्येन नित्यत्वविशिष्टो भवति । तादृशो नित्यत्वविशिष्टो गगनाभावो घटे न वर्तते, घटस्यानित्यत्वात् । तस्मात् घटे स्वरूपेण गगनाभावस्य विद्यमानत्वेऽपि नित्यत्वविशिष्टगगनाभावस्य अभावः स्वरूपेणैव वर्तते । विशिष्टगगनाभावाभावश्च गगनाभावाभावाभावस्य गगनाभावस्वरूपस्य प्रतियोगी भवति । इत्थं च स्वरूपसम्बन्धे गगनाभावप्रतियोगिविशिष्टगगनाभावाभावप्रतियोगिकत्वं सत्ताधिकरणघटानुयोगिकत्वं च वर्तते इति उभयस्यैव विद्यमानत्वात् न गगनाभावो लक्षणघटकः । अत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धे यदभावप्रतियोगिसामान्यप्रतियोगिकत्वं कथितं । तथा च स्वरूपसम्बन्धे गगनाभावप्रतियोगिगगनप्रतियोगिकत्व-स्याविद्यमानत्वेऽपि गगनाभावप्रतियोगिविशिष्टगगनाभावाभावप्रतियोगिकत्वं विद्यते एव इत्यतो स्वरूपसम्बन्धे प्रतियोगिसामान्यप्रतियोगिकत्वस्याभावो न विद्यते । यत्किञ्चित्प्रतियोगिकत्वस्यैवाभावो विद्यते । तस्मात् न स्वरूपे सम्बन्धे तादृशप्रतियोगिसामान्यप्रतियोगिकत्वस्याभावः संभवतीति ध्येयम् । तथा च नातिव्याप्तिः इति चेत् ।

न, यः नित्यत्वविशिष्ट-गगनाभावस्याभावः, तस्याभावो न नित्यत्वविशिष्टगगनाभावः । यतो गगनाभावाभावाभावो गगनाभावस्वरूपः केवलान्वयी अस्ति । गगनस्य कुत्रापि अवर्तमानत्वात् सर्वत्रैव गगनाभावो वर्तते । यदि च नित्यवृत्तित्वविशिष्टगगनाभावाभावाभावो नित्यत्वविशिष्टगगनाभावरूपो मन्यते, तदा तु नित्यत्वविशिष्टगगनाभावः शुद्धगगनाभावरूप एव । एवं च नित्यवृत्तित्वविशिष्टगगनाभावो, नित्यत्वविशिष्टगगनाभावाभावाभावः, शुद्धगगनाभावः, शुद्धगगनाभावाभावाभावः च एते सर्वे परस्परमभिन्ना एव भूताः । तथा च गगनाभावस्य केवलान्वयित्वात् एते सर्वे केवलान्वयिनः एव मन्तव्याः । तथा च "घटे नित्यवृत्तित्वविशिष्टस्य गगनाभावस्याभावो नास्ति" इति नित्यवृत्तित्व-विशिष्टगगनाभावाभावाभावस्य गगनाभावरूपस्य केवलान्वयिनः प्रतीतिः आपद्येत । न च सा भवति । तस्मात् तादृशगगनाभावाभावाभावो नित्यत्वादिरूप एव मन्तव्यः, एवं च न स गगनाभावरूपः । तथा च घटे "गगनाभावस्याभावो नास्ति" इति प्रतीतिवत् न घटे "नित्यवृत्तित्वविशिष्टगगनाभावस्याभावो नास्ति" इति प्रतीत्यापत्तिरिति भावः । तथा च गगनाभावाभावाभावस्य गगनाभावरूपस्य प्रतियोगि गगनं गगनाभावाभावश्च भवति । स च न कुत्रापि स्वरूपेण वर्तते । अतः स्वरूपसम्बन्धे गगनाभावप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वाभावात् उभयाभावो मीलितः । तथा च गगनाभाव-

માદાયાતિવ્યાપ્તિ: સંભવતિ । નનુ ગગનાભાવો યથા સ્વરૂપસમ્બન્ધેન કેવલાન્વયી, તથૈવ ગગનાભાવસ્ય સંયોગેન કુત્રાપિ અવર્તમાનત્વાત્ ગગનાભાવસ્ય સંયોગેનાભાવોઽપિ કેવલાન્વયી । इत्थं च द्वयोःसमव्यापकत्वात् लाघवादैक्यम् । एवं च ગગનાભાવાભાવપ્રતિયોગી ગગનાભાવો ગગનાભાવાભાવસ્વરૂપગગનાભાવપ્રતિયોગી અપિ ભવતિ । સ ચ ગગનાભાવો ગગનાભાવપ્રતિયોગિરૂપ: સ્વરૂપેણ સર્વત્ર વર્તતે । તથા ચ સાધ્યતાવચ્છેદકસ્વરૂપસમ્બન્ધે ગગનાભાવપ્રતિયોગિગગનાભાવ-પ્રતિયોગિકત્વ-સત્તાધિકરણઘટાદ્યનુયોગિકત્વોભયસ્ય વિદ્યમાનત્વાત્ નોભયાભાવ: મીલિત: । તથા ચ ન ગગનાભાવોઽપિ લક્ષણઘટક: । एवं च कस्याप्यभावस्य लक्षणाघटकत्वात् लक्षणसमन्वयस्यैवासंभवात् नातिव्याप्ति: । एवं च द्रव्यत्वाभाववान-सत्त्वात् इत्यत्र पूर्वपक्षेण प्रतिपादिताऽव्याप्ति: व्यर्थैव । अतिव्याप्तेरसंभवात् । तथा च को दोषः अस्माकं लक्षणे? इति पूर्वपक्षखंडनग्रन्थः समाप्तः । अत्र अस्माभि: "एतेन... इति उक्तावपि न निस्तारः" इति जागदीशीग्रन्थः अर्थक्रमानुसारेण प्रथमं निरूपितः । तदनन्तरं "गगनाद्यभावस्यैव संयोगादिसम्बन्धेन..." इत्यादि ग्रन्थो अर्थक्रमानुसारेण प्रतिपादितः इति न दोषः ।

ચન્દ્રશેખરીયા: પૂર્વપક્ષ: આગળ એમ કહેવાના છે કે સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધસામાન્યમાં યદભાવપ્રતિયોગિકસામાન્ય પ્રતિયોગિકત્વ+હેત્વધિકરણીભૂતયતુર્કિચિત્વ્યક્તિ-અનુયોગિકત્વોભયાભાવ મળે. તે જ અભાવ સીધો જ લક્ષણ ઘટક તરીકે લઈ લેવો. અહીં દ્રવ્યત્વાભાવ સાધ્ય છે. એટલે સાધ્યતાવચ્છેદક સ્વરૂપ બનશે. અને તેમાં દ્રવ્યત્વાભાવાભાવ=દ્રવ્યત્વપ્રતિયોગિદ્રવ્યત્વાભાવપ્રતિયોગિકત્વ છે. અને સત્તાધિકરણગુણાદિ-અનુયોગિકત્વ પણ છે. એટલે ઉભય મળતા દ્રવ્યત્વાભાવાભાવ તો નહીં જ લેવાય. પણ ગગનાભાવ લેવાશે. સ્વરૂપસંબંધથી ગગન તો ક્યાંય રહેતું જ નથી. એટલે સાધ્યતાવચ્છેદકસ્વરૂપસંબંધમાં ગગનાભાવપ્રતિયોગિગગનપ્રતિયોગિકત્વ તો આવતું જ નથી. માટે ઉભયાભાવ મળી જાય. આમ ગગનાભાવ એ લક્ષણઘટક બની જતા અતિવ્યાપ્તિ આવે જ છે. અહીં ધારો કે રૂપ એ સમવાયથી ઘટમાં રહે તો સમવાય એ ઘટોનુયોગિક+રૂપપ્રતિયોગિક ગણાય. એમ દરેક સંબંધમાં જાણી લેવું.

પ્રશ્ન: તો ય વાંધો છે. પરમાણુ નિત્ય છે. તેમાં સ્વરૂપથી ગગનનો અભાવ છે. એટલે ગગનાભાવ એ નિત્યવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ બને છે. તાદૃશગગનાભાવાભાવ એ ગગનાભાવ=ગગનાભાવાભાવાભાવનો પ્રતિયોગી બને છે. હવે ઘટાદિમાં નિત્યવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ એવા ગગનાભાવનો અભાવ જ છે. અને એ સ્વરૂપસં.થી રહે છે. એટલે સાધ્યતાવચ્છેદક સ્વરૂપસંબંધમાં ગગનાભાવપ્રતિયોગિ[=નિત્યવૃત્તિત્વવિશિષ્ટગગનાભાવાભાવ]પ્રતિયોગિકત્વ પણ રહેલું જ છે. એટલે ઉભય મળી જતાં ઉભયાભાવ ન મળે. અને તેથી ગગનાભાવ પણ લક્ષણઘટક ન બને. માટે અતિવ્યાપ્તિ ન આવે. [જાગદીશીમાં ગગનાભાવ પણ નિત્યવૃત્તિત્વવિશિષ્ટગગનાભાવાભાવરૂપ સ્વપ્રતિયોગીને સમાનાધિકરણ છે." એ પંક્તિ છે. એનો આશય ઉપર મુજબ જાણવો.] વળી ગગન કર્શે ન રહેતું હોવાથી સર્વત્ર ગગનાભાવ રહે છે. અને એ ગગનાભાવ પણ સ્વરૂપથી જ રહે છે. સંયોગથી તે ક્યાંય રહેતું જ ન હોવાથી બધે જ સંયોગથી તો ગગનાભાવનો અભાવ રહે છે. આમ સ્વરૂપથી ગગનાભાવ+ગગનાભાવપ્રતિયોગિકત્વ રહેલું જ છે. કેમકે ગગનાભાવ બધે સ્વરૂપથી રહે છે. વળી એ સ્વરૂપસંબંધમાં સત્તાધિકરણગુણાદ્યનુયોગિકત્વ પણ છે. આમ ઉભયાભાવ ન મળતાં ગગનાભાવ પણ લક્ષણઘટક બની શકતો નથી.

પૂર્વપક્ષ: નિત્યવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ એવા ગગનાભાવનો જે અભાવ, તેનો અભાવ એ નિત્યત્વવિશિષ્ટગગનાભાવ સ્વરૂપ ન મનાય. કેમકે જો તેમ માનો તો ગગનાભાવાભાવાભાવ= નિત્યત્વવિશિષ્ટગગનાભાવાભાવાભાવ રૂપ જ ગણાય. અને એ ગગનાભાવાભાવાભાવ=ગગનાભાવ એ તો કેવલાન્વયી છે. હવે વિ.ગગનાભાવાભાવાભાવ એ વિ.ગગનાભાવ રૂપ માનીએ તો તો શુ.ગગનાભાવ+વિ.ગગનાભાવ એક જ હોવાથી જેમ "ઘટે ગગનાભાવસ્યાભાવો નાસ્તિ" એવી પ્રતીતિ થાય છે. તેમ "ઘટે નિત્યવૃત્તિત્વવિશિષ્ટસ્ય ગગનાભાવસ્યાભાવો નાસ્તિ" એવી પ્રતીતિ થવાની આપત્તિ આવે. તે નિવારવા માટે વિ.ગગનાભાવાભાવાભાવ એ નિત્યત્વાદિરૂપ જ માનવો. અને એમ માનીએ એટલે ગગનાભાવાભાવાભાવ=ગગનાભાવ અને વિ.ગગનાભાવાભાવાભાવ= નિત્યત્વાદિ જુદા જ હોવાથી વિ.ગગનાભાવાભાવ એ શુદ્ધગગનાભાવનો=ગગનાભાવાભાવભાવનો પ્રતિયોગી જ ન બને. પણ માત્ર ગગન જ પ્રતિયોગી બને. અને સ્વરૂપસંબંધમાં તો ગગનાભાવપ્રતિયોગિગગનપ્રતિયોગિક્ત્વ નથી જ. કેમકે ગગન કશે પણ સ્વરૂપથી રહેતું જ નથી. [નિત્યવૃત્તિત્વવિ.ગગનાભાવનો અભાવ એ ઘટાદિમાં રહેતો હતો.] એટલે ગગનાભાવ લક્ષણઘટક બની જતા અતિવ્યાપ્તિ આવે.

પ્રશ્ન: ભલે પણ અમે બીજી વાત એ કરી જ છે કે ગગનાભાવ એ પોતે જ ગગનાભાવનો પ્રતિયોગી અને છે. કેમકે ગગનાભાવ+ગગનાભાવનો સંયોગથી અભાવ એક જ છે. અને એ ગગનાભાવ તો સ્વરૂપથી રહે જ છે. એટલે સ્વરૂપસંમાં ગગનાભાવપ્રતિયોગિગગનાભાવપ્રતિયોગિક્ત્વ છે જ. એટલે ગગનાભાવપ્રતિયોગિ-સામાન્યપ્રતિયોગિક્ત્વનો અભાવ નથી અર્થાત્ ગગનાભાવના તમામે તમામ પ્રતિયોગીઓ એ સ્વરૂપથી કશે રહેનારા નથી એવું નથી બનતું. [પ્રતિયોગિસામાન્યપદ છે. એ ન લખે તો ગગનાભાવપ્રતિયોગિગગનપ્રતિયોગિક્ત્વનો અભાવ તો મળી જ જવાનો. ઇત્યાદિ સ્વયં વિચારવું.] આમ ઉભય જ મળી જતાં ગગનાભાવ પણ લેવાતો નથી. તેથી અતિવ્યા. આવતી જ નથી. તો આ પૂર્વપક્ષે શી રીતે અતિ.વ્યા. આપી? એ સમજાતું નથી.

સિદ્ધાન્ત લક્ષણ ભાગ-૧

ક્રમશઃ

મૃબપૃષ્ઠ પરિચય

વૈજ્ઞાનિકો ટેલીસ્કોપના સહારે ગ્રહો, તારાઓ, ચંદ્ર વિગેરેની સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ માહિતીઓ જાણી લે છે. ટેલીસ્કોપ વિના એ અતિ દૂર રહેલા ગ્રહો વિગેરેની સૂક્ષ્મ માહિતીની પ્રાપ્તિ તેઓ ન કરી શકે.

જિનાગમો અને મુખ્યત્વે સૂરિપુરંદર હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી તથા મહામહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મ. સાહેબ વિગેરે મહાપુરુષોના અદ્વિતીય કક્ષાના ગ્રંથો એ આકાશમાં ચમકતા તારાઓ, ગ્રહો, નક્ષત્રો જેવા છે. એમાં એવા તો પદાર્થોના બજાનાઓ પડેલા છે કે એને પામીને મન મોરલો નાચ્યા વિના ન જ રહે. પણ એ બધા પદાર્થો સહેલાઈથી હાથમાં આવે એવા નથી. એના માટે ન્યાયગ્રંથોનો અભ્યાસ એ ટેલીસ્કોપનું કામ કરે છે. સંયમીઓ જો ખૂબ સારી રીતે મુક્તાવલિ, વ્યાપ્તિપંચક અને છેલ્લે આ સિધ્ધાન્તલક્ષણ સુધીના ન્યાયગ્રંથોનો અભ્યાસ કરશે તો એમની બુધ્ધિ ખૂબ જ તીક્ષ્ણ બનશે. એ સૂક્ષ્મપ્રજ્ઞા પછી અજ્ઞામોલ ગ્રંથોના રહસ્યોને પામવા માટે અતિશય ઉપયોગી બની રહેશે.

આ જ વાત અમે મૃબપૃષ્ઠ દ્વારા દર્શાવી છે.

આ હકીકત સમજવા માટે આ ગ્રંથની પ્રસ્તાવના અવશ્ય વાંચવી.